

„SUVREMENI USUD GASTARBAJTERSKOGA NASLIJEĐA HRVATSKE“

ZBORNİK RADOVA S DRUGE MEĐUNARODNE ZNANSTVENO-STRUČNE KONFERENCIJE

HRVATSKO
KATOLIČKO
SVEUČILIŠTE
ZAGREB
UNIVERSITAS
STUDIORUM
CATHOLICA
CROATICA
ZAGRABIA

ZBORNİK RADOVA S DRUGE MEĐUNARODNE ZNANSTVENO-STRUČNE KONFERENCIJE
„SUVREMENI USUD GASTARBAJTERSKOGA NASLIJEĐA HRVATSKE“

PROCEEDINGS OF THE SECOND INTERNATIONAL SCIENTIFIC-PROFESSIONAL CONFERENCE
„CONTEMPORARY DOOM OF GASTARBAITER'S HERITAGE OF CROATIA“

IZDAVAČI / PUBLISHERS

Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu / University of Zagreb Faculty of Croatian Studies
Borongajska cesta 83 d, 10 000 Zagreb, Hrvatska

Hrvatsko katoličko sveučilište / Catholic University of Croatia
Ilica 242, 10 000 Zagreb, Hrvatska

UREDNIŠTVO / EDITORIAL BOARD

dr. sc. Stjepan Šterc, znanstvenik u miru, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu

dr. sc. Monika Balića, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu

dr. sc. Tamara Bodor, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu

LEKTURA / PROOFREADING

Lektorica za hrvatski jezik / Croatian Language Proofreader: Tamara Bodor

Lektorica za engleski jezik / English Language Proofreader: Nina Šterc

GRAFIČKO UREĐENJE / GRAPHIC DESIGN

Marta Gavran

ISBN 978-953-8349-56-0 (Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu – Mrežna inačica)

ISBN 978-953-8014-95-6 (Hrvatsko katoličko sveučilište – Mrežna inačica)

Nijedan dio ovoga zbornika ne smije se umnožavati, fotokopirati, prenositi ni na bilo koji način reproducirati bez pismenoga odobrenja izdavača. / No part of this publication may be duplicated, photocopied, transmitted or reproduced in any way without the written permission of the publisher.

Zbornik je tiskan uz potporu Središnjega državnoga ureda za Hrvate izvan Republike Hrvatske. / Proceedings were published with a financial support from the Central State Office for Croats Abroad.

ORGANIZATORI KONFERENCIJE / CONFERENCE ORGANIZERS

Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu / University of Zagreb Faculty of Croatian Studies
Hrvatsko katoličko sveučilište / Catholic University of Croatia

MEĐUNARODNI ORGANIZACIJSKI / PROGRAMSKI ODBOR KONFERENCIJE /
INTERNATIONAL CONFERENCE ORGANIZING/PROGRAM COMMITTEE

dr. sc. Stjepan Šterc, znanstvenik u miru, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
prof. dr. sc. Anđelko Akrap, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
izv. prof. dr. sc. Tado Jurić, Hrvatsko katoličko sveučilište
izv. prof. dr. sc. Mirjana Milićević, Fakultet prirodoslovno-matematičkih
i odgojnih znanosti Sveučilišta u Mostaru
doc. dr. sc. Wolfy Krašić, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
doc. dr. sc. Monika Komušanac, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
dr. sc. Vera Klopčič, znanstvenica u miru, Institut za narodnostna vprašanja Ljubljana
dr. sc. Adolf Polegubić, Hrvatski dušobrižnički ured, Frankfurt na Majni
dr. sc. Monika Balija, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
dr. sc. Tamara Bodor, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
dr. sc. Krešimir Ivanda, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

RECENZENTI / REVIEWERS

dr. sc. Ivan Balabanić, viši znanstveni suradnik, Institut za istraživanje migracija, Zagreb
dr. sc. Petar Bilobrk, Sveučilište u Zagrebu
dr. sc. Domagoj Brozović, docent, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
dr. sc. Mijo Beljo, docent, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
dr. sc. Marina Perić Kaselj, znanstvena savjetnica, Institut za istraživanje migracija, Zagreb
dr. sc. Mirjana Milićević, izvanredni profesor, Fakultet prirodoslovno-matematičkih
i odgojnih znanosti Sveučilišta u Mostaru
dr. sc. Jadranka Polović, docent, Libertas međunarodno Sveučilište, Zagreb
dr. sc. Ozana Ramljak, docent, Sveučilište Vern, Zagreb
dr. sc. Vlatko Smiljanić, docent, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
dr. sc. Marin Strmota, izvanredni profesor, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
dr. sc. Stipan Tadić, znanstvenik u miru, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
dr. sc. Vladimir Šumanović, docent, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
dr. sc. Rebeka Mesarić Žabčić, znanstvena savjetnica u trajnom zvanju,
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

RIJEČ UREDNIŠTVA

Druga međunarodna znanstveno-stručna konferencija „Suvremeni usud gastarbajterskoga naslijeđa Hrvatske“ održana je 28. listopada 2022. godine u organizaciji Fakulteta hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu i Hrvatskoga katoličkoga sveučilišta te predstavlja nastavak planiranoga bijenalnoga održavanja tematskih znanstvenih ciklusa posvećenih primjerenom vrjednovanju hrvatske demografske i iseljeničke problematike na znanstveno-stručnoj razini. Druga konferencija održana 2022. godine sadržajno se nadovezala na I. međunarodnu znanstveno-stručnu konferenciju „Gastarbajterska iseljenička poema – od stvarnosti do romantizma“ održanu 19. i 20. listopada 2020. godine također u suorganizaciji Fakulteta hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu i Hrvatskoga katoličkoga sveučilišta, odnosno na zaključne smjernice prve konferencije s primarnim znanstveno-istraživačkim interesom proučavanja demografskih, društvenih, kulturnih, civilizacijskih i identitetskih aspekata razvoja Hrvatske nakon gastarbajterskoga razdoblja. Obilježja, posebnosti i uvjetovanost iseljavanja krajem 1960-ih godina prošloga stoljeća kao objektivnu potrebu nametnulo je istraživanje utjecaja demografskoga gastarbajterskoga naslijeđa jer je tzv. „gastarbajterska era“ ostavila značajan trag na demografskom, ali i ukupnom razvoju hrvatskoga prostora sve do današnjice.

Cilj je konferencije stoga bio uspostaviti dijalog između znanstvene i stručne zajednice o neposrednim i posrednim učincima gastarbajterskoga naslijeđa na suvremena civilizacijska, društvena, kulturna, identitetska i druga obilježja Hrvatske te odgovoriti na istraživačka pitanja primarno vezana uz ukupne demografske izazove samostalne Hrvatske, demografske učinke pandemije COVID-a 19, rezultate Popisa stanovništva, kućanstava i stanova u Republici Hrvatskoj 2021., usud napuštanja Hrvatske i neizvjesnost opstanka te drugo. U tu je svrhu okupljeno nekoliko desetaka znanstvenika i stručnjaka koji su o potonjim pitanjima govorili iz aspekta demografije, ekonomije, geografije, kroatologije, povijesti, politologije, prava, sociologije i drugih znanstvenih disciplina, u okviru nekoliko panela: Gastarbajtersko (demografsko) naslijeđe, Demografski izazovi samostalne Hrvatske, Usud napuštanja Hrvatske i neizvjesnost opstanka te Suvremeni civilizacijski, društveni, kulturni i identitetski aspekti razvoja Hrvatske.

Kao rezultat održavanja II. međunarodne znanstveno-stručne konferencije „Suvremeni usud gastarbajterskoga naslijeđa Hrvatske“, rada znanstvenika i stručnjaka iz različitih institucija u Hrvatskoj i inozemstvu te njihova progovaranja o ovoj, za hrvatsku prošlost, sadašnjost i budućnost, važnoj temi, nastao je ovaj zbornik radova. Autorima radova, sudionicima konferencije i svima koji su na bilo koji način doprinijeli organizaciji i održavanju konferencije te pripremi zbornika radova srdačno zahvaljujemo na suradnji, a sve zainteresirane pozivamo da sudjelovanjem u našim budućim aktivnostima i konferencijama hrvatsku znanost i ukupan korpus znanja obogate svojim doprinosima.

Uredništvo
U Zagrebu, lipanj 2024.

SADRŽAJ

GASTARBAJTERSKO (DEMOGRAFSKO) NASLIJEĐE	11
Kulturno i publicističko djelovanje fra Dominika Šušnjare među gastarbajterima u Njemačkoj od 1966. do 1977. godine	13
Tamara Bodor	
Političko-nacionalna opredjeljivanja hrvatskih radnih migranata u zapadnoj Europi s posebnim osvrtom na izbore za Vijeće stranaca pri Općinskoj upravi grada Stuttgarta 1983. godine	27
Wolffy Krašić	
Izazovi političko-ekonomske emigracije obitelji Čolak i Podhraški	45
Zrinka Podhraški Čizmek	
Potencijal gastarbajterske usmene povijesti	63
Josip Mihaljević	
DEMOGRAFSKI IZAZOVI SAMOSTALNE HRVATSKE	73
Izazovi demografskih trendova u Republici Hrvatskoj – starenje stanovništva	75
Vesna Vučemilović i Ante Rončević	
Trendovi depopulacije u obrazovnom i visokoobrazovnom sustavu Republike Hrvatske i projekcije do 2030. godine: posljedice po radna mjesta u obrazovanju	87
Tado Jurić	
Korelacija demografskih značajki i razmjera pandemije bolesti COVID-19 u Hrvatskoj	105
Monika Komušanac i Borna Mažar	
Potencijali demografske obnove Banovine	121
David Car	
Kvantitativna analiza fundamentalnih urbanih značajki hrvatske populacije – pitanje budućnosti	145
Leon Vuglač	
USUD NAPUŠTANJA HRVATSKE I NEIZVJESNOST OPSTANKA	159
Obujam i intenzitet iseljavanja te namjera, percepcija i uvjetovanost povratka u domovinu iseljenih iz Hrvatske u Austriju nakon 2013. godine	161
Monika Balija	
Koga ljube hrvatski iseljenici u Njemačkoj – emotivne veze i bračni odabiri	179
Eva Kopic i Marica Marinović Golubić	
Intervju sa ženama povratnicama: povratak kao naivan ili hrabar čin?	197
Sara Kelenić	
Hrvatski zakonodavni okvir odnosa s Hrvatima izvan Republike Hrvatske	205
Danijela Rupčić	

SUVREMENI CIVILIZACIJSKI, DRUŠTVENI, KULTURNI I IDENTITETSKI ASPEKTI RAZVOJA HRVATSKE	227
Human Dignity in Migration: Humanity as an Expression of a European Identity Using the Example of Pastoral Care for Croats	229
Sebastian Kießig	
Motivi odlaska i povratka u odabranim opusima hrvatskih pjesnika	239
Jasna Koščak	
Politike državljanstva u Europi – od multikulturalizma i ustavnoga patriotizma do etno-kulturnoga modela – što čeka Hrvatsku?	257
Elizabeta Mađarević	

GASTARBAJTERSKO (DEMOGRAFSKO) NASLIJEĐE

Izvorni znanstveni članak

dr. sc. Tamara Bodor

Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu

Borongajska cesta 83d, 10000 Zagreb

tbodor@fhs.unizg.hr

Kulturno i publicističko djelovanje fra Dominika Šušnjare među gastarbajterima u Njemačkoj od 1966. do 1977. godine

SAŽETAK

Iako masovniji odlasci iz Jugoslavije u Njemačku počinju 1965. godine, prekretnica u tom fenomenu bila je 1968. kada je između te dvije države potpisan ugovor o stranim radnicima zbog čega su se povećali i pastoralni zahtjevi. Od 16 svećenika koji su se 1968. brinuli za pastoral hrvatskih iseljenika u Njemačkoj, taj je broj do 1972. povećan na 42. Ovaj rad prati djelovanje svećenika fra Dominika Šušnjare koji je već 1951. godine bio imenovan hrvatskim naddušobrižnikom za čitavu inozemnu pastvu u Njemačkoj. Šušnjara je 1966. pokrenuo listić *Vjesnik hrvatske katoličke misije München* čijem se uređivanju potpuno posvetio nakon što je poslije 20 godina prestao obavljati službu naddušobrižnika. Nastojeći odgovoriti na povećane duhovne i kulturne potrebe hrvatskih katoličkih vjernika u Njemačkoj Šušnjara je 1972. pokrenuo *Vjesnik hrvatskih radnika i iseljenika u Njemačkoj za vjerska, socijalna i kulturna pitanja*. Te 1972. u Hrvatskoj su se kao i u iseljeništvu još osjećale posljedice gušenja hrvatskoga proljeća pa transformirani list ulazi u novo doba upravo s tim temama obiljujući reportažama o studentskim demonstracijama krajem 1971. godine. Novi list radi snažan zaokret od isključivo vjerskoga glasila s povremenim vijestima iz svijeta i domovine, a usto donosi i neke za ono vrijeme gotovo avangardne rubrike poput "Razgovora s psihologom". List je izlazio četiri puta godišnje do 1988. godine što je kontinuitet koji ga čini jednim od najdugovječnijih listova u hrvatskom iseljeništvu 20. stoljeća. Analizom odabranih članaka objavljenih u razdoblju od 1965. do 1977. godine nastojat će se prikazati svjedočanstvo jednoga vremena u kojem se stvarala generacija hrvatskih gastarbajtera te osobito uloga fra Dominika Šušnjare kao jedna od značajnijih u povijesti te iseljeničke generacije.

KLJUČNE RIJEČI: Hrvatska katolička misija München, Dominik Šušnjara, hrvatski dušobrižnici, gastarbajteri u Njemačkoj

1. Uvod

Crkva u Hrvatskoj od početka masovnijih iseljavanja s ovih prostora nastojala je biti na raspolaganju Hrvatima u tuđini pastoralnom brigom i prisutnošću hrvatskih svećenika u svim mjestima gdje se nalazila veća skupina Hrvata. To je bilo u skladu sa smjernicama opće Crkve koja je od kraja 19. stoljeća promišljala kako biti blizu suvremenim putnicima i seliocima i odgovoriti na njihove specifične probleme.

Dvadeseto stoljeće obilježilo je nekoliko valova iseljavanja s hrvatskih prostora. Osobito se ono intenziviralo za vrijeme Drugoga svjetskoga rata i u poraću. Većina iseljenika u to vrijeme bile su

političke izbjeglice koje su zbog novonastalih okolnosti u zemlji otišle u egzil. Među njima se našao i značajan broj katoličkih svećenika koji su, i sami emigranti, preuzeli ulogu dušobrižnika i pastoralnih djelatnika u emigraciji. Ovaj rad prati djelovanje jednoga od njih, Dominika Šušnjare, koji je dugi niz godina bio naddušobrižnik za hrvatske iseljenike u Njemačkoj. Šušnjara se posebno istaknuo u publicističkom radu izdavanjem časopisa *Vjesnik Hrvatske katoličke misije München* i *Vjesnik hrvatskih radnika i iseljenika u Njemačkoj*. Na primjeru pisanja tih časopisa osvijetlit će se jedan dio pastoralnoga i kulturnoga djelovanja Dominika Šušnjare među hrvatskim iseljenicima u Njemačkoj.

2. Dušobrižništvo hrvatskih iseljenika do 1966. godine

Premda je Crkva u Hrvata od početka pratila svoje vjernike u odlascima u iseljeništvo, prva organizirana pastva na razini opće Crkve dobila je svoju formu konstitucijom *Exsul Familia Nazarethana*¹ iz 1952. godine. Dotad se sva duhovna skrb iseljenika svodila na samostalno organiziranje svećenika pojedinaca ili redovničkih zajednica koje su ponegdje dobivale i svoj institucionalni oblik. Tako je u New Yorku već 1913. utemeljena prva hrvatska župa, a prvom neslužbenom organiziranom pastvom za Hrvate izvan domovine smatra se ona koju je osnovao nadbiskup Lujo Čurčija u Egiptu. Tamo je, naime, polovicom 19. stoljeća oko tri tisuće Hrvata radilo na gradnji Sueskoga kanala (Markić, 2020: 497).

Spomenuta konstitucija objavljena je sedam godina nakon završetka Drugoga svjetskoga rata prepoznajući duhovne i moralne potrebe brojnih izbjeglica koje su se još uvijek nalazile izvan svojih matičnih zemalja.

U skladu s uputama iz konstitucije, 1952. godine osnovano je Vrhovno vijeće za emigraciju (*Summum Consilium de Emigratione*) čiji su članovi trebali biti predstavnici svih emigrantskih skupina. Budući da je Hrvatska u to vrijeme bila dio šire državne zajednice, Jugoslavije, to je predstavljalo određene poteškoće pri biranju predstavnika hrvatskoga naroda.

Tako je on izabran tek 1957. godine². To je bio šibenski svećenik Krešimir Zorić koji je s nekolicinom svojih suradnika emigrantskih svećenika osnovao Hrvatsku iseljeničku dušobrižničku službu – HIDS (*Cura pastoralis pro emigrantibus croatis*). Među njima bio je i Dominik Šušnjara koji je tada još uvijek obavljao službu naddušobrižnika za Hrvate u Njemačkoj. Premda HIDS nikada nije dobio status pravne osobe, o ozbiljnosti organizacije govori činjenica kako je osnivačkom sastanku prisustvovao kardinal Carlo Confalonieri, predsjednik Konzistorijalne kongregacije koja je osnovala Vrhovno vijeće za emigrante. On je ohrabrio hrvatske dušobrižnike te iskazao zadovoljstvo osnivanjem HIDS-a i uvjerenje da će „taj pothvat pojačati duhovnu pastvu među Hrvatima”³.

3. Uspostava hrvatskih katoličkih misija

Ipak, do formalnoga organiziranja hrvatskih katoličkih misija došlo je tek 1960-ih godina, nakon što su obnovljeni diplomatski odnosi Vatikana i Jugoslavije. Ti su odnosi prekinuti baš 1952. godine (u kojoj je objavljena konstitucija *Exsul Familia*) kada je Sveta Stolica na kardinalsku čast uzdigla hrvatskoga nadbiskupa Alojzija Stepinca koji je tada u Jugoslaviji izdržavao zatvorsku ka-

1 U tom je dokumentu koji je donio papa Pio XII. 1952. godine „najvažnija bila odredba da se gdje god je moguće osnuju nacionalne župe, odnosno katoličke misije te da dušobrižništvo među iseljenicima preuzmu domovinski biskupi“ (Leksikon hrvatskoga iseljeništva i manjina, natuknica *Hrvatske katoličke misije u Njemačkoj*, str. 432).

2 Nakon što je Sveta Stolica priznala pravo i hrvatskom iseljeništvu da bude zastupano u Vrhovnom vijeću za emigraciju (usp. Polegubić, 2017: 26).

3 „Donosimo hrvatski prijevod pisma uzoritoga kardinala Confalonieri-a“, *Novi život*, god. 1 (1962), br. 2, str. 50.

znu zbog navodnih kaznenih djela počinjenih u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske. Jugoslavija je taj čin smatrala izravnim miješanjem jedne strane države u njene unutarnje poslove i u skladu s tim na 14 godina prekinula svaki diplomatski kontakt s Vatikanom (usp. Casaroli, 2001: 307). Ta se politika negativno odrazila i na vjernike katolike koji su nakon rata ostali u komunističkoj Jugoslaviji, poglavito na svećenike i redovničke osobe. Završetkom Drugoga vatikanskoga koncila, čiji je rezultat bio i zaokret u politici prema komunističkim zemljama koje su tradicionalno bile katoličke, ostvarili su se uvjeti za normalizaciju odnosa. Tako su 1966. godine Vatikan i Jugoslavija potpisali Beogradski protokol čime je započelo novo razdoblje u organizaciji dušobrižništva za iseljenike. U lipnju te godine u Rimu je uspostavljeno Ravnateljstvo dušobrižništva za Hrvate u inozemstvu kojemu je prvi na čelu bio svećenik Vladimir Vince (Polegubić, 2017: 26). Tri godine kasnije, 1969., osnovano je Vijeće Biskupske konferencije Jugoslavije za hrvatsku migraciju koje je postalo nadređeno Ravnateljstvu (Polegubić, 2017: 27). Tako su se postupno počele uspostavljati hrvatske katoličke misije.

4. Osnivanje hrvatskih katoličkih misija u Njemačkoj

Hrvatske katoličke misije u Njemačkoj u najvećem su broju osnovane 1960-ih i 1970-ih kao odgovor na apel njemačkih svećenika da se iz Jugoslavije pošalju pastoralni radnici za hrvatske radnike i iseljenike. Najvažniji dokument Katoličke crkve u Njemačkoj po tom pitanju objavljen je 1974. pod naslovom „Strani radnici – izazov za Crkvu i društvo“. Prema tom dokumentu koji je izdala tek osnovana Potkomisija za pitanje migranata Njemačke biskupske konferencije, svaka nacionalna zajednica koja na nekom području ima 1500 vjernika treba imati i svoga svećenika, pastoralnoga i socijalnoga djelatnika (Polegubić, 2017: 34). Taj je zahtjev za hrvatsku iseljeničku zajednicu u Njemačkoj bio postavljen i puno ranije; već 1964. godine tadašnji predsjednik Biskupske konferencije Jugoslavije Franjo Šeper iznio je „molbu njemačkih biskupa da se pošalju svećenici za pastoralni rad s hrvatskim radnicima“ (Polegubić, 2017: 41).

Premda su već od ranije među hrvatskim iseljenicima u Njemačkoj djelovali domovinski svećenici,⁴ svi su oni pripadali tzv. „emigrantskim svećenicima“ zbog čega se politički nisu uklapali u novi okvir organiziranja dušobrižništva. Taj su posao trebali preuzeti svećenici koje bi odobrila Jugoslavija⁵. Fra Bernard Dukić prvi je hrvatski svećenik koji je u Njemačku stigao s jugoslavenskom putovnicom, 1965. godine. U godinama koje su slijedile, poglavito sedamdesetih godina kada se broj hrvatskih radnika i iseljenika u Njemačkoj rapidno povećavao, hrvatske su misije osnovane u svim mjestima u kojima se našao veći broj Hrvata katolika. To je bilo moguće poglavito zahvaljujući financijskoj pomoći Crkve u Njemačkoj dok je Crkva u Hrvata osiguravala pastoralno osoblje (Polegubić, 2017: 42).

5. O Hrvatskoj katoličkoj misiji München

Kada je polovicom pedesetih godina 20. stoljeća Njemačka doživjela tzv. „privredno čudo“, zbog brzoga i nagloga porasta gospodarstva počela je uvoziti stranu radnu snagu. München je kao „raskrižje putova“ čitave Europe bio na neki način prihvatilište stranih radnika u kojem su potom

4 Nakon donošenja konstitucije *Exsul Familia* hrvatskim misionarima imenovani su sljedeći svećenici u Njemačkoj: fra Krsto Šušnjara (Aachen, kasnije je osnovao Misiju u Kölnu), vlč. Franjo Lodeta (Essen, osnivač i urednik časopisa *Oganj*), vlč. Antun Kosina (Kaiserlautern), o. Dragutin Kavjak (Nürnberg), fra Dominik Šušnjara (München, ujedno i naddušobrižnik za hrvatsku pastvu u Njemačkoj) (Tomašević, 1998: 44).

5 Te će nove svećenike hrvatska emigracija kolokvijalno, ponekad i pogrдно, nazivati „pasošarima“.

mnogi od njih trajno i ostajali (Tomašević, 1998: 44, 45). Osim toga, München je u vrijeme protureformacije postao središte njemačkoga katoličanstva pa je kulturno-duhovna klima bila pogodna za Hrvate koji su se u ovom gradu i okolici naseljavali ponajviše u teškim ratnim i poratnim prilikama 40-ih godina 20. stoljeća.

Tako je, prema podacima koje iznosi Luka Tomašević u knjizi *Hrvatska katolička misija u Münchenu*, Hrvata u tom gradu i njegovoj okolici već 1945. bilo oko 3000. Sve dok 18. prosinca 1948. don Andrija Kordić nije bio imenovan naddušobrižnikom za iseljene Hrvate u Njemačkoj⁶, za njih su se brinuli izbjegli hrvatski svećenici, a djelomično i zajednička Papinska misija za izbjeglice u Austriji i Njemačkoj (Tomašević, 1998: 75).

Prvi je sustavnu pastorizaciju Hrvata u Münchenu započeo svećenik krčke biskupije, don Ivan Vitezić⁷, koji je 1948. uspostavio stalno održavanje mise za hrvatske vjernike pa se ta godina uzima kao početak Hrvatske katoličke misije (Tomašević, 1998: 39, 40). Iako masovniji odlasci iz Jugoslavije u Njemačku počinju 1965. godine, prekretnicom se može smatrati 1968. kada je između te dvije države potpisan ugovor o stranim radnicima. Zbog nagloga priljeva hrvatskih iseljenika, povećali su se i pastoralni zahtjevi. Od 16 svećenika koji su se 1968. brinuli za pastoral hrvatskih iseljenika u Njemačkoj, taj je broj do 1972. povećan na 42. Specifičnost hrvatskih svećenika u Njemačkoj je u tome što su oni ujedno obavljali poslove socijalnih radnika kojih je u to vrijeme u čitavoj Njemačkoj bilo svega 24, a nisu još bile organizirane ni hrvatske škole ni dječji vrtići (Tomašević, 1998: 45). U jednom od izvještaja Komisije za odnose s vjerskim zajednicama iz toga razdoblja stoji svojevrsno priznanje jugoslavenske vlade da nema „ni dovoljno specijalizovanih kadrova a ni materijalnih sredstava“⁸ da bi dostigla djelovanje vjerskih zajednica. U tom je smislu bila prisiljena s tim vjerskim zajednicama, a to je poglavito bila Katolička crkva, „naći prijateljski modus vivendi“⁹. Hrvatska katolička misija u Münchenu samostalna je misija za skrb vjernika postala 1. prosinca 1978. godine (Tomašević 1998: 55).

6. Dominik Šušnjara kao naddušobrižnik hrvatske pastve u Njemačkoj

Dolazak fra Dominika Šušnjare (1913. – 1991.) na mjesto naddušobrižnika hrvatskih iseljenika u Njemačkoj mogao bi se smatrati jednim u nizu slučajnosti. Naime, kao mladi svećenik franjevačke provincije fra Šušnjara je pokazivao sklonost studiranju njemačkoga jezika pa je upisao germanistiku na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1941. godine. Želeći studirati na izvorištu njemačkoga jezika i kulture, po dopuštenju svojih redovničkih poglavara 1944. godine odlazi na studij u Freiburg. Plan je bio ostati nekoliko semestara i vratiti se u Zagreb na službu. No planove je onemogućio završetak rata kada je zbog novih okolnosti u Hrvatskoj bilo uputno ostati u inozemstvu. Osim toga, priljev hrvatskih izbjeglica zahtijevao je prisutnost što većega

6 Čime je stekao pravo da „namješta i opoziva dušobrižnike za Hrvate u Njemačkoj“, a sjedište mu je bilo u Hamburgu (Tomašević, 1998: 39).

7 Vitezić je u München došao iz Praga gdje je od 1944. boravio na studiju slavistike. Prema podacima iz Tomaševićeve knjige, Vitezić je u tom njemačkom gradu boravio od 1946. do 1948. i u tom je razdoblju organizirao stalnu misu na hrvatskom jeziku kao i Hrvatsku katoličku zajednicu koja je imala kulturno-religiozan i humanitaran karakter (usp. Tomašević, 1998: 40). Zbog tih se aktivnosti 1948. smatra godinom osnutka Hrvatske katoličke misije München premda će do početka formalnoga osnivanja HKM-ova proći još desetak godina.

8 Dokument Komisije naslova „O delovanju vjerskih zajednica kod naših radnika zaposlenih u inostranstvu“, HR-HDA-310, br. 63 – 106.

9 Isto, str. 6. Službenik ovdje vjerojatno preuzima izraz tzv. istočne politike Crkve (Ostpolitik), skovan za vrijeme pregovora Vatikana s komunističkim zemljama početkom 60-ih godina (više o tome u knjizi *Mučeništvo strpljivosti* kardinala Agostina Casarolija, provoditelja te politike).

broja domovinskih svećenika. Šušnjara je u Njemačkoj ostao do 1948. kada nakratko odlazi u Italiju gdje je predavao na Hrvatskom franjevačkom kolegiju Grottamare (Tomašević, 1998: 217). Prema vlastitim riječima, htio je otići u Sjedinjene Američke Države ili ostati u Italiji. No zbog dobrog poznavanja njemačkoga jezika kao i iskustva u radu s hrvatskim izbjeglicama koje je postupno stjecao tih godina, Šušnjara je najprije 1950. godine iz Italije došao u München kao pomoćnik hrvatskih dušobrižnika. Krajem iduće godine susret s tadašnjim naddušobrižnikom za Hrvate u Njemačkoj, Andrijom Kordićem bio je odlučujući za njegov daljnji život i pastoralni rad. Naime, Kordić koji se u to vrijeme povlačio sa službe naddušobrižnika u Šušnjari je „prepoznao svoga nasljednika“ (Tomašević, 1998: 42). Tako je Apostolska nuncijatura iz Bona 1951. godine imenovala fra Dominika Šušnjara naddušobrižnikom za Hrvate u Njemačkoj. Ta je služba podrazumijevala koordinaciju hrvatskih izbjeglih svećenika u Njemačkoj, organizaciju dušobrižništva za hrvatske katoličke izbjeglice, nadležnost za vjerski tisak i kulturne odnosno karitativne djelatnosti (Tomašević, 1998: 43). Na toj je službi ostao dvadeset godina, a studij i privrženost njemačkome jeziku i kulturi zasigurno su doprinijeli kvaliteti posredovanja između hrvatskoga i njemačkoga naroda (Polegubić, 2017: 40).

Premda je u početku, u nedostatku dušobrižnika, pohađao Hrvate u mnogim njemačkim gradovima, prioritet fra Šušnjare u tim prvim poratnim godinama bili su Hrvati koji su se nalazili u logorima. Svoju prvu misu po preuzimanju nove službe Šušnjara je održao upravo u izbjegličkom logoru Mittenwald, nedaleko od Münchena (Polegubić, 2017: 40). Kad je objavljena apostolska konstitucija *Exsul familia* za duhovnu pastvu iseljenika, misionarima hrvatskih izbjeglica u Njemačkoj bili su uz fra Šušnjara imenovani još nekolicina hrvatskih svećenika, a on je ostao nadležan za područje Münchena kao i naddušobrižnikom čitave njemačke pastve do kraja 1971. godine.

7. Novi val hrvatskih iseljenika – dolazak na „privremeni rad“

Kao naddušobrižnik, Šušnjara je svakodnevno bio u neposrednom kontaktu s brojnim hrvatskim iseljenicima, osobito kada se sredinom 1960-ih godina taj broj naglo povećao.¹⁰ Uglavnom su to bili muškarci koji su trebali participirati u njemačkom privrednom čudu s već ranije pristiglim radnicima iz Italije (1955.), Španjolske (1960.), Grčke (1960.) i Turske (1960.) (usp. Tomašević, 1998: 44). U kakvom su psihofizičkom stanju ti novi iseljenici morali biti zorno prikazuje sljedeći podatak:

Tada su hrvatski radnici dolazili masovno na glavni željeznički kolodvor u Münchenu, gladni, žedni, umorni i uplašeni. (...) Te zaplašene ljude, koji nisu razumjeli nijedne njemačke riječi, pozdravljali su namještenici iz ureda za zapošljavanje i predstavnici poduzeća. Kadšto su, tu na licu mjesta, odmah morali ispunjati radne ugovore, a da zapravo nisu ni znali što potpisuju (Tomašević, 1998: 45).

U *Vjesniku Hrvatske katoličke misije u Münchenu* kasnije je Šušnjara donio i svoja opažanja novih hrvatskih iseljenika:

Iz trajnog dodira s našim ljudima potpuno nam je jasno, kako život provodi naš čovjek u stranom svijetu. Teški fizički rad, nova sredina, nepoznavanje jezika, upućenost na samog sebe, život bez obitelji i obiteljske topline, zajednički život po radničkim nastambama, a ipak uza sve to naš čovjek

10 U razdoblju od samo tri godine (1965. – 1968.) otvorena su čak četiri hrvatska doma u Njemačkoj što dovoljno govori o priljevu hrvatskoga katoličkoga stanovništva.

ulaže svoje duhovne energije, da ostane na ljudskoj i kršćanskoj visini. On štedi teško zaradeni novac i šalje ga svojoj obitelji u Domovinu. Prigodom velikih crkvenih svetkovina posjećuje svoju obitelj u Hrvatskoj, a to je vrlo važno s nacionalnog i vjersko-moralnog stajališta.¹¹

Šušnjara je uskoro primijetio da je među novom generacijom iseljenika „dosta vjerskog nehaja i neznanja“ (Tomašević, 1998: 104) kao i o nekim povijesnim činjenicama o Hrvatskoj i hrvatskom narodu. Smatrao je kako je to rezultat „zapadnoga materijalizma“ (Tomašević, 1998: 104), ali i manjkavoga ili gotovo nikakvoga vjerskoga odgoja u Jugoslaviji odnosno obrazovnoga sustava koji nije vodio računa o hrvatskim identitetskim vrijednostima (Tomašević, 1998: 142). To je vjerojatno bio osnovni razlog zbog kojega se Šušnjara odlučio na pokretanje glasila Hrvatske katoličke misije u Münchenu.

8. *Vjesnik Hrvatske katoličke misije u Münchenu*

Prvi broj *Vjesnika HKM München* objavljen je uoči Božića 1965. godine. Izašao je na osam stranica, a osim prigodnoga uvodnika, objavljeno je svega nekoliko praktičnih informacija povezanih s dušobrižništvom za Hrvate u Njemačkoj. Daleko je najveći prostor u tom prvom broju zauzeo opširan izvještaj o otvorenju Doma Kardinala Stepinca u Münchenu. S obzirom na to da je bila riječ o prvom centru hrvatske pastve u tom dijelu Europe, za Hrvate u Njemačkoj to je predstavljalo „značajnu afirmaciju“¹².

Već drugi broj, objavljen za Uskrs iduće 1966. godine imao je dvostruko više stranica, a uz uobičajene obavijesti o krštenjima, vjenčanjima i drugim sakramentima obavljenima u hrvatskoj pastvi, u tom broju nalaze se i neke kraće vijesti; uglavnom aktualnosti u općoj Crkvi. Također, objavljena su imena i adrese hrvatskih misionara u Njemačkoj što će biti sastavni dio svakoga novoga broja.

U drugom godištu objavljeno je pet brojeva, otprilike jedan u svakom tromjesečju. Svaki broj imao je između 15 i 25 stranica, a članke su, osobito izvještaje sa susreta i sličnih događaja, pratile prigodne fotografije.

O događaju koji je obilježio 1966. godinu, potpisivanju tzv. Beogradskoga protokola, sporazuma između Jugoslavije i Svete Stolice, *Vjesnik* je također izvijestio donoseći isječak sporazuma i opis dijela događaja. *Vjesnik* o svemu izvještava uz nadu da će sporazum donijeti poboljšanje odnosa između Katoličke crkve i Jugoslavije, ali ne propušta upozoriti da su neki dijelovi suvišni jer se navedeno u tim člancima (o političkom terorizmu i kriminalu) podrazumijeva u katoličkom moralu.¹³

U istom broju objavljene su vijesti o otvorenju čak dva hrvatska centra; Dom Kardinala Stepinca u Essenu¹⁴ i istoimeni Dom u Kölnu. Te činjenice govore o priljevu Hrvata u Njemačku tih godina i, osobito, njihovim duhovnim potrebama i održavanju vjerske prakse.

11 „Dopis iz Stuttgarta“ (1968). *Vjesnik HKM München*, IV(2), str. 6. Dom je otvoren na inicijativu Šušnjare, a uz svesrdnu materijalnu pomoć Werenfrieda van Straatena (poznatijega kao *Speckpater*), osnivača zaklade za pomoć svećenicima iz zemalja istočne Europe (*Ostpriesterhilfe*). Van Straaten je za tu svrhu osigurao 150 tisuća tadašnjih njemačkih maraka (Tomašević, 1998: 95).

12 „Otvorenje Doma Kardinala Stepinca“ (1965). *Vjesnik HKM-a München*, I(1), str. 3.

13 „Beogradski protokol“ (1966). *Vjesnik HKM-a München*, II(3)4), str. 21.

14 „Otvorenje doma u Essenu“, isto. str. 7-8; „Hrvatska manifestacija i afirmacija“, isto, str. 11-15.

9. Problemi hrvatskih radnika i dušobrižnički izazovi na stranicama *Vjesnika*

Iskorijenjenost iz svoga zavičaja, osobito u srednjim, zrelim godinama čovjekova života, nerijetko je rezultirala raznim psihološkim i socijalnim problemima među iseljenicima. Stoga su se svećenici angažirani u pastoralu hrvatskih iseljenika često morali nositi s poteškoćama i zahtjevima koje su nadilazile religiozne potrebe.

Budući da su se u tim godinama hrvatski iseljenici, od kojih je velika većina bila političke izbjeglice, na malo koga mogli osloniti osim na katoličke svećenike i redovnice, duhovna pastva podrazumijevala je razne vrste skrbi. S obzirom na to, dušobrižništvo hrvatskih emigranata bilo je na mnogo načina zahtjevan posao koji su mogli obavljati samo posebno intelektualno i duhovno opremljeni svećenici.

Iz članka „Hrvatski misionari u Njemačkoj o svojim radnicima“ saznaje se kako je pastoralnu brigu za iseljenike u Njemačkoj 1968. godine vodilo 16 hrvatskih dušobrižnika pod vodstvom Dominika Šušnjare. Vodeći se smjernicama apostolske konstitucije *Exsul Familia*, hrvatski svećenici sastajali su se na povremenim, godišnjim sastancima te obavljali zajedničke duhovne vježbe gdje su se pretresali „sva pitanja i problemi duhovno-pastoralne naravi naših radnika i radnica u Njemačkoj“¹⁵.

Pastoralna briga podrazumijevala je redovito održavanje mise na hrvatskom jeziku, podjelu sakramenata, propovijedi i kateheze, a sve u duhu Drugoga vatikanskoga koncila¹⁶. Osim toga, hrvatski misionari aktivno su među svojim vjernicima, uz domovinski vjerski tisak (*Glas Koncila*, *Veritas*, *Glasnik Srca Isusova*, *Marija*) širili *Vjesnik HKM-a u Njemačkoj* pa je list izlazio u nekoliko tisuća primjeraka. Svećenici su posjećivali radnike na gradilištima, vršili posjete bolesnika po kućama i rješavali probleme razne naravi, kako je već rečeno u uvodu.¹⁷

Te 1968. godine hrvatski dušobrižnici ustanovili su „sa zadovoljstvom (...) da se hrvatski vjernik na našem području vrlo rado obraća svojim svećenicima u duhovnim potrebama, jer je u našem čovjeku još uvijek jaka vjera, a osim toga u svom svećeniku nalazi povjerenje i ljubav“¹⁸. Za hrvatske je dušobrižnike to predstavljalo veliku utjehu. Zbog slabe, gotovo nikakve vjerske izobrazbe dolazilo je, naime, i do infiltracije protestantskih skupina, osobito Jehovinih svjedoka, među hrvatske zajednice koje su bile udaljene od hrvatskih misijskih centara.

Prema izvještaju iz 1968., te je godine u Njemačkoj bilo registrirano 92 000 radnika i radnica iz Jugoslavije od kojih je Hrvata katoličke vjere oko 80 %.¹⁹ U većim njemačkim gradovima nedjeljne mise pohađalo je i oko 1000 Hrvata što je na prosječnoga njemačkoga stanovnika ostavljalo značajan dojam. Osim redovite mise na hrvatskom jeziku koja se u Münchenu održavala od 1948. godine, 1966. Hrvatska katolička misija uspjela je uvesti dodatni termin nedjeljne mise na materinskom jeziku o čemu je vjernike obavijestila u članku „Vrlo važna obavijest“ u drugom broju te godine.²⁰

S obzirom na toliki broj iseljenika, na jednoga dušobrižnika dolazilo je približno 5000 vjernika što je bio i više nego jasan pokazatelj težine dušobrižničke službe i potrebe za novim, mladim svećenicima.

Sredinom 1966. godine Vijeće za dušobrižništvo već je bilo uspostavljeno pri Biskupskoj konferenciji Jugoslavije pa su hrvatski dušobrižnici u Njemačkoj, ali i drugdje često upućivali apel bi-

15 „Hrvatski misionari u Njemačkoj o svojim radnicima“ (1968). *Vjesnik HKM-a München*, IV(2)14), str. 5.

16 Drugi vatikanski koncil ili sabor održavao se od 1962. do 1965. godine. Zaključci Sabora sadržani su u 16 shema dio kojih se odnosio na dijalog s nekršćanima te odgovorniji položaj laika u Crkvi. (enciklopedija.hr).

17 Usp. „Dopis iz Stuttgarta“, isto, str. 21.

18 Isto, str. 6.

19 „Hrvatski misionari u Njemačkoj o svojim radnicima“ (1968). *Vjesnik HKM-a München*, IV(2)14), str. 6.

20 „Vrlo važna obavijest“ (1966). *Vjesnik HKM-a München*, II (2), str. 16.

skupima u domovini da im pošalju još službenika. Fra Šušnjara nije bio iznimka u tome; u svojim pismima provincijalu često „vapi da mu pošalje svećenika, i to mlađih“ (Tomašević, 1998: 110).

U predzadnjem broju 4. godišta objavljena je vijest kako je otvoren četvrti hrvatski dom.²¹ Vjerojatno je to prvi hrvatski dom u Njemačkoj koji nije nosio ime kardinala Stepinca, već Ante Antića koji je bio svećenik na glasu svetosti iz franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja kojoj je pripadao i Dominik Šušnjara.

10. *Vjesnik* kao „politički list“

Govoreći o *Vjesniku*, fra Šušnjara znao je reći da je list „državotvorno-hrvatski i radikalno religijski“ (Polegubić, 2017: 41). Kao takav, uvijek je „jasno zastupao općehrvatsko stajalište: hrvatsko samoodređenje, hrvatsku državnost, nacionalnost i demokraciju na temelju neotuđivih prava pojedinca i naroda“ (Tomašević, 1998: 142).

Zbog toga, list je bio na posebnom udaru jugoslavenskih vlasti i medija za koje je predstavljao „glasilo ekstremne ustaške emigracije“ (Tomašević, 1998: 142)²², što nije teško za razumjeti ako se uzme u obzir da je HKM München djelovao u središtu dijela političke emigracije koji se doista smatrao ekstremnim i čije je brojne članove UDB-a likvidirala ili barem to pokušala²³.

Samo u prve tri godine izlaženja *Vjesnika* u Njemačkoj se dogodilo nekoliko nasilnih ubojstava Hrvata koji su se u emigraciji bavili političkim radom²⁴. Nakon umorstva Mile Rukavine, Krešimira Tolja i Vida Maričića u listopadu 1968. godine²⁵ *Vjesnik* donosi informacije o događaju (u tom trenutku još vrlo štute) i sprovodu ubijenih Hrvata. Posljednjem ispraćaju je, prema *Vjesniku*, prisustvovalo oko 2000 ljudi. Novine u cijelosti prenose govor o. Šušnjare koji je vodio sprovodni obred. Iz govora se jasno razaznaje koji je bio stav i smjer ovoga hrvatskoga dušobrižnika u tim osjetljivim trenucima; oprost i neosvećivanje.

Draga braćo i sestre, Hrvatice i Hrvati, molim Vas nemojte misliti na osvetu. Skupimo svoju bol u srcu i duši i u ustrpljivosti nosimo ovaj teški križ progonstva, nepriznavanja i hajke na nas u Evropi i na čitavom svijetu. (...) Ja želim da se mi danas odužimo ovoj našoj braći, koja su na ovakav bezbožnički način umoreni – molitvom.²⁶

Na sličan način *Vjesnik* je izvijestio o ubojstvima još dvojice Hrvata koja su se u Münchenu dogodila iduće godine.²⁷

21 „Otvoren Dom o. fra Ante Antića za Hrvate u Frankfurtu“ (1968). *Vjesnik HKM-a München*, IV(3(15)), str. 12 – 13. Fra Ante Antić umro je 4. ožujka 1965. u Zagrebu na glasu svetosti.

22 Prema pisanju zagrebačkoga glasila *Start*.

23 Ta je jugoslavenska tajna služba, prema priopćenjima bavarske policije, u tom dijelu Njemačke najjače djelovala (usp. Tomašević, 1998: 48).

24 Fra Dominik Šušnjara vodio je sprovodne obrede gotovo svim ubijenim pripadnicima hrvatske emigracije u tom dijelu Njemačke (usp. Tomašević, 1998: 49, bilj. 35).

25 Ubijeni su bili pripadnici emigrantske organizacije Ujedinjeni Hrvati. Prema UDB-inim izvještajima koje je proučavao slovenski istraživač Roman Leljak, umorili su ih pripadnici slovenskoga ogranka jugoslavenske tajne službe prema nalogu njihova tadašnjega načelnika Silva Gorenca. Usp. Jurčević J., Leljak, R. (18. prosinca 2015). „Devetorica slovenskih UDB-aša usred Münchena ubili trojicu Hrvata“. *Dnevno hr*.

26 „Umorstvo Hrvata u Münchenu“ (1968). *Vjesnik HKM-a München*, IV(2(16)), str. 5.

27 „Umorstvo g. Mirka Čurića“ (1969). *Vjesnik HKM-a München*, V(2(18)), str. 13-14; „Nahid Kulenović – nova hrvatska žrtva“, *Vjesnik HKM-a München*, V(4(20)), str. 11.

11. „Novi“ *Vjesnik*

U uvodniku prvoga broja 8. godišta urednik Dominik Šušnjara obavještava čitatelje *Vjesnika* kako časopis prestaje izlaziti kao *Vjesnik HKM-a* i, odgovarajući na nove duhovne i kulturne potrebe hrvatskih katoličkih vjernika, postaje *Vjesnik hrvatskih radnika i iseljenika u Njemačkoj za vjerska, socijalna i kulturna pitanja*. Ta se odluka preklopila s činjenicom da je fra Šušnjara krajem 1971. godine završio svoju službu direktora dušobrižništva Hrvata u Njemačkoj²⁸ pa se mogao više posvetiti uređivanju časopisa.

Transformacija časopisa događala se dok su se u Hrvatskoj još uvijek osjećale posljedice gušenja hrvatskoga proljeća nakon sudbonosnoga sastanka u Karadžorđevu u prosincu 1971. godine.

Urednik je aludirao upravo na te događaje objašnjavajući potrebu za novim smjerom *Vjesnika* „koji će svojim silama nastojati, da bude u svome pisanju objektivan i istinoljubiv, vjeran principima čovječnosti, slobode, pravednosti i kršćanske ljubavi“²⁹.

Novi časopis radi snažan zaokret od isključivo vjerskoga glasila s povremenim vijestima iz svijeta i domovine. Prvi broj „novoga“ *Vjesnika*, objavljen početkom 1972., obiluje člancima o studentskim demonstracijama koje su se u Zagrebu dogodile krajem 1971. godine. Autori su mahom dopisnici iz Hrvatske, neposredni sudionici događaja, i hrvatski emigranti koji analiziraju hrvatsko proljeće iz diskursa međunarodne politike. U člancima se ističu glavni povodi demonstracija; nepravedna raspodjela deviza u SFRJ, smjena hrvatskoga komunističkoga rukovodstva i općenito teška gospodarska situacija koja je dovela do povećanoga iseljavanja Hrvata. Članke potpisuju neimenovani studenti, poput studenta medicine iz Zagreba.

Do obustave nastave na svim fakultetima na zagrebačkom sveučilištu dovela su neriješena ekonomska i financijska pitanja čitave Hrvatske. Mi smo željeli, da se ta pitanja pošteno i što prije riješe, a ne da se samo rješavaju. (...) Zar je to sreća za naš narod da u tako velikom broju napušta svoju zemlju domovinu Hrvatsku? Ne nije to sreća nego upravo tragedija. Mi smo studenti to uvidjeli i svijesni svega, što se dešava s nama, pa smo progovorili štrajkom i demonstracijama. I umjesto razumijevanja naišli smo na bijes vladajućih faktora i policijski pendrek.³⁰

U drugom broju te godine, u članku „Inje na hrvatskom proljeću“ hrvatski emigrant Ernest Bauer³¹ osvrće se na taj događaj ističući glavnu boljku hrvatskoga naroda, osobito njegove elite; romantično i suviše osjećajno shvaćanje politike.

Jer političko zbivanje je čista realnost i zato treba na nj gledati bez ikakvih čuvstava kao na odvijanje same stvarnosti. U tome su Hrvati – inače sposobni i vrlo inteligentni u snalaženju u novim prilikama – zakazali i ovako ostajali bez ikakovoga uspjeha, koji bi se mogao usporediti s njihovim naporima. To je zla kob i tragika Hrvata!³²

28 Na njegovu je smjenu velik utjecaj imala Jugoslavija, osobito osobe koje su se bavile odnosima s vjerskim zajednicama. Tako je, prema riječima jednoga od njih, Zlatka Frieda, smjenjivanje fra Šušnjare bila upravo njegova zasluga (A. Š. „Katoličke misije – kutak Domovine“, *VUS*, 381, 11. 8. 1972., 2; prema Tomašević, 1998: 50, bilj. 36).

29 „Uvodna riječ“ (1972). *Vjesnik hrvatskih radnika i iseljenika u Njemačkoj*, I(1), str. 2.

30 „Studentske demonstracije u Zagrebu“ (1972.) *Vjesnik hrvatskih radnika i iseljenika u Njemačkoj*, I(1), str. 8.

31 Ernest Bauer (1910. – 1995.) bio je hrvatski povjesničar i filozof koji je za vrijeme NDH bio ravnatelj njemačke novinske agencije Europa-Press u Zagrebu, savjetnik Ureda za novinstvo Ministarstva za vanjske poslove i novinski ataše u Bukureštu. Nakon zbivanja u proljeće 1945. emigrirao je u Austriju, a zatim u München gdje je 30 godina radio u njemačkoj obavještajnoj službi. Bio je glavni urednik časopisa *Kroatische Berichte* i predsjednik Hrvatskog narodnog vijeća u Münchenu.

32 Bauer, E. (1972). „Inje na hrvatskom proljeću...“. *Vjesnik hrvatskih radnika i iseljenika u Njemačkoj*, I(2), str. 21.

Vjesnik posebno donosi reakcije stranoga tiska na događaje koji su izazvali veliku pažnju svjetske javnosti, a što je, smatraju urednici, „jedan uspjeh koji će biti – nadamo se – plodonosan za hrvatsku budućnost“³³.

Novi *Vjesnik* proširuje područje djelovanja i uvodi rubrike poput „Razgovori sa psihologom“ koja pozivom čitateljima da šalju svoja pitanja upućena profesionalnom psihologu dobiva gotovo karakter *life-style* magazina. Iz današnje perspektive kada su takve rubrike sve prisutnije u raznim publikacijama, to odaje dojam avangardnoga glasila koji je osluškivao potrebe čitatelja i pratio psihosocijalne trendove³⁴. *Vjesnik* jača i svoju edukativnu funkciju novom rubrikom „Iz hrvatske povijesti“ koja donosi povijesne crtice o ljudima, gradovima i događajima. Članke u toj rubrici najčešće je potpisivao Rudolf Hrašćanec³⁵.

Vjesnik je promijenio i vizualni identitet; na naslovnica više nisu isključivo slike i fotografije vjerskih motiva kao dotad, već fotografije povezane s nekom svjetovnom temom u tom broju časopisa. Osim toga, promijenio se i naslov; font slova moderniziran je i nestalo je simbola anđela s hrvatskim grbom koji je dotad bio njegov sastavni dio. Naslov je lišen identitetskih obilježja. Iz tih bi se grafičkih, ali i sadržajnih inovacija govore moglo zaključiti da su se urednici željeli približiti novoj generaciji hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka.

12. Svjedočanstvo vremena punih 20 godina

Vjesnik hrvatskih radnika i iseljenika u Njemačkoj izlazio je najmanje četiri puta godišnje, a financirao se u prvom redu pretplatama, zatim dobrovoljnim priložima te, vjerojatno najviše, potporom o. Werenfrieda van Straatena zvanoga Speckpater koji je utemeljio organizaciju Kirche in Not za pomoć Crkvi u progonstvu (Tomašević, 1998: 143)³⁶. Izlazio je u nakladi od 5000 do 6000 primjeraka, a tiskao se u tiskari Logos (Tomašević, 1998: 142).

Prestao je izlaziti 1989. godine nakon više od 20 godina. U ta dva desetljeća *Vjesnik* je bio ne samo sredstvo pastorala, već i dokumentirano svjedočanstvo života jedne zajednice, ali i kronika događaja u svijetu i domovini. Fra Dominik Šušnjara je, prema Tomaševiću, „izdao 24 godišta *Vjesnika* koja obuhvaćaju 88 brojeva ili 3.664 stranice religioznoga, poučnog, povijesnoga, političkoga, socijalnoga i informativnoga štiva“ (Tomašević, 1998: 143).

U jednom trenutku, smatra dr. Ante Kadić³⁷, *Vjesnik* je bio jedino glasilo u hrvatskoj emigraciji u Zapadnoj Europi koje je osim vjerskoga sadržaja donosilo informacije o stvarnom stanju u domovini³⁸.

33 „Hrvatska na stranicama svjetskog tiska“ (1972). *Vjesnik hrvatskih radnika i iseljenika u Njemačkoj*, I(1), str. 14.

34 Doduše, ova se rubrika do kraja ove godine više nije pojavila pa je prema tome sudeći sve ostalo samo na pokušaju.

35 Rudolf Hrašćanec (1914. – 1993.) bio je svećenik sociolog koji je od 1945. djelovao u emigraciji. Služio je hrvatskim iseljenicima u Austriji, Belgiji, a najviše u Kanadi i SAD-u. Jedan je od utemeljitelja Hrvatske kršćanske zajednice u Torontu i osnivača Odbora za istraživanje bleiburške tragedije (1960). Predavao je na sveučilištima u Erieju, Pittsburghu, Philadelphiji i Cromwellu, a od 1979. do 1984. u gradu Josu u Nigeriji. Pisao je i objavljivao radove u raznim domaćim i inozemnim publikacijama (Leksikon hrvatskoga iseljeničtva i manjina, natuknica *Rudolf Hrašćanec*, str. 360).

36 Speckpater pomogao je na mnoge razne načine i drugim misijama i katoličkim zajednicama hrvatskih iseljenika.

37 Prema članku objavljenom u *Hrvatskoj reviji* XXVIII/1978, 1, 124-126 (usp. Tomašević, 1998: 143).

38 Govoreći samo o važnijim vjerskim časopisima, revija *Osoba i duh* koja je izlazila u Madridu ugasila se 1955. godine, *Novi život*, časopis hrvatskih dušobrižnika u Rimu ugašen je 1970. godine, a jedno od najdugovječnijih glasila u emigraciji *Glasnik srca Isusova i Marijina* iz Austrije prestalo je izlaziti 1968. godine.

Vjesnik je ogledalo stanja naše inozemne pastve u Münchenu dijelom i u cijeloj Njemačkoj, odjek zbivanja, patnje i stradanja. Ako netko želi istinski procijeniti vrijeme od 1965. do 1989., ne može to učiniti, a da ne prelista stranice *Vjesnika*, koje su vrijedni izvor informacija o događajima i problemima iseljeničkog života (Tomašević, 1998: 143).

13. Zaključak

Da se njega pitalo, fra Dominik Šušnjara vjerojatno ne bi odabrao službu u kojoj je proveo čitav svoj svećenički život. Mlad, ambiciozan i vrlo obrazovan, na početku svoje službe postavio si je određene ciljeve; nastaviti studije u inozemstvu i nakon toga se s novim idejama i znanjem vratiti na službu u Hrvatsku. Međutim, okolnosti koje su odredile dinamiku hrvatske emigracije nakon Drugoga svjetskoga rata (ponajprije progoni koje je komunistička vlast počela provoditi) kao i poslušnost volji nadređenih odredile su drugačije njegov životni put. Premda je čitav život proveo u Njemačkoj, Šušnjarine sposobnosti, radna energija i posvećenost stvorile su jednoga od najproduktivnijih dušobrižnika hrvatskih iseljenika. Osim što je kao naddušobrižnik hrvatske pastve za čitavu Njemačku neprestano obilazio hrvatske zajednice u toj zemlji, uspio je u malo slobodnoga vremena pokrenuti i voditi jedan od najdugovječnijih časopisa hrvatske emigracije u drugoj polovici 20. stoljeća. Šušnjara je *Vjesnik Hrvatske katoličke misije München* pokrenuo 1965., u vrijeme kada se zahvaljujući liberalizaciji iseljavanja iz Jugoslavije u Njemačkoj naglo povećava broj hrvatskih iseljenika. U susretu s tim „radnicima na privremenom radu“ Šušnjara prepoznaje potrebe hrvatskoga čovjeka za utjehom, skloništem, potporom, ali i vjerskom i rodoljubnom izobrazbom. S tim ciljem pokreće časopis želeći da postane sredstvo širenja u prvom redu duhovno-vjerskoga sadržaja među svim iseljenicima u Njemačkoj. Budući da je djelovao među hrvatskim političkim emigrantima te je i sam jasno i nedvosmisleno izražavao svoje državotvorno uvjerenje, Šušnjara je od početka svoje službe bio na meti jugoslavenskih službi. U svojoj politici predlaganja „podobnih“ svećenika iseljenicima, osobito nakon obnove diplomatskih odnosa s Vatikanom 1966. godine, Jugoslavija je uspjela ukloniti značajan broj emigrantskih svećenika s njihove funkcije dušobrižnika. Vjerojatna posljedica tih napora bila je i Šušnjarina smjena s pozicije naddušobrižnika 1971. godine. Iako nezadovoljan tim ishodom, Šušnjara i u tome vidi određenu priliku pa se počinje više posvećivati uređivanju časopisa koji od 1972. godine nosi naslov *Vjesnik hrvatskih iseljenika i radnika u Njemačkoj za vjerska, socijalna i kulturna pitanja*. Premda i dalje ostaje primarno vjerski časopis s temama iz hrvatske povijesti i života hrvatskih iseljenika, *Vjesnik* dobiva modernije ruho. Povećava se broj članaka s vijestima iz svijeta i pojavljuju se rubrike kojima se nastoji privući mlađa publika poput Razgovora s psihologom. U tom je formatu Šušnjara *Vjesnik* izdavao četiri puta godišnje sve do 1989. godine. Dvije godine kasnije Šušnjara je preminuo u 79. godini života. Časopisi *Vjesnik HKM-a München* i *Vjesnik hrvatskih radnika i iseljenika u Njemačkoj* ostaju do danas kronika života hrvatske zajednice u Njemačkoj kao i napora koji su poduzimali hrvatski pastoralni radnici oko održavanja nacionalnoga jedinstva iseljenika. U tom smislu vrijedan su izvor za buduća istraživanja o fenomenu gastarbajtera kao i modernoga hrvatskoga dušobrižništva.

LITERATURA I IZVORI PODATAKA

Literatura

- Markić, Tomislav (2020). Pastoralna skrb za hrvatske iseljenike. *Crkva u svijetu*, 55(3), 495-508.
- Polegubić, Adolf (2017). *Dušobrižništvo za Hrvate u Njemačkoj*. Diaspora Croatica, knjiga 24. Frankfurt am Main: Hrvatski dušobrižnički ured.
- Šakić, Vlado; Dobrovšak, Ljiljana (2020). *Leksikon hrvatskoga iseljeničtva i manjina*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Hrvatska matica iseljenika.
- Tomašević, Luka (1998). *Hrvatska katolička misija u Münchenu*. Split-München: Knjižnica Zbornika „Kačić“.
- „Devetorica slovenskih UDB-aša usred Münchena ubili trojicu Hrvata“. *Dnevno hr*. Natuknica „koncil“. *Hrvatska enciklopedija*. Mrežno izdanje <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=32720>

Izvori

- Bauer, E. (1972). Inje na hrvatskom proljeću... *Vjesnik hrvatskih radnika i iseljenika u Njemačkoj*, I(2), str. 21.
- „Otvorenje Doma Kardinala Stepinca“ (1965). *Vjesnik Hrvatske katoličke misije München*, I(1), str. 3.
- „Beogradski protokol“ (1966). *Vjesnik Hrvatske katoličke misije München*, II(3)4, str. 21.
- „Vrlo važna obavijest“ (1966). *Vjesnik Hrvatske katoličke misije München*, II(2), str. 16.
- „Otvorenje doma u Essenu“ (1966). *Vjesnik Hrvatske katoličke misije München*, II(3)4, str. 7-8.
- „Hrvatska manifestacija i afirmacija“ (1966). *Vjesnik Hrvatske katoličke misije München*, II(3)4, str. 11-15.
- „Dopis iz Stuttgarta“ (1968). *Vjesnik Hrvatske katoličke misije München*, IV(2), str. 6.
- „Hrvatski misionari u Njemačkoj o svojim radnicima“ (1968), *Vjesnik Hrvatske katoličke misije München*, IV(2)14, str. 5.
- „Umorstvo Hrvata u Münchenu“ (1968). *Vjesnik HKM-a München*, IV(2)16, str. 5.
- „Otvoren Dom o. fra Ante Antića za Hrvate u Frankfurtu“ (1968). *Vjesnik Hrvatske katoličke misije München*, IV(3)15, str. 12-13.
- „Umorstvo g. Mirka Ćurića“ (1969). *Vjesnik HKM-a München*, V(2)18, str. 13-14; „Nahid Kulenović – nova hrvatska žrtva“, *Vjesnik HKM-a München*, V(4)20, str. 11.
- „Studentske demonstracije u Zagrebu“ (1972.) *Vjesnik hrvatskih radnika i iseljenika u Njemačkoj*, I(1), str. 8.
- „Hrvatska na stranicama svjetskog tiska“ (1972). *Vjesnik hrvatskih radnika i iseljenika u Njemačkoj*, I(1), str. 14.
- „Uvodna riječ“ (1972). *Vjesnik hrvatskih radnika i iseljenika u Njemačkoj*, I(1), str. 2.

Arhivski izvor

- Komisija za odnose s vjerskim zajednicama. „O delovanju vjerskih zajednica kod naših radnika zaposlenih u inostranstvu“. HR-HDA-310, br. 63 – 10

Cultural and Journalistic Activity of Rev. Dominik Šušnjara Among Guest Workers in Germany from 1966 to 1977

ABSTRACT

Although mass departures from Yugoslavia to Germany began in 1965, the turning point in this phenomenon was in 1968, when an agreement on foreign workers was signed between the two countries, which led to an increase in pastoral demands. From 16 priests who took care of the pastoral care of Croatian emigrants in Germany in 1968, that number increased to 42 by 1972. This presentation follows the work of priest Fr. Dominik Šušnjara, who was already appointed Croatian Patron Saint for the entire foreign congregation in Germany in 1951. In 1966, Šušnjara started the journal *Vjesnik* of the Croatian Catholic Mission in Munich, which he devoted himself to editing after he had stopped serving as archdeacon after 20 years. In an effort to respond to the increased spiritual and cultural needs of Croatian Catholic believers in Germany, in 1972 Šušnjara started the *Journal of Croatian Workers and Emigrants in Germany* for religious, social and cultural issues. In 1972, the consequences of the suppression of the Croatian Spring were still being felt in Croatia as well as in the diaspora, so the transformed paper entered a new era with precisely these topics, abundantly reporting on the student demonstrations at the end of 1971. The new paper makes a strong turn from being an exclusively religious magazine with occasional news from the world and the homeland, and at the same time brings some almost avant-garde sections for that time, such as “Conversation with a psychologist”. The paper was published 4 times a year until 1988, which is a continuity that makes it one of the longest-running papers in the Croatian diaspora of the 20th century. Through the analysis of selected articles published in the period from 1965 to 1972, an attempt will be made to present a document of a time in which a generation of Croatian guest workers was created, and especially the role of Fr. Dominik Šušnjara as one of the most significant in the history of that emigrant generation.

KEYWORDS: Croatian Catholic Mission Munich, Dominik Šušnjara, Croatian pastoral care workers, guest workers in Germany

Prethodno priopćenje

doc. dr. sc. Wollfy Krašić

Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu

Borongajska cesta 83d, Zagreb

wkrasic@fhs.unizg.hr

Političko-nacionalna opredjeljivanja hrvatskih radnih migranata u zapadnoj Europi s posebnim osvrtom na izbore za Vijeće stranaca pri Općinskoj upravi grada Stuttgarta 1983. godine

SAŽETAK

Našavši se u ekonomskoj krizi, komunistička Jugoslavija početkom 1960-ih godina odlučila je dijelu stanovnika dopustiti da privremeno potraži zaposlenje u razvijenijim zapadnim europskim državama, ponajprije Saveznoj Republici Njemačkoj (SRNj). Međutim, povećani broj odlazaka radnika na rad u inozemstvo dodatno su povećavali i članovi njihovih obitelji koji su ih slijedili u istom procesu. Jugoslavenske su vlasti stoga osnovale mrežu različitih organizacija koje su se kolokvijalno nazivale jugoslavenski klubovi. Oni su trebali biti točke okupljanja radnih migranata iz Jugoslavije s ciljem njihova kulturnoga, društvenoga i športskoga djelovanja. Ipak, jugoslavenski klubovi okupljali su samo manji broj jugoslavenskih građana u zapadnoj Europi, a posebno nizak broj Hrvata, koje je odbijalo često ponižavanje i maltretiranje na nacionalnoj osnovi. Na sličan su tretman hrvatski radni migranti nailazili i u kontaktima s jugoslavenskim konzulatima i veleposlanstvima. Spomenute je institucije jugoslavenski režim koristio i za nadzor i kontrolu svojih građana u inozemstvu, izvirgavajući one koje je smatrao nepoćudnima različitim oblicima represije. U takvoj situaciji, velika većina hrvatskih radnih migranata u SRNj nije imala mnogo mogućnosti za alternativno organiziranje i zastupanje vlastitih interesa u zemlji imigracije neovisno od Jugoslavije, izuzev u okviru hrvatskih katoličkih misija (HKM). Jedan od upečatljivijih samostalnih istupa hrvatskih radnih migranata bila je pobjeda političke liste pod nazivom „Svoje voli, tuđe poštuj“ (SVTP) koju su osnovali Hrvati članovi HKM-a Stuttgart na izborima za Vijeće stranaca pri Općinskoj upravi grada Stuttgarta 9. listopada 1983. godine. Brojne prijetnje i pritisci koje su provodili razni jugoslavenski dužnosnici u Stuttgartu rezultirali su niskom izlaznošću jugoslavenskih građana, no bez obzira na to, lista SVTP dobila je više od 53 % glasova. Time su dva od tri mjesta predviđena za jugoslavenske građane zauzeli njeni predstavnici – Mate Čutura i Ante Modrić. Ovaj slučaj jedan je od najeklatantnijih primjera koji ilustrira kako je dio hrvatskih radnih migranata u zapadnoj Europi bez obzira na moguću režimsku represiju odbijao poistovjećivanje s komunističkom Jugoslavijom.

KLJUČNE RIJEČI: hrvatski radni migranti, Stuttgart, hrvatske katoličke misije, komunistička Jugoslavija, represija

1. Uvod

Pojava radne migracije iz komunističke Jugoslavije u zapadnu Europu od početka 1960-ih duboko je i na raznim područjima (demografskom, gospodarskom, društvenom) obilježila hrvatsko društvo, a posljedice navedenoga procesa osjećaju se i danas. Naime, susrevši se s velikim gospodarskim teškoćama početkom 1960-ih, koje su se očitovale i u visokoj nezaposlenosti, jugoslavenski komunistički režim odlučio je dijelu svojih građana dopustiti da privremeno rade i žive u zapadnoj Europi. Stanovnici Socijalističke Republike Hrvatske (SRH) te Hrvati općenito bili su najzastupljeniji u toj brzorastućoj populaciji radnih migranata (primjerice, Hrvati iz Bosne i Hercegovine bili su u toj republici malobrojniji u odnosu na Muslimane i Srbe, ali su prednjačili u broju radnih migranata u odnosu na potonje narode). Najveći dio radnih migranata kao svoju destinaciju odabrao je Saveznu Republiku Njemačku (SRNj), koja je nakon Drugoga svjetskoga rata iskusila snažan gospodarski rast te joj je nedostajalo radne snage. I radni migranti i režim smatrali su kako je riječ o privremenoj pojavi. Međutim, boravak radnih migranata u inozemstvu sve se više produžavao, a od sredine 1970-ih započeo je i proces tzv. spajanja obitelji, odnosno odlaska članova obitelji radnih migranata. Jugoslavenskome režimu bilo je izrazito stalo da onemogući u što većoj mjeri utjecaj strane sredine na svoje građane, a posebno političkih emigranata iz Jugoslavije. Stoga je od početka 1970-ih započelo masovno stvaranje organizacija kojima je nominalno temeljni cilj trebalo biti okupljanje radnih migranata zbog razvijanja društvenoga, zabavnoga, kulturnoga i športskoga života, zatim održavanja veza s domovinom, kao i sprečavanja asimilacije pripadnika druge generacije spomenute populacije. Međutim, vladajući je Savez komunista Jugoslavije (SKJ) te organizacije, za koje se uvriježio kolokvijalni naziv jugoslavenski klubovi, ponajprije koristio kao jedan od oblika za nadzor te kontrolu svojih građana u inozemstvu. Želeći posebno utjecati na djecu radnih migranata, pokrenuta je i jugoslavenska dopunska nastava, koja je bila snažno prožeta komunističkom ideologijom i jugoslavenskom državnim promidžbom.

Hrvatski radni migranti bili su ispodprosječno obuhvaćeni radom jugoslavenskih klubova, a njihova djeca dopunskom nastavom. Osim što nisu i u inozemstvu željeli biti pod paskom jugoslavenskoga režima, jugoslavenski klubovi i dopunska nastava bili su nerijetko obilježeni unitarističkim tendencijama i sadržajima. Konkretnije, to je značilo da su se u nizu slučajeva temeljne sastavnice hrvatskog nacionalnog identiteta (jezik, nacionalna obilježja, kultura, književnost, glazba) potiskivale, pa i proglašavale nacionalizmom. Uz to, hrvatskoj je djeci u dopunskoj nastavi ponekad nametana tzv. istočna varijanta (ekavska) umjetnoga i hibridnoga srpskohrvatskoga ili hrvatskosrpskoga jezika. Hrvatski su radni migranti i njihove obitelji stoga, pored produblivanja i očuvanja duhovnih potreba svoj društveni, kulturni i športski život kao i odgoj i obrazovanje djece prepuštali društvima i institucijama osnovanima od strane hrvatskih katoličkih misija (HKM).

Međutim, tijekom 1980-ih HKM-ovi su postali polazišna točka i za političko djelovanje hrvatskih radnih migranata na razini lokalne uprave u SRNj. Naime, unutarne ustrojstvo lokalnih institucija vlasti u pojedinim njemačkim gradovima i općinama omogućavalo je da u radu lokalnih savjetodavnih vijeća pored njemačkih državljana sudjeluju i strani građani. Ti su strani građani za tu svrhu bili birani na posebnim izborima koje su organizirale lokalne vlasti. Takva su tijela trebala pomagati gradskoj ili općinskoj upravi u rješavanju pitanja i problema iz onih područja koje su se bitno doticale interesa stranih građana. Jugoslavenski je režim preko svojih diplomatsko-konzularnih predstavništava (DPK) nastojao u spomenuta savjetodavna vijeća stranaca postaviti sebi odane radne migrante iz jugoslavenskih klubova. Unatoč snažnoj represiji jugoslavenskoga komunističkoga režima na njemačkom tlu, dio Hrvata okupljenih oko HKM-a Stuttgart kandidirao je pored

dvije jugoslavenske vlastitu listu: „Svoje voli, tuđe poštuj“ (SVTP). Upravo je ta lista na izborima u listopadu 1983. godine odnijela premoćnu pobjedu. Od tri mjesta u Vijeću stranaca pri Općinskoj upravi grada Stuttgarta predviđena za jugoslavenske građane, dva su zauzela kandidati s liste SVTP-a. Događaj je naišao na znatnu pozornost u njemačkim lokalnim medijima te je bio neugodno iznenađenje za ispostave jugoslavenskoga režima u SRNj. Štoviše, imao je presudan utjecaj na stvaranje Hrvatske kulturne zajednice (HKZ) Stuttgart iduće godine, svojevrstne alternative jugoslavenskim klubovima za jugoslavenske građane hrvatske nacionalnosti. Osim toga, uspjeh u Stuttgartu potaknuo je na organiziranje Hrvata za izbore i u drugim njemačkim gradovima.

2. Cilj rada; dosadašnja istraživanja; izvori i literatura

Cilj ovoga rada jest detaljno prikazati i analizirati uzroke i posljedice pobjede izborne liste hrvatskih katolika s područja Stuttgarta na spomenutim izborima za Vijeće stranaca. Ovaj će događaj biti stavljen u kontekst djelovanja jugoslavenskih klubova te rada jugoslavenske dopunske nastave u SRNj kao poluga jugoslavenskog komunističkog režima za nadzor, kontrolu i indoktrinaciju svojih građana u inozemstvu. Povezano s tim, objasniti će se razlozi za snažan utjecaj HKM-ova na razne aspekte života hrvatskih radnih migranata i njihovih obitelji.

Iako postoji stanovit broj knjiga i članaka o hrvatskim radnim migrantima iz razdoblja komunističke Jugoslavije toj temi, a uzimajući u obzir njezinu važnost, dosad joj još nije pridana potrebna pozornost.¹ Kada je riječ o problematici koja se tematizira u ovom radu, postoji opsežna literatura, ali u prvom redu memoarska i publicistička, koja se dotiče rada HKM-ova. Govoreći o znanstvenim radovima, onda tu valja izdvojiti neka djela iz bogatoga znanstvenoga, publicističkoga i književnoga opusa Adolfa Polegubića, pastoralnoga teologa i novinara te dugogodišnjega glavnoga urednika glasila HKM-ova u SRNj naziva *Živa zajednica*.² Djelovanja jugoslavenskih klubova i rada jugoslavenske dopunske nastave upravo na području Stuttgarta u svojim su se sjećanjima doticali suvremenici i kritičari iz redova jugoslavenskih građana hrvatske nacionalnosti, a ona su korištena i u ovom radu.

Rad je većim dijelom napisan na temelju neobjavljenih i objavljenih izvora. Kada je riječ o prvima, autor se u rekonstrukciji rada jugoslavenskih klubova te jugoslavenske dopunske nastave koristio dosad najvećim dijelom za znanstvena istraživanja nekorištenim dokumentima različitih jugoslavenskih državnih i partijskih institucija čiji se rad doticao i radnih migranata. Dokumenti se nalaze u Hrvatskom državnom arhivu u fondu Savjeta za odnose s inozemstvom Izvršnog vijeća Sabora SRH (1967. – 1977.), zatim Republičkoga komiteta za odnose s inozemstvom SRH (1977. – 1990.) te

1 Od znanstvenih monografija i zbornika radova koji se bave nekim aspektima ove teme vidi: Molvarec, Lana. 2017. *Kartografije identiteta: predodžbe izmještanja u hrvatskoj književnosti od 1960-ih do danas*. Zagreb. Meandarmedia. Čapo Žmegač, Jasna. 2019. *Dva doma: hrvatska radna migracija u Njemačku kao transnacionalni fenomen*. Zagreb. Duriex. Bukvić, Nenad. 2021. *Gastarbajteri pod nadzorom Službe državne sigurnosti: odabrani dokumenti: (1963. - 1977.)*. Zagreb. Hrvatski državni arhiv. *Zbornik radova s I. Međunarodne znanstveno-stručne konferencije „Gastarbajterska iseljenička poema – od stvarnosti do romantizma“*. 2023. Ur. Wollfy Krašić, Monika Komušanac, Tado Jurić. Zagreb: Fakultet hrvatskih studija, Hrvatsko katoličko sveučilište. Pojava radne migracije iz SRH u SRNj naišla je i na odjeke u književnosti, primjerice u djelima Ivana Raosa, Ivana Otta, Marice Bodrožić i Jagode Marinić.

2 Polegubić, Adolf. 2017. *Dušobrižništvo za Hrvate u Njemačkoj*. Frankfurt am Main. Hrvatski dušobrižnički ured. Polegubić, Adolf. 2009. „Trideset godina Žive zajednice.“ U: *Hrvatski iseljenički zbornik*, ur. Vesna Kukačević. Zagreb. Hrvatska matica iseljenika. 355-360. Polegubić, Adolf. 2006. *Povratak, integracija ili asimilacija?: razgovori o hrvatskoj dijaspori*. Frankfurt am Main. Hrvatski dušobrižnički ured.

Centralnoga komiteta Saveza komunista Hrvatske (CK SKH), iz kojega je korišteno gradivo nastalo radom Opunomoćstva za djelatnost SK u vezi s odlaskom i privremenim radom naših radnika u inozemstvu. Kao izvor za kritički pogled na djelovanje jugoslavenskih klubova i dopunskih škola korišteni su članci koji govore o toj temi, a koji su tijekom 1970-ih i u prvoj polovici 1980-ih objavljeni u jednom od najkvalitetnijih časopisa hrvatske političke emigracije – *Novoj Hrvatskoj* koja je izlazila u Londonu. Od objavljenih izvora, autor se koristio knjigom *Na kratkom valu Radio Zagreba* u kojoj se nalaze sjećanja hrvatskih aktivista koji su živjeli i djelovali na području Stuttgarta – Ivana Otta, jednoga od osnivača HKZ-a Stuttgart Stjepana Poropatića te istaknutoga člana HKZ-a Stuttgart, fotografa i slikara Josipa Madračevića. Usto, svjedočenje članice HKZ-a Stuttgart i prosvjetne radnice Marije Meić-Sidić u knjizi *Zapis jednog vremena*, kao i *Spomenicu* HKZ-a Stuttgart koja je objavljena 1990. godine.

3. Radna migracija iz Socijalističke Republike Hrvatske u zapadnu Europu

Komunistički režim u Jugoslaviji početkom 1960-ih pogodila je teška gospodarska kriza, a jedna od njenih posljedica bila je visoka stopa nezaposlenosti. Ne želeći riskirati veće socijalne nemire u „radničkoj državi“, režim je odlučio iskoristiti svoj poseban geopolitički položaj na razmeđu dva hladnoratovska bloka te je dopustio da dio jugoslavenskih građana potraži posao i bolje životne uvjete u zemljama kapitalističke Europe, koje su bilježile visoke stope gospodarskoga rasta i koje su iziskivale pojačane potrebe za radnom snagom. Spomenute se jugoslavenske građane ubrzo počelo nazivati radnicima ili građanima na privremenom radu, a neslužbeno gastarbajterima, što je izvedenica od njemačkoga termina „gostujući radnik“. I režim i radni migranti smatrali su u početku kako se zaista radi o privremenoj pojavi. Režim se nadao da će brzo svladati gospodarske teškoće, a radni migranti da će se nakon dvije, tri godine rada u inozemstvu i stjecanja određene uštedevine vratiti u Jugoslaviju.³ Međutim, uslijedio je razvoj dijametralnoga procesa – broj radnih migranata od sredine 1960-ih strelovito je rastao, tako da je do izbijanja gospodarske krize u zapadnoj Europi u drugoj polovici 1973. godine, što je izazvalo zaustavljanje daljnega masovnoga odlaska, na tzv. privremenom radu u inozemstvu bilo više od milijun jugoslavenskih građana (radnika i članova njihovih obitelji).⁴

U populaciji radnih migranata natprosječno su bili zastupljeni građani SRH, ali i Hrvati iz drugih jugoslavenskih republika. Evaluacijom podataka prikupljenih provođenjem popisa stanovništva 1971. godine ustanovljeno kako je u inozemstvu u kategoriji tzv. „radnika na privremeno me radu“ i članova njihovih obitelji bilo 763 725 osoba. Od toga je najveći broj bio iz SRH-a, njih 254 856. Udio radnih migranata iz SRH u ukupnoj populaciji radnih migranta iz Jugoslavije iznosio je više od 33 %, a stanovništvo SRH-a je u ukupnom stanovništvu Jugoslavije imalo udio od samo 21,6 %.⁵ U prvom redu, radilo se o ekonomskim migrantima. Ipak, dio hrvatskih radnih

3 Krašić, „Labour migration from the Socialist Republic of Croatia in the first half of the 1960-ies – socio-economic or political issue?“, 183-197.

4 Krašić, „Stop Mass Exodus: Guidelines by the Reform Part of the Croatian State-Party Leadership for the Policy Regarding Labour Migrants from the Socialist Republic of Croatia in Western Europe“, 46.

5 Krašić, „Stop Mass Exodus: Guidelines by the Reform Part of the Croatian State-Party Leadership for the Policy Regarding Labour Migrants from the Socialist Republic of Croatia in Western Europe“, 31. Što se tiče Hrvata iz Bosne i Hercegovine (BiH), prema popisu stanovništva iz 1991. godine, oni su zauzimali nešto više od 39 % ukupne populacije radnih migranata iz te republike. To se odražavalo i u podatku koji kaže da je nešto više od 12 % pripadnika hrvatskoga naroda iz BiH boravilo u inozemstvu na tzv. privremenom radu. Taj broj za Srbe iznosio je 4,37 %, a za Muslimane samo 2,9 %. Tadić, „Kretanje broja i prostorni razmještaj Hrvata u BiH od

migranata gajio je snažnu averziju prema komunističkom režimu u Jugoslaviji, ali je nije otvoreno iskazivao zbog straha od represije. Naime, dio radnih migranata potjecao je iz krajeva u kojima je jugoslavenska komunistička vlast imala slabu podršku, kao što je slučaj s Imotskom krajinom.⁶ Upravo je Općina Imotski imala najvišu stopu vanjskih migracija ne samo u SRH, nego cijeloj Jugoslaviji. Ona je iznosila 18,6 %, dok je prosjek na razini SRH bio 5,2 %.⁷ Znatan dio hrvatskih radnih migranata bio je politički nezainteresiran, ali se nije poistovjećivao s režimom budući da je zbog njegove opće politike, a posebno one u gospodarstvu, bio prisiljen na rad u inozemstvu. Budući da su Hrvati izrazito dominirali u korpusu radnih migranata u početnim fazama pojave masovne radne migracije, kod dijela tih ljudi bilo je prisutno uvjerenje da se radi o smišljenoj državnoj politici kojoj je cilj masovno iseljavanje pripadnika hrvatskoga naroda.⁸ Prema elaboratu Zavoda za migracije i narodnosti iz sredine 1970. godine 53 % radnih migranata potjecalo je iz SRH, a na Hrvate je otpadalo čak 63 % od ukupne populacije radnih migranata budući da su u inozemstvo odlazili Hrvati i iz drugih dijelova Jugoslavije, u prvom redu iz BiH.⁹ Na popisu stanovništva 1981. godine broj stanovnika SRH na privremenom radu u inozemstvu iznosio je 210 330, što je predstavljalo 24 % radnih migranata i članova njihovih obitelji na tzv. privremenom radu u inozemstvu iz Jugoslavije.¹⁰ Osim što je došlo do zaustavljanja masovnoga odlaska na rad zbog gospodarske krize u zapadnoj Europi te povratka dijela radnih migranata u Jugoslaviju zbog potonjega, opadanje udjela radnih migranata u toj populaciji koje sugerira službena statistika treba tražiti i u nejasnoj i nepreciznoj kategorizaciji „građana na privremenom radu u inozemstvu“. Također, opravdano je pretpostaviti da oba popisa, i onaj iz 1971. i onaj iz 1981. godine, nije zahvatio jedan dio jugoslavenskih građana hrvatske nacionalnosti budući da su oni zbog ranije opisanih razloga zazirali od bilo kakvih kontakata s jugoslavenskim službenim predstavnicima i institucijama.¹¹

4. Radna migracija iz Socijalističke Republike Hrvatske u Saveznu Republiku Njemačku

Prema nedatiranom elaboratu iz sredine 1960-ih godina, na tzv. privremenom radu u zapadnoj Europi bilo je oko 106 800 jugoslavenskih građana, od čega oko 60 000 u SRNj. Od toga broja, njih između 85 i 90 % bilo je iz SRH.¹² Do ogromnoga povećanja radnih migranata iz Jugoslavije u SRNj došlo je nakon potpisivanja međudržavnoga ugovor 1968. godine, kojim su definirani uvjeti zapošljavanja i prava radnika iz Jugoslavije. Tako je godine 1966. u SRNj prema službenim podacima boravilo 96 673 jugoslavenskih građana na tzv. privremenom radu, dok je taj broj već 1972. godine strahovito narastao na oko 478 000. Štoviše, spomenute su godine strani radnici iz

Prvog svjetskog rata“, 35.

6 Jonjić, *Goli na Golom otoku*, 26.

7 HR-HDA-1409-SOI IVS SRH. Kutija 102. Izvršno vijeće Sabora Socijalističke Republike Hrvatske (dalje: IVS SRH). Komisija za vanjske migracije. Informacija o aktualnim pitanjima u oblasti zapošljavanja naših građana u inozemstvu. Zagreb, ožujak 1972. 6, 8.

8 Madračević, *Na kratkom valu Radio Zagreba*, 7.

9 HR-HDA-1409-SOI IVS SRH. Kutija 100. Zavod za migracije i narodnosti (dalje: ZMN). Dojmovi iz razgovora s našim radnicima privremeno zaposlenim u zemljama zapadne Evrope. Zagreb, srpanj 1970. 5.

10 Krašić, „Stop Mass Exodus: Guidelines by the Reform Part of the Croatian State-Party Leadership for the Policy Regarding Labour Migrants from the Socialist Republic of Croatia in Western Europe“, 47.

11 Petričević, *Nacionalnost stanovništva Jugoslavije*, 21-22.

12 Krašić, „Labour migration from the Socialist Republic of Croatia in the first half of the 1960-ies – socio-economic or political issue?“, 184.

Jugoslavije bili na prvom mjestu po broju stranih radnika u SRNj.¹³ Na vrhuncu migrantskoga vala iz Jugoslavije, godine 1973. boravilo je u SRNj 673 000 jugoslavenskih građana, od čega 535 000 radnika. Deset godina kasnije, taj je broj bio nešto manji i iznosio 612 000 građana. Udio radnika znatnije se smanjio, smanjivši se na 330 930, pri čemu je porastao broj članova obitelji radnika, kao posljedica spomenutoga procesa, tzv. spajanja obitelji.¹⁴ Prema elaboratu iz 1979. godine, u SRNj je boravilo 700 325 jugoslavenskih građana, a od toga broja iz SRH bilo ih je 272 000.¹⁵

5. Jugoslavenski klubovi u inozemstvu

Boravak jugoslavenskih građana u inozemstvu na tzv. privremenom radu bio je sigurnosni izazov za komunističku Jugoslaviju budući da su njeni građani veći dio godine boravili u zemljama kapitalističkoga svijeta gdje su bili izloženi drukčijim mogućnostima političkoga i društvenoga djelovanja. Konkretnije, usvajali su vrijednosti i drukčije norme ponašanja koje su posljedično dovodile do stvaranja sumnje u jugoslavenski samoupravni socijalizam koji je javno proklamiran kao najnapredniji sustav vlasti na svijetu. Također, radni su migranti u zapadnoj Europi bili izloženi djelovanju političkih emigranata iz Jugoslavije, među kojima su najbrojniji i najaktivniji bili oni hrvatski, koji su se zalagali za stvaranje samostalne hrvatske države. Usto, u populaciji radnih migranata policije i obavještajne službe zapadnoeuropskih zemalja nastojale su regrutirati doušnike, što zbog boljega nadzora i kontrole građana jedne komunističke države na svom tlu, što zbog pribavljanja informacija o stanju u Jugoslaviji. Stoga su jugoslavenske vlasti djelovanjem policije i obavještajnih službi također u što većem obujmu nastojale nadzirati i kontrolirati radne migrante već od početka 1960-ih. Niz tzv. društveno-političkih organizacija i institucija, od SKJ, Socijalističkoga saveza radnoga naroda Jugoslavije (SSRNJ), do sindikata i tijela republičke i lokalne samouprave radio je na tome da radni migranti ostanu vjerni Jugoslaviji kao državi te komunizmu kao ideologiji i sustavu vlasti.¹⁶ No, budući da su radni migranti veći dio godine boravili u inozemstvu, režim je ovakvo djelovanje nastojao proširiti i izvan Jugoslavije, služeći se pored DKP-ova upravo jugoslavenskim klubovima.

Jugoslavija je sa sustavnim organiziranjem jugoslavenskih klubova počela 1970. godine. Oni i slični centri za okupljanje jugoslavenskih građana trebali su postati, prema elaboratu Državnog sekretarijata za inostrane poslove „zajednica slobodnih i suverenih pojedinaca u kojima naši radnici zadovoljavaju svoje osnovne političke, kulturne, društvene i druge potrebe“.¹⁷ Međutim, objašnjavajući potrebu stvaranja klubova, isti dokument na početku kaže da okupljanje jugoslavenskih građana u inozemstvu nije samo društveno „nego i vrlo ozbiljno političko-ideološko pitanje“.¹⁸ Dalje je rečeno kako Jugoslavija mora utjecati na oblike okupljanja svojih građana u inozemstvu jer će u suprotnom taj trenutačni vakuum ispuniti „druge snage“, a „taj proces je već u toku“. „Druge

13 Čizmić, Sopta, Šakić, *Iseljena Hrvatska*, 232.

14 HR-HDA 2058-RKOH SRH. Kutija 297. Savezni sekretarijat za inostrane poslove (dalje: SSIP). Politički, ekonomski i bezbednosni aspekti boravka naših radnika na radu u inostranstvu u uslovima pogoršane međunarodne situacije i ekonomske krize. Beograd, 10. listopada 1984. 32.

15 HR-HDA-1220-SKH. CK. Kutija 2. Opunomoćstvo IK PCK SKH za djelatnost SKH u vezi s odlaskom i privremenim radom naših radnika u inozemstvu (dalje: Opunomoćstvo). Informacija o aktualnim pitanjima položaja naših građana u inozemstvu u svjetlu najnovijih društveno-ekonomskih kretanja. Zagreb, 20. studenoga 1979. 22.

16 Krašić, „Migrant Workers as a Security Challenge for the Yugoslav Communist Regime“, 58-66.

17 HR-HDA-1409-SOI IVS SRH. Kutija 100. Državni sekretarijat za inostrane poslove. Društveno okupljanje jugoslavenskih radnika u inostranstvu. Lipanj 1970. 3.

18 *Isto*, 1.

snage“ u prvom su redu bili politički emigranti te ranije spomenute ispostave Katoličke crkve – HKM-ovi. Stoga se zaključuje sljedeće: „Iz ovih razloga naše je društvo obavezno da obezbedi svoj pozitivan uticaj“. ¹⁹ Spomenuti dokument obiluje rečenicama iz kojih je potpuno razvidno kako je proces osnivanja jugoslavenskih klubova bio strogo dirigitiran od strane vladajućeg SKJ. Tako jedna od njih jasno kaže da bi društveno okupljanje radnih migranata trebalo postati „faktor otpora prema svemu što je u svojoj osnovi nesocijalističko“. ²⁰ Društvene odnose iz Jugoslavije nastojalo se preslikati i na njene građane u inozemstvu, pa dokumenti govore o „samoorganiziranju“ radnika. Koja je bila uloga jugoslavenskog režima u stvaranju jugoslavenskih klubova u inozemstvu pored financiranja i poticanja akcija s potonjim ciljem, vidi se iz prijedloga s kraja 1973. godine koji kaže da treba „što prije osigurati kadrove u zemlji i inozemstvu koji bi ovom aktivnošću rukovodili“. ²¹

Predsjedništvo SKJ sredinom lipnja 1971. godine donijelo je odluku o djelovanju SKJ „u vezi s odlaskom i privremenim radom naših radnika u inozemstvu“. Tom je prilikom zaključeno da je to „trajnije pojava i veoma kompleksno društveno-ekonomsko pitanje“ te da SKJ mora „idejno-politički“ usmjeravati sve aktivnosti vezane za tu problematiku. ²² Nastavno na ovu odluku, kada je riječ o SRH, sredinom 1974. godine Izvršni komitet (IK) Predsjedništva CK SKH stvorio je Opunomoćstvo IK PCK SKH za djelatnost SKH u vezi s odlaskom i privremenim radom naših radnika u inozemstvu (dalje: Opunomoćstvo) koje je trebalo organizirati i usmjeravati rad članova SK u inozemstvu. ²³ U dijelu izvještaja o radu Opunomoćstva za 1976. godinu vidljivo je da je SK koristio jugoslavenske klubove ponajprije za ostvarivanje vlastitih političkih ciljeva: „Za razliku od prije nekoliko godina sada u inozemstvu djeluje više od 450 klubova, centara, udruženja i sportskih društava, na principu samoorganiziranja i dobrovoljnog udruživanja. Pomagani iz zemlje, te usmjeravani (! op. au.) od članstva Saveza komunista i povjereništava SKJ u inozemstvu, naši građani se sve uspješnije suprotstavljaju svim oblicima štetnog djelovanja propagande, nasrtaja ekstremne političke emigracije i terorizma, stranim obavještajnim službama i svim neprijateljima socijalističke i samoupravne Jugoslavije.“ ²⁴

Dakle, jugoslavenski su klubovi trebali nastajati na temelju neovisnih inicijativa jugoslavenskih građana u inozemstvu te uz pomoć različitih jugoslavenskih državnih institucija. Ipak, situacija je bila upravo suprotna – dio jugoslavenskih građana nastojalo se ukalupiti u forme koje su se koristile za umanjivanje i zaustavljanje raznih „štetnih“ utjecaja Zapada, političke emigracije i Katoličke crkve. Upravo su tako jugoslavenski klubovi prikazivani i u novinama i časopisima hrvatske političke emigracije. Nepotpisani tekst objavljen u *Novoj Hrvatskoj* 1977. godine objašnjava da preko jugoslavenskih klubova Beograd želi „uglavnom potpuno nepolitičnim gastarbajterima nametnuti svoje političke poglede“. ²⁵ Iduće godine *Nova Hrvatska* prenijela je opširan tekst uglednoga švicarskoga

19 *Isto*, 2.

20 *Isto*, 10.

21 HR-HDA-1409-SOI IVS SRH. Kutija 102. Komisija za vanjske migracije. Informacija o izvršenju zaključaka Izvršnog vijeća Sabora od 24. XI. 1972. u vezi s aktualnim problemima zapošljavanja radnika u inozemstvu. Zagreb, 4. prosinca 1973. 20.

22 HR-HDA-1409-SOI IVS SRH. Kutija 101. Komisija za vanjske migracije. Aktualna pitanja zapošljavanja u inozemstvu. Zagreb, studeni 1971. 62.

23 HR-HDA-1220-SKH. CK. Kutija 1. Analiza ostvarivanja politike SKJ sadržane u „Zaključcima Predsjedništva SKJ i Predsjedništva SFRJ“, te „Odluke“ Predsjedništva SKJ od 5.II.1973. i zadataka sadržanih u rezoluciji X. kongresa SKJ iz oblasti vanjskih migracija. Zagreb, 3. kolovoza 1975. 4-5.

24 HR-HDA-1220-SKH. CK. Opunomoćstvo. Izvještaj o radu Opunomoćstva IK PCK SKH u 1976. godini. Zagreb, 28. ožujka 1977. 4.

25 „Uniformirani gastarbajteri.“ *Nova Hrvatska* (London), br. 1, 1977., 1.

lista *Neue Zuercher Zeitung* znakovita naslova – „Jugoslavenski klubovi na uzici konzulata“.²⁶ Pišući o problemima djece radnih migranata, istaknuti hrvatski pjesnik u političkom egzilu Boris Maruna, u *Novoj je Hrvatskoj* za jugoslavenske klubove napisao da su „izvor ucjena i političkog šikaniranja“.²⁷

O broju radnih migranata koji su bili članovi jugoslavenskih klubova postoje razni podatci. Broj je rastao tijekom 1970-ih, kada je Jugoslavija uložila ozbiljne napore u stvaranje jugoslavenskih klubova, dok je do stagnacije došlo sredinom 1980-ih. Prema elaboratu iz 1984. godine u klubovima se redovito okupljalo između 15 i 20 % radnih migranata, dok je na raznim manifestacijama koje su organizirali klubovi, ponajprije zabavnim, dolazilo i više od 50 % radnih migranata na stanovitom području u zapadnoj Europi s većom koncentracijom te populacije.²⁸ Niz jugoslavenskih dokumenata te svjedočenja suvremenika nedvojbeno sugerira da je obuhvat radnih migranata hrvatske nacionalnosti bio prosječno manji negoli je to bio slučaj s pripadnicima ostalih nacija i nacionalnih manjina (tzv. narodnosti) u Jugoslaviji. Osim zazora od jugoslavenskih klubova zbog činjenice da su bili jedna od poluga jugoslavenskoga režima u inozemstvu, dio hrvatskih radnih migranata izbjegavao ih je i zbog nerijetkih unitarističkih tendencija među dijelom članstva, a pogotovo u vodstvima klubova. Ukratko, pod parolom integralnoga jugoslavenstva s osnovicom u srpstvu potiskivali su se elementi hrvatskoga nacionalnoga identiteta.²⁹ Politolog i sociolog Anđelko Milardović tvrdi da se hrvatskim radnim migrantima kroz jugoslavenske klubove nametao kulturni unitarizam.³⁰

Pored klubova koji su imali općejugoslavenski karakter postojali su i oni koji su okupljali radne migrante neke od nacija ili nacionalnih manjina iz Jugoslavije. Čini se da u vodećim jugoslavenskim državnim i partijskim institucijama nije postojao konsenzus oko toga treba li i u kojim situacijama osnivati tzv. nacionalne klubove. Tako su takvi klubovi postojali i prije odluke Savezne konferencije SSRNJ-a iz 1976. da se građani pored općejugoslavenske, mogu okupljati i na drugim osnovama – nacionalnoj, regionalnoj, strukovnoj i slično. Pored saveznih institucija i DKP-ova te inicijativa radnih migranata, u stvaranju nacionalnih klubova važnu su ulogu imale pojedine republike i pokrajine. Dok su neke, poput Slovenije, podržavale okupljanje slovenskih radnih migranata u nacionalnim klubovima, takav stav nije zauzelo državno-partijsko rukovodstvo SRH. Ono je tek krajem 1970-ih načelno počelo podržavati stvaranje hrvatskih nacionalnih klubova.³¹ Sredinom 1980-ih u jedanaest država zapadne Europe postojalo je oko 1 100 jugoslavenskih klubova, od čega najviše u SRNj – oko 580 klubova, društava i udruženja, od čega 410 klubova

26 „Jugoslavenski klubovi na uzici konzulata“. *Nova Hrvatska*, br. 5, 1978., 10.

27 Boris Maruna, „Gdje se nalazi uzrok problema iseljene djece“, *Nova Hrvatska*, br. 24, 1978., 8.

28 HR-HDA 2058-RKOI SRH. Kutija 297. SSIP. Politički, ekonomski i bezbednosni aspekti boravka naših radnika na radu u inostranstvu u uslovima pogoršane međunarodne situacije i ekonomske krize. Beograd, 10. listopada 1984. 16-17.

29 HR-HDA-1220-SKH. CK. Kutija 2. Opunomoćstvo. Informacija o aktualnim pitanjima položaja naših građana u inozemstvu u svjetlu najnovijih društveno-ekonomskih kretanja. Zagreb, 20. studenoga 1979. 27. HR-HDA 2058-RKOI SRH. Kutija 297. Razgovor Mike Špiljaka s delegacijom Hrvatske kulturno-umjetničke i sportske zajednice iz zapadnog Berlina. Zagreb, 3. travnja 1985. 1. Krašić, „Stop Mass Exodus: Guidelines by the Reform Part of the Croatian State-Party Leadership for the Policy Regarding Labour Migrants from the Socialist Republic of Croatia in Western Europe“, 49, 52-53. Lipovčan, „Kulturni rad Hrvata u Berlinu (1974.-1990.)“, 151, 161.

30 Milardović, „Hrvatske kulturne zajednice u Europi i njihova uloga u čuvanju hrvatskog kulturnog i nacionalnog identiteta“, 171.

31 Iznimka je učinjena samo u Švedskoj gdje je koncem 1970-ih i početkom 1980-ih osnovano nekoliko hrvatskih nacionalnih klubova. Krašić, „Croatian Federation of Sweden in 1980s – a story of an improbable success“, 169-174.

općega tipa i strukovnih udruženja te 170 sportskih klubova. Pored općejugoslavenskih klubova, postojali su još albanski (za Albance s Kosova), slovenski i makedonski.³²

Na temelju trenutačnoga stupnja istraženosti ove teme nemoguće je s potpunom sigurnošću ustanoviti zašto nisu osnivani i nacionalni klubovi za hrvatske radne migrante s iznimkom Švedske, no s mnogo opravdanja može se pretpostaviti da je takva situacija bila posljedica sloma hrvatskoga liberalno-nacionalnoga pokreta u domovini, poznatoga pod imenom Hrvatsko proljeće. Naime, iz državno-partijskoga vrha SRH uklonjeni su reformski orijentirani kadrovi, koji su zastupali veću autonomiju SRH u odnosu na savezni centar u Beogradu i bili skloni dopustiti iskazivanje različitih elemenata hrvatskoga nacionalnoga identiteta koji su se u ranijem razdoblju smatrali nacionalizmom i šovinizmom, a u određenoj mjeri i nakon gušenja Hrvatskoga proljeća. Treba kazati da je Matica hrvatska, hrvatska najstarija kulturna institucija i uz reformski dio vrha SKH i studentski pokret jedna od nositeljica Hrvatskog proljeća, u inozemstvu uspješno osnovala velik broj društava prijatelja Matice hrvatske u inozemstvu, u koje su se učlanjivali brojni hrvatski radni migranti.³³ Vodstvo SKJ je vrlo vjerojatno procijenilo da bi hrvatski klubovi za radne migrante u uvjetima ograničene kontrole u inozemstvu u odnosu na Jugoslaviju vrlo lako mogli „odsklizati u nacionalizam“.

6. Jugoslavenska dopunska nastava

Baš kao i u slučaju jugoslavenskih klubova, jugoslavenski je režim 1970. godine započeo sa sustavnim organiziranjem dopunske nastave za djecu radnih migranata u zapadnoj Europi pri ta-mošnjim osnovnim školama. Nastava se izvodila nekoliko puta tjedno, a djecu se podučavalo materinskome jeziku, povijesti i zemljopisu, a slušala su i predmet koji se zvao „Moja domovina SFR Jugoslavija“.³⁴ Kako je u drugoj polovici 1970-ih i tijekom 1980-ih znatno porastao broj djece radnih migranata zbog tzv. spajanja obitelji, ali i rađanja djece u inozemstvu, rad jugoslavenskih dopunskih škola bio je sve važniji za jugoslavenski režim, čiji je utjecaj na generaciju svojih građana stasalu ili čak rođenu u inozemstvu bio minimalan. U jednom elaboratu iz 1984. godine o toj problematici stoji sljedeće: „Za Jugoslaviju je to krupno političko pitanje, za razliku od drugih zemalja emigracije, jer je dopunska nastava, bez obzira na ograničeni broj časova, najneposredniji oblik našeg vaspitno-obrazovnog i idejnog (! op. au.) delovanja na jugoslovensku decu i omladinu, uključenu u školski sistem i društvo zemalja imigracije čija je idejna i ideološka platforma suprotna našoj“.³⁵

Stoga je jugoslavenska dopunska nastava bila prožeta komunističkom ideologijom, zbog čega je dio roditelja negodovao pa i odbijao slati svoju djecu da je pohađaju, suočavajući se tom prilikom s različitim oblicima represije. Neki roditelji isticali su da se velika većina nastave svodi na pripreme za priredbe povodom jugoslavenskih državnih praznika. Najvidljiviji iskaz svojevrstne prosvjetne demagogije djece radnih migranata bilo je primanje u Savez pionira Jugoslavije po uzoru na njihove vršnjake u Jugoslaviji, organizaciju kojom se vršila politizacija djece i njegovao kult ličnosti jugoslavenskoga predsjednika Josipa Broza Tita. Za dio djece hrvatskih radnih migranata jugoslavenska dopunska nastava bila je izvor diskriminacije prema nacionalnom ključu budući da su im

32 HR-HDA 2058-RKOI SRH. Kutija 297. Savezni biro za poslove zapošljavanja. Informacija o društvenom okupljanju građana SFRJ na privremenom radu i boravku u SR Nemačkoj. Beograd, prosinac 1984. 2-5.

33 *Izveštaj o kontroli zakonitosti rada Matice Hrvatske*, 455-483.

34 HR-HDA-1409-SOI IVS SRH. Kutija 102. Republički sekretarijat za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu. Informacija o obrazovanju naših građana u inozemstvu. Zagreb, 26. travnja 1972. 1.

35 HR-HDA 2058-RKOI SRH. Kutija 297. SSIP. Politički, ekonomski i bezbednosni aspekti boravka naših radnika na radu u inostranstvu u uslovima pogoršane međunarodne situacije i ekonomske krize. Beograd, 10. listopada 1984. 20.

u nizu slučajeva nastavu držali nastavnici srpske nacionalnosti, koji su inzistirali na korištenju tzv. istočne varijante (ekavske) umjetnoga i hibridnoga srpskohrvatskoga ili hrvatskosrpskoga jezika.³⁶ Važno je reći da je ta pojava registrirana i u dokumentima jugoslavenske provenijencije.³⁷

7. Hrvatske katoličke misije

Jugoslavenski DKP-ovi već od konca 1960-ih nisu mogli ni izbliza pružati kvalitetne usluge rastućem broju radnih migranata iz Jugoslavije, što je kod njih stvaralo nezadovoljstvo. U nacionalnoj strukturi službenika u DKP-ovima izrazito su dominirali Srbi, a dio njih na različite načine omalovažavao i zakidao hrvatske radne migrante zbog njihove nacionalnosti.³⁸ Zbog spomenutih razloga te želje da u inozemstvu ne budu pod nadzorom jugoslavenskoga komunističkoga režima, dio hrvatskih radnih migranata izbjegavao je kontakt s jugoslavenskim DKP-ovima, obraćajući se službenicima (svećenicima, časnim sestrama, socijalnim radnicima, raznom pomoćnom osoblju) HKM-ova za pomoć u rješavanju različitih problema vezanih za njihov rad i boravak u inozemstvu. Takva uloga HKM-ova jako se dobro ogleda u zapažanju djelatnice Zavoda za migracije i narodnosti iz sredine 1970. godine: „Djelovanje Crkve prisutno je naročito tamo gdje je naše društvo zakazalo i zakasnilo, a to je socijalno, emocionalno i karitativno polje. U sukobu s problemima u tuđem svijetu radnik se obraća Crkvi, jer je ona u većini slučajeva najspremnija da pomogne. Kad je osamljen, kad treba ispuniti obrazac na stranom jeziku, napisati molbu, uložiti žalbu, prevesti pismo, ukratko, kad treba riješiti bilo kakav problem iz svakodnevnog života, Crkva je najbliža i najuspješnije pomaže radniku.”³⁹ Zbog nemogućnosti da zadovoljavaju svoje društvene i kulturne potrebe u okviru jugoslavenskih klubova te nezadovoljstva zbog nacionalne diskriminacije i komunističke indoktrinacije u jugoslavenskoj dopunskoj nastavi, velik dio hrvatskih radnih migranata okupljao se oko HKM-ova.⁴⁰

Prema jugoslavenskim izvorima, 1979. u zapadnoj Europi bilo je aktivno 103 HKM-a u kojima se nalazilo 127 svećenika i oko 140 raznoga pomoćnoga osoblja. Pri misijama je djelovalo 70 socijalnih ureda za pružanje različitih oblika podrške i pomoći hrvatskim radnim migrantima. Za usporedbu, u 62 savjetovališta za radnike iz Jugoslavije u SRNj radilo je 72 djelatnika iz Jugoslavije, od toga samo 22 iz SRH.⁴¹ Fra Bernard Dukić bio je naddušobrižnik za hrvatske katolike u

36 Ivan Cerovac, „Školovanje hrvatske djece na području Münchena“, *Nova Hrvatska*, br. 8, 1976., 10-11. „Uniformirani gastarbajteri.“ *Nova Hrvatska*, br. 1, 1977., 1. T.F., „Strahovlada nad gastarbajterima“, *Nova Hrvatska*, br. 7, 1977. 10. B. R. „Složno i sporazumno izigravanje njemačkog zakona“, *Nova Hrvatska*, br. 18, 1977. 10. V.T., „Bliži se kraj jugoslavenskom školskom getu“, *Nova Hrvatska*, br. 10, 1979., 13. „Početak kraja jugo-nastave u Njemačkoj“, *Nova Hrvatska*, br. 4, 1985., 17. Kotarac, *Zapis jednog vremena*, 40-41. Lipovčan, „Kulturni rad Hrvata u Berlinu (1974.-1990.)“, 151-152.

37 HR-HDA-1220-SKH. CK. Kutija 1. Opuномоćство. Izvještaj sa službenog puta u Švedsku od 7. do 17. svibnja 1977. godine. 2-3, 21-23. HR-HDA-1220-SKH. CK. Kutija 2. Opuномоćство. Informacija o aktualnim pitanjima položaja naših građana u inozemstvu u svjetlu najnovijih društveno-ekonomskih kretanja. Zagreb, 20. studenoga 1979. 10-11, 30. HR-HDA-1409-SOI IVS SRH. Kutija 103. Savezni biro za poslove zapošljavanja. Informacija o aktualnim problemima naših radnika u SR Nemačkoj razmatranim na savetovanju sa savetodavcima kod Arbeiterwohlfahrt-a u SR Nemačkoj održanom od 18. do 20. novembra u Stubičkim Toplicama i od 9. do 11. decembra u Opatiji. Beograd, ožujak 1975. 19-20.

38 HR-HDA-1409-SOI IVS SRH. Kutija 101. ZMN. Analiza jednog dijela pisama upućenih RTV-Zagreb i redakciji VUS-a u toku 1970. godine od naših građana na privremenom radu u inozemstvu, rujana 1970. 12.

39 HR-HDA-1409-SOI IVS SRH. Kutija 100. ZMN. Dojmovi iz razgovora s našim radnicima privremeno zaposlenim u zemljama zapadne Evrope. Zagreb, srpanj 1970. 16.

40 Čizmić, Sopta, Šakić, *Iseljena Hrvatska*, 236-240. Krašić, „Stop Mass Exodus: Guidelines by the Reform Part of the Croatian State-Party Leadership for the Policy Regarding Labour Migrants from the Socialist Republic of Croatia in Western Europe“, 52.

41 HR-HDA-1220-SKH. CK. Kutija 2. Opuномоćство. Informacija o aktualnim pitanjima položaja naših gra-

SRNj od 1971. do 1997. godine. U drugoj polovici 1980-ih iznio je podatak kako su HKM-ovi okupljali preko 170 000 vjernika.⁴² I brojni jugoslavenski dokumenti registrirali su i kao znatan problem definirali usmjerenost jednoga dijela svojih građana u inozemstvu vjerskim zajednicama, u prvom redu Katoličkoj crkvi. Budući da su među katolicima iz Jugoslavije u inozemstvu Hrvati bili daleko najbrojnija skupina, nije bio iznenađujući podatak da je trećina radnih imigranata iz Jugoslavije redovito kontaktirala s predstavnicima vjerskih zajednica.⁴³

8. Opća slika političkoga i društvenoga opredjeljivanja hrvatskih radnih migranata u Saveznoj Republici Njemačkoj

Hrvatski radni migranti u SRNJ, uzimajući u obzir njihova političko-društvena opredjeljivanja, ugrubo se mogu podijeliti u tri skupine. U prvu valja svrstati one koji su se većinom usmjerili na ostvarivanje što veće zarade i boljega standarda te se nisu u značajnijoj mjeri angažirali u društvenom organiziranju i djelovanju u inozemstvu.⁴⁴ Drugu su skupinu činili oni Hrvati koji su u nekoj mjeri sudjelovali u radu jugoslavenskih klubova. Većina takvih odlazila je u jugoslavenske klubove zbog manifestacija zabavnoga karaktera te bavljenja športom.⁴⁵ Dio ih je šutke prihvaćao slučajeve potiskivanja i omalovažavanja sastavnica hrvatskoga nacionalnoga identiteta, dok je najmanji dio toga dijela hrvatskih radnih migranata činio iskrene privrženike jugoslavenskoga komunističkoga režima i njegove eksponente u inozemstvu, što zbog uvjerenja, što zbog oportunitizma.⁴⁶ Osim njih, bilo je i članova jugoslavenskih klubova hrvatske nacionalnosti koji su nastojali oponirati unitarističkim tendencijama.⁴⁷ Treću skupinu činili su oni hrvatski radni migranti koji su zazirali od jugoslavenskih klubova i drugih institucija, okupljajući se u društvima i institucijama koje su organizirali HKM-ovi te od 1979. godine i u okviru nekoliko HKZ-ova.⁴⁸ Kako će biti vidljivo iz sljedećega primjera, upravo je dio hrvatskih radnih migranata iz potonje skupine s područja Stuttgarta iskoristio jedan oblik političke emancipacije stranih radnika u SRNj da se za vlastite interese zauzima neovisno od organizacijskih oblika komunističke Jugoslavije.

9. Iznenadujuća pobjeda organiziranih hrvatskih katolika na izborima za Vijeće stranaca pri Općinskoj upravi grada Stuttgarta 1983. godine

Na temelju opredjeljenja njemačkih vlasti da integriraju strance u svoje društvo, savezni parlament SRNj i njemačka Konfederacija gradova 1970. godine dali su preporuku gradovima i općinama da stvore savjete stranaca, određujući samostalno koji će biti broj članova savjeta i kako će se birati. Od tada je stanovit broj lokalnih vlasti i postupio prema ovoj preporuci. Polovicu članova

dana u inozemstvu u svjetlu najnovijih društveno-ekonomskih kretanja. Zagreb, 20. studenoga 1979. 13, 21.

42 Dukić, „Franjevački doprinos iseljenim Hrvatima u Njemačkoj“, 367.

43 HR-HDA 2058-RKOI SRH. Kutija 297. SSIP. Politički, ekonomski i bezbednosni aspekti boravka naših radnika na radu u inostranstvu u uslovima pogoršane međunarodne situacije i ekonomske krize. Beograd, 10. listopada 1984. 11-12.

44 HR-HDA-1409-SOI IVS SRH. Kutija 102. IVS SRH. Komisija za vanjske migracije. Informacija o aktuelnim pitanjima u oblasti zapošljavanja naših građana u inozemstvu. Zagreb, ožujak 1972. 26.

45 Čizmić, Sopta, Šakić, *Iseljena Hrvatska*, 240.

46 HR-HDA-1220-SKH. CK. Kutija 2. Opunomoćstvo. Informacija o aktualnim pitanjima položaja naših građana u inozemstvu u svjetlu najnovijih društveno-ekonomskih kretanja. Zagreb, 20. studenoga 1979. 27. Čizmić, Sopta, Šakić, *Iseljena Hrvatska*, 240. K. L., B. P., „Kako je u Stuttgartu poražena jugoslavenska lista“, *Nova Hrvatska*, br. 21, 1983., 7.

47 Madračević, *Na kratkom valu Radio Zagreba*, 9-10.

48 Purić, „Ime kao program“, 157-179.

savjeta činili su njemački državljani koje su imenovala općinske i gradske vlasti te njemačke institucije i organizacije (vjerske zajednice, sindikati, političke stranke itd.). Ostatak savjeta sastojao se od predstavnika stranih građana, koji su bili ili izabrani ili imenovani. Bila je riječ o institucionalnom tijelu čija je funkcija bila savjetodavna, koje je razmatralo i predlagalo rješenja vezana za pitanja od interesa stranih radnika, a u nekim slučajevima odlučivalo i o raspodjeli financijskih sredstava koja su namijenjena njihovim klubovima i društvima. Prema jugoslavenskom elaboratu iz 1984. godine, jugoslavenski klubovi u početku „nisu pokazivali veći interes“ za sudjelovanjem u tim savjetima, ali kada su vodstva nekih od njih shvatila da preko savjeta mogu rješavati niz svojih problema, ponajprije financijske naravi, angažirali su se u izborima ili imenovanjima. Isti dokument dalje navodi da se „u znatnom broju savjeta“ nalaze aktivisti jugoslavenskih klubova ili kandidati koje su podržavali klubovi.⁴⁹

Što se pak Stuttgarta tiče, prvi izbori za Vijeće stranaca održani su 9. listopada 1983. godine. Stranim državljanima iz Turske, Grčke, Jugoslavije, Italije, Španjolske i Portugala dano je pravo da izaberu između jednoga i tri zastupnika u to tijelo. Uvjet je bio da su stariji od 18 godina i da na području Općine Stuttgart imaju prijavljeno boravište najmanje tri godine. Vijeće se imalo sastojati od 13 njemačkih predstavnika i 12 predstavnika stranaca. Jugoslavenski građani imali su pravo na tri mjesta, kao i turski, Talijani i Grci dobili su po dva, a Španjolci i Portugalci po jedno. Svaki je glasač mogao glasati za tri kandidata. U procesu izborne utakmice, došlo je do podjele u projugoslavenskoj struji, pa se za mjesto u Vijeću stranaca natjecala lista Jugosloveni u Stuttgartu (JUS), na kojoj su bili kandidati nekih jugoslavenskih društava, uglavnom športskih te lista koju je kreirao jugoslavenski konzulat u Stuttgartu i koja je, suprotno njemačkim zakonima, nosila naziv SFRJ/YU. Naime, izborna lista nije smjela nositi ime države. Treća lista nosila je naziv „Svoje voli, tuđe poštu“ (SVTP) na kojoj su bili Hrvati okupljeni oko tamošnje katoličke misije.⁵⁰

Jugoslavenski konzulat vodio je široku i agresivnu kampanju, nastojeći da na sva tri mjesta budu izabrani njegovi kandidati. Zaredale su se prijetnje, ucjene, a nastavnici jugoslavenske dopunske nastave održavali su roditeljske sastanke na kojima su se roditeljima davale upute da mogu isključivo glasati za listu SFRJ/YU.⁵¹ Naime, konzulat je širio neistinite informacije kako je samo ta lista dopuštena od strane njemačkih vlasti. No, nije se zaustavio ni na tome pa je u jednom letku stajalo: „Opredjeljenjem za izbornu listu SFRJ/YU iskazuje se istodobno i patriotsko opredjeljenje prema SFR Jugoslaviji“.⁵² Dakle, glas protiv ove liste, poručivao je režim preko konzulata, glas je protiv Jugoslavije. Ovakva kampanja rezultirala je jako niskom izlaznošću jugoslavenskih državljana na izbore, koja je bila najniža od svih navedenih inozemnih nacionalnih skupina u Stuttgartu – samo 13,7 %. Međutim, unatoč tome što su mnogi obeshrabreni da izađu na birališta, što su se prijetnje i „sugestije“ za koga glasovati nastavile i na dan izbora i na biralištima i što je jugoslavenski konzulat učinio sve da mobilizira svoje pristaše, rezultati izbora izgledali su ovako: lista JUS dobila je 7,3 % glasova, lista SFRJ/YU 39,2 %, dok je lista SVTP dobila 53,5 % glasova. Dakle, hrvatska je lista odnijela pobjedu nad obje jugoslavenske, koje su predstavljale sve nacionalnosti iz Jugoslavije. Na temelju spomenutih rezultata u Vijeće stranaca s liste SVTP ušli su Hrvati Mate Čutura, socijalni radnik te Ante Modrić, građevinski inženjer. Tako je unatoč opsežnoj predizbornoj kampanji u kojoj se nisu birala sredstva „uvjeravanja“, kako je napisao glavni urednik uglednoga hrvatskoga

49 HR-HDA 2058-RKOI SRH. Kutija 297. Savezni biro za poslove zapošljavanja. Informacija o društvenom okupljanju građana SFRJ na privremenom radu i boravku u SR Nemačkoj. Beograd, prosinac 1984. 19-20.

50 Jakša Kušan, „Yu pala na prvim izborima“, *Nova Hrvatska*, br. 20, 1983., 4.

51 Isto. „Jugoslavenski način izbora“, *Nova Hrvatska*, br. 21, 1983., 6.

52 Jakša Kušan, „Yu pala na prvim izborima“, *Nova Hrvatska*, br. 20, 1983., 4.

časopisa *Nova Hrvatska*, Jakša Kušan, „Yu pala na prvim izborima“. Poraz službene jugoslavenske liste bio je tim veći što je na njenoj listi bilo dvanaest kandidata, od čega pet Hrvata, tri Srbina, tri Slovenca i jedan Albanac. Prema *Novoj Hrvatskoj*, treći član Vijeća stranaca predviđen za jugoslavenske građane postao je Dragutin Marković, Srbin iz BiH, s liste SFRJ/YU.⁵³ Iz ovih podataka vidljivo je ne samo da su hrvatski radni migranti koji su izašli na spomenute izbore odbacili službenu jugoslavensku listu kao cjelinu, nego i njene kandidate hrvatske nacionalnosti, što je još jedan u nizu dokaza kako se dio hrvatskih radnih migranata u SRNj nije poistovjećivao s jugoslavenskim komunističkim režimom.

10. Stvaranje i djelovanje HKZ-a Stuttgart

Od 1979. do raspada komunističke Jugoslavije na području SRNj stvorene su četiri HKZ-a – prvi u Neussu čije je djelovanje ubrzo prebačeno na područje Bonna i Düsseldorfa, godine 1984. u travnju osnovan je HKZ u Stuttgartu, a 1. svibnja i u Zapadnom Berlinu, dok je posljednji iduće godine osnovan u Hamburgu. Ove su asocijacije nastale kao posljedica želje dijela hrvatskih radnih migranata da očuvaju svoj nacionalni identitet pred ugrozama i asimilacije u njemačku naciju i utapanja u stanovito integralno jugoslavenstvo te da poboljšaju svoj položaj u njemačkom društvu. Okupljale su jugoslavenske građane hrvatske nacionalnosti u SRNj kroz kulturni, društveni, karitativni, zabavni, športski i odgojno-obrazovni rad. HKZ-ovi su održavali kontakte i s jugoslavenskim DKP-ovima i s nekim institucijama u SRH, koje su im u stanovitim slučajevima pružale i podršku u nekim segmentima njihovoga rada, ali su se usporedno sa spomenutim gotovo neprestano morale boriti s raznim pokušajima jugoslavenskih institucija da ih stave pod svoju kontrolu, a onda i diktiraju oblike i način djelovanja.⁵⁴ Valentin Purić, tajnik, pa predsjednik HKZ-a Bonn/Düsseldorf, napisao je da su spomenuti HKZ jugoslavenski konzulat i službeni Zagreb morali prihvatiti kao „nužno zlo“. Odnosno, da je HKZ postepeno izašao iz „ilegale“, ali da nikada nije postao „punopravno udruženje naših građana u inozemstvu“, kako se među ostalim uobičavalo nazivati jugoslavenske klubove.

Inspiracija za osnivanje HKZ-ova u SRNj pronađena je u istoimenoj organizaciji hrvatskih radnih migranata u Švicarskoj, čiji su temelji udareni još u drugoj polovici 1960-ih.⁵⁵ No, kada je riječ o osnivanju one u Stuttgartu, izravan poticaj i ohrabrenje da istupe pod vlastitim nacionalnim imenom za dio tamošnjih hrvatskih radnih migranata imala je premoćna pobjeda na izborima za Vijeće stranaca. O tome svjedoči i jedna rečenica iz okružnice kojom se potencijalne nove članove obavještavalo o osnutku HKZ-a: „Potaknuti Vašom podrškom na prvim izborima za Vijeće stranaca pri upravi grada Stuttgarta, inicijativni odbor Vaše liste Svoje voli tuđe poštu donio je odluku o stvaranju jednog udruženja, koje bi za sve nas trebalo biti jedan komadić domovine i koje bi popunilo dugo osjećanu prazninu u životu svih nas ovdje u tuđini“.⁵⁶ Prema prvom tajniku, Stjepanu Poropatiću, bez obzira na to što je organizacija u imenu nosila pridjev „kulturna“, kultura im nije bila primarni razlog udruživanja, nego su je iskoristili kao „sredstvo za ostvarenje nedostatnih nacionalnih i političkih sloboda u domovini“. HKZ je osnovan, ističe Poropatić, „uglavnom iz

53 *Isto*.

54 Blažanović, *Spomenica Hrvatske kulturne zajednice Stuttgart*, 20. Kotarac, *Zapis jednog vremena*, 41. Lipovčan, „Kulturni rad Hrvata u Berlinu (1974.-1990.)“, 149-159. Madračević, *Na kratkom valu Radio Zagreba*, 13-14, 31. Milardović, „Hrvatske kulturne zajednice u Europi i njihova uloga u čuvanju hrvatskog kulturnog i nacionalnog identiteta“, 171-173. Purić, „Ime kao program“, 157-179.

55 Blažanović, *Spomenica Hrvatske kulturne zajednice Stuttgart*, 5.

56 *Isto*, 6.

domoljubno-političkih pobuda“. Dakle, „kultura“ u nazivu trebala je članove na neki način štititi „kao krinka ispod koje se krilo bavljenje nacionalnom politikom“, dok je pridjev „hrvatska“ navlačio na njih „bijes režima“. ⁵⁷ U Upravnom odboru nalazio se i spomenuti Čutura, a zahvaljujući njegovom i Modrićevom radu u Vijeću stranaca, gradske su vlasti donijele odluku da će davati trećinu financijskih sredstava potrebnih za ostvarenje programa HKZ-a. ⁵⁸

U nekoliko godina od osnivanja HKZ-a Stuttgart do propasti komunističke Jugoslavije, društvo je razvilo raznoliku i bogatu djelatnost koja se sastojala od organiziranja gostujućih predavanja uglednih hrvatskih intelektualaca i znanstvenika, od koje je neke, poput Franje Tuđmana i Vladimira Šeksa, progonio režim u Jugoslaviji. Nadalje, održavane su večeri poezije, koncerti zabavne i ozbiljne glazbe, a skupljala su se i financijska sredstva za projekte od nacionalne važnosti u SRH, poput izgradnje Nacionalne i sveučilišne knjižnice te Sveučilišne bolnice u Zagrebu. ⁵⁹ Posvećenost HKZ-a Stuttgart očuvanju i promicanju hrvatskoga nacionalnoga identiteta ogleda se i u činjenici da je to društvo bilo prvo u cijelom svijetu koje je organiziralo obilježavanje početka hrvatskoga narodnoga preporoda, već 26. siječnja 1985. godine; prije bilo koje institucije, organizacije ili društva u SRH. ⁶⁰

Uz spomenuto, velika je pozornost bila posvećena nastojanju da se poboljša kvaliteta jugoslavenske dopunske nastave, odstrani ideološki sadržaj i dokine diskriminacija dijela hrvatske djece u korištenju i učenju materinskoga jezika. ⁶¹ Međutim, kako su mogućnosti za takvo što bile minimalne, pokrenuta je usporedna akcija ustrojavanja neke vrste hrvatske škole pri HKZ-u, koja je nosila naziv Dramska grupa za djecu. U njoj su se okupljala djeca od predškolskoga uzrasta do sedmoga razreda, nastava se održavala subotom od 14 do 18 sati, a djecu se ponajprije poučavalo hrvatski jezik. Odmah po nastupanju demokratskih promjena u Jugoslaviji (za usporedbu, prvi višestranački izbori u SRH održani su u travnju i svibnju 1990. godine) HKZ je krenuo s lobiranjem i organizacijskim pripremama za pokretanje hrvatske dopunske nastave, čemu se žestoko protivio jugoslaven-ski konzulat. No do početka rujna 1990. za takvu vrstu nastave prijavilo se više od 2 500 djece pa su njemačke vlasti uvidjele da postoji praktična potreba za hrvatskom nastavom zbog čega su i podržale navedenu inicijativu. Ona je, pod imenom Hrvatska dopunska škola, zaista i zaživjela te uz podršku resornoga ministarstva tada već Republike Hrvatske započela s radom 1. listopada 1990. godine. ⁶²

11. Nastavak izbornih trijumfa – primjer izbora 1989. godine

Dominacija hrvatskih radnih migranata iz HKZ-a i HKM-a Stuttgart na izborima za Vijeće stranaca nastavila se i u godinama koje su slijedile. Na izborima koji su održani 23. travnja 1989. godine kandidirane su dvije liste za jugoslavenske građane – SFRJ/YU i Hrvati u Stuttgartu (HUS). HUS je dobio 73,2 %, a SFRJ/YU 26,8 % glasova. Nadmoć liste HUS ilustrira i podatak da je s te liste u Vijeće stranaca izabran predsjednik HKZ-a Zdenko Artuković koji je dobio 2 424 glasa te ranije spomenuti Ante Modrić s 2 080 glasova. S liste SFRJ/YU ušao je Gari Pavković s 574 glasa, koji je dobio četiri puta manje glasova od Artukovića. ⁶³ Treba dodati i to da osim što je pobjeda liste SVTP potaknula nastanak HKZ-a u Stuttgartu, jednako je tako poslužila kao primjer

57 Madračević, *Na kratkom valu Radio Zagreba*, 11.

58 Blažanović, *Spomenica Hrvatske kulturne zajednice Stuttgart*, 10.

59 Blažanović, *Spomenica Hrvatske kulturne zajednice Stuttgart*, 8-11, 19-20, 22-35. Madračević, *Na kratkom valu Radio Zagreba*, 12-13, 18-30.

60 Blažanović, *Spomenica Hrvatske kulturne zajednice Stuttgart*, 13.

61 *Isto*, 10, 14-15, 21.

62 Kotarac, *Zapis jednog vremena*, 41-44.

63 Madračević, *Na kratkom valu Radio Zagreba*, 31.

drugim hrvatskim radnim migrantima da neovisno o jugoslavenskim klubovima i DKP-ovima uđu u vijeća stranaca gradova i općina u kojima su živjeli. Primjerice, ranije spomenuti elaborat o društvenom organiziranju jugoslavenskih građana u SRNj, nastao u prosincu 1984. godine, dakle nešto više od godine dana nakon izbora u Stuttgartu, ističe: „Međutim, još u priličnom broju saveta stranaca imenovani su članovi koji nisu iz redova aktivista klubova Jugoslovena. Među njima ima dosta savetodavaca iz katoličkih misija Karitasa ili članova saveta podržavanih od ovih misija. Sa ovim članovima saveta klubovi ne ostvaruju saradnju.“⁶⁴

12. Zaključak

Gospodarsku krizu u koju je upala početkom 1960-ih godina komunistička Jugoslavija riješila je dopuštanjem stotinama tisuća svojih građana da privremeno potraže posao i bolje životne uvjete u zemljama kapitalističke Europe. Populacija radnih migranata i članova njihovih obitelji sredinom 1970-ih prešla je brojku od milijun osoba, od kojih se sve veći dio s protekom godina opredjeljivao na trajni boravak u inozemstvu. Budući da su radni migranti redovito posjećivali Jugoslaviju, koja je barem proklamirano bila posvećena njihovom masovnom i trajnom povratku, za što pak nije bilo stvarnih mogućnosti, beogradskom je režimu bilo iznimno stalo da zadrži što veći utjecaj u toj populaciji, kao i nadzor te kontrolu. To je pored svojih predstavništava nastojao postići i različitim formama društvenoga okupljanja, koje su se kolokvijalno nazivale jugoslavenski klubovi te jugoslavensku dopunsku nastavu, koja je bila organizirana za djecu radnih migranata osnovnoškolskoga uzrasta i u kojoj se djecu poučavalo materinskom jeziku, povijesti, zemljopisu te osnovnim podacima vezanim uz Jugoslaviju. Nastava je bila ispunjena komunističkom ideologijom te se ondje njegovao kult ličnosti jugoslavenskoga predsjednika Josipa Broza Tita.

Hrvatski radni migranti, uzimajući u obzir broj stanovnika SRH te broj radnih migranata hrvatske nacionalnosti u ukupnoj populaciji radnih migranata bili su zastupljeni u natprosječnom broju. Dio hrvatskih radnih migranata nije bio naklonjen jugoslavenskom komunističkom režimu, izbjegavajući kontakt s njegovim inozemnim predstavništvima, a onda i okupljanje i djelovanje u okviru jugoslavenskih klubova te slanje djece u jugoslavensku dopunsku nastavu. Naime, uprave i dio članstva u znatnom broju jugoslavenskih klubova potiskivao je i omalovažavao iskazivanje elemenata hrvatskoga nacionalnoga identiteta kulturnim manifestacijama, glazbom, folklorom i slično, pa čak i korištenjem hrvatskoga imena. Također, dio nastavnika jugoslavenske dopunske nastave srpske nacionalnosti nametao je djeci hrvatskih radnih migranata istočnu, ekavsku varijantu tzv. srpskohrvatskoga ili hrvatskosrpskoga jezika. Zbog opisane situacije, dio hrvatskih radnih migranata se, ne želeći i u inozemstvu biti pod kontrolom jugoslavenskoga komunističkoga režima te trpjeti potiskivanje i zatiranje elemenata hrvatskoga nacionalnoga identiteta, okupljao i djelovao u okvirima društava i institucija koje su inozemstvu osnivale hrvatske katoličke misije.

Tijekom 1970-ih godina u SRNj otvorila se mogućnost stanovite političke emancipacije za strane državljane u okviru sudjelovanja u savjetima ili vijećima stranaca. Kada je riječ o radnim migrantima iz Jugoslavije, birani su ili imenovani kandidati koje su predlagali ili podržavali jugoslavenski klubovi. Međutim, prekretnica je nastupila s iznenađujućom pobjedom liste „Svoje voli, tuđe poštuju“ na prvim izborima za Vijeće stranaca pri Općinskoj upravi grada Stuttgarta u listopadu 1983. godine, na kojoj su se nalazili Hrvati okupljeni oko HKM Stuttgart. Unatoč obimnoj, agresivnoj i klevetničkoj kampanji koju su provodili jugoslavenski akteri (generalni konzulat, klubovi, nastavnici dopunske

64 HR-HDA 2058-RKOI SRH. Kutija 297. Savezni biro za poslove zapošljavanja. Informacija o društvenom okupljanju građana SFRJ na privremenom radu i boravku u SR Nemačkoj. Beograd, prosinac 1984. 20.

nastave), s liste SVTP izabrana su dva od tri moguća kandidata, a s one koju je podržavao generalni konzulat u Stuttgartu i koja je nosila ime SFRJ/YU, jedan. Pobjeda izborne liste SVTP bila je tim veća što je bila premoćna u odnosu na listu SFRJ/YU za koju su glasovali svi jugoslavenski građani, a za nju samo oni hrvatske nacionalnosti. Također, i zbog činjenice da su se na listi SFRJ/YU nalazili i kandidati hrvatske nacionalnosti koje je odbacila velika većina Hrvata koji su izašli na izbore.

Ovaj trijumf osokolio je dio hrvatskih radnih migranata u Stuttgartu, posluživši kao poticaj za stvaranje alternative jugoslavenskim klubovima, društva koje bi priznavalo Jugoslaviju i održavalo stanovite kontakte s njenim institucijama, ali potpuno slobodno organiziralo društvena okupljanja, kulturne, folklorne, glazbene i druge manifestacije, predavanja i slično te njegovalo hrvatski književni jezik, posebno radeći na njegovome prenošenju mlađim naraštajima. Tako je i u Stuttgartu osnovana Hrvatska kulturna zajednica, druga u SRNj i treća u zapadnoj Europi, samo osam mjeseci nakon spomenute izborne pobjede. Djelovanje HKM-a i HKZ-a u Stuttgartu tijekom 1980-ih bilo je snažno obilježeno nastojanjem očuvanja i njegovanja hrvatskoga nacionalnoga identiteta. Što se tiče daljnjih izbora za Vijeće stranaca zaredale su se još premoćnije pobjede hrvatskih radnih migranata okupljenih oko spomenutih organizacija. Izloženi i analizirani primjer pokazuje kako je dio hrvatskih radnih migranata bez obzira na ideološku indoktrinaciju, nadzor, kontrolu i represiju koju je nad svojim građanima u inozemstvu provodio jugoslavenski komunistički režim težio neovisnom organiziranju, očuvanju i njegovanju hrvatskoga nacionalnoga identiteta i samostalnom predstavljanju u državama imigracije.

LITERATURA I IZVORI PODATAKA

- Blažanović, Stjepan. 1990. *Spomenica Hrvatske kulturne zajednice Stuttgart*. Stuttgart. Hrvatska kulturna zajednica.
- Čizmić, Ivan; Sopta, Marin; Šakić, Vlado. 2005. *Iseljena Hrvatska*. Zagreb. Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Dukić, Bernard. „Franjevački doprinos iseljenim Hrvatima u Njemačkoj.“ *Kačić*, 19-20 (1987.-1988.): 359-385.
- HR-HDA-1220-SKH. CK: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 1220, Savez komunističke Hrvatske. Centralni komitet.
- HR-HDA-1409-SOI IVS SRH: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 1409, Savjet za odnose s inozemstvom Izvršnog vijeća Sabora Socijalističke Republike Hrvatske.
- HR-HDA-2058-RKOI SRH: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 2058, Republički komitet za odnose s inozemstvom Socijalističke Republike Hrvatske.
- Izveštaj o kontroli zakonitosti rada Matice Hrvatske*. 2002. Zagreb. Matica hrvatska.
- Jonjić, Dinko. 2010. *Goli na Golom otoku: od imotske gimnazije do Golog otoka*. Zagreb; Varaždin. Naklada Trpimir; Mini-print-logo.
- Kotarac, Zvonimir, ur. 2002. *Zapis jednog vremena: hrvatska dopunska nastava – Baden-Wuerttemberg*. Stuttgart; Zagreb. Hrvatsko prosvjetno društvo.

- Krašić, Wollfy. 2023. „Labour migration from the Socialist Republic of Croatia in the first half of the 1960-ies – socio-economic or political issue?“ U: *Zbornik radova s I. Međunarodne znanstveno-stručne konferencije „Gastarbajterska iseljenička poema – od stvarnosti do romantizma“*. Ur. Wollfy Krašić, Monika Komušanac, Tado Jurić. Zagreb. Fakultet hrvatskih studija; Hrvatsko katoličko sveučilište. 183-197.
- Krašić, Wollfy. 2022. „Migrant Workers as a Security Challenge for the Yugoslav Communist Regime.“ U: *Zbornik radova 2. međunarodne znanstveno-stručne konferencije „Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država“*. Ur. Marina Perić Kaselj. Zagreb. Institut za migracije i narodnosti; Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Razred za prirodne znanosti. 58-72.
- Krašić, Wollfy. „Croatian Federation of Sweden in 1980s – a story of an improbable success.“ *Historijski zbornik*, 75 (2022.), 1: 155-192.
- Krašić, Wollfy. „Stop Mass Exodus: Guidelines by the Reform Part of the Croatian State-Party Leadership for the Policy Regarding Labour Migrants from the Socialist Republic of Croatia in Western Europe.“ *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 16 (2022.): 29-60.
- Lipovčan, Srećko. „Kulturni rad Hrvata u Berlinu (1974.-1990.).“ *Društvena istraživanja*, 7 (1998.), 1-2: 147-169.
- Madračević, Josip. 2002. *Na kratkom valu Radio Zagreba: foto-dokumenti, zapisi i citati, Stuttgart, 1984-1996*. Stuttgart. Josip Madračević.
- Milardović, Anđelko. „Hrvatske kulturne zajednice u Europi i njihova uloga u čuvanju hrvatskog kulturnog i nacionalnog identiteta“. *Migracijske teme*, 8 (1992.), 2: 167-181.
- Nova Hrvatska* (London), 1976., 1977., 1978., 1979., 1983., 1985.
- Petričević, Jure. 1983. *Nacionalnost stanovništva Jugoslavije*. Brugg. Verlag Adria.
- Purić, Valentin. „Ime kao program.“ *Migracijske teme*, 10 (1994.), 2: 157-179.
- Tadić, Božo. 2019. „Kretanje broja i prostorni razmještaj Hrvata u BiH od Prvog svjetskog rata“. Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu.

Political-national Identifications of Croatian Labor Migrants in Western Europe with Special Reference to the 1983 Elections to the Foreigners' Advisory Council of the Stuttgart City Council

ABSTRACT

Communist Yugoslavia, in the midst of an economic crisis, decided in the early 1960s to allow part of its population to seek temporary work in European capitalist states, especially the Federal Republic of Germany (FRG). However, the number of departures increased rapidly, as did the length of stay abroad of labor migrants, who were increasingly joined by their families. The Yugoslav authorities therefore set up a network of various organizations, colloquially known as Yugoslav clubs. They were intended to be gathering points for labor migrants from Yugoslavia in order to promote their cultural, social and sporting activities. However, Yugoslav clubs gathered only a small number of Yugoslav citizens in Western Europe, and especially a low number of Croats, who were repulsed by frequent humiliation and mistreatment on a national basis. Croatian labor migrants encountered similar treatment in their contacts with Yugoslav consulates and embassies. The mentioned institutions were also used by the Yugoslav regime to monitor and control its citizens abroad, subjecting those it considered dissenters to various forms of repression. In such a situation, the vast majority of Croatian labor migrants in FRG did not have many opportunities for alternative organization and representation of their interests in the country of immigration, independent of Yugoslavia, except within the framework of Croatian Catholic missions. One of the most striking independent actions of Croatian labor migrants was the victory of the list called “Love your own, respect others” („Svoje voli, tuđe poštuj“, SVTP) made up of engaged Croat Catholics from the Croatian Catholic Mission Stuttgart in the elections for the Foreigners' Advisory Council at the Stuttgart City Council on October 9, 1983. Numerous threats and pressures carried out by various Yugoslav officials in Stuttgart resulted in a low turnout of Yugoslav citizens, but regardless, the SVTP list received over 53% of the votes. Thus, two of the three seats provided for Yugoslav citizens were taken by its representatives - Mate Čutura and Ante Modrić. This case is one of the most glaring examples that illustrates how the part of Croatian labor migrants in Western Europe refused to identify with communist Yugoslavia.

KEYWORDS: Croatian labor migrants, Stuttgart, Croatian Catholic missions, communist Yugoslavia, repression

Izvorni znanstveni članak

doc. dr. sc. Zrinka Podhraški Čizmek

Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu

Borongajska cesta 83d, Zagreb

zri.pod1@gmail.com

Izazovi političko-ekonomske emigracije obitelji Čolak i Podhraški

SAŽETAK

Ovaj rad iznosi tridesetogodišnji pregled života obitelji Čolak i Podhraški nakon što je profesor Nikola Čolak, povjesničar i filozof kršćansko-liberalnoga usmjerenja, bio prisiljen 1966. emigrirati iz Jugoslavije. Slijedi se ne samo njegov put, čovjeka nepodobna komunističkom režimu, od odlaska u Padovu, konkretne pomoći i angažmana krugova novinara *Il Resto del Carlino*, padovanskoga biskupa te raznih kapucina, nego i drugih članova obitelji. Daje se uvid, na temelju intervjua, u slike i događaje tih prvih godina emigracije iz perspektive supruge Terezije, potom sina Roka i dvije kćeri čiji su životi zbog toga potpuno promijenjeni. Razvoj događaja u domovini i Hrvatsko proljeće prisiljavaju i stariju kćer Dubravku u emigraciju – a njena supruga na uzaludno traženje gastarbajterskoga kruha u Njemačkoj zbog odbijenice dozvole za rad od strane Beograda. Prikazuje se borba za preživljavanje i traženje posla onih u Italiji te višegodišnje maltretiranje Udbe mlade Jadranke koja je ostala u Zagrebu, kao kćeri političkoga emigranta, prisluškivanjem stana, saslušanjima i oduzimanjem pasoša te kršenjem njenih osnovnih ljudskih prava još tijekom 80-ih godina. Autorica – treća generacija te obitelji – daje svoj uvid i sjećanja na atmosferu u djetinjstvu i mladenaštvu koja je odisala čudnim duhom, a što nije znala kao dijete interpretirati. Koliko je obitelj bila praćena tijekom godina, potvrđuje i pronalazak aparata za prisluškivanje 1991. u stanu u Padovi i kontinuirani pokušaji ubacivanja „čudnih“ ljudi u njihove živote. Prikazuje nemogućnost dolaska u Hrvatsku tijekom više godina, pokušaj upisa na fakultet 1989. u Zagrebu te odbijenicu koja će joj biti objašnjena, greškom, tek nakon stvaranja slobodne i suverene Republike Hrvatske i prijelaza, kao stranoga državljana, s padovanskoga fakulteta na zagrebački 1991., tijekom čudna „saslušanja“ na policiji početkom 1992. – koje je potvrdilo mnoge ranije sumnje te evidentira drugu mračnu i nevidljivu stranu države koja je pod komunističkim režimom bila premrežena doušnicima, čime je bilo nagrizzano samo tkivo društva.

KLJUČNE RIJEČI: politički azil, Italija, jugoslavenska emigracija, hrvatska dijaspora, Nikola Čolak, Udba, svakodnevni život

1. Uvod

Obitelj Čolak i Podhraški jedna je od mnogih obitelji čiji je život kompletno promijenio tijekom nakon dolaska komunista na vlast 1945. i uspostave diktature.

Nikola Čolak, začetnik obitelji, odmah je, u svibnju 1945., po ulasku partizana u Zagreb uhićen, ispitivan te mu je ponuđeno, kao intelektualcu i već tada poznavatelju šest jezika, da se uključi

u stvaranje novoga komunističkoga poretka. Kako će to iz moralnih razloga odbiti, provest će naredne dvije godine u logorima u Popovači, Velikoj Pisanici, Sisku i Lepoglavi.¹

Po izlasku iz zatvora slijedi niz godina traženja i mijenjanja poslova te konačni smještaj u Zadru, prvo kao arhivist, a potom kao znanstveni suradnik Akademije znanosti i umjetnosti (tadašnji JAZU).

Kada 1966. pokuša u Zadru, sa skupinom heterogenih intelektualaca okupljenih oko Mihajla Mihajlova, osnovati neovisan list, *Slobodni glas*, nakon Udbinih upozorenja, prijetnji te uhićenja samoga Mihajlova, prisiljen je emigrirati u inozemstvo kako ne bi, kao ostali članovi skupine, opet završio iza jugoslavenskih rešetaka.²

Tim prisilnim odlaskom u emigraciju zapečaćena je ne samo njegova sudbina i sudbina najuže obitelji, već cijelih narednih generacija o kojima će ovdje također biti riječi.

Pisanje na temelju arhivskih dokumenata, čime o crtavamo povijest, historiografija u užem smislu riječi, dolazi uz bok i usmenoj predaji koja omogućava slijed kolektivne memorije ne samo cijeloga naroda, nego i egzistenciju nacije koju je taj narod uspio oformiti.³ Zato se ovaj rad temelji ne samo na pisanim dokumentima, tiskanim ili neobjavljenim iz arhiva, nego i na usmenoj predaji i intervjuima sa svim uključenima, od kojih je prva generacija dijelom već pokojna.

2. Prva generacija: Nikola, Terezija, Roko i Jadranka

2.1. Nikola Čolak, profesor i istraživač hrvatske pomorske povijesti

Nikola Čolak po dolasku u Padovu u kolovozu 1966. biva primljen vrlo srdačno od liberalnih krugova, među ostalim i novinara *Il Resto del Carlino*, koji mu omogućuju suradnju na listu kao vanjskom suradniku te mu nalaze općinski stan za unajmljivanje u centru Padove. Biskup Girolamo Bartolomeo Bortignon ponudio mu je mjesto profesora povijesti i filozofije u privatnoj biskupskoj gimnaziji *San Gregorio Barbarigo*. Kapucini pak pomažu dovesti mlađega Roku, tada petnaestogodišnjaka, u Padovu, opremiti stan namještajem te pronaći studente kako bi si, iznajmljivanjem soba, mogli za prvu ruku pomoći.

1 Čolak, *Iza bodljikave žice. Svjedočanstvo o životu Hrvatske u srbokomunističkoj Jugoslaviji*. O njegovu životu vidi također: Čoralić, „Nikola Čolak“, *Hrvatski biografski leksikon*; „Nikola Čolak“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*; Podhraški Čizmek, „Analiza komunističkog ‘tretmana’ ideoloških neistomišljenika na primjeru dvojice hrvatskih katoličkih intelektualaca: Nikole Čolaka i Mirka Vidovića“, 266–267; Kljaić, „Nikola Čolak“ u Projektu *Courage, Cultural opposition*; HR-HDA-1946: Osobni fond Nikole Čolaka, kutije 1-3, 116-117, 127-130; Bosnar, *Inventar Nikola Čolak. 1803/1995*, 4-5. Vrandečić, „Pogovor“, 675–678. Elvis Orbanić, „Cjeloživotni rad posvećen arhivima / Nikola Čolak“, *Stav. E-časopis za književnu kritiku – Croatian E-Journal of Literary Criticism* (Pula), 14. 9. 2019.

2 U Institutu za historiju radničkoga pokreta Hrvatske bio mu je uručen otkaz ovim riječima: „Protiv Nikole Čolaka pokrenut je postupak zbog osobito teške povrede radne discipline – što je aktivno i organizirano kao član inicijativnog odbora opozicione stranke i nezavisnog časopisa učestvovao u akcijama bivšeg asistenta Filozofskog fakulteta u Zadru, Mihajla Mihajlova, koje su najodlučnije osuđivane od naše javnosti“, Čolak, *Iza bodljikave žice. Svjedočanstvo o životu Hrvatske u srbokomunističkoj Jugoslaviji*, 200. Usporedi i Podhraški Čizmek, „Iza bodljikave žice Nikole Čolaka: predemigrantska iskustva katoličkog povjesničara i filozofa“.

3 U tom smislu samo narod koji je uspio stvoriti vlastitu državu i referentne državno-političke strukture ima naciju, to jest državu. Povijest je prepuna primjera naroda koji se nisu nikada uspjeli oformiti strukturalno i time obraniti od presezanja drugih država.

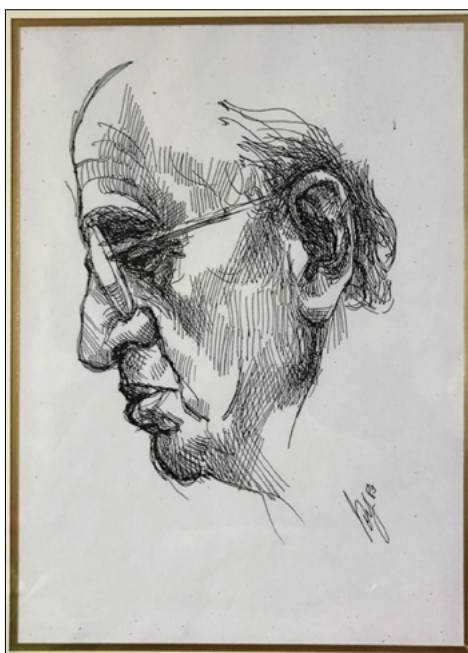

Slika 1. Nikola s vjernim Luxom u Zagrebu 1965.

Izvor: Privatni arhiv Podhraški⁴

Nikola se u novoj sredini vrlo brzo snašao, a njegovi liberalno-kršćanski stavovi te dublji filozofski pogled na život otvaraju mu mnoga vrata: istim duhom kojim je prošao kroz komunističke logore (1945. – 1947.) sada kreće u nov život, no kao slobodan čovjek, u tuđoj zemlji koju poznaje još iz studentskih dana i čiji je jezik ne samo govorio, nego i podučavao članove vlastite obitelji u večernjim satima u Zadru.⁵

Nikola se posvećuje edukaciji učenika u gimnaziji, gdje su ga svi vrlo brzo zavoljeli zbog predanosti poslu i stava u odgoju mladih (ostao je zapamćen po golemu znanju u padovanskim krugovima, kao „*pozzo di scienza*“ – vrelo znanja), ali nastavlja i rad na skupljanju pomorske građe, koja potvrđuje prisutnost Hrvata na Jadranu tijekom 18. stoljeća. To je ujedno i razlog smještaja u Padovi, kako bi bio blizu venecijanskim arhivima toliko važnima za hrvatsku pomorsku povijest.

Slika 2. Nikola iz pera kolege, prof. Verze, u Biskupskoj gimnaziji u Padovi

4 Sve slike priložene su iz privatnoga arhiva Dubravke Podhraški.

5 U Gallarateu je, pokraj Milana, diplomirao 1938. filozofiju. Usp. ranije citirane biografije.

Iza njega ostaje oko 50 znanstvenih radova vezanih uz povijest Dalmacije i hrvatsko pomorstvo, desetak knjiga političko-filozofskoga karaktera, izvornih vrela (oko 140.000 mikrofilmiranih od kojih 16.000 tiskanih o hrvatskom Jadranu 18. st.) te neobjavljene studije o janjevačkom govoru, jeziku, običajima i povijesti.⁶

Slika 3. Nikola i Terezija s djecom u Zadru 1958. Prva s lijeva je Dubravka, dolje Roko i Jadranka

Nikola se u emigraciji odmah povezo s intelektualnim i crkvenim krugovima, manje u samoj Padovi i okolici, više u Rimu – kao tradicionalnom mjestu okupljanja Hrvata i hrvatskoga svećenstva te dakako s njemačkom i ostalom svjetskom emigracijom.

Prijateljevao je s raznim svećenicima i domoljubima, među njima svakako s p. Petrom Jusom (franjevцем stacioniranim neko vrijeme kod sv. Antuna u Padovi), Krunoslavom Draganovićem još od ranijih dana, Brunom Bušićem, Branimirom Jelićem, Vinkom Nikolićem. Mnoge je poznao još iz zadarskih dana, kao Mirka Vidovića – nije se sa svima slagao u političkom viđenju budućnosti i perspektive Hrvatske, no sve je poštovao i u emigrantskim je krugovima bio aktivno uključen u promišljanju buduće slobode domovine, za koju je vjerovao da će se, silom prilika i povijesnih pretvorbi, ostvariti.

Vrlo se brzo svojim doprinosima aktivirao u domaćim talijanskim novinama, ne samo kao vanjski suradnik *Il Resto del Carlino*, nego pišući i za *Corriere della sera*, *Il Messaggero*, *Culture e politica*, *Energie nuove*, *La fiera letteraria*, *Reggio oggi* – dajući svoja filozofska i politička promišljanja kao stručnjak za istočnu Europu i komunizam.⁷

6 Čolakove knjige: *Iza bodljikave žice. Svjedočanstvo o životu Hrvatske u srbokomunističkoj Jugoslaviji* (Padova, 1977.), *La Jugoslavia comunista fra il dissenso dell'intelligenza e il diritto di Stato della Croazia* (Venezia, 1979.), *Akcija deseti travanj u svijetlu krunskog svjedočanstva Ivana Prusca i dokumentacije* (Padova, 1989., u rukopisu), *Hrvatska iznad svega. Odsjevi prošlosti – perspektive budućnosti = La Croazia prima di tutto. Riflessi del passato – prospettive nel futuro* (Padova – Venecija, 1989.), *Janjevo: sedam stoljeća opstojnosti Hrvata na Kosovu* (Zagreb, 2000.), *Regesti marittimi croati. Fonti documentarie. Navigazione nell'Adriatico / Hrvatski pomorski regesti. Dokumentarna vrela. Plovidba na Jadranu*, vol. I–II, (Venezia – Padova, 1985. i 1993.), *Regesti marittimi croati. Fonti documentarie. Navigazione nell'Adriatico / Hrvatski pomorski regesti. Dokumentarna vrela. Plovidba na Jadranu*, vol. III, Zrinka Podhraški Čizmek, ur. (Split, 2017.), *Janjevo: Hrvatska naseobina na Kosovu Polju. Prvi dio: Janjevo u prošlosti*, u rukopisu (1942. – 1995.), *Janjevački govor*, u rukopisu (1939. – 1955.), *Rječnik janjevačkog govora*, u rukopisu (1951. – 1956.), *Posljednje pokoljenje starih (roman iz života Janjeva)*, u rukopisu (1945. – 1947.). Vidi. HR-HDA-1946, Osobni fond Nikole Čolaka, kutije 116-117, 127-130, 131-132, 163-172.

7 Sve je članke moguće pronaći u njegovu Osobnom fondu u Hrvatskom državnom arhivu, s obzirom na to da je obitelj darovala cijeli Čolakov arhiv. Usp. HR-HDA-1946, Osobni fond Nikole Čolaka, kutije

Slike 4. i 5. Padova, Prato della Valle 1968. *Lijeva slika:* u sredini Terezija, Nikola s malim Ivanom, lijevo i desno Ružica i Vinko Nikolić. *Desna slika:* slijeva pater Petar Jus, Ružica Nikolić i Nikola

Bio je isto tako aktivan u hrvatskim glasilima u emigraciji, pišući za *Hrvatsku reviju*, *Hrvatsku državu*, *Hrvatsku danas i sutra – Bilten Hrvatske kršćansko demokratske stranke*, *Spremnost – hrvatski tjednik*, *Nezavisnu državu Hrvatsku*, no i kao urednik *Hrvatske grude*⁸ te *Hrvatske domovine – glasila Hrvatske pravaške akcije*.⁹

Čolakova aktivnost u talijanskim i u emigrantskim časopisima nije prošla nezapaženo te mu je Udba više puta prijetila. Sigurno je da Čolak nije zbog toga posustao. Možemo tek slutiti kako se obitelj mogla osjećati s obzirom na to da godinu nakon njihova dolaska u Italiju, u rujnu 1967., obiteljski prijatelj, mons. Krunoslav Draganović, biva otet i protiv svoje volje izveden iz Italije u Jugoslaviju.

Čolak će se osvrnuti na taj užasni akt jugoslavenskih tajni službi u svom tekstu „Ombre sul ‘caso’ Draganović“ (*Sjenke nad ‘slučajem’ Draganović*), tiskanom 28. studenoga 1967. u *Il Resto del Carlino*, što je sigurno izrazito „zažuljalo“ Udbu s obzirom na to da su još desetljećima nastavljali širiti laži o tom hrvatskom domoljubu, povjesničaru i svećeniku.¹⁰

No Udba nije mirovala te je u više navrata tih godina pokušala ubiti i drugoga poznatoga hrvatskoga emigranta, dr. Branimira Jelića, liječnika aktivna u političkoj emigraciji. Jelić je također bio prijatelj obitelji Čolak i Podhraški tako da je i to ubojstvo 1972. jako djelovalo na cijelu obitelj u Padovi. Njemu je Nikola posvetio više članaka među kojima su „Posljednji pozdrav Branku Jeliću“ 1972.¹¹ i memento „Listajući Brankove uspomene“ tiskan u *Hrvatskoj državi* 1986.¹²

Još je jedan obiteljski prijatelj doživio istu dramatičnu sudbinu. Riječ je o Bruni Bušiću kojega je Čolak poznao još od 1965. iz Instituta za historiju radničkoga pokreta u Zagrebu. Nakon

182-184, 190-191.

8 Časopis je 1982. godine promijenio naziv u *Hrvatsko pravo, vjesnik Hrvatskog oslobodilačkog pokreta za domovinu i inozemstvo*. HR-HDA-1946, Osobni fond Nikole Čolaka, kutije 193-195 koje sadrže, osim njegovih članaka, i 186 cjelovitih brojeva časopisa.

9 HR-HDA-1946, Osobni fond Nikole Čolaka, kutije 181-186.

10 HR-HDA-1946, Osobni fond Nikole Čolaka, kutija 181. Tu je moguće pronaći i pismo koje je Draganović poslao Čolaku u svibnju te iste 1967. godine, nekoliko mjeseci prije njegove otmice.

11 HR-HDA-1946, Osobni fond Nikole Čolaka, kutija 191. Usp. i korespondenciju s Jelićem s preko 110 pisama, *Isto*, kutija 212.

12 HR-HDA-1946, Osobni fond Nikole Čolaka, kutija 185.

Slika 6. Vatikan 1970. pri slavlju kanonizacije sv. Nikole Tavelića
(prvi s desna Nikola, u sredini Branko Jelić)

odlaska u emigraciju neko su se vrijeme odnosi bili izgubili. No i Bušić je na kraju bio prisiljen emigrirati pa su djelovali zajedno u političkoj emigraciji te su se viđali između 1975. i 1978. – kada je Bušića likvidirala Udba.

Iz intervjua s Terezijom Čolak, godinu dana prije njene smrti, izlazi na vidjelo da je Bruno bio svjestan opasnosti i da mu je sama Terezija jednom prilikom rekla „da se pazi i da se toliko ne izlaže“, no i ovdje je povijest ispisala svoje stranice.¹³

Jasno je – samo iz ova tri primjera – da je Čolak cijelo vrijeme bio svjestan da se nalazi na nišanu Udbe, no ujedno je, usprkos svemu, evidentna upornost s kojom je Čolak nastavio djelovati u emigraciji po svojoj savjesti i uvjerenjima kako pišući, tako i prihvaćajući službu i odgovornost u svom djelovanju unutar *Hrvatskoga narodnoga odbora* (čiji je bio član i predstavnik za Hrvate u Italiji) te *Hrvatskoga oslobodilačkoga pokreta* (HOP).

2.2. Terezija Čolak: domaćica, žena i majka

Terezija vrlo brzo slijedi supruga u Padovu; posla će biti vrlo mnogo: ako je Nikola filozof i teoretičar, ona je praktična i snalažljiva.

Zahvaljujući suprugovu podučavanju talijanskoga jezika u večernjim satima u Zadru, kada je često umor bio takav da su se i oči sklapale, jezik nije barijera te se mlada Terezija od četrdeset i jedne godine odmah baca na posao kako bi svojim doprinosom pomogla uzdržavati obitelj. Mladi kapucin fra Massimino, stacioniran u Mestrima, pribavlja im namještaj kako bi opremili tri spavaće sobe u velikom stanu u *Galleria Ognissanti* u centru Padove koji su, preko novinara *Il Resto del Carlino*, dobili od općine vrlo povoljno u najam; nakon toga probitačni im kapucin nalazi i tri studenta. Terezija se brine za studentske sobe i tim najmom obitelj preživljava tih prvih mjeseci u Padovi.

¹³ Podhraški Čizmek, „Intervju s Terezijom Čolak“.

Terezija se vrlo brzo snalazi te zna gdje se mogu jeftinije kupiti hrana i ostale kućne potrepštine. Obitelj se tada sastoji od tri člana u Padovi (Nikole, Terezije i sina Roka) te kćeri Dubravke i Jadranke koje su ostale u stanu u Zagrebu. Ubrzo će se u obitelji roditi i najmlađi Ivan (lipanj 1967.) te će Terezija imati pune ruke posla.

Slika 7. Obitelj 1967. u Padovi: Roko, Terezija, Dubravka i Nikola
Izvor: Privatni arhiv Podhraški

Osim brige za kućanstvo (kuhanje, pranje, čišćenje, nabavka pa i šivanje) i dizanja na noge starijega srednjoškolca Roka te maloga Ivana, Terezija se brine za studente i ujedno pomaže, kao i u Zadru, Nikoli u tipkanju regesta i drugih dokumenata u svojevrsnoj ulozi tipkačice.

Iz razgovora s njom doznajemo da je dan trajao do 12 u noći – do tada su ona i Nikola sjedili zajedno za stolom: on bi čitao rukopise iz mikrofilmova ili preslika i diktirao, a ona tipkala – na talijanskom jeziku.¹⁴

Prve godine nisu lagane, no unatoč tome obitelj uspijeva dići kredit te kupiti vlastiti stan u predjelu *Arcelle* u Padovi, a Terezija je svojim upravljanjem obiteljskim financijama pravi primjer kako od jednoga stvoriti pet novčića. Ostat će do kraja života stožer kojem će se cijela šira obitelj moći uteći.¹⁵

2.3. Roko Čolak: petnaestogodišnji gimnazijalac

Roko dolazi u Padovu nakon što je završio prvu godinu V. matematičke gimnazije u Zagrebu i upisao drugi razred. Njega će prevesti autom isti fra Massimino na sam blagdan Svih svetih 1966. – putovat će ciljano na taj dan kako bi izbjegli pregledavanja na granici i doista prolaze zajedno s mnogim Hrvatima koji su putovali tih dana na grobove svojih dragih. S njima se vozi i njegov pas Lux, kojega je u Zagrebu zamijenio za zimski kaput – pa je od Kukuljevićeve do škole u Klaićevoj morao trčati da se ne smrzne – no Roko još i danas smatra da je Lux vrijedio trampe.

14 *Isto.*

15 Terezija Čolak, rođ. Đurić (Janjevo, 1927. – Padova, 2022.), preminula je u dubokoj starosti u svom domu u Padovi, okružena cijelom obitelji; pokopana je na Mirogoju pored supruga Nikole, nedaleko od Vinka Nikolića i Brune Bušića te mnogih drugih koji su posvetili svoje živote Domovini.

On također govori talijanski, no jedno je znati jezik, a drugo je pohađati *Liceo scientifico*; cijelu će tu godinu drugi razred gimnazije odslužati hospitirajući, kako bi krajem godine mogao položiti sve predmete na talijanskom. On i starija Dubravka još se sjećaju kada je Dubravka to ljeto 1967. došla u Padovu i pomagala mu da uči – Roko ju je znao od jada bratski „klepnuti“ po glavi... pa bi nastavili učiti.¹⁶

Položio je drugi razred gimnazije i upisao se redovno u treći. Još se i danas sjeća i priča smijući se kako su mu dali da bira odjeću kod padovanskoga Caritasa: nije mogao doći k sebi što je mogao izabrati čak dva kaputa: od nijednoga odmah dva!

Roko je bio vrlo otvoren i druželjubiv mladić pa se vrlo brzo snašao u padovanskom društvu: prijateljstva tada sklopljena pratila su ga cijeloga života do danas, kada je u sedamdesetim godinama i živi u Padovi. Neimaština tada nije bila problem jer je bio navikao hodati bos po Zadru kako bi uštedjeli novac za cipele, a i onda bi dobivao one koje bi mu majka Terezija pribavila preko zdravstvenoga – ortopedske, no nije se bunio.

S osamnaest se godina već financijski osamostalio kako ne bi roditeljima bio na teret: Padova je bila sredina u koju se jako dobro uklopio.

2.4. Jadranka Čolak: gimnazijalka koja ostaje u Zagrebu

Kada su Nikola i Terezija otišli u tuđinu, odlučili su u Zagrebu ostaviti dvije starije kćeri: Dubravku i Jadranku. Dubravka je bila na četvrtoj godini Arhitektonskoga fakulteta, a Jadranka maturantica – smatrali su da je dobro da u Zagrebu završe fakultet i gimnaziju.¹⁷

Jadranka ipak nije završila Gornjogradsku gimnaziju koju je pohađala na Katarininu trgu i nikada nije maturirala. Dapače, odlučila je ne ići dalje na studij, nego je povremeno išla raditi u Italiju kao kućna pomoćnica, vraćala se u Zagreb i time se financirala. Nije htjela otići definitivno iz Hrvatske, uvijek ju je krasio jak i čvrst osjećaj domoljublja i, iako joj se roditelji više nisu mogli vratiti u Hrvatsku, ona je izabrala ostati.

Slika 8. Vjenčanje 1974. Jadranke i Gligorija
(lijevo Nikola i mali Ivan, desno Terezija, iza Dubravka i Božidar)

16 Podhraški Čizmek, „Intervju s Rokom Čolakom“. *Ista*, „Intervju s Dubravkom Podhraški“.

17 Podhraški Čizmek, „Intervju s Dubravkom Podhraški“.

Odlazak roditelja zasigurno je djelovao na mladu osamnaestogodišnju Jadranku, nekako je došla do kraja četvrtoga razreda, no „pala je“ matematiku te nije ni pristupila maturi – tri godine starija sestra nije imala nad njom autoriteta, a roditelji su bili predaleko i bez mogućnosti utjecaja na nju.

Kasnije, nakon udaje i zahvaljujući znanju talijanskoga jezika koji je naučila u očevoj kući u Zadru, nastavila je biti vezana poslovno uz Italiju, no nije htjela napustiti domovinu, makar je imala iznimne poslovne prilike vezane uz supruga i njegov rad kao akademskoga slikara.

Otvorila je čak dva dućana u kojima je proizvodila i prodavala keramičke umjetnine (lampe, vaze i dr.) te slike: u Skoplju i u Zagrebu.

No uvijek je bila na meti Udbe koja ju je tražila da špijunira vlastitoga oca – što je ona uvijek odbijala. Kontinuirano su je maltretirali, prisluškivali preko raznih aparata u vlastitom stanu pa čak i spavaćoj sobi: zvali je na saslušanja u „Miliciju“ te joj puštali snimke ne bi li je slomili i prisilili na suradnju.¹⁸

Situacija je toliko eskalirala da su joj čak oduzeli „pasoš“ te četiri godine nije mogla izići iz Jugoslavije i vidjeti svoje roditelje u Italiji. Tako se i dogodilo da kada je 1980. rodila svoju drugu kćer Ivanu, nije mogla osobno ići u Italiju pokazati je roditeljima, nego je njen suprug, Gligorije Sazdovski, išao sam 1981. s kćerima Jelenom (tada sedmogodišnjom) i Ivanom (jednogodišnjom) u Padovu kako bi Nikola i Terezija upoznali najmlađu unučicu.

Jadranka je skupo platila svoje domoljublje, no nikada nije imala dvojbi oko ostajanja u Hrvatskoj.

Još u vrijeme Jugoslavije ona je slijedila onoga „udbaša“, voditelja ekipe koja ju je preslušavala te joj oduzela pasoš. Suočila se s njim u Konzumu: dok su čekali u redu na blagajni, napala ga je urlajući pred svim ljudima. On se jedva „izvukao“, no ona je nedugo nakon toga dobila natrag putovnicu.

Važno je osvijestiti mlađim generacijama koje su odrasle u slobodnoj i suverenoj Hrvatskoj da je ona rezultat svih onih koji su žrtvovali život na različite načine za njeno ostvarenje – jedna od njih je zasigurno bila i Jadranka Čolak i to po vlastitom svjesnom izboru.¹⁹

3. Druga generacija: Dubravka i Božidar

Svojevrsni most između prve i druge generacije čine Dubravka i Božidar.

Dubravka je ostala u Zagrebu ujesen 1966. jer je upravo upisivala četvrtu od pet godina studija Arhitekture te nije slijedila roditelje u Padovu.

S mlađom Jadrankom živjela je u obiteljskom stanu na dnu Kukuljevićeve već pred samim Zelenjajem. Nije još bila završila fakultet kada se i udala za Božidara Podhraškoga. Vjenčanje je bilo u Padovi jer Dubravkini roditelji nisu smjeli u Zagreb pa su sva rodbina i prijatelji otputovali u Italiju. Vjenčao ih je pater Petar Jus, u bazilici sv. Antuna, na svečevu grobu.

Vrlo brzo rodile su se kćeri Vlatka (1968.) i Zrinka (1970.), a Dubravka je radila u projektnom birou *Ingradinvest* na Zrinjevcu.²⁰

No tada je počelo Hrvatsko proljeće i sva politička i druga komešanja u državi, izdan je zakon po kojem je svatko tko je bio u istražnom zatvoru više od tri dana mogao biti otpušten s posla bez obrazloženja.

18 Podhraški Čizmek, „Intervju s Rokom Čolakom“. *Ista*, „Intervju s Dubravkom Podhraški“.

19 Jadranka Sazdovski, rođ. Čolak (Zagreb, 1948. – Zagreb, 1992.) preminula je na samom početku rata od plućne embolije. Vječni joj je počinak na Mirogoju kod „Gardističkoga groblja“, pokopana u zemlji u kojoj je htjela – i živjeti i umrijeti.

20 Podhraški Čizmek, „Intervju s Dubravkom Podhraški“.

Cijela je ta situacija bila toliko psihički iscrpljujuća za Dubravku jer, kao kći političkoga emigranta i azilanta u Italiji, znala je koliko je takva situacija bila opasna, ne toliko za nju samu, nego za njene kćeri od jedne i dvije godine.

Nije zaboravila kako ju je Udba još u Zadru pozvala, kao šesnaestogodišnjakinju, na saslušanje, ne bi li je prestrašili i upozorili na „ispravan put“.

Njen suprug Božidar, dipl. ing. šumarstva, otišao je u Njemačku tražiti posao te je uspio 1973. dobiti, preko prijatelja, i službeno zaposlenje kao inženjer kod Regensburga u Češkoj šumi – čekala se dozvola iz Beograda, no Beograd je, iako je postojao međudržavni ugovor između Jugoslavije i Njemačke, dao negativno mišljenje.²¹

Dubravka je također pokušala zasebno tražiti posao u Njemačkoj, kao arhitekt, no kada su shvatili da ima dvoje male djece, vidjeli su samo mogući socijalni slučaj i nisu je htjeli primiti.

Nije im preostalo drugo nego da traže pomoć od Dubravkinih roditelja i tako se obitelj skrasila u Italiji. No ni tamo nije bilo lako.

Dubravka nije htjela tražiti politički azil, već je tražila dozvolu boravka zbog „ujedinjenja obitelji“ slijedom svojih roditelja, kako se ne bi dogodilo da Božidarovim roditeljima oduzmu putne isprave i da se tako prekine veza s tom stranom obitelji. No taj je izbor prouzrokovao puno složeniju proceduru oko dozvole rada.

I dok je Dubravka radila kratkotrajne i privremene poslove, Božidar je tek trebao naučiti talijanski jezik.

Odlasci u jugoslavenski konzulat za svako produljenje pasoša bili su također pravo mučenje (dosta je sjetiti se mnogih koji su tako nestali kao npr. mons. Draganović), dok se nisu 1974. odlučili tražiti talijansko državljanstvo. Procedura je zahtijevala odricanje od postojećega državljanstva pa su morali tražiti ispis iz jugoslavenskoga, što je potrajalo više godina.

Slika 9. *Dubravka i Božidar 1974.*
Posljednje ljeto na Lošinju s Vlatkom lijevo i Zrinkom desno

Božidar se također prisjeća odlazaka u tršćanski konzulat i nesigurnosti svih tih godina.

S vremenom su se snašli, Božidar je otvorio dvije dvorane u kojima je podučavao borbena umijeća, jednu u Padovi u samom centru kod *Prato della Valle*, a drugu u Mestrima. Donio je sa

21 Podhraški Čizmek, „Intervju s Božidarom Podhraški“.

sobom svoja znanja i osnovao prvu taekwondo školu u Padovi. Nastavio je do umirovljenja baviti se borbenim umijećima, taekwodoom i kung-fuom.²²

Dubravka je također našla posao prvo kao prevoditelj s talijanskoga na njemački (koliko su se višestruko isplatile večeri u Zadru kada ih je otac Nikola učio talijanski!) u poduzeću *Unitrans* koje se bavilo izgradnjom kamiona-hladnjača. Potom je prešla u manje poduzeće za proizvodnju namještaja dok nije s bratom Rokom osnovala firmu za proizvodnju namještaja kojom su se plasirali među solidnijim poduzećima u sektoru metalnoga namještaja, ne samo u Italiji, nego i na europskom tržištu.²³

Koliko su tijekom svih tih godina bili praćeni, potvrđuje aparat za prisluškivanje ruske proizvodnje (*sic!*) koji je nađen u njihovu stanu u Padovi oko Božića 1991. Aparat je funkcionirao putem radio valova i imao je doseg dva kilometra, što je značilo da je netko trebao biti relativno blizu kako bi pratio što je aparat snimao.²⁴

Dubravka i Božidar danas žive u Padovi, jako često su u Hrvatskoj, podijeljeni kao što su to bili cijeloga života između Hrvatske i Italije – danas pak između kćeri i unučadi u Zagrebu i Padovi.

4. Treća generacija: Zrinka i ratne devedesete

Od tri kćeri koje Dubravka i Božidar imaju dvije žive u Padovi (najstarija Vlatka i najmlađa Branimira) dok srednja kći Zrinka živi u Hrvatskoj.

Odrasla u Padovi, odgajana u talijanskim školama, gimnaziji i djelomično fakultetu, na početku rata odlučila je preseliti se u Hrvatsku kako bi dala svoj skromni obol hrvatskoj samostalnosti.

U rujnu 1991. seli se s padovanskoga Filozofskog fakulteta na zagrebački, gdje mijenja smjer studija s *Laurea in Lettere con indirizzo storico-religioso* (Diplomski studij talijanske književnosti s povijesno-religioznim usmjerenjem) u dvopredmetni studij talijanskoga jezika i književnosti i povijesti. Pokušala se upisati i dvije godine ranije, na studij psihologije u Zagrebu – no, nakon položena prijemna ispita, nisu je primili.

Dolazak u ratnu Hrvatsku za mladu je Zrinku pravi šok, nije samo pitanje jezika koji je znala na razini kućnoga govora, nego potpuno drugi svijet, mentalitet, kultura – a da o ratu i ne govorimo.

Nakon prvoga nesnalaženja uspijeva si stvoriti užu mrežu prijatelja što na fakultetu, što u zboru „Vrba“ u Svetišću Majke Božje Lurdske u Zagrebu.

Ovdje će se dati samo nekoliko primjera kako je njoj, trećoj generaciji, bilo u samostalnoj i suverenoj Hrvatskoj, gdje su upravo stasale nove generacije odgajane u komunističkom sustavu i neometano djelovale.

Po dolasku u Zagreb osjeća istu onu nelagodu koju je udisala i nesvjesno kao djevojčica tijekom odrastanja. Iako je tada imala samo talijansko državljanstvo, policija bi je znala spuštati s vlaka na dolasku u Zagreb, uzeti joj talijansku osobnu iskaznicu ili putovnicu i, u 23.30 u noći siliti je da čeka satima – sama – u nekim sobičcima na Glavnom kolodvoru. Psihološke tehnike.

22 Božidar je u Zagrebu 1968. zajedno s drugim entuzijastima osnovao Taekwondo. Vidi <https://www.taekwondo-maksimir.hr/o-klubu/povijest/>. Usp. Čular, „Osnove Taekwondoa“. Po odlasku u Padovu osnovao je i prvu školu toga korejskog umijeća te se nastavio baviti neko vrijeme s oba borbena umijeća. Kada je taekwondo definitivno postao sport, posvetio se samo kung-fuu i školi *Scuola dello Zaffiro*, koju danas vode njegovi učenici: <http://www.scuoladellozaffiro.com/>. Po osamostaljenju Hrvatske Božidar je otvorio i u Zagrebu *Školu Safira* koja je devedesetih djelovala u Šestinama, danas je vode njegovi učenici koji imaju svoje prostore u centru Zagreba. Vidi <https://skola-safira.hr/>.

23 Vidi Bedrina, „Emigrirao u Italiju pa tamo pronašao obilje arhivske građe“, *Portal Moja Hrvatska – Večernji list* (Pula), 2. 3. 2018., 1.

24 Podhraški Čizmek, „Intervju s Božidarom Podhraški“.

Kao strani državljanin prve je dvije godine fakultet plaćala, a svakih je šest mjeseci trebala ići u Petrinjsku čekati dozvolu za produženje boravka – gdje je trebalo doći već u 4.00-4.30 ujutro, kako bi se taj dan stiglo na red.²⁵

Slika 10. Zagreb, Autobusni kolodvor, zima 1991.
Zrinka (druga s desne strane) s prijateljima iz Đeletovaca, tada prva linija fronte

Jednom je tako, negdje u veljači 1992., dobila poziv u policijsku stanicu na Črnomercu (stanovala je u Mikulićima u obiteljskoj kući): kako joj je bilo sumnjivo što je zovu na sastanak u subotu ujutro u sedam sati, psihički se pripremila da nije riječ o „uobičajenoj administraciji“. Tada još nije znala za pronađeni aparat u stanu u Padovi jer su je roditelji htjeli zaštititi.

Na policiju je došla tek u devet sati i već po smještaju dvorane shvatila je da je cijela situacija čudna: prostorija je bila na prvom katu, veličine oko 50 m², s desne strane tik uza zid bio je niz stolova iza kojih je sjedilo 4–5 osoba, a s lijeve strane stolac, sam, nasred prostorije. Ušla je i sjela. Mlađi ju je inspektor, od tridesetak godina, crne kratke kose, prvo upitao zašto toliko kasni, jer je na pozivu pisalo sedam sati. Na to je Zrinka samo odgovorila da nije vidjela potrebu doći tako rano subotom i da uostalom vidi kako je u policijskoj postaji mirno i tiho i ne vidi da ima posla. Nakon toga ju je počeo ispitivati o njezinim roditeljima, djedu i baki itd., na što je Zrinka odgovorila da sigurno imaju u svojim dosjeima sve informacije o njima, da nije došla razgovarati o nekom drugom. Danas se smije, sjećajući se kako je bila bedasta i ratoborna s dvadeset jednom godinom.

Na njen indolentan stav i podrugivanje kolega pored njega inspektor joj rekao da se prestane „hrustiti“ te se izlanuo da su upravo *oni* – valjda je mislio na „miliciju“? – javili 1989. Filozofskom fakultetu da je ne upišu na psihologiju. Iako zatečena, Zrinka im je nonšalantno odgovorila da im badava trud, ionako se vratila, a da trebaju dati neki konkretniji razlog talijanskim vlastima zašto bi ona bila *persona non grata* i izbacili je iz države.

Taj incident pokazuje gotovo nevjerojatnu činjenicu da se netko potrudio zabraniti djevojci od 19 godina upis 1989. na fakultet. Pitanje je: kako je ona uopće mogla biti „opasna“? S druge strane pokazali su, 1991., dvije godine nakon toga, da su cijelu obitelj pratili, znali jako puno informacija o djedu i baki, o njenim roditeljima pa i o njoj samoj.

25 Zrinka je zatražila ponovni primitak u hrvatsko državljanstvo početkom 1993. i te je iste godine dobila pozitivno rješenje. Isto vrijedi i za ostale članove obitelji, Dubravku i Božidara te Vlatku i Branimiru.

Zrinka je odlučila ne zadržavati se na tome i tek je puno godina kasnije, nakon što je pogledala njemački film *Život drugih* (2006.), drugom zrelošću povezala razne elemente toga mozaika. No izabrala je ne dati preveliku težinu tome te ne govoriti o cjelokupnoj situaciji dugi niz godina.

Danas živi u Hrvatskoj, u Zagrebu, udana je i majka troje djece te nastavlja biti vezana uz Padovu i Italiju, bavi se poviješću i znanstvenim radom, nastavljajući projekt djeda Nikole u objavljivanju *Hrvatskih pomorskih regesta* 18. stoljeća.

5. Zaključak

Primjer triju generacija obitelji Čolak i Podhraški pokazuje koliko je komunistička diktatura utjecala na život nepodobnih ili političkih oponenta režimu.

Nikola Čolak bio je intelektualac koji se nije dao slomiti ni preobratiti na novu ortodoksiju pa su njegovi stavovi imali konzekvence za sve članove njegove obitelji, ali i za sljedeće dvije generacije.

Nisu ga slomili 1945. kada su ga osudili na tri godine prisilna rada i oduzeli mu politička i građanska prava; nisu ga slomili kada je 1966. pokušao s drugim neistomišljenicima osnovati *Slobodni glas*, kako bi dokazao da se diktatura ne može demokratizirati, nego samo rušiti; nisu ga slomili svih onih godina u kojima su ga pratili i čak ubacili „anđela čuvara“ unutar šire obitelji.

Živio je slobodno i slobodno je umro. Njegov je rad zrcalo slobode njega i njegove supruge Terezije: ostavili su golemo znanstveno bogatstvo Hrvatskoj i duhovnu popudbinu velikoj obitelji koja ih ljubi i cijeni.

Slika 11. Padova 2017. Terezija (u sredini) slavi s obitelji 90. rođendan, iza nje Dubravka i Roko, okružena unucima i praunucima

Terezija je prošla cijeli svoj život boreći se za svaku koru kruha: izabrala je stati uz supruga i stvorila je duhovno obiteljsko ozračje koje su svi prepoznavali još u Zadru, a potom i u Padovi – njezina je ostavština vrednovanje obitelji i Domovine.

Njezina su djeca također snosila posljedice izbora njena supruga; sama je rekla da bi možda učinila drukčije izbore da nije živjela s Nikolom.

Vidjela je kako joj se djeca muče, kako joj mlada kći nije završila gimnaziju jer je prerano ostala bez roditeljske prisutnosti, ili kako starija Dubravka pati jer ne uspijeva doći do kraja mjeseca i

dati djeci jesti barem kruha i mlijeka, prisiljena živjeti u tuđini s neizrečenom boli na duši. Kada je četiri godine, još u osamdesetima, jedini kontakt s Jadrankom u Zagrebu bio govorni poziv iz telefonske kabine s pošte na Britanskom trgu – jer nije pristala špijunirati vlastitoga oca, to je u današnjim demokratskim koordinatama teško pojmljivo.

I dok je Jadranka izabrala ostati u Hrvatskoj i hrvati se čas s vidljivom čas s nevidljivom Udbom, ali uvijek sveprisutnom, Dubravka i Božidar izabrali su put u emigraciju.

Ne samo da na početku nisu uspijevali prehraniti vlastitu djecu, nego su im trebale godine dok se nisu snašli u novom ambijentu, za Božidara nepoznata jezika, s obzirom na to da je Beograd davao dozvole za rad običnim radnicima, ali intelektualcima s vlastitim stavovima nije.

Nakon što su sami bili praćeni godinama, što su prijatelji i poznanici bivali ubijani po Europi, nakon raznih incidenata, pronalaska aparata za prislušivanje u njihovu domu u Padovi još 1991., ili priznanja člana obitelji iz Hrvatske da ih je „pratio po zadatku – u drugim vremenima“, čak ni treća generacija nije izuzeta od takva bolesna tretmana.

Tako Zrinka dobiva potvrdu 1992. na policiji da su bili aktivno uključeni u onemogućavanje njezina dolaska u Hrvatsku 1989. te joj pokazuju kako su jako dobro informirani o cijeloj obitelji.

Primjer samo jedne obitelji pokazuje koliko je komunistički sustav ušao u samo tkivo društva i promijenio ga: cijela jedna aparatura koja je bila stavljena na noge radi praćenja ljudi, što rade, govore, pa čak i misle, sastojala se od tih istih građana koji su se iz Jugoslavije kasnije „prešaltali“ u novi hrvatski poredak – demontaža te aparature trajat će vjerojatno još desetljećima.

Bez naginjanja k preuveličavanju tih činjenica u današnjem kontekstu, ipak je bilo vrlo važno prikupiti svjedočanstva ljudi koji su doživjeli šikaniranje i progon zbog vlastitih uvjerenja te ih prenijeti narednim generacijama kako se povijest ne bi ponovila.

Samo oni koji poznaju vlastite korijene mogu izgrađivati kvalitetno i samostalno društvo – to je ujedno i želja današnjim mladim generacijama.

LITERATURA I IZVORI PODATAKA

„Nikola Čolak“. 2021. U: *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Zagreb. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristup ostvaren 7. veljače 2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=13454>

Bedrina, Ana. „Emigrirao u Italiju pa tamo pronašao obilje arhivske građe“, *Portal Moja Hrvatska – Večernji list* (Pula), 2018. Pristup ostvaren 10. veljače 2023. <https://mojahrvatska.vecernji.hr/vijesti/zrinka-podhraski-cizmek-italija-padova-knjiga-nikola-colak-1229648>

Bosnar, Marijan. 2015. *Inventar Nikola Čolak. 1803/1995. Signatura fondal zbirke: HR-H-DA-1946*. Zagreb. Hrvatski državni arhiv. Pristup ostvaren 7. veljače 2023. <http://arhinet.arhiv.hr/Pages/PdfFile.aspx?Id=3893>

COURAGE (“Cultural Opposition – Understanding the Cultural Heritage of Dissent in the Former Socialist Countries – „Kulturna opozicija – razumijevanje kulturne baštine neslaganja u bivšim socijalističkim državama“), Čolak Nikola. Pristup ostvaren 12. veljače 2023. <http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n16336?hr>

Čolak, Nikola. 1977. *Iza bodljikave žice. Svjedočanstvo o životu Hrvatske u srbokomunističkoj Jugoslaviji*. Padova. Nikola Čolak.

- Čolak, Nikola. 1979. *La Jugoslavia comunista fra il dissenso dell'intelligenza e il diritto di Stato della Croazia*. Venezia. Središnjica za proučavanje hrvatske povijesti.
- Čolak, Nikola. 1989. *Akcija deseti travanj u svijetlu krunskog svjedočanstva Ivana Prusca i dokumentacije*. Padova. Nikola Čolak (u rukopisu).
- Čolak, Nikola. 1989. *Hrvatska iznad svega. Odsjevi prošlosti – perspektive budućnosti = La Croazia prima di tutto. Riflessi del passato – prospettive nel futuro*. Padova – Venecija. Središnjica za proučavanje hrvatske povijesti.
- Čoralić, Lovorka. „Nikola Čolak (1914.–1996.)“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 29/1 (1996): 412–413. Pristup ostvaren 8. veljače 2023. <https://hrcak.srce.hr/50175>
- Čoralić, Lovorka. 1993. „Nikola Čolak“. U: *Hrvatski biografski leksikon*. Zagreb. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Online izdanje. Pristup ostvaren 8. veljače 2023. <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=4080>
- Čular, Dražen. „Osnove Taekwonda“, Kineziološki fakultet Sveučilišta u Splitu. Pristup ostvaren 19. siječnja 2023. <https://www.kifst.hr/~dcular/Taekwondo/0%20%20UVOD%20TKD.pdf>
- HR-HDA-1946: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Osobni fond Nikole Čolaka, kutije: 1-3, 116-117, 127-132, 163-172, 181-186, 190-191, 193-195, 212.
- Kljaić, Stipe. 2017. „Nikola Čolak Collection“. Pristup ostvaren 9. veljače 2023. <http://culturalopposition.eu/registry/?uri=http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n61473>
- Orbanić, Elvis. „Cjeloživotni rad posvećen arhivima / Nikola Čolak“, *Stav. E-časopis za književnu kritiku – Croatian E-Journal of Literary Criticism* (Pula), 2019. Pristup ostvaren 10. veljače 2023. <https://www.stav.com.hr/tekuca-kritika/elvis-orbanic-cjelozivotni-rad-posvecen-arhivima-nikola-colak/>
- Podhraški Čizmek Zrinka, Privatni arhiv.
- Podhraški Čizmek, Zrinka. „Analiza komunističkog ‘tretmana’ ideoloških neistomišljenika na primjeru dvaju hrvatskih katoličkih intelektualaca: Nikole Čolaka i Mirka Vidovića“. *Crkva u svijetu*, 52/2 (2017), 266–303. Pristup ostvaren 14. veljače 2023. <https://hrcak.srce.hr/183755>.
- Podhraški Čizmek, Zrinka. „Iza bodljikave žice Nikole Čolaka: predemigrantska iskustva katoličkog povjesničara i filozofa“. U tisku.
- Podhraški Čizmek, Zrinka. Intervju s Božidarom Podhraški, 10. 2. 2023.
- Podhraški Čizmek, Zrinka. Intervju s Dubravkom Podhraški, 13. 7. 2022.
- Podhraški Čizmek, Zrinka. Intervju s Rokom Čolakom, 13. 7. 2022.
- Podhraški Čizmek, Zrinka. Intervju s Terezijom Čolak, 12. 6. 2021.
- Podhraški Dubravka, Privatni arhiv: slike u prilogu članka.
- Scuola dello Zaffiro*, pristup ostvaren 19. siječnja 2023. <http://www.scuoladellozaffiro.com/>
- Škola Safira*, pristup ostvaren 19. siječnja 2023. <https://skola-safira.hr/>
- Taekwondo u Hrvatskoj, pristup ostvaren 19. siječnja 2023. <https://www.taekwondo-maksimir.hr/o-klubu/povijest/>
- Vrandečić, Josip. 2017. „Pogovor“. U: Čolak, Nikola. *Regesti marittimi croati. Fonti documentarie. Navigazione nell'Adriatico / Hrvatski pomorski regesti. Dokumentarna vrela. Plovidba na Jadranu*, vol. III, ur. Zrinka Podhraški Čizmek. Split. Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu, 675–678.

Challenges of the Political and Economic Emigration of the Čolak-Podhraški Family

ABSTRACT

This article is a thirty-year review of the life of the Čolak family, as well as the Podhraški's, after Prof. Nikola Čolak, a Christian-liberal historian and philosopher, was forced to leave Yugoslavia in 1966. It not only recounts the life of Prof. Čolak, as an opponent to the Communist regime, from his arrival in Padua to the support given to his family by several journalists of the newspaper *Il Resto del Carlino*, the bishop of Padua and various Capuchins, but also presents the life events of some of his family members. Insight is offered, based on interviews, into the early years of emigration of Prof. Čolak's wife, Terezija, his son Roko and his two daughters, Dubravka and Jadranka, whose lives were completely overhauled. The course of the political events in her homeland and the Croatian Spring led Dubravka, his eldest daughter, to leave for Germany along with her husband, who was denied a job as *Gastarbeiter* due to Belgrade's refusal to issue him a work permit. Their consequent struggle to survive looking for a job in Italy is shown, as well as the several years of abuse by the UDBA in Zagreb on the young Jadranka who, as a daughter of a political refugee, had her basic human rights violated all along the 1980s through the confiscation of her passport, arbitrary police interrogations, and the wiretapping of her apartment. The author, who belongs to the third generation of the family, provides her own perspective on the peculiar atmosphere of her childhood and youth, which she was unable to interpret as a child. The discovery of a bug device in the author's paternal home in Padua in 1991 and the continuous attempts to introduce suspicious people in her family's life were further evidence of the persecution her family had to face over the years. Furthermore, the article gives account of the impossibility for both families to enter Croatia (Yugoslavia) for several years, and the author's failed attempt to enroll in the University of Zagreb in 1989. The reasons were made clear to her by mistake only after the declaration of the free and sovereign Republic of Croatia, during a peculiar police interrogation at the beginning of 1992, following her transfer – as a foreign citizen – from the University of Padua to the University of Zagreb in 1991. On one hand, the interrogation confirmed many previous suspicions, while on the other it highlighted the menacing and hidden side of a country which, under the Communist regime, was so rife with informers that the very fabric of its society had been eroded.

KEYWORDS: political asylum, Italy, Yugoslav emigration, Croatian diaspora, Nikola Čolak, UDBA, everyday life

Le sfide dell'emigrazione politico-economica della famiglia Čolak e Podhraški

SOMMARIO

Questo articolo presenta la rassegna trentennale della vita delle famiglie Čolak e Podhraški, dopo che il prof. Nikola Čolak, storico e filosofo di matrice cristiano-liberale, fu costretto a lasciare la Jugoslavia nel 1966. Racconta non solo la vita del prof. Čolak dal suo arrivo a Padova, come oppositore del regime comunista, dall'arrivo a Padova, l'aiuto concreto e l'impegno dei circoli giornalistici de *Il Resto del Carlino*, del vescovo padovano e di vari cappuccini, ma anche del resto della famiglia. Viene fornita una panoramica dei primi anni di emigrazione, in base alle interviste alla moglie del prof. Čolak, Terezija, a suo figlio Roko e alle sue due figlie, Dubravka e Jadranka, le cui vite vennero completamente sopraffatte. Il corso degli avvenimenti politici in patria e la Primavera croata portarono Dubravka, la figlia maggiore, a partire per la Germania insieme al marito, cui però venne negato il lavoro come *Gastarbeiter* a causa del rifiuto di Belgrado di rilasciargli il permesso di lavoro. Viene mostrata la loro conseguente lotta per la sopravvivenza alla ricerca di un lavoro in Italia, così come i diversi anni di abusi da parte dell'Udba (Servizi segreti comunisti jugoslavi) nei confronti della giovane Jadranka a Zagabria cui, in quanto figlia di un emigrato politico, con intercettazioni nel suo appartamento, interrogatori e sequestro del suo passaporto, sono stati violati i fondamentali diritti umani negli anni Ottanta. L'autrice, che appartiene alla terza generazione della famiglia, dà il proprio punto di vista sull'atmosfera peculiare della sua infanzia e giovinezza, che da bambina non riusciva a decifrare. Il ritrovamento di un dispositivo spia per l'intercettazione nella casa paterna dell'autrice a Padova nel 1991 e i continui tentativi di introdurre persone sospette nella vita della sua famiglia, sono stati un'ulteriore prova della persecuzione che la sua famiglia ha dovuto affrontare nel corso degli anni. L'articolo inoltre dà conto dell'impossibilità per entrambe le famiglie di entrare in Croazia (Jugoslavia) per diversi anni e del fallito tentativo dell'autrice di iscriversi all'Università di Zagabria nel 1989. Le ragioni, scoperte per errore, nel corso di un peculiare interrogatorio di polizia all'inizio del 1992, solo dopo la creazione della libera e sovrana Repubblica di Croazia, in seguito al suo trasferimento – come cittadina straniera – dall'Università di Padova all'Università di Zagabria nel 1991. Lo strano “interrogatorio” della polizia all'inizio del 1992 ha confermato molti precedenti sospetti e mostrato un altro lato minaccioso e oscuro di un paese che, sotto il regime comunista, era stato così intrecciato dagli informatori, da aver eroso il tessuto stesso della società.

PAROLE CHIAVE: asilo politico, Italia, emigrazione jugoslava, diaspora croata, Nikola Čolak, Udba/servizi segreti comunisti jugoslavi, quotidianità

Pregledni članak

dr. sc. Josip Mihaljević

Hrvatski institut za povijest

Opatička 10, 10000 Zagreb

josip@isp.hr

Potencijal gastarbajterske usmene povijesti

SAŽETAK

Na Hrvatskom institutu za povijest od 2021. provodi se projekt „Gastarbajterska usmena povijest“ u kojem se kao temelj istraživanja primjenjuje u hrvatskoj historiografiji ne previše popularna metoda usmene povijesti (*oral history*). U sferi istraživanja gastarbajterske povijesti, usmena povijest je itekako važna, ponajprije zbog činjenice da se radi o povijesti tzv. malih (običnih) ljudi koji rijetko dolaze u fokus povijesnih istraživanja, a još rjeđe sami o tome pišu. Istraživanja se temelje na polustrukturiranim intervjuima koje provode istraživači i suradnici Hrvatskoga instituta za povijest s ispitanicima, nekadašnjim gastarbajterima i njihovim obiteljima. Metoda usmene povijesti ovdje se pokazuje kao iznimno važna jer je ona trenutačno najbolji način iskorištavanja izvora koji neće biti vječno dostupni. Naime, radnici koji su na rad odlazili šezdesetih, sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća danas su većinom osobe poznije životne dobi, i prilikâ da ih se intervjuira s vremenom će biti sve manje. Zbog toga je očuvanje toga potencijalno velikoga povijesnoga izvora nužnost današnje historiografije. U radu su predstavljeni dosadašnji rezultati projekta u sklopu kojega se intervjuira nekadašnje gastarbajtere na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

KLJUČNE RIJEČI: gastarbajteri, usmena povijest, historiografija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina

1. Uvod: gastarbajteri kao historiografska tema

Tema radništva zaokupljala je povjesničare u vrijeme socijalizma, ali ponajprije iz perspektive borbe protiv drugih društvenih skupina (klasa) i perspektive socijalističke revolucije koju su provodili komunisti.¹ S obzirom na to da je u ideologiji vladara Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) radnička klasa bila temeljna klasa na kojoj počiva čitavi društveni i politički razvitak,² tako se deklarativno o radništvu govorilo kao o povlaštenoj društvenoj skupini koja sama vlada i sama upravlja gospodarstvom (tzv. radničko samoupravljanje). No

1 Vidi npr. Oštrić, *Radnička klasa i sindikat*; Juričić, *Radnička klasa u jugoslavenskom socijalističkom društvu*; Lazić, *Radništvo i samoupravljanje*.

2 Prema široko prihvaćenoj definiciji koja je postojala u SFRJ, radnička klasa je „osnovna eksploatirana klasa buržoaskog društva, koja ne posjeduje sredstva za proizvodnju i živi isključivo od prodaje svoje radne snage“, ali se u socijalističkom obliku društva to obilježje iz temelja mijenja „pošto je preuzela političku vlast“, uvela društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i time ukinula proleTERSKE uvjete svojeg položaja. Andrić, Jovković, *Rječnik terminologije jugoslavenskog političko-ekonomskog sistema*, 105.

jedan fenomen nikako nije postao dio tadašnjih povjesničarskih istraživanja, a to je fenomen radnika koji su iz socijalističke Jugoslavije odlazili u potragu za poslom u zapadne, uglavnom liberalno-demokratske države u kojima su na snazi bili kapitalistički ekonomski odnosi i slobodno tržište. Sama činjenica da su radnici iz „radničkoga raja“ u kojem sami upravljaju gospodarstvom odlazili trbuhom za kruhom u „bastione trulog kapitalizma“ nije bila poticajna za javno propitkivanje te teme, pogotovo ako imamo na umu da se radilo o sustavu u kojem je vladala snažna ideološka kontrola i (samo)cenzura. Istraživalo se primarno iz demografske³ i sociološke perspektive i to na poticaj i za potrebe državnih tijela.⁴ No problem odlaska domaćih radnika vani bio je običnim građanima i poznat i u svakodnevicu poprilično vidljiv. Već je od kraja 1950-ih u Jugoslaviji došlo do prvih značajnijih problema s viškom radne snage koju jugoslavensko gospodarstvo nije imalo gdje zaposliti. Zbog toga pojedinci počinju ići u zemlje Zapadne Europe tražeći neki privremeni posao, što je u to vrijeme bio riskantan pothvat jer su, sve do početka 1960-ih, granice bile zatvorene za odlazak na rad u inozemstvo pa su brojni radnici odlazili ilegalno. Kako su se Njemačka i Austrija pokazale kao destinacije najvećega broja hrvatskih radnika, za njih se uvriježio naziv „gastarbajteri“. Najjači hrvatski migracijski valovi prema Njemačkoj i drugim zemljama Zapadne Europe dogodili su se u razdoblju šezdesetih i prve polovice sedamdesetih godina 20. stoljeća.⁵

Pitanje migracija, pogotovo onih uzrokovanih ekonomskim razlozima danas je jedno od gorućih problema Europske unije. Hrvatsko povijesno iskustvo u tom pogledu može biti korisno i za razumijevanje današnjih migracijskih tokova, kao i prilog za raspravu o mogućim rješenjima. Povijest hrvatske radničke emigracije hrvatska historiografija sve donedavno gotovo da nije ni dotakla i na tom polju postoji veliki potencijal, ponajprije s obzirom na aktualne migracije i veliki interes javnosti. Historiografija se zadnjih godina ipak probudila i počela više pažnje posvećivati ovoj tematici, o čemu svjedoči i održana već druga bianualna konferencija koju organiziraju Fakultet hrvatskih studija i Hrvatsko katoličko sveučilište.⁶

2. Povijest „odozdo“

U tom „novom valu“ interesa za povijest gastarbajtera, na Hrvatskom institutu za povijest (HIP) se također počelo ozbiljnije istraživati taj fenomen. Od 2021. na HIP-u se provodi projekt „Gastarbajterska usmena povijest“ čiji se istraživački pristup temelji na povijesti „odozdo“ (*history from below*).⁷ Glavni cilj projekta jest saznati što nekadašnji gastarbajteri misle o feno-

3 Vidi npr. Baučić, *Radnici u inozemstvu prema popisu stanovništva Jugoslavije 1971.*

4 Jedno od prvih takvih istraživanja potaknula je Komisija za iseljenička pitanja Narodne Republike Hrvatske koja je sredinom 1960-ih inicirala provođenje anonimnih anketa s građanima na privremenom radu u inozemstvu. Svrha provođenja anketa bila je saznati mišljenja i očekivanja građana zaposlenih u inozemstvu, razloge njihova odlaska, odnosno boravka u stranoj zemlji i povratka u domovinu. Istraživanje su provodili Zavod za migracije i Katedra za socijalnu psihologiju Sveučilišta u Zagrebu. Hofgräff, Selnik, „Iseljenički režim socijalističke Jugoslavije/Hrvatske 1945. – 1973.“, 112-113.

5 Dosad najsubstavniji pogled na fenomen gastarbajtera na njemačko govorno područje donosi Ivanović, *Geburtstag pišeš normalno: jugoslovenski gastarbajteri u SR Nemačkoj i Austriji: 1965-1973.*

6 Naziv II. međunarodne znanstveno-stručne konferencije održane u Zagrebu 28. listopada 2022. bio je „Suvremeni usud gastarbajterskoga naslijeđa Hrvatske“. Radovi s prve konferencije objavljeni su 2022. Vidi Jurić, Komušanac, Krašić, ur., *Gastarbajterska iseljenička poema - od stvarnosti do romantizma: zbornik radova.*

7 Povijest odozdo u fokus istraživanja stavlja obične ljude analizirajući njihova iskustva i perspektive, suprotstavljajući se stereotipu tradicionalne političke povijesti i njezinom fokusu na djela „velikih ljudi“, odnosno političkih vođa i drugih važnih povijesnih osoba. Ovaj oblik istraživanja je u svojim korijenima nastao u

menu gastarbajtera. Osnovna istraživačka metoda ovoga projekta jest u hrvatskoj historiografiji ne previše popularna metoda usmene povijesti (*oral history*). Usmena povijest metoda je povijesnoga istraživanja putem snimljenih intervjua između pripovjedača koji ima osobna iskustva o promatranome povijesnome događaju ili fenomenu i dobro informiranog ispitivača. Podatci dobiveni metodom usmene povijesti ne predstavljaju konačnu, provjerenu ili „objektivnu“ povijest, nego odražavaju mišljenje pripovjedača i kao takvi govore o subjektivnom doživljaju nekoga aspekta prošloga života. Usmena povijest može se koristiti zajedno s drugim primarnim i sekundarnim izvorima kako bi se upotpunilo razumijevanje i uvid u povijest.⁸

Metoda intervjua koja je temelj usmene povijesti češće se primjenjuje u demografiji, sociologiji, antropologiji i etnologiji nego li u historiografiji, iako su potencijali te metode u historiografiji veliki. U sferi istraživanja gastarbajterske povijesti usmena povijest je itekako važna, ponajprije zbog činjenice da je riječ o povijesti tzv. malih (običnih) ljudi koji rijetko dolaze u fokus povijesnih istraživanja, a još rjeđe sami o tome pišu. Koji su stvarni razlozi njihove odluke za odlaskom na privremeni rad u inozemstvo? Koji su bili njihovi motivi, koja su bila očekivanja, a kako je izgledala stvarnost života i rada u inozemstvu, što im je odlazak na rad vani donosio u emotivnom smislu? To su samo neka od pitanja na koje je odgovore teško naći u nekom drugom, uobičajenom tipu povijesnih izvora. S druge strane, takve podatke relativno se lako može dobiti u intervjuima istraživača s ispitanicima, nekadašnjim „gastarbajterima“ i njihovim obiteljima.

Potencijale intervjuiranja gastarbajtera još su ranije prepoznale neke druge discipline poput antropologije. Antonijević naglašava da antropologiju zanima tko, kako i zašto emigrira, da želi shvatiti što je to „biti migrant“, želi shvatiti značenja koja sami migranti tome pripisuju, kako interpretiraju i konstruiraju svoj identitet, kako tumače uvjete i okolinu u kojoj žive te socijalne i kulturne promjene koje rezultiraju iz susreta različitih migrantskih sredina i kulturnih vrijednosti.⁹ Kao bitan dio antropološkoga metodološkoga pristupa migracijama navodi i dubinske polustrukturirane i nestrukturirane intervjue kojima se sakupljaju životne priče migranata. Ističe i da, iako životne priče nisu uvijek pogodne za postavljanje širih teorijskih razmatranja, one „nude bogatu teksturu življenog iskustva i kulturnog konteksta.“¹⁰

Metoda usmene povijesti ovdje se pokazuje kao iznimno važna jer je ona trenutačno najbolji način iskorištavanja izvora koji neće biti vječno dostupni. Naime, radnici koji su na rad vani odlazili šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća, danas su većinom osobe poznije životne dobi, i prilikom da ih se intervjuira s vremenom će biti sve manje.

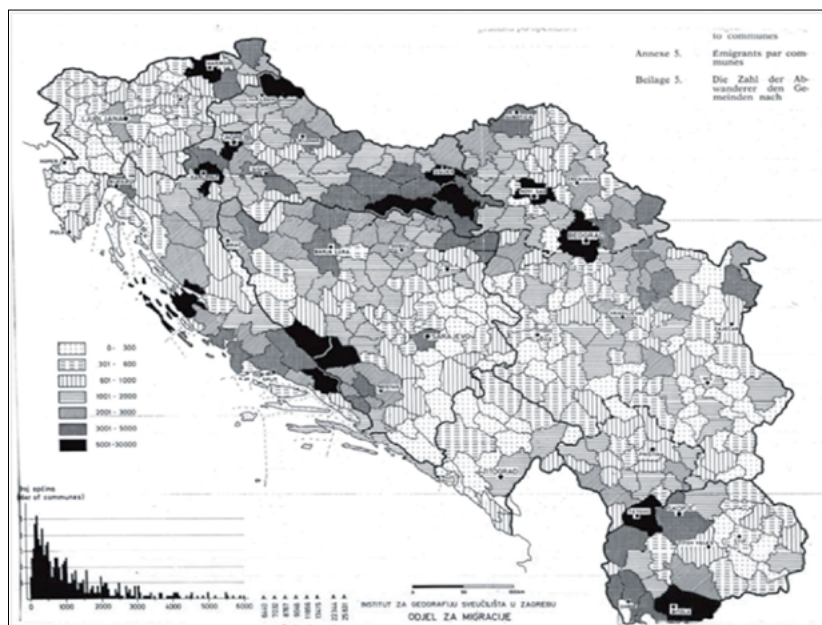
Dubinski polustrukturirani intervjui u sklopu projekta „Gastarbajterska usmena povijest“ provode se na području gotovo cijele Hrvatske, ali i na području jugozapadne Bosne i Hercegovine, što je bilo područje odakle je u postotku na privremeni rad odlazilo najviše hrvatskih radnika.

okrilju povijesti radništva, ali se za razliku od tradicionalne povijesti radništva u čijem su fokusu radnički prosvjedi, organizacije, pokreti i kultura, povijest odozdo bavi životom ljudi u njihovoj svakodnevnici. Gross, „Susret historije i antropologije“, 80-82; Gross, *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja*, 289-349; „History from below“.

8 Ritchie, *Doing Oral History*; Thompson, *The Voice of the Past: Oral History*; „Oral history: defined“; „Oral History Research and Resources“.

9 Vidi: Antonijević, *Stranac ovdje, stranac tamo. Antropološko istraživanje kulturnog identiteta gastarbajtera*.

10 *Isto*, 26.

Slika 1. Brojnost radnika na privremenom radu u inozemstvu prema popisu stanovništva 1971. godine
Izvor: Baučić, Radnici u inozemstvu prema popisu stanovništva Jugoslavije 1971.

3. Postupci istraživanja

Kada se prikuplja usmena povijest gastarbajtera, važno je uzeti u obzir i različite perspektive. Gastarbajteri su bili dio kompleksne društvene i ekonomske stvarnosti, a njihova iskustva mogu se razlikovati ovisno o dobi, spolu, nacionalnosti, obrazovanju, zanimanju i drugim čimbenicima. Stoga se pri korištenju usmene povijesti trebalo uzeti u obzir ove različite čimbenike. Kako bi se osigurala kvaliteta i pouzdanost prikupljenih usmenih izvora, važno je primijeniti odgovarajuće istraživačke metode i tehnike intervjuiranja. Osobe koje provode intervjue moraju imati razumijevanje društvenoga, kulturnoga i političkoga konteksta u kojem su gastarbajteri živjeli i radili. Trebaju biti osjetljivi na osobne priče ispitanika i poštivati njihovu privatnost i povjerljivost.

Prvi korak jest pronalaženje ispitanika za obavljanje intervjua. Taj dio provedbe projekta je „čisti jazz“, svojevrsna improvizacija jer ti ljudi danas nisu organizirani kao nekakva skupina, nemaju nikakvu udrugu ili društvo preko koje bi ih se dalo lako pronaći i zamoliti da sudjeluju u istraživanju. Stoga se istraživači projekta oslanjaju na osobne kontakte na terenu, preko osoba koje poznaju sami ili preko trećih osoba dolaze u kontakt s potencijalnim ispitanicima. Sa svakim od ispitanika obavi se kratki inicijalni razgovor, telefonom ili uživo, u kojem ga se obavijesti o ciljevima istraživanja i ukratko o pitanjima koji se nalaze u anketnom upitniku koji je temelj provođenja intervjua. Kad osoba pristane na intervju, prije provođenja intervjua pošalje joj se skica upitnika s glavnim setom pitanja te obrazac informiranoga pristanka koji osoba potpisuje prije samoga intervjua. Tim obrascem ispitanike se jasno pismeno informira o svrsi i ciljevima intervjua. Ispitanike se upoznaje s činjenicom da je sudjelovanje dobrovoljno: svaki sudionik ima pravo odustati od projekta i izbrisati pojedinačne odgovore bez posljedica u bilo kojem trenutku tijekom i nakon istraživanja. Svaki sudionik može zahtijevati anonimnost u bilo kojem trenutku tijekom i nakon projekta. Potpisivanje ovoga obrasca važno je s pravnoga aspekta jer se njime osigurava legalnost prikupljenih podataka.

Prikupljeni izvori (audiozapisi intervjua) pohranit će se u Zbirku usmene povijesti Hrvatskoga instituta za povijest. Oni se primarno koriste za istraživanja na ovom projektu, ali će ostati na Insti-

tutu u njezinoj audiozbirici kao trajni povijesni izvor i za potencijalna buduća istraživanja te neće biti korišteni ni u kakve druge svrhe osim za provođenje znanstvenih istraživanja. Ti izvori nisu zanimljivi isključivo povjesničarima, nego i sociolozima, antropolozima i etnolozima koje zanima tema gastarbajtera. Podatci dobiveni intervjuima bit će korišteni za izradu znanstvenih radova (članka i knjiga) o povijesti gastarbajtera. Pri objavljivanju znanstvenih rezultata (znanstvenih radova poput članka i knjiga) imena i prezimena intervjuiranih osoba neće se koristiti bez pristanka dotične osobe. Zasad još nikoga nismo tražili pune podatke, koristimo se samo inicijalima intervjuiranih osoba.

Važno je napomenuti da podatci dobiveni metodom usmene povijesti primarno nisu objektivni tip izvora. Usmena povijest nudi subjektivnu perspektivu, slikovitu pripovijest nastalu pod utjecajem osobnih stavova, uvjerenja i sjećanja ispitanika. Stoga za donošenje širih teorijskih i sadržajnih zaključaka o povijesti gastarbajtera treba provesti kritičku analizu prikupljenih podataka te kombinirati podatke dobivene usmenom poviješću s onima koje nalazimo u drugim primarnim (arhivskim) izvorima.

4. Što želimo saznati?

Razgovori s gastarbajterima provode se u šest većih tema za koje smatramo da je važno čuti perspektivu samih aktera zanimljive i važne povijesti gastarbajtera. Odabrane su one teme za koje smatramo da su sami gastarbajteri najbolji, a ponekad i jedini izvor koji nam je uopće dostupan.

4.1. Život prije pećalbe

Prvi set pitanja odnosi se na život tih radnika prije odlaska na privremeni rad u inozemstvo. Pored osnovnih podataka o mjestu življenja, godištu, zanima nas kakve su bile socijalne prilike obitelji u kojoj su rođeni. Zanima nas je li riječ o porijeklu iz seljačke ili radničke obitelji. Zanima nas koje su obrazovanje imali i koju profesiju i radno mjesto, ako su ih imali prije odlaska u inozemstvo. Također ih pitamo i koje su prethodne spoznaje imali o zemlji u koju su otišli na rad. Na kraju te tematske cjeline imamo jedno pitanje u slobodnijoj formi u kojoj molimo ispitanike da nam ukratko opišu život prije odlaska u inozemstvo.

4.2. Prvi odlazak

Drugi set pitanja odnosi se na sami čin odlaska u inozemstvo. Zanima nas kamo su otišli, zašto su se odlučili otići, koji su im bili inicijalni motivi. Zanima nas jesu li možda imali problema sa zapošljavanjem u domovini, odnosno u socijalističkim poduzećima. S obzirom na to da je dobar dio ljudi u početku odlazio ilegalno, zanima nas jesu li spadali u tu skupinu radnika. Zanima nas je li država imala uvida u njihov odlazak. Kako je tekao proces odlaska, jesu li u taj pothvat ulazili samostalno ili uz posredovanje države? Je li on bio organiziran u nekoj većoj skupini? Tko im je bio glavni kontakt za posao u inozemstvu? U dosad prikupljenim intervjuima uglavnom su kontakti bili rođaci, prijatelji i poznanici, a puno rjeđe neko poduzeće. Važni su nam i podatci kojim su putevima išli i zašto su odabrali baš tu državu u koju su došli. Jedan dio radnika je pri odlasku imao već dogovoreno radno mjesto. To je bilo posebno izraženo u kasnijim fazama migracije. Zanimaju nas i očekivanja koja su imali prilikom odlaska. Jesu li išli s idejom da će ostati samo kratko vrijeme ili su se nadali da bi to zaposlenje moglo biti dugotrajnije? Većina dosadašnjih ispitanika odlazila je s ciljem kraćega boravaka i mogućnosti brze zarade. No većina je s vremenom nastojala ostati što duže. Važno pitanje je poznavanje jezika useljenja koji većina ipak nije znala i morala ga je učiti

„u hodu“. Također, zanima nas kako su bili tretirani od strane domicilnoga stanovništva, a kako su sami gledali na ljude i zemlju useljenja. Godine 1973. jugoslavenska vlada donijela je zakon koji je ograničavao daljnji odljev radnika, a europske su vlade zbog naftne krize uvele restrikcije u zapošljavanju stranih radnika. Gastarbajtere pitamo jesu li toga tada bili svjesni i je li to utjecalo na njihov radni status i status ljudi oko njih.

4.3. Gastarbajterska svakodnevica

Treći set pitanja vezan je za svakodnevicu života i rada u inozemstvu. Zanima nas kako je tekao njihov radni vijek. U kojoj su branši radili, jesu li mijenjali poslove i koliko često? Jesu li ostali u kontaktu s poslodavcem nakon odlaska u mirovinu? Na kojim radnim mjestima su radili? Jesu li imali kvalifikacije? Jesu li imali poteškoća s prilagodbom na novu radnu i životnu sredinu, poteškoća sa svladavanjem jezika? To je većini bio veliki problem na početku života, i brojni od intervjuiranih gastarbajtera ispričali su nam barem jednu anegdodu ili smiješnu situaciju koja je bila posljedica njihova nepoznavanja jezika zemlje useljenja. Zanima nas i jesu li se obrazovali u inozemstvu. Jedno od važnijih pitanja iz svakodnevice jest kako su riješili svoje stambeno pitanje. Brojni su radnici dugi niz godina živjeli u nastambama za radnike, a s vremenom su prelazili živjeti u privatne stanove. Zanima nas kako su trošili zarađeni novac. Većina dosad ispitanih nam je kazala da su novac slali za održavanje svojih obitelji i za gradnju kuća u domovini. Poneki su, najčešće u kasnijoj fazi, kupovali i neke vikendice. Zanima nas i koliko su često godišnje posjećivali svoju domovinu i kako su provodili godišnje odmore. Dosad ispitanici najčešće su godišnje odmore provodili na poljodjelskim radovima u domovini ili gradeći svoje kuće. Zanima nas i to kako su provodili slobodno vrijeme. Većina gastarbajtera družila se isključivo sa svojim zemljacima dok su mnogo rjeđe ostvarivali prijateljstva i s domicilnim stanovništvom. Slušali su radijske programe iz domovine i emisije posvećene iseljenicima, ako ih je bilo u toj državi, kao što je npr. bilo u Njemačkoj. U intervjuima saznajemo i to jesu li i koliko su sudjelovali u vjerskom životu. Većina ih je sudjelovala na misama, pogotovo ako bi u njihovu novom kraju bile na hrvatskom jeziku. Molimo ih i da nam ispričaju neke zanimljive anegdote iz svakodnevice u inozemstvu, dakako ako su ih imali i ako ih se sjećaju.

4.4. Obiteljski život gastarbajtera

Četvrta tematska cjelina vezana je za obiteljski život gastarbajtera. Iz ovoga seta pitanja saznajemo da su u inozemstvo odlazili i oženjeni / udane i neoženjeni / neudane. Jedan dio onih koji su bili oženjeni s vremenom su doveli i svoje obitelji, no veći dio ispitanika obitelji je ostavljao u domovini. Oni koji su išli 1960-ih i koji su potjecali iz seoskih domaćinstava u početku su s obiteljima komunicirali preko pisama. Kasnije je širenje telefonskih mreža i priključaka olakšavalo komunikaciju. Zanimalo nas je i to kako je rad u inozemstvu utjecao na život njihovih obitelji. Što je taj privremeni rad u inozemstvu donosio obitelji u materijalnom, što u društvenom, a što u duhovnom i emotivnom smislu. Najveći dio tih obitelji u materijalnom je smislu profitirao, bili su socijalno osigurani, ali je nedostatak voljene osobe (uglavnom supruga), odnosno roditelja (uglavnom oca) teško padao supružnicima i djeci. Ovim dijelom istraživanja najviše zadiremo u intimu ispitanika pri čemu nastojimo spoznati i njihove emotivne doživljaje i emocije. Gastarbajterska povijest idealna je sfera za istraživanje emocija, a u ovom projektu pritom se gastarbajterima pristupa i iz teorijske perspektive povijesti emocija.¹¹

11 *Povijest emocija odnedavno se počinje sistematski koristiti u istraživanjima povijesti migracija.* Na Institutu druš-

4.5. Politička sfera

Peta tema vezana je za odnos gastarbajtera prema političkoj problematici. Zanima nas kakav je bio njihov odnos prema vlastima SFRJ. Jesu li podržavali promovirani društveni poredak, socijalizam i komunizam? Zanima nas kako su gledali na važne povijesne događaje u zemlji, primjerice Hrvatsko proljeće 1971. i demokratske promjene 1990. godine i stvaranje suverene i demokratske hrvatske države. Zanima nas jesu li bili svjesni političkih problema koji su postojali između Jugoslavije i država europskoga Zapada. Jesu li vodili političke rasprave u inozemstvu s tamošnjim radnicima iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine i drugih republika bivše Jugoslavije? Jesu li za vrijeme odmora i posjeta obitelji i rodbini u zemlji vodili razgovore o politici. Većina dosad ispitanih je kazala da se to izbjegavala na javnim mjestima, da je takvih razgovora bilo, ali u užim, bliskim krugovima. Zanima nas kakve su stavove imali prema hrvatskim emigrantskim organizacijama. Jesu li ih emigrantske organizacije pokušavale pridobiti za svoje aktivnosti i jesu li bili članovima tih organizacija? Dobar dio navodi da su se klonili povezivanja s emigrantskim organizacijama jer su se bojali represije komunističkoga režima u domovini, ali i u inozemstvu. Znali su da se samo za čitanje i posjedovanje neke emigrantske literature, a pogotovo zbog unošenja takve prilikom povratka u domovinu moglo naći na udaru represije. Neki su gastarbajteri prilikom posjeta domovini bili ispitivani od strane jugoslavenskih službi državne ili javne sigurnosti (Udba, *milicija*). Posjedovanje takve literature moglo je završiti oduzimanjem putnih isprava čega su se gastarbajteri najviše bojali.¹²

4.6. Ostanak ili povratak?

Posljednja, šesta tematska cjelina vezana je za podatke o povratku u domovinu, odnosno ostanuku u iseljeništvu. Zanima nas kad su donijeli odluku o ostanuku / povratku i što je bio glavni motiv.¹³ Za one koji su se vratili zanima nas kako je teкао njihov povratak u domovinu. Jesu li imali nekih problema pri povratku? Zanima nas i jesu li zadovoljni životom nakon povratka. Je li im domovina nakon 1990. do danas ispunila očekivanja i ideale? Žale li zbog svojih odluka? Za brojne gastarbajtere glavni motiv povratka u domovinu 1990-ih bila je želja za sudjelovanjem u obrani Hrvatske / Bosne i Hercegovine od velikosrpske agresije početkom 1990-ih.¹⁴ Većina ih je ipak nastavila raditi u inozemstvu, ali su pritom obilato financijski pomagali obranu Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Značajan dio gastarbajtera vratio se u domovinu tek nakon ostvarenih uvjeta za mirovinu, a dio, koji je za sobom „povukao“ svoje obitelji ostao je živjeti u inozemstvu. Istraživanjem nastojimo saznati i kako sebe danas vide ti gastarbajteri te smatraju li da je njihov odlazak i rad u inozemstvo na neki način utjecao ili utječe na život u domovini i njihove lokalne sredine.

tveni znanosti „Ivo Pilar“ u Zagrebu od 2020. provodi se znanstveni projekt u kojem se istražuju emocije, identitet i djelovanje Hrvata u Australiji i Novom Zelandu. Projekt financira Hrvatska zaklada za znanost, a voditelj projekta je dr. sc. Ivan Hrstić. „CROCEANIA – Istraživanje emocija u (re)konstrukciji identiteta dijaspore: Hrvati u Australiji i Novom Zelandu 1945.–1991.“ Opširnije o povijesti emocija kao teorijskom i metodološkom okviru vidi: Rosenwein, „Problemi i metode istraživanja povijesti emocija“; Plamper, *The History of Emotions: An Introduction*.

12 Opširnije o problemu nadzora represivnih službi nad gastarbajterima vidi Bukvić, *Gastarbajteri pod nadzorom Službe državne sigurnosti: odabrani dokumenti (1963. – 1977.)*.

13 To je pitanje dosad najsustavnije obradila Bernard, *Deutsch Marks in the head, shovel in the hands and Yugoslavia in the heart: the Gastarbeiter return to Yugoslavia (1965-1991)*.

14 Opširnije o tome vidi Beljo, Jurković, „Contributions to Research of the Role of Foreign workers in the Homeland War; Example of Prozor-Rama Municipality“.

5. Zaključak

Korištenje usmene povijesti za istraživanje povijesti gastarbajtera nudi brojne prednosti. Usmena povijest ima velik potencijal za otkrivanje informacija koje nisu zabilježene u službenim dokumentima. Omogućuje nam da razumijemo kako su se gastarbajteri prilagođavali novom okruženju, koje su prepreke morali prevladati u stranoj zemlji, ali i kod kuće, kao i to koje su bile prednosti rada i života u stranoj zemlji. Također, usmena povijest može nam dati uvid u različite aspekte njihova svakodnevnoga života i društvenih odnosa. Jedna od najvažnijih prednosti je to što nam omogućuje da čujemo perspektivu samih gastarbajtera. Njihova priča može se značajno razlikovati od priče koju možemo čitati iz arhivskih dokumenata ili drugih izvora. Usmena povijest može nam pomoći da dobijemo dublji uvid u to kako su se gastarbajteri osjećali, kako su doživljavali svoju ulogu u novoj zemlji i kako su se prilagođavali društvenim i kulturološkim razlikama. Kroz gastarbajtersku usmenu povijest možemo saznati i što je to gastarbajterski identitet. Gotovo da nema drugoga izvora iz kojega možemo saznati jesu li gastarbajteri sebe smatrali specifičnom društvenom skupinom i smatraju li sebe takvima danas.

Povedeno je dosad dvadesetak intervjuja, a nastavljamo dalje s projektom za koji se nadamo da će se u nekom obliku provoditi i nakon 2024. godine dokad je njegov inicijalni rok provedbe. Planiramo objaviti nekoliko znanstvenih radova u znanstvenim časopisima / zbornicima, a u narednom ciklusu i knjigu. S tim ciljem pozivamo sve nekadašnje gastarbajtere i članove njihovih obitelji da nam se i sami jave da bismo s njima obavili razgovor o životu i djelovanju gastarbajtera, da bismo sačuvali što više njihovih svjedočanstava. Vjerujemo da ćemo na taj način omogućiti da se sazna njihova perspektiva kad je fenomen gastarbajtera u pitanju.

LITERATURA I IZVORI PODATAKA

- Andrić, Vlasta; Jovković, Ljiljana, ur. 1988. *Rječnik terminologije jugoslavenskog političko-ekonomskog sistema (englesko-hrvatskosrpski) = Dictionary of Yugoslav political and economic terminology (English-Croato-Serbian)*. Zagreb: Informator.
- Antonijević, Dragana. 2013. *Stranac ovde, stranac tamo. Antropološko istraživanje kulturnog identiteta gastarbajtera*. Beograd: Srpski genealoški centar Beograd; Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Baučić, Ivo. 1973. *Radnici u inozemstvu prema popisu stanovništva Jugoslavije 1971*. Zagreb: Institut za geografiju Sveučilišta u Zagrebu.
- Beljo, Mijo; Jurković Danijel. 2022. „Contributions to Research of the Role of Foreign workers in the Homeland War: Example of Prozor-Rama Municipality“. U: *Gastarbajterska iseljenička poema – od stvarnosti do romantizma: zbornik radova*, ur. Tado Jurić, Monika Komušanac, Wollfy Krašić. Zagreb: Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu; Hrvatsko katoličko sveučilište. 99-114.
- Bernard, Sara. 2019. *Deutsch Marks in the head, shovel in the hands and Yugoslavia in the heart: the Gastarbeiter return to Yugoslavia (1965-1991)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Bukvić, Nenad. 2021. *Gastarbajteri pod nadzorom Službe državne sigurnosti: odabrani dokumenti (1963. – 1977.)*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv.

- „CROCEANIA – Istraživanje emocija u (re)konstrukciji identiteta dijaspore: Hrvati u Australiji i Novom Zelandu 1945. – 1991.“ Institut društveni znanosti „Ivo Pilar“. Pristup ostvaren 22. veljače 2023. <https://www.pilar.hr/2021/03/croceania-istrazivanje-emocija-u-rekonstrukciji-identiteta-dijaspora-hrvati-u-australiji-i-novom-zelandu-1945-1991/>
- Gross, Mirjana. „Susret historije i antropologije“. *Narodna umjetnost*, 33 (1996.), br. 2: 71-86.
- Gross, Mirjana. 2001. *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja*. Zagreb: Novi Liber; Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta.
- „History from below“. Making History – The Institute of Historical Research. Pristup ostvaren 29. siječnja 2023. https://archives.history.ac.uk/makinghistory/themes/history_from_below.html
- Hofgräff, Darija; Selnik, Marina. „Iseljenički režim socijalističke Jugoslavije/Hrvatske 1945. – 1973.“. *Časopis za suvremenu povijest*, 53 (2021.), br. 1: 101-130.
- Ivanović, Vladimir. 2012. *Geburtstag pišeš normalno: jugoslovenski gastarbajteri u SR Nemačkoj i Austriji: 1965-1973*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Juričić, Živka. 1982. *Radnička klasa u jugoslavenskom socijalističkom društvu*. Magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu.
- Jurić, Tado; Komušanac, Monika; Krašić, Wolly, ur. 2022. *Gastarbajterska iseljenička poema - od stvarnosti do romantizma: zbornik radova*. Zagreb: Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu; Hrvatsko katoličko sveučilište.
- Lazić, Mladen. 1981. *Radništvo i samoupravljanje*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta.
- „Oral History Research and Resources“. University of California Santa Cruz: University library. Pristup ostvaren 29. siječnja 2023. <https://guides.library.ucsc.edu/oralhist#:~:text=Oral%20history%20is%20a%20method,adding%20to%20the%20historical%20record.>
- „Oral history: defined“. Oral History Association. Pristup ostvaren 29. siječnja 2023. <https://oral-history.org/about/do-oral-history/>
- Oštrić, Vlado. 1984. *Radnička klasa i sindikat*. Zagreb: Sindikalna škola Hrvatske “Josip Cazi”; Radničke novine.
- Plamper Jan. 2017. *The History of Emotions: An Introduction* First paperback ed. Oxford: Oxford University Press.
- Ritchie, Donald A. 2014. *Doing Oral History*. New York: Oxford University Press. Thompson, Paul. 2000. *The Voice of the Past: Oral History*. Oxford: Oxford University Press
- Rosenwein, Barbara H. „Problemi i metode istraživanja povijesti emocija“. *Historijski zbornik*, 68 (2015.), br. 2: 437-458.

The Potential of Guest Worker (Gastarbaiter) Oral History

ABSTRACT

Since 2021, the Croatian Institute of History has been implementing the project “Oral history of *gastarbeiters* (guest workers)”, in which the oral history method, which is not very popular in Croatian historiography, is used as the basis of research. Oral history is a critical methodical framework for the historical research of guest workers, primarily since they are the so-called small (ordinary) people who rarely come into the focus of historical research. Using oral history to research the history of guest workers offers several advantages. Oral history has great potential for revealing information not recorded in official documents. It allows us to understand how guest workers adapted to the new environment, what obstacles they had to overcome in a foreign country, as well as what were the advantages of working and living abroad. Also, oral history can give us insight into various aspects of their daily life and social relations. One of the most important advantages is that it allows us to hear their perspective related to the subject. The research is based on semi-structured interviews conducted by researchers and associates of the Croatian Institute of History with respondents, former guest workers and their families. The oral history method proves to be extremely important here because it is currently the best way to exploit sources that will not be available forever. Namely, the guest workers from socialist Yugoslavia are now mostly older people, and the opportunities to interview them will decrease over time. This is why the preservation of this potentially great historical source is a necessity of today's historiography. The paper presents the results of the project which is being implemented in Croatia and Bosnia and Herzegovina.

KEYWORDS: guest workers, oral history, historiography, Croatia, Bosnia and Herzegovina

DEMOGRAFSKI IZAZOVI SAMOSTALNE HRVATSKE

Pregledni članak

doc. dr. sc. Vesna Vučemilović

Hrvatski sabor

vesna.vucemilovic@yahoo.com

prof. dr. sc. Ante Rončević

Sveučilište Sjever

ante.roncevic@unin.hr

Izazovi demografskih trendova u Republici Hrvatskoj – starenje stanovništva

SAŽETAK

Statistike Europske unije (EU) ukazuju na značajne promjene dobne strukture njenog stanovništva. Dugoročne projekcije pokazuju značajan porast stanovnika starijih od 65 godina. U Republici Hrvatskoj (RH) udio stanovnika starijih od 80 godina udvostručit će se do 2070. godine u odnosu na 2019. godinu, a ukupan broj stanovnika past će na tri milijuna.

Ovi trendovi imaju za posljedicu pad broja radno sposobnih stanovnika te veća izdvajanja za zdravstvo i socijalne potrebe. U takvim okolnostima najveći izazov predstavlja postizanje održivoga mirovinskoga sustava i javnih financija. Prema podacima Eurostata (2021) za RH povećava se broj stanovnika starijih od 65 godina koji su u riziku od siromaštva. Krajem 2020. godine njihov udio iznosio je visokih 31 posto. Energetsko siromaštvo, društvena isključenost i različiti oblici materijalne deprivacije dovode do diskriminacije kojoj su izloženi.

U Nacionalnoj razvojnoj strategiji RH (u daljnjem tekstu NRS) predviđene su mjere koje bi trebale osigurati dostojanstveno starenje, no pitanje je hoće li biti dovoljno učinkovite u postojećim okolnostima. Mjere za borbu protiv epidemije, pucanje dobavnih lanaca, rast cijena sirovina i energenata uz dvoznamenkastu inflaciju dodatni su udar na ekonomiju i životni standard. Stanovnici stariji od 65 godina i dosad su bili među najugroženijim društvenim skupinama, a nove okolnosti stavljaju ih u još lošiji položaj.

Svrha ovoga rada je ukazati na probleme vezane uz starenje stanovništva u RH te analizirati koliko su mjere predviđene u NRS-u dostatne. Rad završava s prijedlozima nositeljima ekonomske politike i vlasti kako osigurati dostojanstveno starenje i primjeren životni standard stanovnicima starijima od 65 godina.

KLJUČNE RIJEČI: starenje stanovništva, nacionalna strategija, Republika Hrvatska, mirovinski sustav, zdravstveni sustav

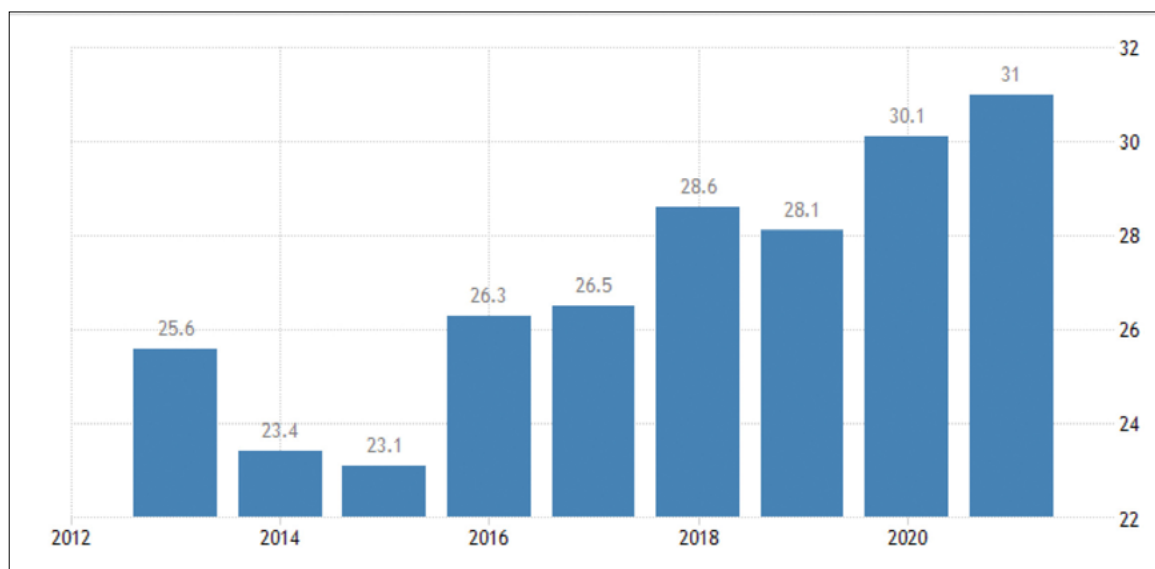
1. Uvod

Starenje stanovništva rezultat je manjih stopa fertiliteta i smanjene smrtnosti u kombinaciji s rastućom dugovječnosti (Cardwell, 2006). Demografski trendovi u Europskoj uniji već duže vrijeme ukazuju na porast stanovništva starijega od 65 godina. Trend je prisutan ne samo u razvijenim članicama EU-a, već i u ostalim članicama pa i u Republici Hrvatskoj. Cesaratto (2006) ističe kako su takvi trendovi u razvijenim državama počeli prije dva stoljeća. U RH negativni su demografski trendovi prisutni od sredine sedamdesetih godina prošloga stoljeća.

Europska komisija (2020) predviđa da će u narednih 50 godina RH izgubiti više od milijun stanovnika. Ako je suditi prema podacima posljednjega popisa stanovništva iz 2021. godine, ovo predviđanje moglo bi se ostvariti i ranije. Samo četiri članice EU-a imat će veći pad broja stanovnika izraženo u postotku, a to su Bugarska, Rumunjska, Litva i Latvija. Za razliku od navedenih država, Irska i Švedska trebale bi, prema projekcijama Europske komisije, bilježiti rast broja stanovnika.

Dodatni problem je negativni migracijski saldo koji se povećao ulaskom RH u EU. Jurić (2017) ističe poraznu brojku od 200 000 iseljenih stanovnika RH samo u Republiku Njemačku zaključno s 2017. godinom. Nizak natalitet i negativan migracijski saldo te rast broja stanovnika starijih od 65 godina može biti uzrok brojnih problema koji u kombinaciji s ekonomskom stagnacijom i krizama s kojima smo suočeni već nekoliko godina imaju snažne fiskalne implikacije.

Dva su ključna problema vezana uz negativne demografske trendove, a vezana su za mirovinski sustav. Prvi je udio za mirovine u bruto domaćem proizvodu (BDP), a drugi je visina mirovina koja se odražava na kupovnu moć umirovljenika te udio onih koji su u kategoriji siromašnih. Stanovnici stariji od 65 godina među socijalno su najugroženijim skupinama i u riziku od siromaštva te društvene isključenosti. Prema Eurostatu (2021) stopa rizika od siromaštva kao temeljni pokazatelj udjela siromašnih najveća je upravo u starosnoj grupi stanovnika starijih od 65 godina i više. Za RH stopa rizika od siromaštva je za tu starosnu grupu visokih 31 % (Eurostat, 2021). Slika 1 pokazuje kretanje stope rizika od siromaštva stanovnika starijih od 65 godina i više u RH od 2013. do 2021. godine. Evidentan je rast broja stanovnika starijih od 65 godina i više koji su u riziku od siromaštva u RH.

Slika 1. Stopa rizika od siromaštva poslije socijalnih transfera stanovnika starijih od 65 godina i više u RH
 Izvor: Eurostat, 2021

Usporedimo li RH i druge članice EU-a evidentno je da RH ima daleko višu stopu rizika od siromaštva stanovnika starijih od 65 godina i više. U Sloveniji je ta stopa 19,4 %, u Češkoj 14,7 %, a u Slovačkoj 9,5 %. Ipak treba istaknuti da u svim članicama EU-a raste ovaj pokazatelj te se povećava broj stanovnika starijih od 65 godina i više koji su u riziku od siromaštva. Bejaković (2017) ističe da su ugroženiji samci te je među njima stopa rizika od siromaštva stanovnika starijih od 65 godina daleko viša od prosjeka.

Hayerland i Marier (2008) ističu kako su mjere vezane uz otklanjanje problema koje uzrokuje proces starenja stanovništva prespore i nedovoljne premda akademska zajednica i brojne institucije na to upozoravaju već duže vrijeme. Vlade probleme vezane uz starenje stanovništva najčešće pokušavaju otkloniti podizanjem starosne dobi za odlazak u mirovinu, useljavanjem i poticanjem žena za ulazak na tržište rada. Silcock i Sinclair (2012) smatraju da je koncept države blagostanja manje ugrožen u onim državama koje kombiniraju osobnu štednju svakoga pojedinca budućega umirovljenika s mirovinskim sustavom.

Nacionalna razvojna strategija RH za razdoblje od 2021. do 2030. godine predviđa brojne mjere vezane uz navedene probleme. Cilj je rada fokusirati se na primjerenost navedenih mjera vezanih uz postizanje održivoga mirovinskoga sustava s ciljem davanja preporuka nositeljima i kreatorima ekonomske politike u otklanjanju temeljnih problema koje nose demografski trendovi i starenje stanovništva.

Informacijska osnova korištena za izradu ovoga rada su sekundarni podatci publikacija međunarodnih i domaćih institucija, zakonski propisi, uredbe i smjernice EU-a te Nacionalna razvojna strategija RH za razdoblje od 2021. do 2030. godine. Za analizu podataka korištene su metode analize, sinteze, komparacije i klasifikacije.

2. Fiskalne implikacije demografskih promjena

Demografski trendovi ukazuju na povećanje izdvajanja za mirovine i zdravstvo u budućnosti i to čini temeljne fiskalne implikacije vezane uz starenje stanovništva. Kreatori ekonomske politike morat će preoblikovati mirovinske sustave i prilagoditi proračunska izdvajanja za zdravstvo i mirovine. Fore i dr. (1996, 9) upozoravaju da mjere koje vlade poduzimaju ovise o fiskalnim parametrima i poziciji poglavito početnoj prije nego što fiskalni pritisak uzrokovan starenjem stanovništva i demografskim promjenama ojača.

Omjer stanovnika starijih od 65 godina u odnosu na radno sposobno stanovništvo koje čine stanovnici od 20 do 64 godine najbolje pokazuje na koji način demografski trendovi utječu na mirovinski sustav. Prema projekcijama Europske komisije (2020) RH će uskoro imati omjer iznad prosjeka EU-a. Čak i uz punu zaposlenost stabilnost mirovinskoga sustava u RH pred velikim je izazovima.

Najčešće korištene mjere vezano za mirovinske sustave se odnose na povećanu starosnu dob za umirovljenje, useljavanje, rast plaća i osnaživanje žena da se uključe na tržište radne snage. Kombinacijom navedenih mjera trebao bi se smanjiti udio mirovina u BDP-u. Brojne države od devedesetih godina prošloga stoljeća pokušavaju postići kasniji odlazak u mirovinu tako što nude određene pogodnosti. Carone i dr. (2016, 5) smatraju da će reforme mirovinskoga sustava u većini članica EU-a imati za cilj smanjenje izdašnosti javnih mirovinskih sustava za buduće generacije umirovljenika. Galasso i Profeta (2004) upozoravaju da starenje stanovništva i povećanje starosne dobi za umirovljenje povećava zaposlenost starijega stanovništva, a smanjuje udio mladih na tržištu rada.

Devedesetih godina prošloga stoljeća članice EU-a počele su s reformama mirovinskoga sustava. Republika Hrvatska dosad je nekoliko puta podizala starosnu dob za umirovljenje i povećavala penalizaciju u slučaju odlaska u prijevremenu mirovinu. Pritom se nije vodilo računa o upozorenjima akademske zajednice kako će to povećati nezaposlenost kod mladih što se i dogodilo. Osim toga, pri ulasku u EU tadašnja vlada nije donijela kompenzacijske mjere koje bi ublažile iseljavanje stanovništva te je velik broj stanovnika, poglavito mladih, odselio u razvijenije članice EU-a. Taj trend i dalje je prisutan što će dugoročno dovesti do još većih problema u mirovinskom i zdravstvenom sustavu.

Povećani troškovi zdravstvenoga sustava također su vezani uz demografske promjene i starenje stanovništva. Epidemija virusa Covid-19 prethodne dvije godine dodatno je uzrokovala rast troškova u zdravstvenom sustavu. Casey i dr. (2003, 9) navode kako je potrošnja usluga koje pruža zdravstveni sustav po glavi stanovnika za starije od 65 godina tri do pet puta viša nego za mlađu populaciju. Stoga su upravo troškovi u zdravstvenom sustavu uz izdatke za mirovine najveći izazovi koji stoje pred vladama u budućnosti sukladno demografskim trendovima i starenju stanovništva.

Zdravstveni sustav u RH financira se iz doprinosa po stopi od 16,5 % na dohodak zaposlenih. Prihodi su vezani uz broj zaposlenih i visinu njihovih primanja kao i kod mirovinskoga sustava. Sukladno tome prihodi na temelju kojih se financira zdravstveni sustav također su vezani uz demografske trendove. Manjak u zdravstvenom sustavu mjeri se milijardama kuna te su već sada prisutni financijski problemi. Reforma zdravstvenoga sustava u RH nužnost je jer, neovisno o stopi izdvajanja za zdravstvene doprinose koja je među najvišima u EU-u (16,5 %), prikupljena sredstva nisu dovoljna. Demografski trendovi i veći udio starije populacije dodatno će pogoršati stanje ako se ne naprave nužne promjene.

Fiskalne implikacije demografskih trendova i starenja stanovništva još uvijek se u RH rješavaju parcijalno i nema sustavnoga pristupa. Posljednji popis stanovništva pokazao je alarmantne brojke, no poslije prvotnoga čuđenja nije došlo do konkretnih aktivnosti na razini države, već demografske mjere i dalje kreiraju jedinice lokalne samouprave (JLS) koje nemaju fiskalnih kapaciteta napraviti nešto značajnije.

3. Nacionalna razvojna strategija RH i starenje stanovništva

Starenje stanovništva i demografski trendovi prisutni su u cijelom EU-u pa RH nije nikakav izuzetak po tom pitanju. Sukladno tome, fiskalne implikacije toga procesa na mirovinski i zdravstveni sustav već sada postoje, i u budućnosti će se dodatno povećati ako se ne poduzmu adekvatne mjere. Broj stanovnika RH starijih od 65 godina i više koji su u riziku od siromaštva veći je nego u drugim tranzicijskim državama poput Slovenije i Slovačke.

Najugroženija su samačka kućanstva, a prisutna je i razlika stope siromaštva među spolovima. Prema podacima Državnoga zavoda za statistiku (DZS) najugroženije su žene koje žive u samačkom kućanstvu (DZS, 2019). Podatci Hrvatskoga zavoda za mirovinsko osiguranje (HZMO) to potvrđuju. Čak 70 % umirovljenika koji primaju mirovinu ispod prosjeka čine upravo žene (HZMO, 2021). Siromaštvo stanovnika starijih od 65 godina vodi u energetska siromaštva i to poglavito u ruralnim krajevima, što ukazuje na još jednu specifičnost vezanu za regionalne razlike koje su također prisutne. Većina stanovnika starijih od 65 godina koji su u riziku od siromaštva nalazi se u istočnom i centralnom dijelu RH. Sve navedeno trebalo je uzeti kao polazne pretpostavke za izradu Nacionalne razvojne strategije RH za sljedeće razdoblje.

Proces izrade Nacionalne razvojne strategije RH za razdoblje od 2021. do 2030. godine počeo je u prosincu 2017. godine. Tada je Vlada donijela Zakon o sustavu strateškoga planiranja i upravljanja razvojem Republike Hrvatske (NN, 123/2017). Proces izrade Nacionalne razvojne strategije RH povjeren je Ministarstvu regionalnoga razvoja i EU fondova, a uz potporu Svjetske banke. Strategija definira četiri razvojna smjera i 13 strateških ciljeva koji su prikazani u tablici 1.

Strategija je usvojena u Hrvatskom saboru uz oštre kritike opozicijskih zastupnika koji su uglavnom naglašavali neambiciozno postavljene ciljeve i ključne pokazatelje. U dijelu koji se odnosi na demografske trendove i fiskalne implikacije su strateški ciljevi SC5 „Zdrav, aktivan i kvalitetan život“, SC6 „Demografska revitalizacija i bolji položaj obitelji“ te zbog izraženih regionalnih nejednakosti SC12 „Razvoj potpomognutih područja i područja s razvojnim posebnostima“. Svaki od navedenih ciljeva raščlanjuje se na specifične ciljeve odnosno prioritetna područja javnih politika za koje su navedeni ključni pokazatelji.

Tablica 1. *Strateški ciljevi definirani u NRS RH od 2021. do 2030. godine*

Razvojni smjer	Strateški ciljevi
Održivo gospodarstvo i društvo	SC1: Konkurentno i inovativno gospodarstvo SC2: Obrazovani i zaposleni ljudi SC3: Učinkovito i djelotvorno pravosuđe, javna uprava i upravljanje državnom imovinom SC4: Globalna prepoznatljivost i jačanje međunarodnog položaja i uloge Hrvatske
Jačanje otpornosti na krize	SC5: Zdrav, aktivan i kvalitetan život SC6: Demografska revitalizacija i bolji položaj obitelji SC7: Sigurnost za stabilan razvoj
Zelena i digitalna tranzicija	SC8: Ekološka i energetska tranzicija za klimatsku neutralnost SC9: Samodostatnost u hrani i razvoj bio gospodarstva SC10: Održiva mobilnost SC11: Digitalna tranzicija društva i gospodarstva
Ravnomjeran regionalni razvoj	SC12: Razvoj potpomognutih područja i područja s razvojnim posebnostima SC13: Jačanje regionalne konkurentnosti

Izvor: Nacionalna razvojna strategija Republike Hrvatske do 2030. godine (2021)

3.1. Strateški cilj 5: Zdrav, aktivan i kvalitetan život

Jedan od izazova vezanih uz starenje stanovništva su povećani troškovi zdravstvenoga sustava. Novi načini liječenja i povećana potražnja usluga zdravstvenoga sektora značajno su financijsko opterećenje. Strategija promatra izdvajanja u zdravstveni sustav kao ulaganje koje pridonosi većoj produktivnosti te se navode uobičajeni ciljevi koji uključuju uspješno i racionalno trošenje sredstava te načelo pravičnosti i jednakomjerne dostupnosti. Naglasak se stavlja na preventivno djelovanje, modernizaciju i primarnu zdravstvenu zaštitu. Začudo, nigdje se ne navodi gorući problem, a koji se odnosi na nedostatak zdravstvenoga osoblja, poglavito liječnika i medicinskih sestara. Naime, pri ulasku u EU tadašnja vlada nije ugradila zaštitne mehanizme, već je, naprotiv, uvela zabranu zapošljavanja u javnom sektoru koja je ubrzala iseljavanje zdravstvenih djelatnika u razvijenije članice EU-a.

Kao jedan od načina prevencije ističe se bavljenje sportom i aktivni život. Tijekom dvije pandemijske godine značajan se broj djece prestao aktivno baviti sportom jer im je to bilo onemogućeno. Osobito su stradali dvoranski sportovi kojima je bilo zabranjeno korištenje školskih dvorana te im je djelovanje bilo otežano i gotovo onemogućeno.

Nova energetska kriza postavlja nove izazove pred sve sportske udruge jer JLS-ovi već najavljuju zatvaranje sportskih objekata. Iz svega navedenoga nameće se zaključak da će se ti ciljevi teško ostvariti na način kako je to navedeno u Strategiji. Tablica 2 prikazuje prioriteta područja javnih politika i ključne pokazatelje za SC5 „Zdrav, aktivan i kvalitetan život“.

Tablica 2. *Prioritetna područja javnih politika i ključni pokazatelji u NRS RH od 2021. do 2030. godine za strateški cilj SC5 „Zdrav, aktivan i kvalitetan život“*

Prioritetno područje javnih politika	Ključni pokazatelji uspješnosti
1. Kvalitetna i dostupna zdravstvena zaštita i zdravstvena skrb	1. Očekivani broj godina zdravog života – 64 godine 2. Osobe u riziku od siromaštva i socijalne isključenosti – manje od 15 %
2. Zdravlje, zdrave prehrambene navike i aktivni život kroz sport	
3. Dostojanstveno starenje	
4. Socijalna solidarnost i odgovornost	
5. Zaštita dostojanstva hrvatskih branitelja i članova njihovih obitelji te civilnih stradalnika Domovinskog rata i članova njihovih obitelji	

Izvor: Nacionalna razvojna strategija Republike Hrvatske do 2030. godine (2021)

Za dostojanstveno starenje ključno je osigurati primjerene mirovine te održiv mirovinski sustav. Bejaković (2017) definira siromaštvo kao nemogućnost podmirenja temeljnih potreba kao što su hrana i stanovanje. Siromaštvo je vezano uz tešku materijalnu oskudicu (Antzak&Zaidi, 2016). Eurostat (2020) definira tešku materijalnu oskudicu kao nedostatak financijskih sredstava za podmirenje četiri od devet troškova koji uključuju:

- grijanje kuće ili stana
- nepredviđene troškove
- redovnu konzumaciju mesa i/ili proteina
- putovanje tijekom godišnjeg odmora
- kupovinu televizora
- kupovinu perilice rublja
- kupovinu automobila
- troškovi telefona.

Prema DZS-u (2019) materijalna oskudica u RH 2019. godine iznosila je 19,6 %. Analitički podatci ukazuju na to da 6,6 % stanovnika RH nema dovoljno sredstava za grijanje u zimskim mjesecima. Čak 48,6 % stanovnika nema financijskih sredstava za jedan tjedan godišnjega odmora izvan mjesta stanovanja za sve članove obitelji, a 51,7 % nema sredstava za nepredviđene troškove (DZS, 2019).

Nacionalna razvojna strategija rješenja ovih problema vidi u dužem ostanku u svijetu rada, smanjenju prijevremenih umirovljenja, sudjelovanju umirovljenika na tržištu rada, uvođenju novoga modela obiteljskih mirovina i promicanju odgovornosti pojedinca te razvoj obveznoga i dobrovoljnoga sustava štednje za mirovine (NN, 13/2021). Trenutačno stanje, poglavito stanovnika starijih od 65 godina, daleko je teže u RH nego u ostalim članicama EU-a. Samo dvije baltičke države te Rumunjska, Grčka i Bugarska imaju lošije pokazatelje teške materijalne oskudice kod stanovnika starijih od 65 godina od RH. Teška materijalna oskudica stanovnika starijih od 65 godina je u RH dvostruko veća od prosjeka EU-27 (Eurostat, 2020).

Udio stanovnika starijih od 65 godina koji su u kategoriji siromašnih značajno se razlikuje po regijama RH. Nestić i Vecchi u svom su istraživanju (2007) potvrdili regionalne razlike udjela siromašnih stanovnika po regijama. Na razini ukupnoga stanovništva čak 18 % onih koji su u kategoriji siromašnih nalazi se u pet slavonskih županija. Udio umirovljenika u kategoriji siromašnih je čak 43 %. Istraživanje DZS-a četiri godine kasnije (2011) potvrdilo je rast siromašnih u slavonskim županijama. Tako je u Osječko-baranjskoj županiji 31,3 % siromašnih, a u Gradu Zagrebu 5,9 %.

Istraživanje koje su proveli Nestić i suradnici (2010) pokazalo je da su umirovljenici prije odlaska u mirovinu bili svjesni da mirovina neće biti dostatna za primjeren životni standard. Većina je smatrala da im je nužan dodatni prihod od povremenih poslova ili poljoprivrede. Prema podacima HZMO-a (2021b) za studeni 2021. godine, 14.669 umirovljenika radilo je povremene poslove. Većina su bili muškarci, njih 9.761, koji su po zanimanju inženjeri, bivši rukovoditelji, političari, znanstvenici, stručnjaci i tehničari.

Sve navedeno ukazuje na probleme vezane uz održivost mirovinskoga sustava. U RH se doprinosima za mirovinsko osiguranje prikupi tek 54 % sredstava potrebnih za isplatu mirovina svaki mjesec. Mirovine nisu dostatne za dostojanstveno starenje i neovisno o niskoj stopi nezaposlenosti od 7,8 % (DZS), prikupljena sredstva iz doprinosa za mirovinsko osiguranje nisu dostatna za isplatu mirovina. Bez povećanja plaća i broja zaposlenih teško će se postići održivost mirovinskoga sustava.

3.2. Strateški cilj 6: Demografska revitalizacija i bolji položaj obitelji

Demografski trendovi u RH već su godinama porazni. To najbolje pokazuju podatci DZS-a u tablici 3 koji prikazuju prirodno kretanje stanovništva koje bilježi negativan prirodni prirast. Najviše zabrinjava podatak da se negativan prirodni prirast ubrzava jer se rađa sve manje djece. Tako je 2021. godine negativan prirodni prirast bio 2,6 puta veći nego 2012. godine.

Tablica 3. Prirodno kretanje stanovništva od 2012. do 2021. godine

Godina	Živorodeni	Umrli	Prirodni prirast
2012.	41 771	51 710	-9 939
2013.	39 939	50 386	-10 447
2014.	39 566	50 839	-11 273
2015.	37 503	54 205	-16 702
2016.	37 537	51 542	-14 005
2017.	36 556	53 477	-16 921
2018.	36 945	52 706	-15 761

2019.	36 135	51 794	-15 659
2020.	35 845	57 023	-21 178
2021.	36 508	62 712	-26 204

Izvor: DZS

Republika Hrvatska je u samo dvije protekle godine kao rezultat negativnoga prirodnoga prirasta izgubila 47.382 stanovnika. Ako se ovi trendovi nastave, predstavljat će snažan ograničavajući čimbenik gospodarskoga razvoja u budućnosti zbog nedostatka radne snage koji je već sada prisutan. Sukladno tome, postojeći će se problemi održivosti mirovinskoga sustava dodatno povećati. Najveći negativni prirodni prirast je prema podacima DZS-a u Osječko-baranjskoj, Primorsko-goranskoj i Splitsko-dalmatinskoj županiji te Gradu Zagrebu. Osječko-baranjska županija bilježi i negativan migracijski saldo pa ne čudi činjenica da je upravo ta županija u proteklih deset godina izgubila najveći broj stanovnika.

Tablica 4. *Prioritetna područja javnih politika i ključni pokazatelji u NRS RH od 2021. do 2030. godine za strateški cilj SC6 „Demografska revitalizacija i bolji položaj obitelji“*

Prioritetno područje javnih politika	Ključni pokazatelji uspješnosti
1. Ublažavanje negativnih demografskih trendova i izgradnja poticajnog okruženja za mlade i obitelj	1. Stopa totalnog fertiliteta – 1,8 djece
2. Jačanje povezanosti s Hrvatima izvan Hrvatske i povratak hrvatskog iseljeničtva	

Izvor: Nacionalna razvojna strategija Republike Hrvatske do 2030. godine (2021)

Tablica 4 prikazuje prioritetna područja javnih politika. Samo dva područja s mjerama koje se već neko vrijeme ponavljaju i ne donose previše novina ne daju previše razloga za optimizam. Za prvo prioritetno područje predlažu se aktivnosti koje imaju za cilj usklađivanje poslovnoga i obiteljskoga života, porast naknada tijekom rodiljnoga i roditeljskoga dopusta i lakše rješavanje stambenoga pitanja za mlade obitelji (NN, 13/2021).

O povratku iseljenih Hrvata u RH govori se od osamostaljenja Hrvatske, ali bez većih rezultata. Dapače, ulazak u EU potaknuo je novi val iseljavanja u članice EU-a koji i dalje traje. Tadašnja vlada nije donijela kompenzacijske mjere kojima bi se iseljavanje ublažilo, što je imalo dodatni negativan učinak na ionako negativne demografske trendove.

3.3. Strateški cilj 12: Razvoj potpomognutih područja i područja s razvojnim posebnostima

Republika Hrvatska država je u kojoj su snažno izražene regionalne nejednakosti koje su u konačnici kao rezultat imale i oblikovanje posebnih programa potpore upitnih učinaka. Trenutačni omjer BDP-a po glavi stanovnika između najrazvijenije i najmanje razvijene županije je visokih 3,1. I ostali pokazatelji ukazuju na koncentraciju stanovnika koji su u riziku od siromaštva u ruralnim područjima i manjim mjestima. Nestić i Vecchi (2007) u svom su istraživanju istaknuli kako su upravo umirovljenici u ruralnim krajevima najugroženija skupina jer je njihova stopa rizika od siromaštva dvostruko veća od prosjeka. Stoga je razvoj ruralnih područja jedan od ključnih eleme-

nata u ublažavanju i otklanjanju problema koje uzrokuju demografski trendovi i starenje stanovništva. U tablici 5. navedena su prioritetna područja javnih politika za strateški cilj 12.

Tablica 5. *Prioritetna područja javnih politika i ključni pokazatelji u NRS RH od 2021. do 2030. godine za strateški cilj SC12 „Razvoj potpomognutih područja i područja s razvojnim posebnostima“*

Prioritetno područje javnih politika	Ključni pokazatelji uspješnosti
1. Razvoj potpomognutih i brdsko planinskih područja	1. Razlika u regionalnom BDP-u po stanovniku (omjer BDP-a najrazvijenije i najmanje razvijene županije koji je sada 3,1) – 2,5
2. Razvoj pametnih i održivih otoka	

Izvor: Nacionalna razvojna strategija Republike Hrvatske do 2030. godine (2021)

Razvoj potpomognutih i brdsko-planinskih područja u prioritetima se fokusira na razvoj javne infrastrukture, podršku stanogradnji, razvoju javnih usluga, razvoju pametnih sela te pametno upravljanje resursima. Kako je riječ o područjima izraženoga negativnoga prirodnoga prirasta te negativnoga migracijskoga salda, trebalo bi ipak staviti naglasak na mjere koje će otkloniti uzroke iseljavanja. To je poglavito gospodarski rast i razvoj te vraćanje povjerenja u institucije.

Drugo prioritetno područje javnih politika odnosi se na razvoj pametnih i održivih otoka. Mjere su slične kao i prethodne uz prilagodbu specifičnostima otoka.

Ovo nije ni prva, a svakako nije ni zadnja strategija koja u sebi ima mjere vezane uz regionalne nejednakosti. Istraživanja pokazuju da se regionalne nejednakosti povećavaju pa je evidentno da strategije dosad nisu polučile željene rezultate.

4. Zaključak

Demografski trendovi u cijelom EU-u donose izazove koji imaju snažne fiskalne implikacije. Starenje stanovništva i porast broja stanovnika starijih od 65 godina i više konstantno se povećava, a Republika Hrvatska nije izuzetak. Osim toga, povećava se životni vijek i smanjuje broj radno sposobnoga stanovništva u dobi od 20 do 64 godine. Ovi trendovi zbog početne fiskalne pozicije u RH povećavaju rizik od siromaštva i društvene isključenosti poglavito stanovnika starijih od 65 godina. Već sada su prisutni problemi vezani uz funkcioniranje mirovinskoga i zdravstvenoga sustava. Dva su ključna problema vezana uz negativne demografske trendove, a vezana su za mirovinski sustav. Prvi je udio za mirovine u BDP-u, a drugi je visina iznosa mirovina. Stanovnici stariji od 65 godina i više među socijalno su najugroženijim skupinama i u riziku od siromaštva te društvene isključenosti. Prema Eurostatu (2021) stopa rizika od siromaštva kao temeljni pokazatelj udjela siromašnih najveća je upravo u starosnoj grupi stanovnika starijih od 65 godina i više te za RH iznosi 31 %. Kako bi se otklonili postojeći problemi i spriječio nastanak novih, nužno je izraditi politike i akcijske planove koji će biti kombinacija mjera i aktivnosti za produžavanje radnoga vijeka i sudjelovanja na tržištu rada. Bez većega broja zaposlenih i povećanih plaća fiskalne implikacije demografskih trendova u budućnosti će biti još veće. Republika Hrvatska je dosad nekoliko puta podizala starosnu dob za umirovljenje i povećavala penalizaciju u slučaju odlaska u prijevremenu mirovinu.

Povećani troškovi zdravstvenoga sustava također su vezani uz demografske promjene i starenje stanovništva. Casey i dr. (2003, 9) navode kako je potrošnja usluga koje pruža zdravstveni sustav po glavi stanovnika za starije od 65 godina i više tri do pet puta veća nego za mlađu populaciju.

Zdravstveni sustav financira se iz doprinosa po stopi od 16,5 % na dohodak zaposlenih. Prihodi su vezani uz broj zaposlenih i visinu njihovih primanja kao i kod mirovinskoga sustava.

U radu su analizirane mjere predviđene u Nacionalnoj razvojnoj strategiji RH do 2030. godine, odnosno tri cilja i prioriteta područja koja su predviđena za njihovu realizaciju. U dijelu koji se odnosi na demografske trendove i fiskalne implikacije izdvojena su tri strateška cilja SC5 „Zdrav, aktivan i kvalitetan život“, SC6 „Demografska revitalizacija i bolji položaj obitelji“ te, zbog izraženih regionalnih nejednakosti, SC12 „Razvoj potpomognutih područja i područja s razvojnim posebnostima“. Za svaki navedeni cilj definiraju se prioriteta područja javnih politika te ključni pokazatelji.

Istraživanje koje su proveli Nestić i suradnici (2010) pokazalo je da su umirovljenici bili svjesni prije odlaska u mirovinu da mirovina neće biti dostatna za primjeren životni standard. Većina je smatrala da im je nužan dodatni prihod od povremenih poslova ili poljoprivrede. Prema podacima HZMO-a (2021b) za studeni 2021. godine 14.669 umirovljenika radilo je povremene poslove. Doprinosima za mirovinsko osiguranje prikupi se u RH tek 54 % sredstava potrebnih za isplatu mirovina svaki mjesec. Mirovine nisu dostatne za dostojanstveno starenje i neovisno o niskoj stopi nezaposlenosti od 7,8 % (DZS), prikupljena sredstva iz doprinosa za mirovinsko osiguranje nisu dostatna za isplatu mirovina. Bez povećanja plaća i broja zaposlenih teško će se postići održivost mirovinskoga sustava.

Za demografsku revitalizaciju predlažu se aktivnosti koje imaju za cilj usklađivanje poslovnoga i obiteljskoga života, porast naknada tijekom rodiljnoga i roditeljskoga dopusta i lakše rješavanje stambenoga pitanja za mlade obitelji (NN, 13/2021). O povratku iseljenih Hrvata u RH govori se od osamostaljenja, ali bez već rezultata.

Republika Hrvatska država je sa snažno izraženim regionalnim nejednakostima. Trenutačni omjer BDP-a po glavi stanovnika između najrazvijenije i najmanje razvijene županije je visokih 3,1. I ostali pokazatelji ukazuju na koncentraciju stanovnika koji su u riziku od siromaštva u ruralnim područjima i manjim mjestima. Stoga je razvoj ruralnih područja jedan od ključnih elemenata u ublažavanju i otklanjanju problema koje uzrokuju demografski trendovi i starenje stanovništva.

Strateški ciljevi i prioriteta područja dobro su definirani u NRS-u, ali ključni pokazatelji, tj. ciljane vrijednosti postavljene su prenisko. Steče se dojam kako javni službenici nisu svjesni ozbiljnosti problema i fiskalnih implikacija koje demografski trendovi, tj. starenje stanovništva uzrokuju.

LITERATURA I IZVORI PODATAKA

- Antczak, Radoslaw; Zaidi, Asghar (2016). Risk of poverty among older people in EU countries. *CESifo DICE Report*, 14(1), p. 37-46.
- Bejaković, Predrag (2017). *Poverty Alleviation: The Case of Croatia. Poverty, Inequality and Policy*. In Staicu, G. (ed.) *Poverty, Inequality and Policy*. IntechOpen p. 63-80.
- Cardwell, John C. (2006). *Demographic Transition Theory*. Dordrecht: Springer
- Carone, Giuseppe; Eckefeldt, Per; Giamboni, Luigi; Laine, Veli; Sumner, Pamies (2016). *Pension Reforms in the EU since the Early 2000's: Achievements and Challenges Ahead*. European Commission, Luxembourg, Publications Office of the European Union. [dostupno na: http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/. pristupljeno 25. 1. 2021.]
- Casey, Bernard; Oxley, Howard; Whitehouse, Edward; Antolin, Pablo; Duval, Romain; Leibfritz, Willi (2003). *Policies for an Ageing Society: Recent Measures and Areas for Further reform*, OECD, Paris, France. [dostupno na: https://www.oecd-ilibrary.org/economics/policies-for-an-ageing-society_737005512385, pristupljeno 29. 1. 2021.]

- Cesaratto, Sergio (2006). Pensions in an ageing society: A symposium, *Review of Political Economy* 18(3), p. 295-299. [dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/24088409_Pensions_in_an_ageing_society_A_symposium, pristupljeno 25. 1. 2021.]
- Državni zavod za statistiku. (2011). *Procjena siromaštva za mala geografska područja prema potrošnji: metodološko izvješće*. Zagreb. [dostupno na: https://www.dzs.hr/hrv/DBHomepages/Osobna%20potrosnja%20i%20pokazatelj%20siromastva/Metodologija_HBS_WB.pdf, pristupljeno 12. 1. 2022.]
- Državni zavod za statistiku. (2019). *Pokazatelji siromaštva i socijalne isključenosti u 2019*. Zagreb. [dostupno na: https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2020/14-01-01_01_2020.htm, pristupljeno 12. 1. 2022.]
- European Commission (2020). The 2021 Ageing Report, Underlying Assumptions and Projection Methodologies, Luxembourg: Publications Office of the European Union [dostupno na: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/economy-finance/ip142_en.pdf, pristupljeno 25. 1. 2021.]
- Eurostat (2020). *Ageing Europe — looking at the lives of older people in the EU — 2020 edition*, Luxembourg. [dostupno na: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/11478057/KS-02-20-655-EN-N.pdf/9b09606c-d4e8-4c33-63d2-3b20d5c19c91?t=1604055531000>, pristupljeno 4. 1. 2022.]
- Eurostat. (2021) At-risk-of-poverty rate of older people by sex and selected age groups - EU-SILC and ECHP surveys[ilc_pnp1], [dostupno na: <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>, pristupljeno 5. 1. 2022.]
- Fore, Douglas; Leibfritz, Willi; Roseveare, Deborah; Wurzel, Eckhard (1996). *Ageing Populations, Pension Systems and Government Budgets: Simulations for 20 OECD Countries*. 10.1787/463240307711. OECD, Paris, France. [dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/5204833_Ageing_Populations_Pension_Systems_and_Government_Budgets_Simulations_for_20_OECD_Countries, pristupljeno 13. 3. 2021.]
- Galaso, Vincenzo; Profeta, Paola (2004). *Lessons for an Aging Society: The Political Sustainability of Social Security Systems*. IGER Working Paper No. 244; Boston College, Center for Retirement Research Working Paper No. 2004-07. [dostupno na: <https://ssrn.com/abstract=464101>, pristupljeno 25. 1. 2021.]
- Haverland, Markus; Marier, Patrik (2008). Introduction: Adapting Public Policies for an Ageing Society, *Journal of Comparative Policy Analysis*, Vol. 10, No. 1, p. 1–6, [dostupno na: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13876980701833573>, pristupljeno 7. 3. 2021.]
- Hrvatski zavod za mirovinsko osiguranje. (2021a). *Statističke informacije Hrvatskog zavoda za mirovinsko osiguranje*. Zagreb [dostupno na: <https://www.mirovinsko.hr/hr/statistika/1638>, pristupljeno 12. 1. 2022.]
- Hrvatski zavod za mirovinsko osiguranje. (2021b). *Statističke informacije Hrvatskog zavoda za mirovinsko osiguranje*. Zagreb [dostupno na: <https://www.mirovinsko.hr/hr/statistika/1704>, pristupljeno 12. 1. 2022.]
- Jurić, Tado (2017). Suvremeno iseljavanje Hrvata u Njemačku: karakteristike i motivi, *Migracijske i etničke teme*, 33(3), p. 337-371. [dostupno na: <https://doi.org/10.11567/met.33.3.4>, pristupljeno 13. 3. 2021.]
- Nacionalna razvojna strategija Republike Hrvatske do 2030. Godine (2021). Narodne Novine 13/2021. [dostupno na: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2021_02_13_230.html, pristupljeno 13. 3. 2021.]

- Nestić, Danijel; & Vecchi, Giovanni (2007). Regional poverty in Croatia. *Social Policy and Regional Development: Proceedings*, p. 65-90.
- Nestić, Danijel; Radić, Andreja; Škreblin Kirbiš, Ivona; Švaljek, Sandra; Tomić, Iva (2010). *Starenje stanovništva i održavanje primjerenog životnog standarda u trećoj životnoj dobi*. Institute of Economics, Zagreb [dostupno na: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:213:063475> pristupljeno 10. 1. 2022.]
- Silcock, Daniela; Sinclair, David (2012). *The cost of our ageing society*. ILC-UK, London, UK [dostupno na: <https://ilcuk.org.uk/wp-content/uploads/2018/11/The-cost-of-our-ageing-society.pdf>, pristupljeno 25. 1. 2021.]
- Zakon o sustavu strateškog planiranja i upravljanja razvojem Republike Hrvatske (2017). Narodne Novine 123/2017. [dostupno na: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbene/2017_12_123_2798.html, pristupljeno 13. 3. 2021.]

Challenges of Demographic Trends in the Republic of Croatia – Aging Society

ABSTRACT

According to statistics for the European Union (EU), the age structure of the European population is expected to change significantly. Long-term projections for the EU indicate strong increase of the share of people aged 65 and above. The share of very elderly population (80 and over) in The Republic of Croatia will be more than double in the year 2070 compared to year 2019 and total population of the country will decrease to 3 million inhabitants.

These trends have as a result decrease of working age population and higher amount of financial resources for health care and social services. In these circumstances, the biggest challenge is how to achieve a sustainable pension system and public finances. According to Eurostat (2021), in RH the number of older people aged 65 and above, which are in risk of poverty, is increasing. At the end of year 2020, the share of that population was rather high 31 percent. Energy poverty, social exclusion and different types of material deprivation led to discrimination to which are they exposed. Measures in the Croatian National Development Strategy (CNDS) are supposed to ensure dignified aging, but the main question is whether they will be effective enough in current circumstances. Anti-epidemic measures, supply chains breakdown, strong increase of raw material and energy prices together with double digits inflation are additional impact on economy and standard of living. People aged 65 and above were among the most vulnerable social group until now and these new circumstances are putting them in even worse position.

The purpose of this paper is to point out the problems related to the aging of the population in the Republic of Croatia and to analyze the extent to which the measures foreseen in the CNDS are sufficient. The paper ends with suggestions for economic policy makers and authorities on how to ensure dignified aging and an adequate standard of living for people aged 65 and above.

KEYWORDS: ageing society, national strategy, The Republic of Croatia, pension system, health-care system

Pregledni članak

izv. prof. dr. sc. Tado Jurić

Hrvatsko katoličko sveučilište

Ilica 242, Zagreb

tado.juric@unicath.hr

Trendovi depopulacije u obrazovnom i visokoobrazovnom sustavu Republike Hrvatske i projekcije do 2030. godine: posljedice po radna mjesta u obrazovanju

SAŽETAK

Cilj rada je dati pregled trendova u cjelokupnom obrazovnom sustavu Republike Hrvatske uz modeliranje projekcija do 2030. godine. Poseban fokus stavljen je na posljedice učeničke depopulacije po radna mjesta u sustavu obrazovanja. Naime, broj učenika kako u osnovnom i srednjem obrazovanju, tako i u akademskom, rapidno opada. Od pridruženja Europskoj uniji do 2020. godine Hrvatska je izgubila 10 %, odnosno 48.277 svih učenika (pad s 509.207 na 460.832). U navedenom razdoblju Hrvatska je ostala i bez 12,72 % studenata (pad sa 178.676 na 155.627). I to unatoč tome što visokoškolski obrazovni sektor u ovom trenutku ima kapacitet za obrazovanje 1,44 puta više kandidata nego što ih stvarno upisuje. Stoga se kritički razmatra daljnje širenje visokoškolskoga sektora, bilo u svrhu ravnomjernijega regionalnoga razvoja bilo dodatnoga širenja obrazovne ponude. Prema najpesimističnijem scenariju, domaćih studenata bi 2030. godine moglo biti tek oko 12.200. Osnovna hipoteza je da će učenička i studentska depopulacija dovesti do pada broja zaposlenih u sustavu obrazovanja za 10 % do 2030. godine. Međutim, gubitak radnih mjesta u obrazovanju ne mora biti nužnost uz primjenu ovdje prikazanoga modela „škole na daljinu“ kao hibridnoga modela nastave koji bi bio kombiniran s tzv. kontaktnom nastavom.

KLJUČNE RIJEČI: studenti, učenici, upisne kvote, depopulacija, obrazovni sustav

1. Osnovni demografski trendovi i njihove posljedice

Hrvatsku 21. stoljeća istovremeno karakteriziraju dvostruki demografski problemi karakteristični kako za bogate ekonomije tako i za ekonomije u razvoju. Naime, hrvatski građani žive jednako dugo kao i oni u razvijenim državama zapadne Europe pa stanovništvo sve više stari, ali je i rodnost na izrazito niskoj razini. S druge strane, stanovništvo masovno iseljava, što je obilježje država u razvoju.

Prirodni pad od 2018. do 2022. godine iznosio je gotovo 100.000 (DZS, 2018 – 2022) pa su čak i bez iseljavanja demografski gubici alarmantni za društvo koje je 2022. brojalo svega 3,87 milijuna (Popis.hr 2022). Hrvatska spada u skupinu zemalja s najkritičnijom demografskom slikom u EU-u te bilježi proporcionalno najznačajniji pad broja stanovnika. Iako se tvrdi da je depopulacija prirodno stanje u prvim fazama integracije u EU, nijedna članica EU-a nije izgubila 10 % populacije u samo sedam godina članstva u Uniji (Jurić, 2021). Svake godine od ulaska u EU

Hrvatska u prosjeku bilježi 16.000 rođenih manje, a razlika između umrlih i rođenih u pandemiji 2020. bila je čak 21.000 (DZS, 2021). Trend je da se proteklih pet godina rađa od pet do sedam tisuća djece manje nego u periodu od 2005. do 2015. godine¹ pa, ako se ovakav trend nastavi idućih deset godina, uz trend iseljavanja, sadašnji gubitak od 50.000 učenika (od 2013. do 2020. godine) do 2030. iznosit će 85.000 do 90.000 učenika.

Uz depopulaciju, starenje je stanovništva temeljni demografski proces koji karakterizira Hrvatsku posljednjih desetljeća. Prosječna starost stanovništva u samo 60 godina porasla je s 30,7 na 41,7 godina (Eurostat, 2021). Danas više od četvrtine stanovništva Hrvatske (26 %) ima 60 i više godina, a u narednom desetljeću za očekivati je da bi to mogla biti čak trećina stanovništva. Usporedbe radi, prije 50 godina taj je udio bio 12 %. Istodobno, današnja osnovnoškolska populacija čini tek 15 % ukupne populacije, a početkom 1960-ih taj je udio iznosio 27 % (Jurić, 2021a). Prema projekcijama UN-a (2020), 2050. godine u Hrvatskoj će, ako se negativni trendovi nastave, biti tek oko 460.000 djece do 14 godina, odnosno njih 13,3 %.

Demografska kretanja, posebice iseljavanje, nisu izolirana pojava stoga se ne mogu promatrati izvan okvira općega gospodarskoga i društvenoga razvoja (Wertheimer-Baletić, 2003). Demografsko starenje nedvojbeno je nepovoljan proces koji utječe na ukupno kretanje stanovništva, društvene mogućnosti i gospodarski razvoj (Nejašmić i Toskić, 2013). Što se tiče demografskih posljedica, starenje se odražava na način da: a) usporava stopu rasta stanovništva, b) smanjuje stopu nataliteta, c) povećava stopu ukupnoga mortaliteta, d) smanjuje migraciju stanovništva, e) uzrokuje daljnje pogoršanje dobnoga i spolnoga sastava dobnе skupine, d) utječe na starenje radne snage (Wertheimer-Baletić, 2003). Stoga je u slučaju Hrvatske i iseljavanje povezano sa starenjem stanovništva jer emigracijsku snagu čini mlado stanovništvo koje svoj natalitet ostvaruje izvan zemlje (tzv. izgubljeni natalitet). Procjene su da je od 2013 do 2020. iz Hrvatske iselilo 55.000 djece (Jurić, 2021 b).

Hrvatska ima gotovo jednak broj umirovljenika (1.228.020, HZMO) i nezaposlenih (309.000, DZS), kao i zaposlenih (1.566.000, DZS) te stopu fertiliteta od 1,4, što je daleko od stope 2,1 koja osigurava zamjenu generacija (Jurić i Hadžić, 2021). Primjerice, 1980. bilo je 1,81 milijun radnika i oko 449.000 umirovljenika (ibid), što je davalo omjer od otprilike četiri radnika na jednoga umirovljenika (no treba imati na umu da je tijekom SFRJ bilo brojno fiktivno zapošljavanje). Paralelno s padom omjera radnika i umirovljenika pala je i prosječna mirovina prema plaćama sa 66,4 % 1950., odnosno 55,1 % 1970., na 40 % 2021. godine (Jurić, 2021b).

Srednjoročne i dugoročne posljedice depopulacije Hrvatske izvjesni su poremećaji na tržištu rada, kao i destabilizacija mirovinskoga, zdravstvenoga i socijalnoga sustava zbog gubitka porezne i fiskalne osnovice (Jurić, 2018). Stoga će rasti troškovi zdravstvenoga osiguranja i skrbi, a istovremeno će biti nemoguće održati postojeći mirovinski sustav (Jurić i Hadžić, 2022). Odnosno, ili će se morati dulje raditi ili će mirovine sve više zaostajati za rastom plaća.

Dodatni problem za hrvatsko društvo predstavlja i činjenica što se zbog sve manjega broja djece u obitelji smanjuje tradicionalni krug skrbi za starije osobe (Jurić i Hadžić, 2021). U budućnosti će starijim osobama biti sve teže pronaći nekoga tko će im pružiti skrb (Podgorelec i Klempić, 2007.: 129). Prosječni hrvatski umirovljenik ne može iz svojih trenutačnih primanja platiti razne usluge koje bi mu mogle zatrebati. Sve ovo zahtijeva prilagodbu oblika i vrste skrbi za starije osobe, a rast očekivanja od državnih institucija skrbi i iseljavanje zdravstvenih radnika dodatno pogoršava ovu situaciju u cijeloj zemlji (Jurić, 2021a).

1 Pravi jaz vidi se tek kada se vratimo malo dalje u prošlost pa vidimo da se 1970-ih u Hrvatskoj rađalo između 67 i 69 tisuća djece po godini.

Nadalje, u društvima i regijama u kojima živi staro stanovništvo i gdje nema mlade radne snage, ne dolaze strane investicije. K tome, čak 41 % radno aktivnoga stanovništva Hrvatske svojevolumeno ne radi (N1, 2023). Ovakva dobna struktura stanovništva te radna neaktivnost izravno odražava nemogućnost značajnijega povećanja plaća u državi. Povrh svega, gubitak obrazovane radne snage, tzv. „odljev mozgova“, sve je veći problem za Hrvatsku jer rezultira gubitkom ekonomskih resursa koji su uloženi u obrazovanje tih ljudi, ali i općenito, odljev kvalificiranoga radno sposobnoga stanovništva odnosno socijalnoga kapitala.

Jedino rješenje, kojega su hrvatske političke elite Zakonom o strancima (HRT, 2020) implementirale (nakon desetljeća odgađanja suočavanja s upozorenjima demografa) te posljedičnoga nedostatka radne snage u sektorima građevinarstva, turizma i ugostiteljstva, je – useljavanje strane radne snage iz Azije i Afrike. Međutim, hrvatski demografski problemi ne mogu se riješiti isključivo useljavanjem. S jedne strane jer useljavanje sa sobom nosi visoke troškove integracije koji su viši od koristi za društvo (Bertelsmann Stiftung, 2019), dok s druge, useljavanje strane radne snage vodi ka daljnjem iseljavanju Hrvata uslijed dampinga cijene rada (Jurić, 2023).

Uz navedene posljedice, poseban je problem, koji je fokus ovoga rada, gubitak 10 % svih učenika i 12,72 % studenata u razdoblju od samo sedam godina, čije će se reperkusije, između ostaloga, odraziti na radna mjesta u sektoru obrazovanja.

2. Metodologija i cilj rada

Podatci korišteni u ovom radu rezultat su interpretacije statističke obrade godišnjih izvještaja koje ispunjavaju osnovne i srednje škole na kraju i početku školske godine na području Republike Hrvatske (Statistički list za osnovne i umjetničke škole), a koje prikuplja i objavljuje DZS (2021). Uz ovu bazu podataka korištena je i baza školskoga e-Rudnika Ministarstva znanosti i obrazovanja (MZO, Školski e-Rudnik). Podatci za srednje škole rezultat su statističke obrade godišnjih izvještaja koje ispunjavaju srednje škole na kraju i na početku školske godine. Izvori podataka za srednje škole su Statistički list za srednje škole – gimnazije, tehničke i srodne škole, industrijske i obrtničke škole, umjetničke škole i odjele likovne umjetnosti i dizajna te škole i odjele za mladež s teškoćama u razvoju i Statistički list za srednje škole za odrasle, a koje prikuplja i objavljuje DZS (2021). Fokus rada je na razdoblje od ulaska Hrvatske u EU do školske godine 2020./2021.

Poseban metodološki izazov predstavlja utvrditi točan broj studenata jer DZS, AZVO te rektorati pokazuju različite brojeve upisanih studenata. Stoga, uz podatke DZS-a u svrhu verifikacije kombiniramo podatke Školskog e-Rudnika te interne podatke Središnjega prijavnoga ureda (SPU – riječ je o nacionalnom centru za prijave na visoka učilišta u Republici Hrvatskoj) (AZVO, 2021), iz kojega je moguće utvrditi ukupan broj kandidata za prijave na studije, za učenike iz gimnazija i učenike iz strukovnih srednjih škola. I samo Ministarstvo (MZO, 2022) navodi da nema pouzdane podatke o visokim učilištima, studijima, studentima, diplomiranim, nastavnim i nenastavnim osoblju.

Rad se nastavlja na prethodne studije (Jurić 2021; Jurić i Hadžić 2021; Jurić i Hadžić 2022) po pitanju učeničke depopulacije te je nadopunjen podacima za studentsku depopulaciju analizom Eurostatovih izvješća, izvješća SPU-a te projekcijama trendova kako za učeničku, tako i za studentsku kohortu.

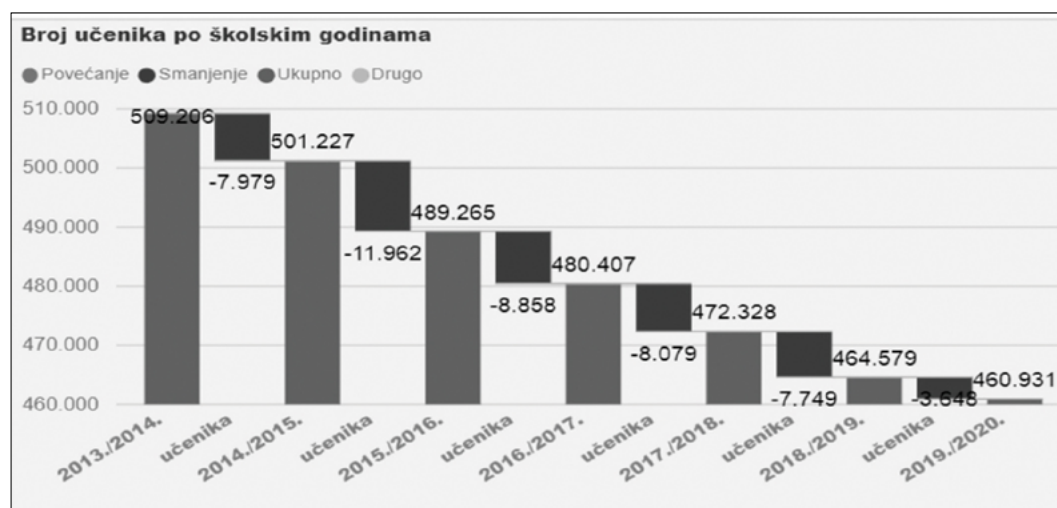
Osnovni cilj rada je dati pregled trendova u obrazovnom sustavu Republike Hrvatske te projekcije kretanja do 2030. godine s posebnim fokusom na posljedice po radna mjesta u sustavu obrazovanja. Osnovna hipoteza je da će učenička i studentska depopulacija dovesti do pada broja

zaposlenih u sustavu obrazovanja za 10 % do 2030. Rješenje za koje se zalažemo je primjena modela „škole na daljinu“ kao hibridnoga modela nastave koji bi bio kombiniran s tzv. kontaktnom nastavom. Što se tiče visokoškolske nastave, ona je već, naročito zbog pandemije, doživjela transformaciju u smjeru hibridnoga modela.

3. Trend pada broja učenika

Ako netko i dalje sumnja u razmjere iseljavanja, onda su podatci o gubitku učenika u obrazovnom sustavu najvjerniji podatci (Jurić, Matica.hr, 2019). U ovom tekstu posebno ćemo se osvrnuti na razdoblje od pridruživanja Hrvatske EU-u do 2020.

Prema slici 1. vidimo da je Hrvatska od ulaska u EU do 2020. izgubila 48.277 učenika. U 2013./2014. u osnovnim i srednjim školama bilo je 509.208 učenika, a 2019./2020. 460.931 učenika (Jurić i Hadžić, 2021) Najveći pad dogodio se između 2014./15. i 2015./16., kada je u samo jednoj godini broj učenika smanjen za 11.958. Nagli pad broja učenika vidljiv je u 17 od 21 hrvatske županije (ibid).

Slika 1. Broj učenika po školskim godinama

Izvor: Školski e-Rudnik MZO-a

Svakako je neupitno da se smanjenje generacija također odražava manjim brojem učenika, ali Hrvatska bi danas imala deset posto učenika više da nije bilo tako intenzivnoga iseljavanja nakon ulaska u EU (Jurić i Hadžić, 2021). Naime, godine 1991. u hrvatskom je školstvu bilo više od 700.000 učenika, a 2020. tek 459.832 učenika. Stoga je ukupan gubitak učenika oko 250.000 (Jurić, Matica.hr, 2020). Broj učenika u školama od školske godine 1991/92. do 2020/21. smanjio se tako za više od trećinu. Samo je od 2005. do 2020. godine broj učenika u osnovnoj školi manji za 164.000, što je gotovo 5.500 razreda manje. Ili, slikovito, iz svakoga razreda (po 20 učenika) u Hrvatskoj je nestalo više od dvoje učenika u prosjeku.

Kada se uspoređi broj rođene djece prije 15 godina, točno je da je rodnoća pala s prosječno 45 tisuća na 37 tisuća od ulaska u EU. No te bitno smanjene generacije od 2013. još nisu krenule u školu pa će se ta činjenica tek odraziti u godinama koje dolaze.

Na osnovi njemačkih statističkih podataka izračunali smo koliko se djece iselilo iz Hrvatske u Njemačku od 2013. do 2020. godine. Riječ je o 52.000 djece (BAMF 2015 – 2019). Prema srednjem scenariju 52.000 djece dio je približno 30.000 obitelji (dakako, stvarni je izračun kompliciraniji jer ne iseljavaju se samo obitelji nego i samci i razvedeni s djecom, ali i parovi bez djece). Ako

prema najpesimističnijem scenariju pretpostavimo da će samo polovica njih u budućnosti dobiti još samo jedno dijete, riječ je o još 15.000 djece koje je Hrvatska „izgubila“ – odnosno, riječ je o tzv. izgubljenom natalitetu.

Dodatni problem je što velik broj učenika koji je prije doseljavao iz BiH u Hrvatsku više ne doseljava. Šonje je, analizirajući podatke MZO-a, uočio da je broj učenika u petom razredu uvijek rastao (broj učenika znatno bi se povećao u odnosu na četvrti razred) te zaključio da su tad djeca dolazila iz BiH (Šonje, 2019). Međutim, ni njih više neće biti jer se i oni iseljavaju, sada pretežito u Austriju i Njemačku.

Promatrano po regijama u postotku kao i u apsolutnom broju, najviše je učenika izgubila Slavonija, osobito Vukovarsko-srijemska županija, Požeško-slavonska županija i Osječko-baranjska županija (svaka preko četvrtinu broja učenika).

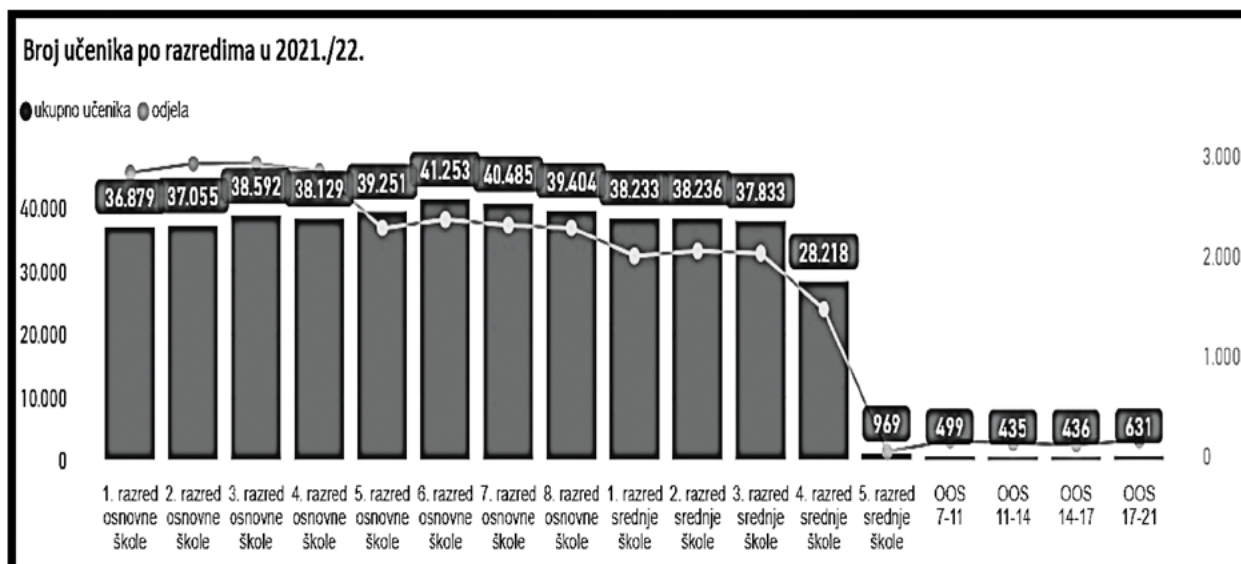
Županija	% razlike	učenika
⊕ VUKOVARSKO-SRIJEMSKA	-28,88 %	-6.802
⊕ BRODSKO-POSAVSKA	-27,77 %	-5.751
⊕ POŽEŠKO-SLAVONSKA	-27,73 %	-2.867
⊕ SISAČKO-MOSLAVAČKA	-23,81 %	-4.402
⊕ VIROVITIČKO-PODRAVSKA	-23,11 %	-2.443
⊕ LIČKO-SENJSKA	-20,44 %	-1.065
⊕ OSJEČKO-BARANJSKA	-20,35 %	-7.585
⊕ ŠIBENSKO-KNINSKA	-17,10 %	-2.114
⊕ BJELOVARSKO-BILOGOR...	-16,74 %	-2.465
⊕ KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČ...	-15,58 %	-2.180
⊕ KARLOVAČKA	-14,38 %	-1.962
⊕ KRAPINSKO-ZAGORSKA	-13,55 %	-2.095
⊕ VARAŽDINSKA	-12,98 %	-2.869
⊕ SPLITSKO-DALMATINSKA	-10,50 %	-6.168
⊕ MEĐIMURSKA	-8,76 %	-1.250
⊕ ZAGREBAČKA	-7,61 %	-2.558
⊕ ZADARSKA	-6,60 %	-1.415
⊕ DUBROVAČKO-NERETVA...	-5,35 %	-800
⊕ PRIMORSKO-GORANSKA	-3,05 %	-892
⊕ GRAD ZAGREB	2,09 %	2.026
⊕ ISTARSKA	2,53 %	539

Slika 2. Smanjenje broja učenika od 2013./14. do 2020./21.

Izvor: Školski e-Rudnik MZO-a

Prema slici 2. najveći pad bilježi se u Vukovarsko-srijemskoj županiji, gdje je broj učenika pao za 28,88 %. Izrazito negativan trend bilježi se i u Brodsko-posavskoj županiji, gdje je razlika -27,77 %, a slično je i u Požeško-slavonskoj gdje razlika iznosi -27,73 %. U Dalmaciji je najveći pad broja učenika u Šibensko-kninskoj (16,28 %; 2013) i Splitsko-dalmatinskoj županiji (9,68 % ili 5.684 učenika). U proteklih osam godina samo su Istarska županija (za 1,56 %; +333) i Grad Zagreb (za 1,58 %; +1535) zabilježili ukupan porast broja učenika.

Navedeni trendovi djelomično nagovještavaju dalekosežne posljedice koje se već odražavaju na smanjenje broja odjela te gašenje 105 područnih škola tijekom 2020./2021 (vidi: Školski e-Rudnik MZO-a, 2021.).

Slika 3. Broj učenika po razrednim odjelima i pad broja odjela u 2020./21.

Izvor: Školski e-Rudnik MZO-a

3.1. Trend pada broja učenika u osnovnim školama

Na području Republike Hrvatske na kraju školske godine 2019./2020. djelovalo je 878 osnovnih škola (matičnih i samostalnih). Škole su u svom sastavu imale 1.135 područnih škola/odjela (DZS, 2022). Pad broja učenika osnovnih škola traje već četvrt stoljeća, a najizraženiji je od 2015. godine, kada je bio i vrhunac iseljavanja iz Hrvatske (vidi: Jurić, 2018). Tablica 1. i tablica 2. pokazuju smanjenje broja učenika osnovnih škola od ulaska Hrvatske u EU. Dok je školske godine 2013./2014. u sustavu osnovnoga obrazovanja bilo 333.575 učenika, 2019./2020. taj je broj pao na 313.461. Ukupan pad u sedam godina iznosio je 20.114 učenika.

Tablica 1. Učenici osnovnih škola po razredima te prema spolu i završavanju krajem šk. g. 2013./2014.

	Ukupno			Učenicе			Učenicі koji su završili školu	
	svеga	I. – IV. razred	V. – VIII. razred	svеga	I. – IV. razred	V. – VIII. razred	svеga	učenice
Osnovne škole – ukupno	333 575	160 091	173 484	162 194	78 026	84 168	45 749	22 362
Osnovne škole – redovite	331 691	159 331	172 360	161 524	77 751	83 773	45 472	22 261
Državne	330 780	158 752	172 028	161 106	77 469	83 637	45 404	22 232
Privatne	547	261	286	241	119	122	68	29
Vjerskih zajednica	364	318	46	177	163	14	-	-
Osnovne škole za djecu s teškoćama u razvoju	1 884	760	1 124	670	275	395	277	101
Državne	1 884	760	1 124	670	275	395	277	101

Izvor: DZS, 2014., Priopćenje, Osnovne škole kraj šk. g. 2012./2013. i početak šk. g. 2013./2014.

Tablica 2. Učenici osnovnih škola po razredima te prema spolu i završavanju krajem šk. g. 2019./2020.

	Ukupno			Učenice			Učenici koji su završili školu	
	svega	I. – IV. razred	V. – VIII. razred	svega	I. – IV. razred	V. – VIII. razred	svega	učenice
Osnovne škole – ukupno	313 461	156 263	157 198	152 595	76 031	76 564	38 825	18 942
Osnovne škole – redovite	311 764	155 521	156 243	152 033	75 808	76 225	38 602	18 860
Državne	309 435	154 113	155 322	150 958	75 150	75 808	38 412	18 763
Privatne	968	524	444	409	237	172	98	44
Vjerskih zajednica	1 361	884	477	666	421	245	92	53
Osnovne škole za djecu s teškoćama u razvoju	1 697	742	955	562	223	339	223	82
Državne	1 697	742	955	562	223	339	223	82

Izvor: DZS, Priopćenje, Godina: LIX Zagreb, 6. lipnja 2022.

3.2. Trend pada broja učenika u srednjim školama

Učenička depopulacija još je izraženija u srednjoškolskom sustavu koji je od 2013. do 2020. godine ostao bez petine učenika (19,24 % ili njih gotovo 35 tisuća). Na području Republike Hrvatske na kraju školske godine 2019./2020. djelovalo je 437 srednjih škola koje prema metodologiji statističkoga prikupljanja podataka uključuju 741 školsku jedinicu različitih vrsta, ovisno o vrsti nastavnoga plana i programa (DZS, 2021, Priopćenje). Nema nijedne županije u kojoj je u tom razdoblju porastao broj učenika srednjih škola. Samo u Požeško-slavonskoj županiji u promatranom periodu broj srednjoškolaca pao je za 36 %, a s druge strane Hrvatske, u Šibensko-kninskoj njihov je broj manji gotovo za trećinu (29 %).

Dok je školske godine 2013./2014. u sustavu srednjega obrazovanja bilo 183.039 učenika, 2019./2020. taj je broj pao na 145.434 (tablica 3 i 4). Ukupan pad u sedam godina iznosio je 37.605 učenika.

Tablica 3. Srednje škole, razredni odjeli i učenici (kraj šk. g. 2012./2013.)

	Škole			Razredni odjeli	Učenici		Učenici koji su završili školu	
	Ukupno	Samo-stalne	Škol. odjeli		Ukupno	Učenice	Ukupno	Učenice
Srednje škole – ukupno	727	242	485	7 551	183 039	91 456	44 324	22 488
Srednje škole – redovite	687	227	460	7 329	181 384	90 785	43 876	22 302
Gimnazije	181	97	84	2 067	54 146	33 333	12 857	8 119
Tehničke i srodne	259	66	193	3 336	82 808	40 131	19 226	9 611

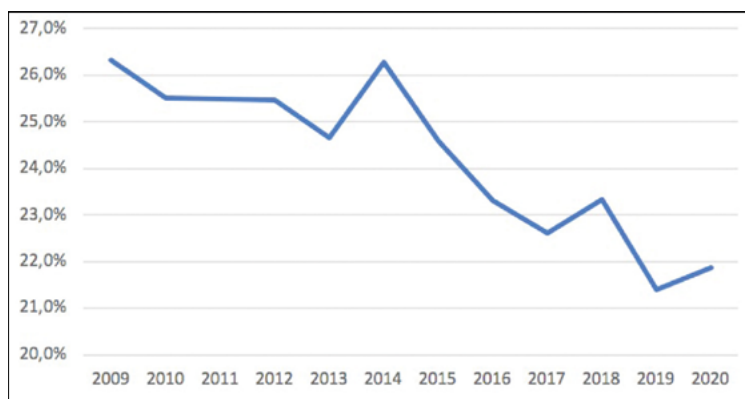
Srednje umjetničke	52	42	10	128	5 461	3 815	974	699
Industrijske i obrtničke	195	22	173	1 798	38 969	13 506	10 819	3 873
Srednje škole za mladež s teškoćama u razvoju	40	15	25	222	1 655	671	448	186
Obrazovanje odraslih	61	5	56	416	5 639	2 132	2 287	881

Izvor: DZS, Priopćenje, 2014.

Tablica 4. Srednje škole, razredni odjeli i učenici (kraj šk. g. 2019./2020.)

	Škole			Razredni odjeli	Učenici		Učenici koji su završili školu	
	Ukupno	Samo-stalne	Škol. odjeli		Ukupno	Učenice	Ukupno	Učenice
Srednje škole – ukupno	741	239	502	7 598	145.434	72.923	37 656	18 398
Srednje škole – redovite	695	223	472	7 374	144.415	72 492	37 336	18 266
Gimnazije	189	93	96	2 067	45 290	28 593	11 673	7 288
Tehničke i srodne	260	65	195	3 327	67 420	31 901	16 519	7 705
Srednje umjetničke	52	43	9	326	4 611	3 301	983	705
Industrijske i obrtničke	194	22	172	1 654	27 094	8 697	8 161	2 568
Srednje š. za mladež s teškoćama u razvoju	46	16	30	224	1 019	431	320	132
Obrazovanje odraslih	62	9	53	350	3 103	1 252	1 291	499

Izvor: DZS, Zagreb, 11. lipnja 2021.

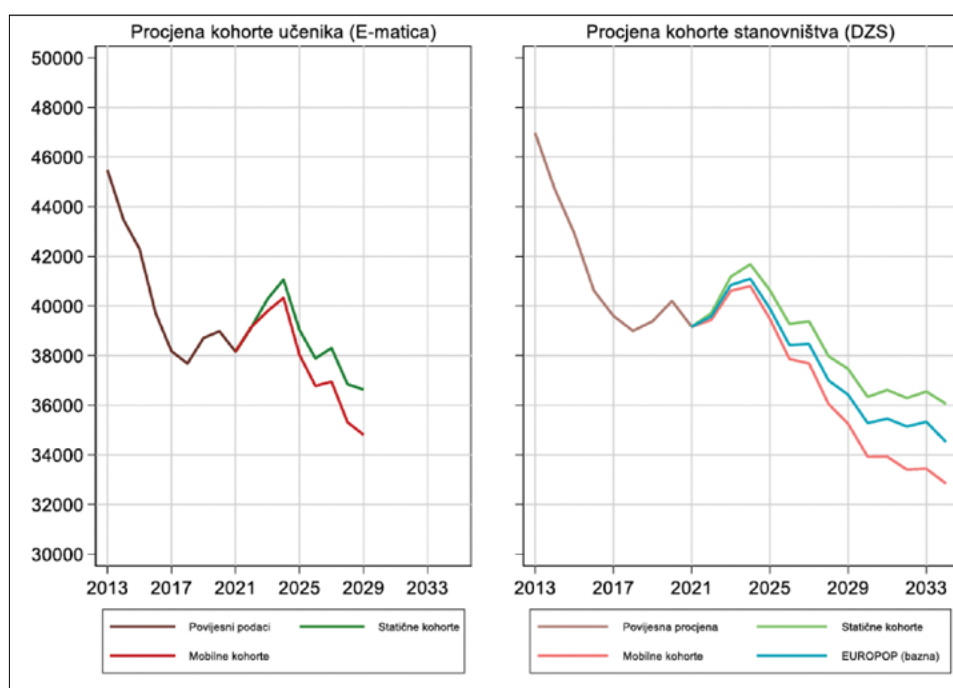
Slika 4. Udio završnih učenika u trogodišnjim srednjim školama

Izvor: IDIZ, 2022

Naročito zabrinjavajući trend je kretanje broja učenika u trogodišnjim srednjim školama. Od 2009. do 2020. broj završenih trogodišnjih srednjoškolaca smanjio se s početnih 11.769 do završnih 8.161, što predstavlja pad od 30,7 %.

Potreba aktualnoga gospodarskoga sektora za kandidatima koji završavaju upravo ove trogodišnje srednje škole ne može se ignorirati jer ovakav značajan pad od gotovo jedne trećine može uzrokovati bitne poremećaje u mnogim gospodarskim sektorima, naročito ugostiteljstvu, turizmu i graditeljstvu, koji se i dalje oslanjaju na redovito popunjavanje radnih mjesta za koja je dovoljna srednja stručna sprema (Petrinović, 2021). Primjerice, u promatranom razdoblju ukupan broj završenih u programu Graditeljstvo i geodezija prepolovio se s 490 na 254 (DZS 2010 – 2020).

Na nacionalnoj razini, svi modeli, kako DZS i Eurostata, tako i IDIZ-a (2022) ukazuju na pad veličine srednjoškolske kohorte za oko 5-7 tisuća svake godine do 2030. godine.

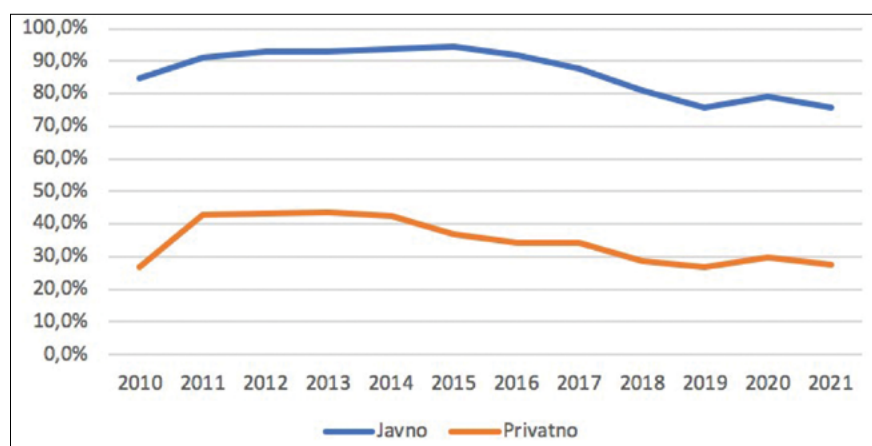
Slika 5. Varijante projekcija kretanja srednjoškolske upisne kohorte u Republici Hrvatskoj od 2022. do 2034.
 Izvor: IDIZ, 2022

Prema Petrinovićevom (2021) najoptimističnijem scenariju, uz pretpostavku da neto-gubitak kohorti ostane u aktualnim trendovima, što iznosi oko 3.000 osoba svake generacije, tada se i dalje može očekivati da će četverogodišnje srednje škole 2030. godine završavati oko 72 % živorođenih. Prema toj pretpostavci, studij bi u u akademskoj godini 2039./2040. upisalo 25.808 studenata (jer je 2020. živorođeno 35.845 osoba). Međutim, ova studija ne uzima u obzir iseljavanje te aktualni trend gubitka jedne trećine srednjoškolske populacije u svim slavonskim županijama te polovici svih županija u Hrvatskoj (Jurić, 2021). Također ne uzima se u obzir da 53,1 % srednjoškolaca svoju budućnost vidi izvan Hrvatske. Istraživanje AZVO-a (2018) pokazuje da 39,4 % učenika svoju budućnost vidi u nekoj zemlji Europske unije, a njih 13,7 % u nekoj drugoj zemlji izvan EU-a. Srednjoškolci vjeruju da im je za uspjeh u hrvatskom društvu od znanja važnija dobra veza (Dnevnik.hr).

4. Pad broja studenata

Poseban metodološki izazov u ovom dijelu rada, kako je spomenuto, predstavlja činjenica da DZS, AZVO te rektorati pokazuju različite brojeve upisanih studenata. Stoga, uz podatke DZS-a u svrhu verifikacije kombiniramo podatke Školskoga e-Rudnika te interne podatke Središnjega prijavnoga ureda (SPU).

Kada cijelo desetljeće opada broj učenika u školama, jasno je da ni etablirani fakulteti više ne mogu popuniti upisne kvote, odnosno da je i studenata sve manje (slika 6).

Slika 6. Popunjenost kvota s obzirom na instituciju
 Izvor: Petrinović, 2021

Iako su upisne kvote značajno rasle (od 2013. su porasle za 21,4 %), broj kandidata koji su ostvarili pravo upisa je opadao. Upis je bio najveći u akademskoj godini 2016./2017. kada je 32.203 studenata upisano na prvu godinu studija, dok je do 2021. upis dominantno opadao do 29.036 novoupisanih studenata.

Kada kretanja studentske populacije usporedimo sa šest prethodnih godina prije ulaska Hrvatske u EU, vidimo da se pad broja studenata nakon 2013. izrazito ubrzao.

Tablica 5. Ukupan broj studenata prema vrsti studija i vrsti visokoga učilišta

Vrsta studija	2008./09.	2009./10.	2010./11.	2011./12.	2012./13.	2013./14.
Stručni studij	56.831	58.249	62.517	63.240	59.624	55.050
Javna sveučilišta	45.907	46.298	47.672	48.170	45.317	39.065
Privatna sveučilišta	10.924	11.951	14.845	15.070	14.307	15.985
Sveučilišni studij	128.767	127.058	131.534	134.178	128.661	123.626
Javna sveučilišta	128.669	126.929	131.371	133.984	128.274	122.882
Privatna sveučilišta	98	129	163	194	387	744
Ukupan broj studenata:	185.598	185.307	194.051	197.418	188.285	178.676

Izvor: AZVO

Godine 2021. kvota za redovite studije popunjena je 75,0 %, dok na izvanrednim studijama svega 46,8 %. Na javnim institucijama kvota je bila popunjena 75,9 %, dok na privatnim 27,4 %

(IDIZ, 2022). Manjak kandidata za upis najviše se odrazio na privatne institucije koje bi prema Petrinoviću (2021) mogle obrazovati gotovo četiri puta više studenata nego što ih stvarno upišu.

Tablica 6. Broj kandidata koji su ostvarili pravo upisa studija na oba upisna roka umanjen za broj neupisanih u ljetnom roku – prema SPU-u

Ak.god.	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Redovno	25745	26612	26255	25809	26268	26438	27077	26593	25240	24826	26227	25080
Izvanred.	2955	4213	4519	4381	4786	4816	5126	4672	4356	4280	4140	3956
Ukupno	28700	30825	30774	30190	31054	31254	32203	31265	29596	29106	30367	29036
Udio red.	89,7	86,3	85,3	85,5	84,6	84,6	84,1	85,1	85,3	85,3	86,4	86,4
Udio izv.	10,3	13,7	14,7	14,5	15,4	15,4	15,9	14,9	14,7	14,7	13,6	13,6
Javno	27614	29244	29089	28548	29313	29284	30319	29403	27900	27526	28733	27472
Privatno	1086	1581	1685	1642	1741	1970	1884	1862	1696	1580	1634	1564
Udio javno	96,2	94,9	94,5	94,6	94,4	93,7	94,1	94,0	94,3	94,6	94,6	94,6
Udio privat.	3,8	5,1	5,5	5,4	5,6	6,3	5,9	6,0	5,7	5,4	5,4	5,4

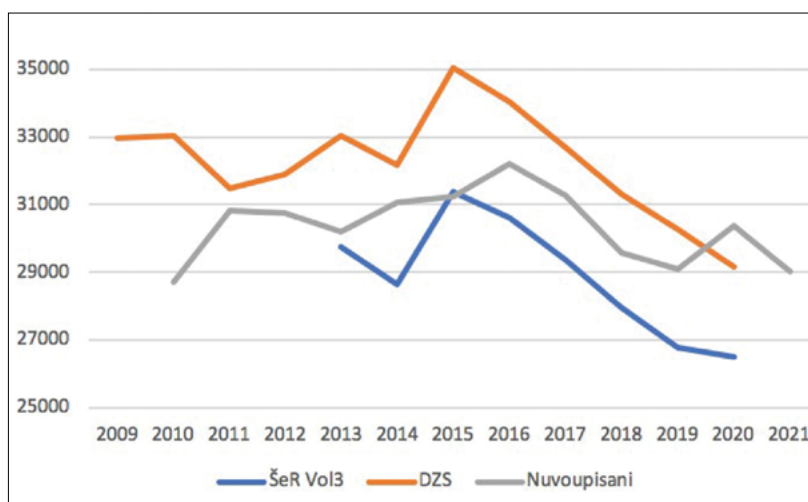
Izvor: Petrinović, 2021

Ukupna upisna kvota u RH, koja je bila ponuđena za upis putem SPU-a u akademskoj godini 2021./2022. iznosila je 41.903 mjesta, a upisano je svega 29.036 studenata, što čini 69,3 % ukupno ponuđenih mjesta. Od svih ponuđenih studija samo 257 ponuđenih studijskih programa (28,7 %) popunilo je 95 % ili više svoju upisnu kvotu, od kojih je samo 201 program (22,5 %) popunio cijelu raspoloživu upisnu kvotu. Čak 301 ponuđeni studij (33,7 %) imao je popunjenost upisne kvote manju od trećine nakon srpanjskih upisa, od kojih 49 studija (5,5 %) nije upisalo nijednog studenta (Petrinović, 2021). Uočava se i značajna inflacija ponude jer se kandidatima nudi gotovo tisuću različitih studija. Usporedbe radi, 2010. godine bilo je ponuđeno ukupno 587 studija, dok ih je 2021. godine bilo 52 % više (IDIZ, 2022). Tu se naravno postavlja pitanje ima li smisla uopće nuditi studije koje nitko ne upisuje.

I podatci Nacionalnoga centra za vanjsko vrednovanje obrazovanja i AZVO-a za proteklih pet godina (2017. – 2022.) pokazuju jasan nesrazmjer između broja upisnih mjesta i broja potencijalnih studenata.

Prema DZS-u, od 2013. broj studenata pao je sa 178.676 na 162.000 u 2018. te 155.627 studenata u 2020. (DZS, 2021). Agencija za znanost i visoko obrazovanje ipak pokazuje da je u Hrvatskoj 2021. 165.000 studenata. Ako se držimo podataka DZS-a, od ulaska u EU broj studenata u Hrvatskoj pao je za 22.737 ili 12,72 % (DZS, 2020). Ponovno valja napomenuti da je u istom razdoblju porastao broj privatnih i državnih sveučilišta i fakulteta pa je bilo za očekivati da će se broj studenata povećavati, a ne smanjivati. U 2021. godini Hrvatska je brojila 10 sveučilišta, 17 veleučilišta i 20 visokih škola (AZVO), dok ih je 2012. bilo za četvrtinu manje.

Što se tiče projekcije daljnjih kretanja u visokoškolskom obrazovanju prema sva tri korištena izvora izražen je padajući trend broja mogućih kandidata za upis studija od akademske godine 2015./2016. pa sve do danas. I to unatoč tome što se uočava da u promatranom razdoblju 90 % svih završenih srednjoškolaca s četverogodišnjom školom pokušava polaganjem ispita Državne mature ostvariti pravo upisa na neki od ponuđenih studijskih programa.

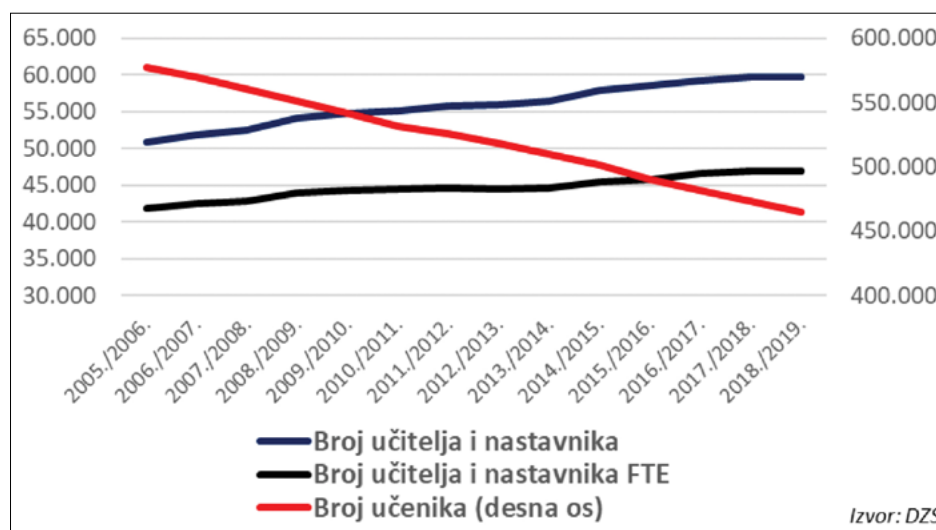

Slika 7. Broj novih pristupnika (MZO) i ukupan broj mogućih kandidata (DZS) s brojem novoupisanih u pojedinim godinama (AZVO)
 Izvor: Petrinović, 2021

Prema Petrinoviću (2021), visokoškolski obrazovni sektor u Hrvatskoj u ovom trenutku zapravo ima kapacitet za obrazovanje 1,44 puta više kandidata nego što ih stvarno upisuje te prema njemu daljnje širenje visokoškolskoga sektora financiranoga iz državnoga proračuna, bilo u svrhu ravnomjernijega regionalnoga razvoja, ili pak dodatnoga širenja obrazovne ponude, nikako nije opravdano. Prema najpesimističnijem scenariju novoupisanih studenata godišnje bi 2030. godine moglo biti tek oko 12.200.

5. Posljedice po radna mjesta u obrazovanju

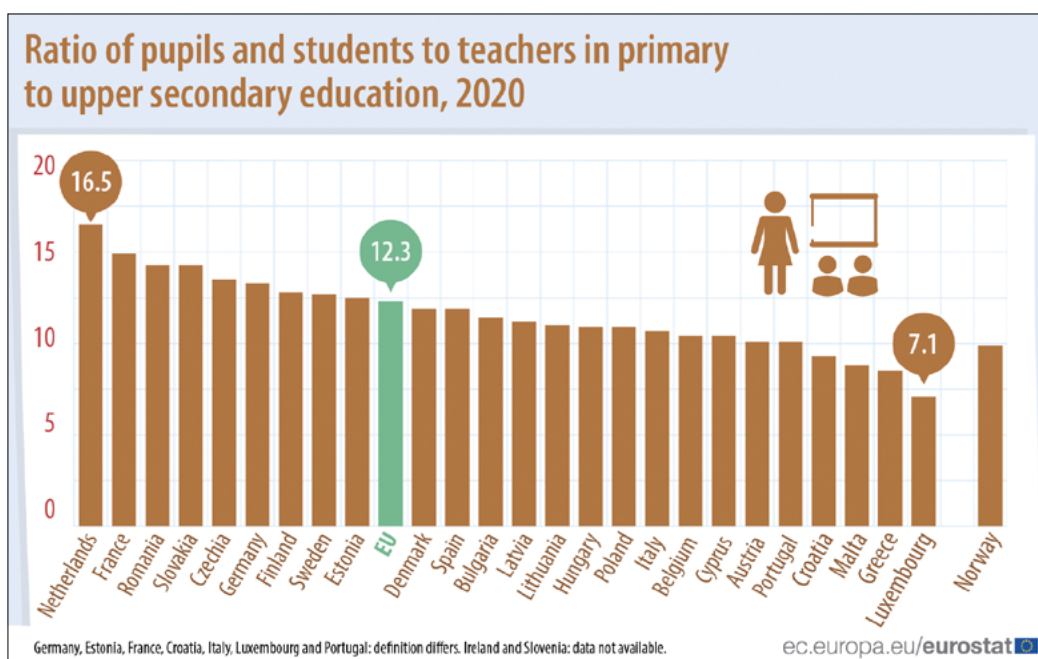
Unatoč prikazanom trendu pada broja učenika u sustavu osnovnoga i srednjoškolskoga obrazovanja, broj škola ostao je gotovo istovjetan. Istovremeno broj studijskih programa u sustavu visokoga obrazovanja porastao je za 16 % (vidi: Srednja.hr) pa sukladno tome i broj zaposlenih. Broj učitelja i nastavnika također je u periodu od 2005. do 2018. godine porastao, i to za 17,4 % (JL, 2019).

Slika 8. Broj učenika i broj učitelja i nastavnika u redovnim osnovnim i srednjim školama
 Izvor: DZS, 2020a

Kako je školske godine 2019/20. u osnovnim i srednjim školama Hrvatska imala 463.801 učenika, o kojima se brine 54.036 nastavnoga osoblja (Eurostat, 2020), gledano ukupno po broju učenika nastavno osoblje se pojedinačno brine o otprilike osam učenika (1 : 8,8). U Njemačkoj je, primjerice, omjer 2021. godine bio 1 : 15,6, dakle, dvostruko veći nego u Hrvatskoj (Statista.de, 2021). Na razini EU-a taj je omjer 1 : 12,3 (slika 10). Međutim, treba napomenuti i da opterećenost nastavnika nije jednaka u svim dijelovima Hrvatske. Dok u pojedinim područnim i otočnim školama nastavnici drže gotovo individualiziranu nastavu, u Zagrebu u pravilu imaju više od 20 učenika po odjeljenju.

Iz slike 9 također je razvidno da se među zemljama s najmanjim brojem djece na jednoga učitelja nalaze Malta, Grčka i Hrvatska (Eurostat 2020).

Slika 9. Omjer učenika i nastavnika u EU (2020.)

Izvor: Eurostat, 2020

Dok se u Hrvatskoj već duži niz godina govori o nužnoj reformi obrazovnog sustava, iz vida se gubi činjenica depopulacije te kako će se ona reflektirati na broj zaposlenih u školama i na fakultetima. Ako se dio zaposlenih u školama čuva iz socijalnih razloga, pitanje je do kada će takav model moći biti održiv uz postojeće trendove. Naše projekcije pokazuju da će ovakvim trendovima do 2030. godine doći do ukidanja 10 % radnih mjesta u sustavu obrazovanja i to 7 % u sustavu primarnoga i sekundarnoga te 3 % u sustavu visokoškolskoga obrazovanja, a zbog smanjenja broja odjela i ukidanja jednoga dijela područnih i otočnih škola.

6. Rješenje: škola na daljinu?

Navedene projekcije o padu 10 % radnih mjesta u obrazovanju ne moraju biti nužnost uz primjenu modela „škole na daljinu“ za koju se zalažemo u ovom radu kao rješenja za očuvanje radnih mjesta u sustavu obrazovanja. Naime, u prethodnim radovima pokazali smo da bi rad od kuće ili rad na daljinu mogao biti adekvatan odgovor na dio demografskih izazova s kojima se suočava Hrvatska (Jurić, 2022). Najposlije, taj model mogao bi se primijeniti i po pitanju zadržavanja radnih mjesta u obrazovnom sustavu.

Osnovna teza je da se demografska struktura Hrvatske, a naročito njena prostorna komponenta, ne može poboljšati samo pronatalitetnim mjerama, već je ključno zadržati stanovništvo u regijama s naglo smanjenim brojem stanovnika ili motivirati dio populacije da se preseli iz Zagreba u tzv. pasivne krajeve uz omogućavanje tzv. teleworkinga ili rada na daljinu i „škole na daljinu“.

Rad na daljinu usporio bi odljev mozgova s periferije Hrvatske, mjera bi mogla ponovno naseeliti velika napuštena područja Hrvatske, ali i biti primjer ostalim periferijama EU-a (Jurić, 2022). Nadalje, mjera bi mogla dati novi poticaj napuštenim ili demografski ranjivim područjima i omogućiti radnicima da napuste gradove s visokim životnim troškovima. Time bi se i nekontrolirani rast cijena nekretnina u Zagrebu te u Jadranskoj Hrvatskoj doveo u red. Nadalje, rad na daljinu smanjio bi potrebu mladih za životom u velikim gradskim središtima kako bi povećali šanse napretka u karijeri, smanjio bi emisiju CO₂ zbog manje potrebe kretanja, rasteretio gužve na zagrebačkim prometnicama te omogućio povratak dijela iseljenika sa Zapada (ako bi ga EU prihvatio). U slučaju pak nastavka potencijalnih novih pandemija, terorističkih napada, ali i rata, život u provinciji mogao bi postati čak i nužda (Jurić, 2022).

U ovom modelu jedno od mogućih rješenja za pitanje učeničke depopulacije i posljedičnoga gubitka radnih mjesta je uvođenje hibridne nastave. Model bi podrazumijevao „školu na daljinu“ koja bi bila kombinirana s tzv. kontaktnom nastavom. Time bi se dijelu nastavnika, koji će neupitno izgubiti satnicu do 2030. godine, omogućilo da pokriju nastavu u nekim dijelovima tzv. pasivne Hrvatske. Model bi mogao podrazumijevati posjet nastavnika jedan dan u tjednu, dok bi ostale dane nastava bila izvođena na daljinu.

Važno je naglasiti da škola na daljinu ne bi pripadala obliku alternativnih škola sa svojim posebnim pedagoškim pristupom i pedagojskom paradigmom, nego bi ispunjavala uobičajeni obrazovni kurikulum. U proteklih četrdeset godina otkako postoje istraživanja na polju obrazovanja kod kuće, pronađeni su empirijski dokazi da školovanje kod kuće koristi djeci u akademskom, društvenom i psihološkom smislu. Što je još važnije, nijedno istraživanje nije pokazalo da ta praksa šteti djeci (Maranto i Bell, 2019).

Od 27 zemalja članica Europske unije, samo Njemačka, Španjolska, Švedska, Rumunjska, Litva i Hrvatska nemaju zakonski regulirano obrazovanje kod kuće te je ono moguće jedino u iznimnim okolnostima (npr. nemogućnost pohađanja škole zbog zdravstvenih razloga) (Homeschooling.hr.). U svim zemljama EU-a gdje je obrazovanje kod kuće odobreno na zahtjev, roditelji mogu sami obrazovati svoje dijete ili izabrati učitelja (Eurydice, 2018).

Dakako, ovaj se model suočava i s brojnim preprekama i ograničenjima s kojima bi se sustav trebao pozabaviti. Naime, nemaju svi učitelji i nastavnici radne uvjete, prostor ili dovoljne internetske kapacitete za učinkovit rad od kuće. Potrebne su promjene i napredak IT infrastrukture u brojnim dijelovima Hrvatske, a postoje i problemi sa sigurnošću i osiguranjem podataka (Jurić, 2022). Studije također pokazuju da je otegotna okolnost to što radnici na daljinu gube kontakt s događajima u tvrtki i drugim zaposlenicima (MojPosao.net, 2021).

Iako ovaj model zbog ozbiljnih i opravdanih ograničenja i prepreka neće pozdraviti svi pedagozi i školski psiholozi, ipak s druge strane raste broj roditelja i učenika, globalno kao i u Hrvatskoj, kojima model nastave na daljinu uopće nije odbojan te ga brojni priželjkuju (vidi: homeschooling.hr.). Svakako, ovakav model nije za svakoga, ni učenika ni nastavnika, te će trebati učiniti ozbiljne studije i pripreme prije ovakvoga pothvata.

7. Zaključak

Iseljavanje se, zajedno uz prirodnu depopulaciju, iznimno negativno odražava na cjelokupni obrazovni sustav u Republici Hrvatskoj te otvara pitanje posljedica po radna mjesta u sustavu obrazovanja. Broj učenika kako u osnovnom tako i srednjem obrazovanju, ali i studenata i predškolaca, rapidno opada. Od pridruženja Europskoj uniji do 2020. Hrvatska je izgubila 10 % svih učenika. Od 2013. do 2020. godine učenička depopulacija iznosila je 48.277 učenika, odnosno došlo je do pada broja učenika od 509.207 školske godine 2013./2014. na 460.832 školske godine 2019./2020. U navedenom razdoblju Hrvatska je ostala i bez 12,72 % studenata (pad sa 178.676 na 155.627).

U istom razdoblju porastao je broj privatnih i državnih sveučilišta i fakulteta pa je bilo za očekivati da će se broj studenata povećavati, a ne smanjivati. Visokoškolski obrazovni sektor u ovom trenutku ima kapacitet za obrazovanje 1,44 puta više kandidata nego što ih stvarno realizira. Stoga je daljnje širenje visokoškolskog sektora (naročito javnog) doseglo svoj limit. Prema najpesimističnijem scenariju novoupisanih domaćih studenata bi 2030. godine moglo biti tek oko 12.200.

Rad pokazuje da će ovakvi trendovi do 2030. godine dovesti do ukidanja 10 % radnih mjesta u sustavu obrazovanja i to 7 % u sustavu primarnoga i sekundarnoga te 3 % u sustavu visokoškolskoga obrazovanja.

Međutim, navedene projekcije o padu 10 % radnih mjesta u obrazovanju ne moraju biti nužnost uz primjenu modela „škole na daljinu“ za koji se zalažemo u ovom radu kao rješenja za očuvanje radnih mjesta u sustavu obrazovanja. Naime, u prethodnim radovima pokazali smo da bi rad od kuće ili rad na daljinu mogao biti adekvatan odgovor na dio demografskih izazova s kojima se suočava Hrvatska. Najposlije, taj model mogao bi se primijeniti i po pitanju zadržavanja radnih mjesta u obrazovnom sustavu.

Rješenje koje predlažemo je uvođenje hibridne nastave. Model bi podrazumijevao „školu na daljinu“ koja bi bila kombinirana s tzv. kontaktnom nastavom. Time bi se dijelu nastavnika, koji će neupitno izgubiti satnicu do 2030. godine zbog ukidanja područnih i otočnih škola, omogućilo da pokriju nastavu u nekim dijelovima tzv. pasivne Hrvatske. Model bi mogao podrazumijevati posjet nastavnika školi jedan dan u tjednu, dok bi ostale dane nastava bila izvođena na daljinu. Dakako, ovakav model nailazi na brojna ograničenja i prepreke te nije za svakoga, ni učenika ni nastavnika, te će trebati učiniti ozbiljne studije i pripreme prije ovakvoga pothvata. Što se tiče visokoškolske nastave, ona je već, naročito zbog pandemije, doživjela transformaciju u smjeru hibridnoga modela.

LITERATURA I IZVORI PODATAKA

- AZVO, www.azvo.hr/hr/visoko-obrazovanje/statistike/44-statistike/690-ukupan-broj-studenata-po-tipu-visokih-uilita-za-0910-i-1011, (pristupljeno 27. 03. 2023.)
- BAMF (2015, 2016, 2017, 2018, 2019). Bundesamt für Migration und Flüchtlinge. Migration-bericht des Bundesamtes für Migration und Flüchtlinge im Auftrag der Bundesregierung: Migrationsbericht 2015. Berlin, Germany: Bundesministerium der Innern.
- Bertelsmann Stiftung (2015). Zuwanderungsbedarf aus Drittstaaten in Deutschland bis 2050, Gütersloh. <https://www.bertelsmann-stiftung.de/de./publikationen/publikation./did/muslime-in-europa/> (pristupljeno 3. 10. 2022.)

- Dnevnik.hr., <https://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/zabrinjavajuci-podaci-vise-od-polovice-srednjoskolaca-svoju-buducnost-vidi-izvan-hrvatske---519411.html> (pristupljeno 20. 1. 2023.)
- DZS (2014a). Priopćenje. https://web.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2014/08-01-03_01_2014.htm
- DZS (2014b). Priopćenje. Osnovne škole kraj šk. g. 2012./2013. i početak šk. g. 2013./2014., https://web.dzs.hr/hrv_eng/publication/2014/08-01-02_01_2014.htm
- DZS (2021). Priopćenje. https://web.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2021/08-01-03_01_2021.htm
- DZS (2022a). <https://podaci.dzs.hr/2022/hr/29006>
- DZS (2022b). Priopćenje. Godina: LIX Zagreb, 6. lipnja 2022.
- DZS (2022c). Popis stanovništva (Census), <https://dzs.gov.hr/vijesti/objavljeni-konacni-rezultati-popisa-2021/1270> (10. 12. 2022.)
- DZS (2020a). Statističko izvješće 1663. https://web.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2020/SI-1663.pdf
- DZS (2020b). www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2020/08-01-07_01_2020.htm (pristupljeno 20. 1. 2021.)
- DZS https://podaci.dzs.hr/media/w24asnrf/si-1688-studenti-u-akademskoj-godini-2020_2021_web.pdf (pristupljeno 27. 3. 2023.)
- Eurostat (2020). Almost 14 pupils per teacher in EU primary schools. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/ddn-20210907-1>
- Eurydice (2018). Home Education Policies in Europe: Primary and Lower Secondary Education. <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/publications/home-education-policies-europe-primary-and-lower-secondary-education>
- Homeschooling.hr (2022). <https://homeschooling.hr/homeschooling-u-europi-a-gdje-je-hrvatska/>
- HRT. Zakon o strancima. Sabor, 10. 11. 2020, HRT, 10. 11. 2020 Arhivalitika.hr (2019). <https://arhivalitika.hr/blog/nepovratna-emigracija-prva-procjena/>
- IDIZ (2022.), Projekt RASPUH: Raspoloživost srednjoškolskih programa u Hrvatskoj 2013. – 2021.: demografija, upisi, kapaciteti, potražnja, interes, intervencije i projekcije. Studija o stanju u području srednjoškolskog obrazovanja u svrhu povećanja obuhvata učenika gimnazijskim programima i smanjivanja broja suficitarnih programa u strukovnome obrazovanju, <https://mzo.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Obrazovanje/NacionalniPlan2021-2027/Studija-srednje-obrazovanje.pdf>
- Jurić, T. (2018). „Iseljavanje Hrvata u Njemačku: Gubimo li Hrvatsku?“. Školska knjiga. Zagreb.
- Jurić, T. (2020). Nestanak učenika usko je povezan s iseljavanjem. *Vijenac* 694. <https://www.matica.hr/vijenac/694/nestanak-ucenika-usko-je-povezan-s-iseljavanjem-30785/>
- Jurić, T. (2021a). The deep demographic aging of Croatia - Predicting of natural population change with digital demography tools in: (ed.) Ivana Barković Bojanić, Aleksandar Erceg, Strategic Approach to Aging Population: Experiences and Challenges, J.J. Strossmayer University of Osijek, Faculty of Economics in Osijek, Croatia, 2021, 341-366, <https://www.cceol.com/search/chapter-detail?id=960442>.
- Jurić, T. (2021b). “Gastarbeiter Millennials” Exploring the past, present and future of migration from Southeast Europe to Germany and Austria with approaches to classical, historical and digital demography. Verlag Dr. Kovač. Hamburg
- Jurić, T. (2022). Prostorni aspekt demografske revitalizacije: rad na daljinu kao demografska mjera, *Političke analize : tromjesečnik za hrvatsku i međunarodnu politiku*, Vol. 11 No. 41, 2022.

- Jurić, T. (2023). Immigration to Croatia: Big (Migration) Data Approach. *RAD HAZU* (u objavi)
- Jurić, T. i Hadžić, F. (2021). Posljedice recentnog iseljavanja na obrazovni sustav i dostupnost radne snage u Hrvatskoj i zemljama Zapadnog Balkana u: Perić Kaselj, M. (ur.), Zbornik radova 2. međunarodne znanstveno-stručne konferencije „migracije i identitet: kultura, ekonomija, država“ svezak i – znanstvena knjiga kulturni i demografski aspekti migracija, Zagreb: HAZU, str. 200-229.
- Jurić, T. i Hadžić F. (2022). Socio-economic consequences of population emigration from Croatia, Bosnia and Herzegovina and Serbia - current situation and perspectives, in: The causes and consequences of depopulation, Austrian Academy Of Sciences. https://www.oeaw.ac.at/fileadmin/subsites/Institute/VID/PDF/Conferences/2021/Posters/B4_full-paper_Juric-Hadzic.pdf
- Jutarnji list (2019). Dok broj učenika snažno pada, broj učitelja i nastavnika kontinuirano raste. <https://novac.jutarnji.hr/novac/rasprave-i-rjesenja/dok-broj-ucenika-snazno-pada-broj-ucitelja-i-nastavnika-kontinuirano-raste-9675568>
- Maranto, R. i Debra A. Bell (ed.) (2019). Homeschooling in the 21st Century: Research and Prospects, Routledge.
- MZO. http://mzos.hr/dbApp/pregled.aspx?appName=ustanove_VU
- MojPosao.net (2021). Rad na daljinu postat će pravilo, a ne iznimka. MojPosao.net. <https://www.moj-posao.net/Cesta-Pitanja/Opis/69651/Rad-na-daljinu-postat-ce-pravilo-ane-iznimka/6/N1>
- N1 (2023). <https://n1info.hr/vijesti/demograf-juric-stara-smo-nacija-svaki-peti-hrvat-je-iznad-65-godina/>
- Nejašmić, I. i Toskić, A. (2013). Starenje stanovništva u Hrvatskoj—sadašnje stanje i perspektive. *Hrvatski geografski glasnik*, Vol. 75. No. 1., 2013. <https://doi.org/10.21861/HGG.2013>
- Petrinović, D. (2021). Demografska slika Hrvatske i njen utjecaj na politike upisnih kvota, javno izlaganje, Priopćenje 17. 11. 2021. https://www.unipu.hr/znanost_i_istrazivanja/novosti?@=2f8pn.
- Podgorelec S. i Klempić, S. (2007). Starenje i neformalna skrb o starim osobama u Hrvatskoj. *Migracijske i etničke teme*, 23 (2007), 1-2; 111-134.
- Popis 2021, <https://popis2021.hr/pitanja-i-odgovori.html>
- Srednja.hr (2021). <https://www.srednja.hr/faks/da-zaboli-glava-imamo-dokument-iz-mzo-a-popisali-su-sve-probleme-na-nasim-fakultetima/>
- Srednja.hr. <https://www.srednja.hr/faks/opet-je-na-fakultetima-ostalo-gotovo-11-000-praznih-mjesta-poslodavci-traze-korjenite-promjene/> (pristupljeno 25. 3. 2023.)
- Statista.de (2021). <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/1038682/umfrage/anzahl-der-schueler-je-lehrer-an-grundschulen-in-deutschland/>
- Školski e-Rudnik MZO-a. <https://mzo.gov.hr/istaknute-teme/ser-skolski-e-rudnik-3419/3419>
- Šonje, V. (2019). <https://arhivanalitika.hr/blog/nepovratna-emigracija-prva-procjena/>
- UN, IOM (2020). World migration report. https://publications.iom.int/sys-tem/files/pdf/wmr_2020.pdf (pristupljeno 12. 6. 2021.)
- Wertheimer-Baletić, A. (2003). Dugoročni demografski procesi u Hrvatskoj u svjetlu popisa stanovništva 2001. godine. *Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu*, Vol. 1 No. 1, 2003., str. 94.-100.

Depopulation Trends in the Education and Higher Education System of the Republic of Croatia and Projections Until 2030: Consequences for Jobs in Education

ABSTRACT

The paper provides an overview of the trends in the educational system of the Republic of Croatia along with modelling projections until 2030. The number of pupils in primary and secondary education, as well as students, is rapidly decreasing. Since joining the European Union (2013) until 2020, Croatia has lost 10% of all students, i.e., 48,277 students (decrease from 509,207 to 460,832). In the mentioned period, Croatia was also left without 12.72% of students (a decrease from 178,676 to 155,627), although the higher education sector currently can educate 1.44 times more candidates than it enrolls. According to the most pessimistic scenario, the number of domestic students in 2030 could only be around 12,200. The basic hypothesis is that student and student depopulation will decrease the number of employees in the education system by 10% by 2030. However, the loss of jobs in education does not have to be necessary with implementing the “distance school” model presented here as a hybrid teaching model.

KEYWORDS: pupils, students, enrolment quotas, depopulation, education system

Izvorni znanstveni članak

doc. dr. sc. Monika Komušanac

Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu

Borongajska cesta 83d

mkomusana@fhs.unizg.hr

Borna Mažar

Središnji državni ured za demografiju i mlade, doktorand na Fakultetu hrvatskih studija

bornamazar19@gmail.com

Korelacija demografskih značajki i razmjera pandemije bolesti COVID-19 u Hrvatskoj

SAŽETAK

Rad problematizira povezanost razmjera pandemije bolesti COVID-19 u Hrvatskoj i demografskih značajki. Analitičkim postupkom izdvojeno je nekoliko glavnih zaključaka povezanih s metodama i načinima praćenja povećane smrtnosti izazvane bolesti COVID-19 u Hrvatskoj od koje je umrlo, od prvoga slučaja u veljači 2020. do 25. rujna 2022., ukupno 16.912 osoba. Dinamika i posljedice širenja bolesti prate se s pomoću dva relativna pokazatelja, *Case Fatality Ratio – CFR* i *Infection Fatality Ratio – IFR*, koji pokazuju omjer smrtnosti u odnosu na registrirane slučajeve (CFR) ili na infekcije (IFR). Hrvatska, kao i većina zemalja, nije diferencirala slučajeve i infekcije pa su vrijednosti CFR-a i IFR-a istovjetne (1,37 %). Najveća metodološka manjkavost ovakvoga pristupa jest činjenica da se njime ne omogućuje praćenje broja zaraženih osoba već registriranih slučajeva, kao ni višestruke zaraze, zbog čega se pretpostavlja da su razmjeri pandemije i do dva do tri puta veći. „Višak smrtnosti“ najčešće se koristi kao relevantan pokazatelj specifičnoga povećanja mortaliteta. Prosječan „višak mortaliteta“ u Republici Hrvatskoj u pandemijskom razdoblju u odnosu na pretpandemijsko razdoblje iznosio je 13, 5 %, a registrirana je ujedno i jedna od najvećih stopa COVID-19 smrtnosti u svijetu (4.410 osoba na milijun stanovnika). Pokazatelji razmjera pandemije na županijskoj razini potvrdili su korelaciju s demografskim karakteristikama, prije svega dobним sastavom i stupnjem ostarjelosti županija, ali i karakteristikama dobno-spolnoga (općega) mortaliteta. Usporedbom Hrvatske s odabranim susjednim i tranzicijskim državama, utvrđena je demografski uvjetovana sličnost s obzirom na razinu COVID-19 mortaliteta.

KLJUČNE RIJEČI: COVID 19, dobni sastav, Hrvatska, specifični mortalitet, „višak mortaliteta“

1. Uvod

Pandemija bolesti COVID-19 od svoje pojave do rujna 2022. godine utjecala je na cjelokupno stanovništvo svijeta s više od 634 milijuna potvrđenih slučajeva bolesti i oko 6,5 milijuna umrlih osoba (WHO, 2022a), rezultirajući snažnim zdravstvenim i ekonomskim posljedicama te društvenim izazovima. S obzirom na karakter bolesti koji proizlazi iz pojmovnoga određenja pandemije,

navedeni su se utjecaji vrlo brzo odrazili na stanovništvo, društvo, gospodarstvo i prostor u cjelini. Demografske posljedice se, s druge strane, mogu podijeliti na neposredne (direktne) i posredne (indirektne), s obzirom na stohastičnost demografskih procesa kada su oni uvjetovani neregularnim i iznenadnim promjenama kao što su primjerice pandemije, epidemije, ratovi i sl.

Svjetska zdravstvena organizacija (*World Health Organization*, akronim WHO u nastavku rada) pandemiju definira kao „epidemiju koja se istodobno pojavljuje u cijelom svijetu ili na vrlo širokom geografskom području i koja prelazi međunarodne granice i tako utječe na široku populaciju” (WHO, 2022a). Virus *SARS-CoV-2* (*Severe Acute Respiratory Syndrome Coronavirus-2*) pojavio se u kineskoj provinciji Hubei krajem prosinca 2019. godine prijavom prvih slučajeva upale pluća nepoznate etiologije, a bolest je u kratkom roku poprimila globalne razmjere zbog čega je WHO pandemiju proglasio 11. ožujka 2020. godine. Prvi slučaj zaraze koronavirusom *SARS-CoV-2* u Republici Hrvatskoj zabilježen je 25. veljače 2020., a od travnja 2020. do 25. rujna 2022. godine, Hrvatska je registrirala ukupno 1,2 milijuna potvrđenih slučajeva i 16.912 smrtnih slučajeva (DZS RH, 2022a; HZJZ, 2023). Glavni ciljevi ovoga rada jesu pojasniti prostorne razlike i specifičnosti u pojavi i širenju bolesti COVID-19 u Hrvatskoj te razmotriti demografska obilježja pandemije, a s obzirom na pretpandemijske, vrlo nepovoljne trendove kretanja stanovništva.

2. Dosadašnja istraživanja i metodološki pristup

Pandemija COVID-19 nesrazmjerno je utjecala na različite skupine stanovništva, a sve je više istraživanja koja razmatraju odnos između demografskih karakteristika i razmjera pandemije. Prema podacima WHO-a (2022a), u Europi je više od 95 % ljudi koji su umrli od COVID-19 bilo starije od 60 godina. Dugotrajna bolest i postojeća povijest respiratornih bolesti također su povezani s bolesti COVID-19. Istraživanje Zhou i dr. (2020) u Wuhanu (Kina) otkrilo je da su pacijenti s postojećim respiratornim bolestima, uključujući hipertenziju, dijabetes i koronarnu bolest srca itd. najosjetljiviji na smrtnost od bolesti COVID-19. Teorija Lawrence W. Greena kaže da na zdravstveno ponašanje utječu predisponirajući čimbenici, poticajni čimbenici i čimbenici koji ga potkrepljuju (Green, 2022). Neki od predisponirajućih čimbenika su i demografski čimbenici. Demografski faktori opisuju razlike u dobi, spolu, statusu, mjestu podrijetla, zanimanju, stupnju obrazovanja i sl., naglašavajući važnost biološke strukture koja značajno utječe na ishode javnozdravstvenoga sustava (Gibney i dr., 2013). Pritom se uzimaju u obzir osnovne pretpostavke regularnoga demografskoga razvoja vezana uz opću i specifičnu smrtnost, npr. veću smrtnost muškaraca u starijim dobnim skupinama, veći očekivani životni vijek žena, razlike u spolu s obzirom na specifične uzroke smrtnosti i sl., a koje se u pandemijskim okolnostima dodatno naglašavaju. Osim spomenutoga, veliki izazov u metodološkom smislu predstavljaju naslijeđeni demografski faktori koji mogu utjecati na veći priljev / odljev stanovništva u pojedinim dobnim skupinama i prema spolu (npr. kompenzacijski natalitet čiji su efekti izravni u mladim dobnim skupinama, veličini fertilnoga (ženskoga) kontingenta, fertilitetu i sl., a odgođeni u povećanju starijih dobnih naraštaja), a koje je uglavnom teško analitički razgraničiti.

U znanstvenoj literaturi sve je veći konsenzus kako je najobjektivniji način utvrđivanja razmjera specifične COVID-19 smrtnosti (broj smrtnih slučajeva izazvan zarazom koronavirusa), tzv. metoda mortalitetnoga viška (*excess mortality*) kojom se određuje razlika između značajno većega broja umrlih u pandemijskom razdoblju u odnosu na očekivani (prosječni) broj (Beaney i dr. 2020). Giattino i dr. (2023) navode kako se „prekomjerna smrtnost mjeri kao razlika između prijavljenog broja smrtnih slučajeva u određenom tjednu ili mjesecu u razdoblju 2020. – 2022. i

procjene očekivanih smrtnih slučajeva za to razdoblje, a da nije bilo pandemije COVID-19“. Registrirana prekomjerna smrtnost 2020. i 2021. godine rezultat je vanjskih (pojava koronavirusa) i unutarnjih faktora (kontrola širenja zaraze, cijepljenje, restrikcije u slobodnom kretanju i sl.) te bioloških populacijskih karakteristika u pretpandemijskom razdoblju. Procjenu stvarnih efekata, osim navedenih faktora, dodatno ograničava i sam karakter bolesti (sezonski vrhunci, brzina širenja, asimptomatski slučajevi, pojava novih sojeva), pri čemu većina analitičkih modela potvrđuje dva do četiri puta veći broj prekomjernih smrtnih slučajeva u odnosu na prijavljeni broj potvrđenih smrtnih ishoda uzrokovanih infekcijom COVID-19 (Giattino i dr., 2023). WHO (2022b) je procijenio kako je, za razdoblje od 1. siječnja 2020. do 31. 12. 2021. godine, višak smrtnosti na globalnoj razini povezan s bolesti COVID-19 bio 14,91 milijuna, od čega je bilo 9,49 milijuna više smrtnih slučajeva od onih koji su globalno prijavljeni kao izravno povezani s COVID-19, a nastala razlika objašnjava se brojem neregistriranih (neprijavljenih) i asimptomatskih slučajeva te neizravno povezanih slučajeva.

Uz mjerenje mortalitetnoga viška, ostali najčešće korišteni pokazatelji razmjera pandemije u nekoj populaciji su omjer (stopa) smrtnosti od infekcije COVID-19 (*Infection Fatality Ratio – IFR*) i omjer smrtnosti među registriranim slučajevima (*Case Fatality Ratio – CFR*), koji definiraju rizik od smrtnosti po infekciji, odnosno po slučaju, a obje stope koriste rezultate seroloških istraživanja. Glavna je razlika u definiciji slučaja i infekcija – ako su jednake, jednake su i vrijednosti CFR-a i IFR-a, no ako su različite, CFR može biti vrlo varijabilan – od manje od 0,1% do preko 25 % populacije, a za njegovu procjenu potrebni su točni podaci o broju smrtnih slučajeva i broju povezanih infekcija (Luo i dr., 2021). Hrvatska javnozdravstvena statistika ne diferencira razliku između slučaja i infekcije, stoga će se naglasak staviti na stopu specifične smrtnosti od bolesti COVID-19 koja proizlazi iz odnosa broja pozitivnih slučajeva i smrtnih ishoda uzrokovanih zarazom, tj. vrijednostima CFR-a. Važno je naglasiti kako broj registriranih zaraženih slučajeva u Hrvatskoj uključuje dvostruke i višestruke zaraze, tj. mogućnost da se jedna osoba zarazi više puta (više o tzv. dvostrukom brojanju vidi u: Fitzpatrick, 2020).

Analitički pristup temelji se na dostupnim podacima Hrvatskoga zavoda za javno zdravstvo i Državnoga zavoda za statistiku, ostalim periodičnim publikacijama o općim demografskim obilježjima te trendovima kretanja općih i specifičnih stopa mortaliteta (državna i županijska razina). Sve iznesene podatke treba interpretirati u okviru brojnih ograničenja, osobito prilikom uspoređivanja više država (regija), kao što su; vremenski raskoraci u objavljivanju podataka, nejednako vrijeme pojave zaraze i vrhunca epidemije u državama, različiti pristupi upravljanju koronakrizom povezanim s ograničenjem kretanja i drugim restrikcijama, dinamika cijepljenja i procijepljenost stanovništva, promjene u metodologiji vođenja evidencija o zaraženima i sl.

3. Trendovi kretanja općega mortaliteta u Hrvatskoj 2015. – 2021. godine

Nakon pojave prirodne depopulacije u Hrvatskoj 1991. godine, kada je registrirano više umrlih nego rođenih osoba, mortalitetna odrednica prirodnoga kretanja u ratnim je i poratnim godinama blago oscilirala ili rasla, a od 2012. godine do danas kontinuirano pada (DZS, 2018 i 2022a). Osim izravnih gubitaka izazvanih ratnim zbivanjima, takvi odnosi posljedica su nepovoljnoga prirodnoga kretanja stanovništva Hrvatske iz prošloga stoljeća, a pojavom generacijske i reproduktivne depopulacije (Wertheimer-Baletić, 2003) naznačen je početak starenja stanovništva. S obzirom na taj dominantan trend izraženoga smanjivanja mortaliteta i predmet rada, u nastavku će se izdvojiti osnovni pokazatelji općega mortaliteta (broj umrlih osoba u

odnosu na procijenjeni broj stanovnika) za petogodišnje razdoblje prije pandemije i u dvije pandemijske godine (2020. i 2021.) (Tablica 1.).

Tablica 1. *Apsolutno i relativno kretanje umrlih osoba u Hrvatskoj od 2015. do 2021. godine*

Godina	BROJ UMR-LIH OSOBA	STOPA/100.000 STANOVNIKA*	UMRLI IZNAD 65 GODINA	% UMRLIH IZNAD 65 GODINA
2015.	54.205	1.289,49	44.350	81,82 %
2016.	51.542	1.234,73	42.425	82,31 %
2017.	53.477	1.297,00	44.301	82,84 %
2018.	52.706	1.289,30	43.576	82,68 %
2019.	51.794	1.274,10	43.108	83,23 %
2020.	57.023	1.408,80	48.126	84,40 %
2021.	62.712	1.619,70	**	**
UKUPNO	383.459	1344,73 (prosjeak)	265.886	82,90 %
* Stope su izračunate prema procjenama broja stanovnika (2015. - 2020.), a za 2021. godinu prema rezultatima Popisa stanovništva 2021.				
** Podatci za 2021. godinu nisu dostupni po dobnim skupinama.				

Izvor: HZJZ, 2016. – 2022; DZS, 2022a.

Prosječan godišnji broj umrlih u Hrvatskoj u razmatranom pret pandemijskom razdoblju (2015. – 2019.) bio je 52.745, a u samo dvije pandemijske godine gotovo 59.000 godišnje. Rekordno najviši broj umrlih Hrvatska je registrirala upravo 2021. godine, gotovo 63.000 osoba, kao izravna posljedica povećanoga broja smrtnih ishoda povezanih s bolesti COVID-19. Opća stopa mortaliteta (na 100.000 stanovnika) je u istom razdoblju razmjerna trendu blagoga pada i oscilacija u broju umrlih do 2019. godine te izraženom porastu u posljednje tri godine. Ukupno je u sedam godina u Hrvatskoj umrlo 383.000 osoba, od čega je između 82 % i 84 % starije od 65 godina, a prosječno su godišnje umirale 1.344 osobe na 100.000 stanovnika (Tablica 1.).

4. Specifični mortalitet u Hrvatskoj prema dobi, spolu i uzrocima smrti u pret pandemijskom razdoblju i pandemijskim godinama

Razmatranje specifičnoga mortaliteta Hrvatske prema odabranim pokazateljima, dobi, spolu i uzrocima smrti u Hrvatskoj, nužno je za interpretaciju razmjera smrtnosti od nove bolesti, s obzirom na to da se prema njima izdvajaju utjecaji COVID-19 na ukupno stanovništvo (uglavnom starije) i na njegove podsustave. Karakteristike specifičnoga mortaliteta prema dobi ukazuju na nekoliko zakonitosti povezanih s biološkim procesom starenja i većom koincidencijom smrtnosti u starijim dobnim skupinama, uz iznimku nerazvijenih društava u kojima je smrtnost u mlađoj dobi izrazito velika (Salomon i Murray, 2002). Analizirajući dobne skupine, najveća je opća smrtnost u dobnim skupinama iznad 65 godina, blizu 85 % (Tablica 1.).

Osim dobnih razlika, smrtnost u starijoj dobi može se diferencirati i prema spolu. Iako se u populaciji obično rađa više muškoga stanovništva (diferencijalni natalitet), u starijim dobnim skupinama, zbog načina života, dužega očekivanoga životnoga vijeka i veće biološke otpornosti, prevladavaju žene pa je i smrtnost žena te dobi očekivano veća (diferencijalni dobnospolni mortalitet).

tet). Broj umrlih žena svih dobi je od 2015. do 2021. bio oko 195.300, a muškaraca oko 188.200, što čini vrlo male relativne razlike, a u dvije pandemijske godine umrlo je ukupno 60.505 žena, a muškaraca oko 1.200 manje (Tablica 2.). Također, brojna su istraživanja potvrdila kako su tijekom cijeloga životnoga vijeka muškarci u većem riziku od smrtnosti od žena (Dörre i Doblhammer, 2022; Dowd i dr., 2020.).

Tablica 2. Kretanje broja i udjela umrlih osoba u Hrvatskoj prema dobi od 2015. do 2021.

Godina	Broj i udio umrlih osoba prema spolu				
	Ukupno	Muškarci	Muškarci (%)	Žene (%)	Žene (%)
2015.	54.205	26.414	48,73 %	27.791	51,27 %
2016.	51.542	25.344	49,17 %	26.198	50,83 %
2017.	53.477	25.861	48,36 %	27.616	51,64 %
2018.	52.706	25.964	49,26 %	26.742	50,74 %
2019.	51.794	25.352	48,95 %	26.442	51,05 %
2020.	57.023	28.093	49,27 %	28.930	50,73 %
2021.	62.712	31.137	49,65 %	31.575	50,35 %
UKUPNO	383.459	188.165	49,07 %	195.294	50,93 %

Izvor: HZJZ, 2016. – 2022.

U pretpandemijskom razdoblju pet vodećih uzroka smrti u Hrvatskoj, prema kategorizaciji Hrvatskoga zavoda za javno zdravstvo (2016), bile su bolesti cirkulacijskoga sustava (47,40 %), novotvorine (26,36 %), ostale bolesti (12,01 %), ozljede, trovanja i vanjski uzroci (5,33 %) te bolesti dišnog sustava (4,91 %). Hrvatski zavod za javno zdravstvo je bolest COVID-19 izdvojio kao zasebnu kategoriju te je ona 2020. bila peti, a 2021. treći uzročnik smrti u Hrvatskoj s udjelima od 7,9 % odnosno 13,64 % (HZJZ, 2021 i 2022). Podatci ukazuju na razlike prema dobi i spolu i kod specifičnoga COVID-19 mortaliteta s obzirom na to da je najveći udio umrlih (93 %) registriran u dobi iznad 60 godina, a među zaraženim stanovništvom 2020. i 2021. godine¹ umrlo je više muškaraca nego žena (muškaraca 7.300; žena 5.700) (HZJZ, 2021 i 2022.). COVID-19 bolest je, neovisno o razlikama u zastupljenosti muškaraca i žena u starijim dobnim skupinama, 2021. godine bila podjednako rangirani (3.) uzročnik smrti kod oba spola (HZJZ, 2022).

5. COVID-19 mortalitet u Hrvatskoj i demografske značajke

U tablici 3 prikazani su osnovni razmjeri pandemije COVID-19 u Hrvatskoj, odnosno kumulativni pokazatelji od početka statističkoga praćenja epidemije u Hrvatskoj, od 15. travnja 2020. do 25. rujna 2022. godine. Ukupno je u tom razdoblju u Hrvatskoj potvrđeno 1,2 milijuna infekcija koronavirusom, od čega je ukupno 819 tisuća osoba bilo hospitalizirano, a provedeno je nešto više od 5,2 milijuna testiranja na prisutnost koronavirusa (Tablica 3.). Navedeni podatci ne isključuju mogućnost višestrukih zaraza i višestrukih testiranja i ne odnose se na ukupan broj zaraženih ili testiranih osoba već na broj infekcija i testiranja. Preminulo je ukupno 16.912 osoba zaraženih COVID-19 (do 25. rujna 2022.), od čega najviše u 2021. godini kao posljedica popuštanja vrlo striktnih mjera u prethodnom razdoblju (Tablica 3.). Najbolji mehanizam kontrole širenja bolesti, uz mjere restrikcije, je cijepljenje stanovništva koje u Hrvatskoj počinje krajem 2020. godine, tj.

¹ Podatci za 2022. godinu nisu objavljeni prema spolu.

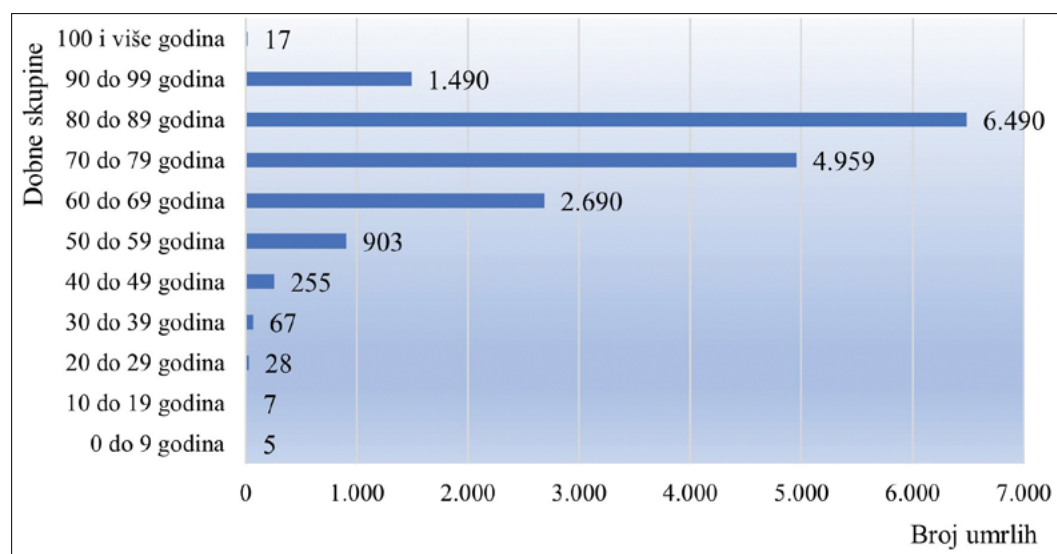
27., 28. i 29. prosinca 2020. dolaskom i distribucijom prvih doza cjepiva tvrtke Pfizer-BioNTech (Vlada RH, 2020). Tijekom 2021. godine, osim s navedenom tvrtkom, Hrvatska je zaključila ugovore i s drugim proizvođačima pa su distribuirana i cjepiva AstraZeneca/Oxford, Johnson & Johnson/Janssen i Moderna, s blizu 12 milijuna dostavljenih doza (Blekić i Kljaić Bukvić, 2021). Ukupno je do 21. veljače 2023. godine u Hrvatskoj potrošeno 5,36 milijuna doza cjepiva, a procijepljenost prvom dozom iznosila je 59,95 % ukupnoga stanovništva (HZJZ, 2023).

Tablica 3. Razmjeri pandemije COVID-19 u Hrvatskoj (kumulativni pokazatelji od 15. travnja 2020. do 25. rujna 2022.)

POKAZATELJI	BROJ
Ukupan broj potvrđenih infekcija	1.228.140
Ukupan broj hospitaliziranih osoba	818.734
Ukupan broj osoba na respiratoru	80.524
Ukupan broj testiranja	5.256.380
Ukupan broj preminulih osoba zaraženih COVID-19	16.912
COVID-19 mortalitet 2020.	3.919
COVID-19 mortalitet 2021.	8.617
COVID-19 mortalitet 2022. (stanje na dan 25. rujna 2022.)	4.376

Izvor: HZJZ, 2022.

Bolest COVID-19 bila je najsmrtonosnija za osobe starije životne dobi jer je 93 % preminulih osoba bilo starije od 60 godina. Najveći broj i udio bio je u dobnim skupinama od 80 do 89 godina te od 70 do 79 godina, ukupno 2/3 svih umrlih, dok je najmanji udio u najmlađim dobnim skupinama (Sl. 1.). Pritom, profil COVID-19 smrtnosti u većini zemalja potvrđuje kako su čimbenici rizika vrlo slični ostalim uzrocima smrti, tj. da smrtnost najviše ovisi o dobnoj komponenti (Gompertzov zakon smrtnosti), ali i o vanjskim faktorima koji mogu utjecati na promjenu smrtnosti, kao npr. cijepljenje odnosno liječenje (Goldstein i Lee, 2020).

Slika 1. Broj umrlih od bolesti COVID-19 u Hrvatskoj (kumulativno) prema dobnim skupinama (2020. – rujna 2022.)

Izvor: HZJZ, 2021 i 2022.

Demografski i prostorni (geografski) čimbenici te karakteristike upravljačkih sustava, osobito javnozdravstvenoga, mogu značajno modulirati ukupni učinak široko rasprostranjene pandemije (Jia i dr., 2020; Mollalo i dr., 2020; Borjas, 2020; Almagro i Orane-Hutchinson, 2020; Sannigrahi i dr., 2020). Drugim riječima, razina rizika od infekcije COVID-19 razmjerna je veličini populacije, dobnim karakteristikama, prostornom razmješčaju i dominantnom tipu naseljenosti (disperzni ruralni ili okupljeni urbani prostor). U tablici 4. prikazani su odabrani indikatori pandemije na županijskoj razini u Hrvatskoj koji potvrđuju navedene pretpostavke, a prema kojima će se izdvojiti temeljni analitički odnosi. Iako podatci o broju zaraženih osoba u gradovima i općinama nisu dostupni, povezanost razmjera epidemije i broja stanovnika logična je i očekivana, osobito u gradskim, gusto i gušće naseljenim sredinama s većom mobilnosti stanovništva. Najveće županije po broju stanovnika imale su najveći broj potvrđenih COVID-19 infekcija, a to su Grad Zagreb, Splitsko-dalmatinska, Zagrebačka, Primorsko-goranska i Osječko-baranjska, ukupno 732.000 ili 59 % svih registriranih slučajeva zaraze u Hrvatskoj, a sukladno tome, najmanje zaraženih Ličko-senjska i Požeško-slavonska županija. Razmjerno demografskom potencijalu, te su županije imale i najveći broj umrlih, pri čemu je prednjačio Grad Zagreb s 31 % svih preminulih u Hrvatskoj, dok su ostale izdvojene županije imale kumulativan broj umrlih između 1.000 i 2.000 (Tablica 4.).

S druge strane, točniji pokazatelji posljedica zaraze COVID-19 među županijama su oni relativni kao što su CFR ili *Case Fatality Ratio* koji pokazuje odnos smrtnih ishoda među zaraženim, te stopa specifičnoga COVID-19 mortaliteta na ukupan broj stanovnika (obično 100.000 osoba). Važno je napomenuti kako vrijednosti CFR-a pokazuju omjer potvrđenih smrti izazvanih infekcijom u odnosu na broj potvrđenih slučajeva, a s obzirom na dinamiku razvoja bolesti i učestalost umiranja stvarni rizik za zaraženu osobu uvijek je veći (Mathieu i dr., 2021). Prilikom interpretacije podataka treba uzeti u obzir i kako je većina država prikupljala podatke o pozitivnim (potvrđenim) slučajevima, a ne osobama, činjenicu da se masovnijim testiranjima smanjuju nacionalne vrijednosti CFR-a te nemogućnost određivanja ukupnoga broja slučajeva (Sorci i dr, 2020). Iako ima značajne nedostatke, od čega je najveći njegova promjenjivost, CFR je često korišteni analitički pokazatelj rizika od smrtnosti izazvane bolesti COVID-19. Najveći CFR u Hrvatskoj imale su visokodepopulirajuće i stare županije; Karlovačka, Koprivničko-križevačka, Krapinsko-zagorska, Ličko-senjska i Osječko-baranjska županija, s rasponom CFR-a između 2 % i 2,7 %, dok je državni CFR bio 1,37 % (Tablica 4.). Stopa COVID-19 smrtnosti u Hrvatskoj na 100.000 stanovnika vrlo je visoka – 441,03 (na 100.000 stanovnika umirala je prosječno 441 osoba), među deset najvećih u svijetu (više o poretku u idućem poglavlju). Najveću stopu COVID-19 smrtnosti imali su Grad Zagreb, s obzirom na velik broj slučajeva zaraze (678,73), te Varaždinska (663,64) i Osječko-baranjska županija s vrlo visokim stupnje ostarjelosti, a najmanje one županije s povoljnijim demografskim pokazateljima (pozitivan migracijski saldo i veći udio mladoga stanovništva) – Istarska i Dubrovačko-neretvanska županija (Tablica 4.).

Tablica 4. Razmjeri pandemije bolesti COVID-19 na razini županija (od 15. travnja 2020. do 23. listopada 2022. godine) - kumulativno

ŽUPANIJE	Broj stanovnika 2021.	Broj slučajeva zaraze	Broj preminulih od COVID-19	% preminulih od COVID-19	CFR - Case Fatality Ratio	Stopa COVID-19 mortalitet/100.000
Bjelovarsko-bilogorska	101.879	24.867	416	2,44 %	1,67 %	408,33
Brodsko-posavska	130.267	33.362	449	2,63 %	1,35 %	344,68
Dubrovačko-neretvanska	115.564	43.645	325	1,90 %	0,74 %	281,23
Grad-Zagreb	767.131	281.836	5.206	30,49 %	1,85 %	678,63
Istarska	195.237	31.736	507	2,97 %	1,60 %	259,68
Karlovačka	112.195	30.815	806	4,72 %	2,62 %	718,39
Koprivničko-križevačka	101.221	24.365	517	3,03 %	2,12 %	510,76
Krapinsko-zagorska	120.702	29.833	620	3,63 %	2,08 %	513,66
Ličko-senjska	42.748	11.261	256	1,50 %	2,27 %	598,86
Međimurska	105.250	43.549	378	2,21 %	0,87 %	359,14
Osječko-baranjska	258.026	65.610	1.697	9,94 %	2,59 %	657,69
Požeško-slavonska	64.084	13.121	240	1,41 %	1,83 %	374,51
Primorsko-goranska	265.419	117.895	1.094	6,41 %	0,93 %	412,18
Sisačko-moslavačka	139.603	38.214	433	2,54 %	1,13 %	310,17
Splitsko-dalmatinska	423.407	167.475	1.403	8,22 %	0,84 %	331,36
Šibensko-kninska	96.381	34.559	365	2,14 %	1,06 %	378,71
Varaždinska	159.487	57.506	1.060	6,21 %	1,84 %	664,63
Virovitičko-podravska	70.368	14.750	287	1,68 %	1,95 %	407,86
Vukovarsko-srijemska	143.113	30.292	500	2,93 %	1,65 %	349,37
Zadarska	159.766	51.408	507	2,97 %	0,99 %	317,34
Zagrebačka*	299.985	98.543	10	0,06 %	0,01 %	3,33
UKUPNO	3.871.833	1.244.642	17.076**	100,00 %	1,37 %	441,03

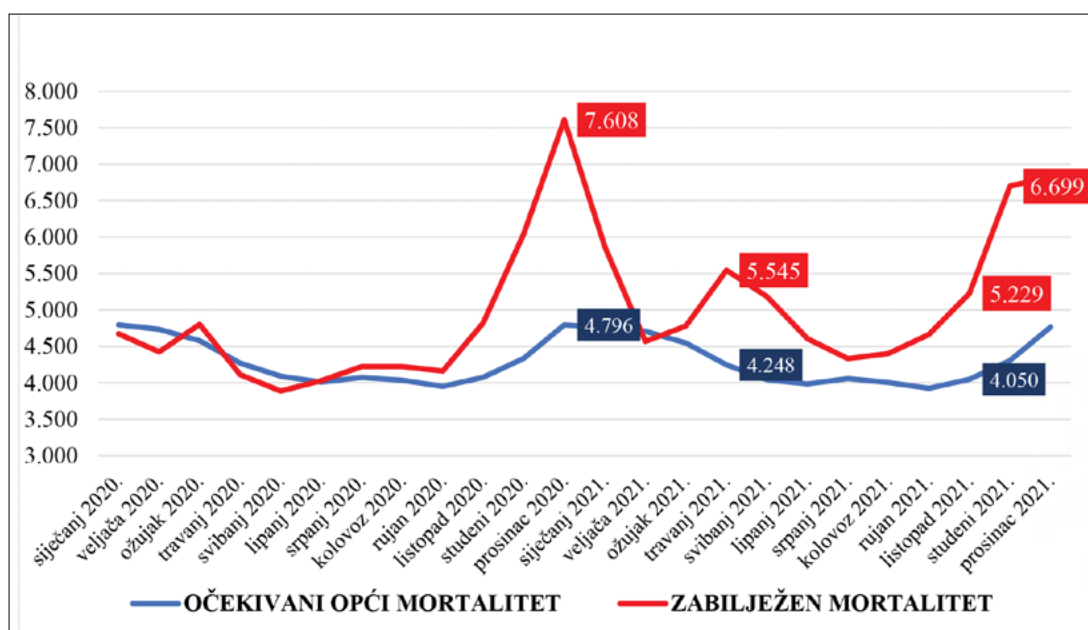
* Kumulativan broj preminulih od virusa COVID-19 u Zagrebačkoj županiji u službenoj statistici je 10, no zasigurno je riječ o pogrešci s obzirom na to da su drugi izvori navodili višestruko veću COVID-19 smrtnost u prijašnjim razdobljima (primjerice, u travnju 2021. kumulativan broj preminulih bio je 73 (Dugoselska kronika, 2022)).

* Podatci o ukupnom broju umrlih razlikuju se s obzirom na podatke iz tablice 3., a s obzirom na različito razdoblje prikupljanja / objave podataka.

Izvor: Vlada RH, 2022; DZS, 2022b.

6. Pandemijski „višak smrtnosti“ u Hrvatskoj i prostorno-demografske razlike

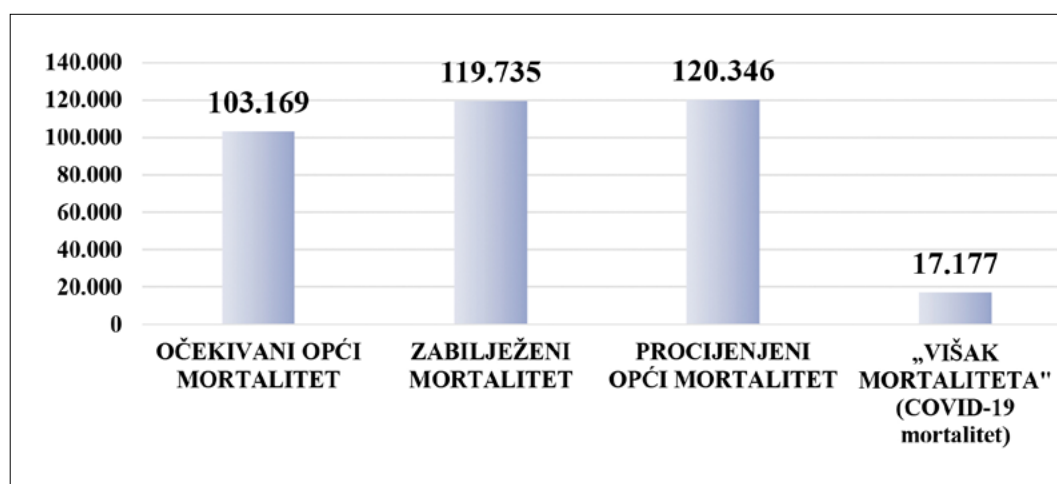
Specifičan COVID-19 mortalitet u Hrvatskoj, kao i u ostalim državama sličnih demografskih obilježja, ima izraženu prostornu diferencijaciju koja proizlazi iz nepovoljnoga dobnoga sastava iz pretpandemijskoga razdoblja. Nepovoljni trendovi stečeni u „normalnim“ okolnostima pritom se izrazito brzo nastavljaju kada na njih utječu izvanredni faktori, primjerice ratovi, prirodne katastrofe i epidemije / pandemije različitih bolesti. Potvrđuje to i usporedba stopa općega mortaliteta 2015. i 2021. godine na državnoj i regionalnoj (županijskoj) razini. Stopa općega mortaliteta Hrvatske tako je 2015. iznosila 12,9 promila, a 2021. 16,1 promil (DZS, 2018 i 2022a), dok su najveći porast, očekivano, bilježile najstarije hrvatske županije, a nešto povoljnije odnose županije s prosječnom mlađim stanovništvom (npr. Međimurska). Metoda „viška mortaliteta“ (*excess mortality*) uzima se kao primjeren pokazatelj odnosa između očekivanoga (prosječnoga) i zabilježenoga (efektivnoga) mortaliteta, pri čemu se razlika u broju umrlih pripisuje djelovanju specifičnoga faktora (pojava i razvoj bolesti COVID-19). Potrebno je naglasiti da takva metoda ukazuje na okvirno djelovanje novih faktora te da se ne smije u potpunosti isključiti mogućnost izraženijega djelovanja onih neizravnih faktora (npr. utjecaj brojnijih generacija). S obzirom na to da je takve utjecaje teško metodološki razdvojiti, većina zemalja prihvatila je metodu „viška smrtnosti“, uz navedena ograničenja. Prema podatcima Svjetske zdravstvene organizacije i Državnoga zavoda za statistiku, na slici 2. prikazano je kretanje očekivanoga i općega mortaliteta od siječnja 2020. do prosinca 2021. godine. Uočava se izraženija dinamika povećane smrtnosti u jesenskim mjesecima 2020. i početkom 2021. godine, nakon čega se vrijednosti očekivanoga i registriranoga mortaliteta izjednačavaju (Slika 2.). Slično, intervalno povećanje općega mortaliteta dogodilo se ponovno u jesenskim i zimskim mjesecima 2021. godine, no nešto manjega intenziteta nego u istom razdoblju prethodne godine. Takvu dinamiku uvjetovali su vanjski faktori, tj. početak cijepljenja početkom 2021. godine i docjepljivanje tijekom cijele godine, geografske razlike (godišnja doba) te institucionalni pristup u vidu restriktivnih mjera kretanja, okupljanja i boravka ljudi.

Slika 2. Usporedba očekivanoga i zabilježenoga broja umrlih u Hrvatskoj 2020. i 2021. godine

Izvor: WHO, 2022a i 2022b; DZS, 2022a i 2023.

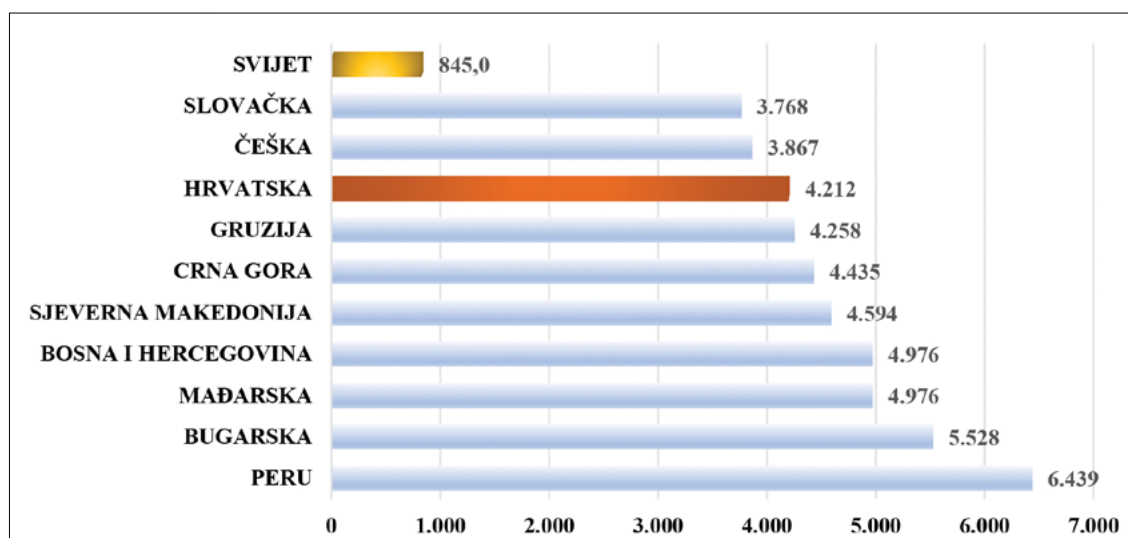
WHO je, na temelju prikupljanja kumulativnih podataka o broju zaraženih i umrlih osoba od pojave prvih slučajeva zaraze, izradio profil „pandemijskoga“ mortaliteta za svaku državu koja je omogućila dostupnost podataka. Prema tom izvoru, za razdoblje pandemijskih godina, 2020. i 2021., očekivani opći mortalitet Hrvatske bio je 103.169 umrlih, procijenjeni opći mortalitet 120.346 umrlih, a kumulativni registrirani (efektivni) 119.735. Uzimajući u obzir procijenjenu ili registriranu opću smrtnost u odnosu na očekivanu ukupnu smrtnost, razlika od 16.500 do 17.200 „viška umrlih“ pripisuje se „pandemijskom“ mortalitetu (Slika 3.), a spomenuta varijabilnost proizlazi iz nemogućnosti praćenja dinamike bolesti u realnom vremenu i kombiniranju različitih izvora podataka (javno-zdravstvena, nacionalna i svjetska zdravstvena statistika). Uspoređujući prosječni „višak mortaliteta“ u pandemijskom razdoblju (2020. i 2021.) u odnosu na pretpandemijsko razdoblje (2015. – 2019.) na županijskoj razini, najveće povećanje općega mortaliteta (iznad 15 %) imali su Grad Zagreb (18,55 %), Zagrebačka (17,04 %), Varaždinska (16,35 %), Karlovačka (16,18 %) i Osječko-baranjska županija (15,67 %), dok je prosječni „višak mortaliteta“ u istom petogodišnjem razdoblju na razini Hrvatske iznosio 13,50 % (DZS, 2016. – 2021.).

Slika 3. Profil „pandemijskoga“ mortaliteta u Hrvatskoj 2020. i 2021. godine
 Izvor: WHO, 2022a i 2022b.

7. Usporedba specifičnoga COVID-19 mortaliteta u Hrvatskoj s odabranim zemljama

Specifična smrtnost izazvana bolesti COVID-19, kao što je i prethodno istaknuto, obuhvaća različite pristupe mjerenju pandemijskoga intenziteta, pri čemu je moguće izdvojiti nekoliko zajedničkih faktora koji doprinose razlikama u broju umrlih. U unutarnje faktore ubrajaju se način praćenja podataka o izloženosti i posljedicama pandemije (razlikovanje slučaja i infekcije, testiranja i sl.), način upravljanja koronakrizom, karakteristike zdravstvenoga sustava i ostali faktori (The John Hopkins Coronavirus Research Center, 2023). Primjerice, s povećanjem broja testiranih osoba više je registriranih slučajeva pa se smanjuje omjer smrtnosti, dok nedostatni kapaciteti i prevelika opterećenost zdravstvenoga sustava taj omjer povećavaju. Demografski faktori izdvajaju se kao posebna skupina s obzirom na izravnu povezanost biološke strukture i povećanoga rizika od smrtnosti na općoj (ukupnoj) i specifičnoj mortalitetnoj razini.

Slika 4. Države s najvećom stopom COVID-19 smrtnosti u odnosu na broj stanovnika (milijun)
 Izvor: OWiD, 2022.

Ukupan broj preminulih osoba u svijetu tijekom pandemije (do listopada 2022. godine) prelazio je 6,5 milijuna (OWiD, 2022), a, nažalost, Hrvatska je jedna od deset država s najvećom stopom COVID-19 smrtnosti u odnosu na broj stanovnika (Slika 4.). Najveći omjer smrtnosti prema broju potvrđenih slučajeva u odnosu na opću populaciju imaju proporcionalno Peru i države Jugoistočne i Srednje Europe, tj. Bugarska, Mađarska, Bosna i Hercegovina i Sjeverna Makedonija (ne nužno i apsolutno najviše smrtnih slučajeva), dok je Hrvatska na 8. mjestu s ukupno 4.212 umrlih osoba od zaraze koronavirusom na milijun stanovnika (Slika 4.). Peru je imao niz specifičnih faktora zbog kojih je COVID-19 bio najsmrtonosniji upravo u toj državi unatoč (ranim) restriktivnim mjerama i zabranama kretanja, a odnosi se na potkapacitiranost zdravstvenoga sustava, ovisnost o uvozu medicinskih potrepština i lijekova, ekonomsku slabost, prenapučenost, siromaštvo, nestabilnu političku situaciju, dominaciju poslova koji nisu omogućavali pridržavanje karantenskih mjera i sl. (NPR News, 2021). Upravo je iz tih razloga, osim najviše stope COVID-19 mortaliteta, u Peruu registriran i najveći rizik od umiranja među zaraženom populacijom, čak 5 % na 100 zaraženih (The John Hopkins Coronavirus Research Center, 2023). S druge strane, slične vrijednosti europskih država s najvišom stopom specifičnoga mortaliteta uvjetovane su procesom starenja stanovništva s kojim izloženost rizicima raste, ali i različitom tranzicijskom društveno-ekonomskom prilagodbom nakon osamostaljenja. Prema predloženim podacima (Slika 4.), potrebno je istaknuti kako uspješnije države u toj prilagodbi imaju nižu stopu COVID-19 mortaliteta, npr. Češka i Slovačka, dok države Jugoistočne Europe imaju nešto više vrijednosti. Takav zaključak potvrđuje i tzv. teorija sekundarne demografske tranzicije koja izrazito nisku razinu fertiliteta u tim državama objašnjava porastom važnosti individualizma te osobnih prava i sloboda koji su izraženiji u jugoistočno-europskoj populaciji, a s obzirom na trendove porasta divorcijaliteta, pada nupcijaliteta, povećanja broja partnerskih i životnih zajednica, porasta izvanbračno rođene djece i sl. u njima (Čipin i Strmota, 2014).

Iz svega navedenoga jasna je složenost izdvajanja stvarnih odraza pandemije na demografski razvoj, sukladno višeuvjetovanosti koja proizlazi iz obilježja upravljačkih, javnih, zdravstvenih, socijalnih i ostalih sustava koji su utjecali na dinamiku širenja bolesti i povećanja rizika (smrtnosti).

8. Zaključak

Problematika metodološkoga praćenja razmjera i intenziteta pandemije bolesti COVID-19 u Hrvatskoj ukazuje na jednake izazove kao i u ostalim državama koje su kontinuirano pratile dinamiku i tijek razvoj bolesti. Usporedivost demografskih značajki i pandemijskoga utjecaja otežana je iz nekoliko razloga, prije svega zbog razine demografskih negativnosti prirodnoga kretanja stanovništva u pretpandemijskom razdoblju koja, u slučaju izvanrednih pandemijskih okolnosti, dodatno ubrzava te procese. Iz tih razloga nije u potpunosti moguće razdvojiti demografsko naslijeđe i posljedice pandemije s obzirom na to da je jedini izravni pokazatelj povećana smrtnost u odnosu na očekivanu (prosječnu). Stoga, specifičan COVID-19 mortalitet treba interpretirati u okviru navedenih ograničenja, ne isključujući mogućnost jačega djelovanja demografskih čimbenika iz prethodnoga razdoblja. Bez obzira na niz ograničenja u prikupljanju podataka među državama i višeuovjetovanost u upravljanju koronakrizom, podatci o broju zaraženih i broju smrtnih ishoda ukazuju na izražene prostorne razlike u svijetu. Hrvatska je, nažalost, s obzirom na podmakli stupanj ostarjelosti i prosječne vrijednosti općega mortaliteta od 2015. godine, rangirana među deset država s najvećom COVID-19 smrtnosti u odnosu na njezinu ukupnu populaciju. Također, analitički pristup na regionalnoj (županijskoj) razini, potvrđuje korelaciju demografskih (bioloških), prostornih i upravljačkih (institucionalnih) faktora u Hrvatskoj, što uostalom naglašavaju i iskustva ostalih europskih tranzicijskih zemalja koje, zajedno s Hrvatskom, čine demografski najrizičnije COVID-19 područje na svijetu. S obzirom na izdvojene zaključke u radu, metodološko-analitički pristup može poslužiti kao osnova za daljnja razmatranja učinaka pandemije na razvoj stanovništva.

LITERATURA I IZVORI PODATAKA

- Almagro, M.; Orane-Hutchinson, A. (2022). JUE Insight: The determinants of the differential exposure to COVID-19 in New York city and their evolution over time. *Journal of Urban Economics* 127, 103293. doi: 10.1016/j.jue.2020.103293.
- Beane, T.; Clarke, J. M.; Jain, V.; Golestaneh, A. K.; Lyons, G.; Salman, D.; Majeed, A. (2020). Excess mortality: the gold standard in measuring the impact of COVID-19 worldwide? *Journal of the Royal Society of Medicine*, 113 (9), str. 329-334. doi: 10.1177/0141076820956802.
- Blekić, M.; Kljaić Bukvić, B. (2021). Cjepiva za koronavirusnu bolest (COVID-19). *Liječnički vjesnik* 143 (5-6), str. 192-208. <https://doi.org/10.26800/LV-143-5-6-7>.
- Borjas, G. J. (2020). Demographic Determinants of Testing Incidence and COVID-19 Infections in New York City Neighborhoods. Faculty Research Working Paper Series, *HKS Working Paper Series* RWP20-008. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3572329>.
- Čipin, I.; Strmota, M. (2014). Druga demografska tranzicija u Hrvatskoj. U: Akrap, A., Čipin, I. i Strmota M. (Ur.), *Zbornik radova znanstvenog skupa „Demografija u Hrvatskoj”* (65-81). Zagreb: Ekonomski fakultet.
- Dörre, A.; Doblhammer, G. (2022). The effect of Gender on Covid-19 Infections and Mortality in Germany: Insights From Age- and Sex-Specific Modelling of Contact Rates, Infections, and Deaths in the Early Phase of the Pandemic. *PLoS ONE* 17(5), e0268119. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0268119>

- Dowd, J. B.; Andriano, L.; Brazel, D. M.; Rotondi, V.; Block, P.; Ding, X.; Liu, Y.; Mills, M. C. (2020). Demographic science aids in understanding the spread and fatality rates of COVID-19. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States* 117 (18), str. 9696-9698. doi: 10.1073/pnas.2004911117.
- Dugoselska kronika (2022). Zagrebačka županija: 231 novi slučaj COVID-19, ozdravilo 195 osoba. <https://www.dugoselska-kronika.hr/zagrabacka-zupanija/zagrabacka-zupanija-231-novi-slucaj-covid-19-ozdravilo-195-osoba>. Pristup: 25. 10. 2022.
- DZS RH, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2018). *Prirodno kretanje stanovništva Republike Hrvatske u 2017*. Zagreb.
- DZS RH, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2022a). *Prirodno kretanje stanovništva Republike Hrvatske u 2021*. Zagreb.
- DZS RH, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2022b). *Konačni rezultati Popisa stanovništva, kućanstva i stanova*. Zagreb.
- DZS RH, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2023). *Učinci pandemije bolesti COVID-19 na društveno-ekonomske pokazatelje*. <https://web.dzs.hr/Hrv/Covid-19/stanovnistvo-umrli.html>. Pristup: 13. 3. 2023.
- Fitzpatrick, P. (2020). The challenges of international comparisons of COVID-19. *Irish Journal of Medical Sciences* 190, str. 483-484.
- Gibney, M. J.; Margetts, B. M.; Kearney, J. M.; Arab, L. (2013). *Public Health Nutrition*. Blackwell Science.
- Goldstein, J.R.; Lee, R.D. (2020). Demographic perspectives on the mortality of COVID-19 and other epidemics. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States* 117 (36), str. 22035–2204. doi: 10.1073/pnas.2006392117.
- Green W. Lawrence (2022). *The PRECEDE-PROCEED Model. Origins and Evolution*. <https://www.lgreen.net/precede-proceed>. Pristup: 4. 4. 2023.
- Giattino, C., Hannah Ritchie, Esteban Ortiz-Ospina, Joe Hasell, Lucas Rodés-Guirao i Max Roser (2023). *Excess mortality during the Coronavirus pandemic (COVID-19)*. <https://ourworldindata.org/excess-mortality-covid#citation>. Pristup: 5. 4. 2023.
- HZJZ, Hrvatski zavod za javno zdravstvo (2016). Izvješća o umrlim osobama u 2015. godini.
- HZJZ, Hrvatski zavod za javno zdravstvo (2017). Izvješća o umrlim osobama u 2016. godini.
- HZJZ, Hrvatski zavod za javno zdravstvo (2018). Izvješća o umrlim osobama u 2017. godini.
- HZJZ, Hrvatski zavod za javno zdravstvo (2019). Izvješća o umrlim osobama u 2018. godini.
- HZJZ, Hrvatski zavod za javno zdravstvo (2020). Izvješća o umrlim osobama u 2019. godini.
- HZJZ, Hrvatski zavod za javno zdravstvo (2021). Izvješća o umrlim osobama u 2020. godini.
- HZJZ, Hrvatski zavod za javno zdravstvo (2022). COVID-19 izvješće, rujan 2022. <https://www.hzjz.hr/aktualnosti/covid-19-izvjesce-hzjz-a/>. Pristup: 22. 10. 2022.
- HZJZ, Hrvatski zavod za javno zdravstvo (2023). *Dnevna izvješća o cijepljenju*. <https://www.koronavirus.hr/dnevna-izvjesca-o-cijepljenju/953>. Pristup: 7. 4. 2023.
- Jia, J. S.; Lu, X.; Yuan, Y.; Xu, G.; Jia, J.; Christakis, N. A. (2020). Population flow drives spatio-temporal distribution of COVID-19 in China. *Nature* 582, str. 389-394.

- Luo, G., Zhang, X., Zheng, H. i He, D. (2021). Infection fatality ratio and case fatality ratio of COVID-19, *International Journal of Infection Diseases*, 113, str. 43-46.
- Mathieu, E.;Ritchie, H.; Rodés-Guirao, L.; Appel, C.; Gavrilov, D.; Giattino, C.; Hasell, J.; Macdonald, B.; Dattani, S.; Beltekian, D.; Ortiz-Ospina, E.; Roser, M. (2021). *Mortality Risk of COVID-19*. <https://ourworldindata.org/mortality-risk-covid>. Pristup: 5. 4. 2023.
- Mollalo, A.; Vahedi, B.; Rivera, K. M. (2020). GIS-based spatial modeling of COVID-19 incidence rate in the continental United States. *Science of The Total Environment* 728, 138884.
- NPR News (2021). Beaubien, J.. November 27, 2021. Peru has the world's highest COVID death rate. Here's why. <https://www.npr.org/sections/goatsandsoda/2021/11/27/1057387896/peru-has-the-worlds-highest-covid-death-rate-heres-why>. Pristup: 5. 4. 2023.
- OWiD, Our World in Data (2022). *Coronavirus Pandemic (COVID-19)* <https://ourworldindata.org/coronavirus>. Pristup: 25. 10. 2022.
- Salomon, J. A.; Murray, C. J. L. (2002). The epidemiologic transition revisited: Compositional models for causes of death by age and sex. *Population and Development Review* 28 (2), str. 205-228.
- Sannigrahi, S.; Pilla, F.; Basu, B.; Basu, A. S. (2020). The overall mortality caused by COVID-19 in the European region is highly associated with demographic composition: A spatial regression-based approach. <https://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/2005/2005.04029.pdf>. Pristup: 5. 4. 2023.
- Sorci, G.; Faivre, B.; Morand, S. (2020). Explaining among-country variation in COVID-19 case fatality rate. *Scientific Reports* 10, 18909.
- The John Hopkins Coronavirus Research Center (2023). *Mortality in the most affected countries*. <https://coronavirus.jhu.edu/data/mortality>. Pristup: 5. 4. 2023.
- Vlada Republike Hrvatske (2020). *Početak cijepljenja protiv bolesti COVID-19 u Hrvatskoj*. <https://vlada.gov.hr/vijesti/pocetak-cijepljenja-protiv-bolesti-covid-19-u-hrvatskoj/31139>. Pristup: 7. 4. 2023.
- Vlada Republike Hrvatske (2022). Službena stranica Vlade za pravodobne i točne informacije o koronavirusu. <https://www.koronavirus.hr/zupanije>. Pristup: 16. 3. 2023.
- WHO, World Health Organization (2022a). *WHO Coronavirus (COVID-19) Dashboard*. <https://covid19.who.int>. Pristup: 16. 3. 2023.)
- WHO, World Health Organization (2022b). *Global excess deaths associated with COVID-19, January 2020 - December 2021*, <https://www.who.int/data/stories/global-excess-deaths-associated-with-covid-19-january-2020-december-2021>. Pristup: 6. 4. 2023.
- Wertheimer-Baletić, A. (2003). Razvoj stanovništva Hrvatske – reproduksijske odrednice. *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci : časopis za ekonomsku teoriju i praksu* 21 (2), 29-47.
- Zhou, F.; Yu, T.; Du, R.; Fan, G.; Liu, Y.Liu, Z. i ostali (2020). Clinical course and risk factors for mortality of adult inpatients with COVID-19 in Wuhan, China: A retrospective cohort study. *THE LANCET* 395 (10229), str. 1054-1069. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30566-3](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30566-3).

Correlation of Demographic Characteristics and the Intensity of the COVID-19 Pandemic in Croatia

ABSTRACT

The paper problematizes the connection between the scale of the COVID-19 pandemic in Croatia and demographic characteristics. Through the analytical procedure, several conclusions were extracted, related to the methods and ways of monitoring the increased mortality caused by COVID-19 disease, from which a total of 16,912 people died since the first case in February 2020 to September 2022. The dynamics and consequences of the spread of the disease are monitored using two relative indicators, *Case Fatality Ratio* - CFR and *Infection Fatality Ratio* - IFR, which show the ratio of deaths in relation to registered cases (CFR) or infections (IFR). Croatia, like most countries, did not differentiate cases and infections, so the CFR and IFR values are the same (1.37%). The biggest methodological shortcoming of this approach is the fact that it does not allow monitoring the number of infected persons and already registered cases, as well as multiple infections, which is why it is assumed that the scale of the pandemic is up to two to three times greater. “Excess mortality” is most often used as a relevant indicator of a specific increase in mortality. The average “excess mortality” in the Republic of Croatia in the pandemic period compared to the pre-pandemic period was 13.5%, and one of the highest rates of COVID-19 mortality in the world was also registered (4,410 people per million inhabitants). Indicators of the scale of the pandemic at the county level confirmed the correlation with demographic characteristics, primarily the age composition and degree of aging of the counties, but also the characteristics of age-sex (general) mortality. By comparing Croatia with selected neighboring and transition countries, a demographically conditioned similarity was established with regard to the intensity of COVID-19 mortality.

KEYWORDS: COVID-19, age composition, Croatia, specific mortality, “excess mortality”

Stručni članak

David Car, univ. bacc. hist.¹

Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu

Borongajska cesta 83d, Zagreb

dcar@fhs.unizg.hr

Potencijali demografske obnove Banovine

SAŽETAK

Banovina, omeđena rijekama Kupom i Savom te granicom prema Bosni i Hercegovini, predstavlja jedno od najnerazvijenijih područja Republike Hrvatske. Niz negativnih ekonomskih, društvenih, političkih i drugih faktora prisutnih u njenoj povijesti potaknuo je demografsku eroziju pri čemu je, bez obzira na porast broja stanovnika karakterističan za veći dio razdoblja druge polovice 19. i prve polovice 20. stoljeća, snažan utjecaj spomenutih čimbenika rezultirao promjenom toga trenda, tako da je u popisima od 1961. godine do danas primjetan konstantan pad broja stanovnika. Svoj vrhunac „demografska katastrofa“ dostignula je u drugom desetljeću ovoga stoljeća. Prema konačnim podacima popisa stanovništva iz 2021. godine u gradovima i općinama Banovine živi 46.517 stanovnika, što je samo 38,44 % stanovnika zabilježenih popisom iz 1857., odnosno 26,11 % popisom zabilježenih stanovnika u 1931. godini. Takvo činjenično stanje postavlja pitanje demografskoga opstanka Banovine. Svrha ovoga rada jest predstaviti jednu od polazišnih točaka za ukazivanje uzroka postojećih problema i poticanje rasprave o tom pitanju kako bi se iznjedrila konstruktivna rješenja koja bi omogućila održiv razvoj. U uvodnom je dijelu prikazana povijest Banovine, s naglaskom na procesima koji su utjecali na promjene u broju i strukturama stanovništva. Zatim, rad raščlanjuje dosadašnje pokušaje izrade razvojnih politika na regionalnoj i lokalnoj razini od druge polovice 20. stoljeća do danas te daje skromni prijedlog mogućih mjera za anuliranje negativnih demografskih trendova.

KLJUČNE RIJEČI: Banovina, demografska erozija, razvojna politika, demografska obnova

1. Uvod

Republika Hrvatska trenutačno se nalazi u demografskoj krizi uzrokovanoj mnoštvom ekonomskih, društvenih i političkih činitelja. Rezultati popisa stanovništva provedenoga 2021. godine prikazali su razmjere višedesetljetne demografske erozije. Pad ukupnoga broja stanovnika u kombinaciji s nepovoljnim osnovnim demografskim strukturama (ponajprije dobnom) izravno ugrožava sve javne sustave, a posebice zdravstveni i mirovinski.

U pogledu nepovoljnih pokazatelja područje Banovine predstavlja specifični slučaj, poglavito zbog događaja koji su od izuzetnoga značaja za taj kraj. Ako uzmemo u obzir bližu povijest, riječ je,

1 Autor rada student je I. godine diplomskoga dvopredmetnoga studija povijesti i IV. godine integriranoga prijediplomskoga i diplomskoga dvopredmetnoga studija demografije i hrvatskoga iseljništva na Fakultetu hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu.

dakako, o Domovinskom ratu u kojem su od 1991. do 1995. godine okupirana gotovo sva naselja i koji je ubrzao negativne demografske procese, ali i o potresu s kraja prosinca 2020. godine koji je, barem nakratko, usmjerio pozornost šire javnosti na područje posebne državne skrbi. Međutim, u istoj toj javnosti ne apostrofira se dovoljno problematika demografije, što je ključna problematika u gospodarskoj i svakoj drugoj obnovi. Upravo je to cilj ovoga rada: utvrditi aktualne demografske trendove i njihov uzrok te dati pregled razvojnih politika nastalih na lokalnoj i regionalnoj razini i prijedloge za revitalizaciju depriviranoga područja kako bi se ukazalo na probleme i potaknula rasprava oko njihova rješavanja.

2. Metodološke napomene i dosadašnja istraživanja teme

Kako bi bilo moguće raščlaniti demografske procese svakog područja, pa tako i Banovine, nužno je definirati prostorni obuhvat istog. Uzimajući u obzir povijesne okolnosti, za potrebe rada u obzir će biti uzeto područje koje obuhvaćaju bivši lokalni upravni centri Banske krajine.² U aktualnoj podjeli Republike Hrvatske na gradove i općine te s djelomično promijenjenim teritorijalnim obuhvatom, oni tvore dvanaest jedinica lokalne samouprave: tri grada (Glina, Hrvatska Kostajnica i Petrinja) s površinom od 975,95 km² i devet općina (Donji Kukuruzari, Dvor, Gvozd, Hrvatska Dubica, Jasenovac, Lasinja, Majur, Sunja i Topusko) ukupne površine 1762,04 km². Unutar općina i gradova nalazi se 319 naselja, pri čemu gradovi obuhvaćaju 131 (Grad Glinu čini 69 naselja, Grad Hrvatsku Kostajnicu sedam, a Grad Petrinju 55 naselja), a općine 188 naselja (Donji Kukuruzari 15, Dvor 64, Gvozd 19, Hrvatska Dubica pet, Jasenovac 10, Lasinja osam, Majur 11, Sunja 40 i Topusko 16) (DZS, Popis stanovništva 2021. Stanovništvo po naseljima, tablica 1.; Zakon o područjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj, 2006; ZPUKA, 2020, 15; ZPUSK, 2019, 11).³

Što se tiče izvora korištenih za izradu ovog rada, možemo ih kategorizirati u dvije osnovne skupine. Prvu, ujedno i najznačajniju skupinu, čine podatci Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske, a poglavito međumrežne baze podataka pod naslovom *Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001. i Statistika u nizu*, kojima su pridruženi pojedini rezultati popisa stanovništva provedenih 2001.-2021. godine. Nadalje, korištena su priopćenja i publikacije nastale radom statističkih službi Hrvatske i Jugoslavije u razdoblju od 1951. do 1992. godine, publikacije Ureda

2 Čavrak (2022, 3) navodi kako ne postoji točna granica Banovine, što dokazuju metodološki obrasci pojedinih radova i drugih publikacija. Poznato je, međutim, postojanje najmanje dva popisa naselja Banske krajine nastalih u XIX. stoljeću: izvjesnog von Woltersdorfa (*Die Illyrischen Provinzen und ihre Einwohner*, 1812) i Vinka Sabljara (*Miestopisni riečnik kraljevinah Dalmacije, Hèrvatske i Slavonije*, 1866). Pri izradi rada pojavio se problem jer su podatci često diseminirani isključivo na razinu aktualnih (ili bivših) lokalnih upravnih jedinica (općina, kotareva i sl.) koje su nastajale i nestajale mnoštvom preustroja u proteklom stoljeću i pol. Pojedine publikacije, poput publikacija popisa stanovništva, daju mogućnost diseminacije po naseljima, ali njihovim isključivim korištenjem ne bi bila utvrđena kompletna povijesnodemografska slika Banovine. Stoga se u ovom trenutku najbolje voditi trenutačnom (u ovom slučaju, ali samo djelomično, i bivšom) administrativno-teritorijalnom podjelom. Za područje Banovine je u podacima iz razdoblja druge polovice 20. stoljeća uzet teritorij bivših općina (Socijalističke) Republike Hrvatske: Dvor, Glina, Kostajnica, Petrinja i Vrginmost. One uključuju najveći dio teritorija: isključene su općine Sunja i Jasenovac u cijelosti te manji dio Općine Lasinja. U razdoblju od 1963. do 1992. godine općinske su granice doživjele (minorne) izmjene, ali zbog navedene klasifikacije one nisu uzete u obzir. Godinâ 1992. i 1997. izvršen je temeljit preustroj sustava jedinica lokalne samouprave, a za to je razdoblje bitan fenomen egzistiranja Kotara Glina unutar tadašnje Županije sisačko-moslavačke kreiranoga od teritorija bivših općina Dvor, Glina, Kostajnica, Vojnić i Vrginmost.

3 U navedenom zakonu Općinu Hrvatska Dubica sačinjava šest naselja, dok su u podacima popisa stanovništva iz 2021. godine naselja Gornji i Donji Cerovljani objedinjena u naselje Cerovljani.

za prognanike i izbjeglice Vlade Republike Hrvatske 1994.-1996. godine te *Popis izbeglica i drugih ratom ugroženih lica u Saveznoj Republici Jugoslaviji* UNHCR-a (United Nations High Commissioner for Refugees), Komesarijata za izb[.]eglice Republike Srbije i Komesarijata za raseljena lica Republike Crne Gore (1996), publikacija naziva *Izbeglički korpus u Srbiji prema podacima popisa stanovništva 2002*. Ministarstva ljudskih i manjinskih prava Državne Zajednice Srbije i Crne Gore (2004) i *Knjiga osoba nestalih na području Republike Hrvatske* Ministarstva branitelja Republike Hrvatske i Hrvatskoga crvenoga križa (2012).⁴ Drugu skupinu izvora čine različiti normativno-administrativni izvori (razvojne strategije, službena glasila i dr.) većim dijelom pohranjeni u Državnome arhivu u Sisku (DASK), a vremenski obuhvaćaju razdoblje od druge polovice XIX. stoljeća do danas.⁵

Govoreći o literaturi, korišteni su radovi Dragutina Feletara (1984; 1995), Mladena Friganovića (1981; 1984; 1985), Mladena Klemenčića (1990), Ivana Lajića (1995), Ante Nazora (2011), Ive Nejašmića (2014), Ive Nejašmića i Maje Štambuk (2003), Vere Repac-Roknić (1992), Milana Vreska (1979; 1983; 1986; 1989; 1992; 1994; 1995; 1996), Alice Wertheimer-Baletić (1999; 2004), Alice Wertheimer-Baletić i Jakova Gele (1990) te Dražena Živića (2001). Njima su pridruženi radovi Anđelka Akrapa (2012), Maria Bare (2010), Zdenka Bračića (2011), Nade Križanić, Nele Kušanić i Nade Sarkotić (2002), Svetozara Livade (1988), Marijana Maticke (1981; 1987), Tatjane Šarić (2015), Mirka Valentića (2005) te Stanka Žuljića (2001) kako bi se stvorila potpunija slika utemeljena na povijesnim i aktualnim ekonomskim, društvenim i političkim čimbenicima.

Treba istaknuti kako je primjetna slaba samostalna zastupljenost područja u znanstveno-istraživačkim publikacijama i usmjerenost prema lokalnim sredinama, a ne prema cjelokupnom području Banovine. Ističu se analize Josipa Karadže (2019), Mladena Klemenčića i Danijela Orešića (1991), Jadranke Čačić-Kumpes i Ivice Nejašmića (1991), Adolfa Malića (1974; 1988), Mate Matasa (2004), Ive Nejašmića (1995) i Alice Wertheimer-Baletić (1988) po pitanju demografskih karakteristika i trendova⁶ te publikacije pod uredništvom Vladimira Čavraka (2022), Zvonimira Baletića (1985), Zvonimira Baletića i Bože Marendića (1982) i Franke Vojnović (1996) s pripadajućim radovima (Čavrak, 2022; Marendić i dr., 1982; Opačić, 2022) po pitanju razvoja i razvojnih politika. Njihov je doprinos bezmalo velik, ali mnogo je pitanja i tema, što povijesnih, što aktualnih, ostalo otvoreno. Stoga postoji prilika za buduće povjesničare, demografe i druge znanstvenike: njihova uključenost u ovu problematiku bila bi vrijedan doprinos razumijevanju i rješavanju problema demografske revitalizacije.

4 Treba napomenuti kako je posebnu pozornost potrebno usmjeriti na metodologiju statističkih podataka prezentiranih u publikacijama.

5 O toj će skupini izvora više biti riječi u središnjem dijelu teksta. Dio korištenoga arhivskoga gradiva službeno je pohranjen u sabirnome centru te ustanove u Petrinji (DASK-SACPE), no zbog potresa s kraja prosinca 2020. godine građa se nalazi u centralnom objektu u Sisku. Ovim putem zahvaljujem djelatnicima Arhiva koji su mi pružili svesrdnu pomoć pri analizi građe.

6 Analize Mladena Klemenčića i Danijela Orešića (*Promjene etničkog sastava stanovništva općina Dvor, Glina, Kostajnica, Vojnić i Vrginmost*, 1991), Jadranke Čačić-Kumpes i Ivice Nejašmića (*Promjene etničke strukture Petrinje: demografski i sociološki aspekti*, 1991), Adolfa Malića (*Neke geografske karakteristike suvremenog razvoja općine Glina*, 1988), Ive Nejašmića (*Općina Sunja – osnovne demografske značajke*, 1995) i Alice Wertheimer-Baletić (*Stanovništvo općine Glina*, 1988) nisu korištene pri izradi ovoga rada, ponajprije zbog činjenice što ne obuhvaćaju cjelokupno područje Banovine. Kroz druge izvore i literaturu moguće je raščlaniti demografske karakteristike na toj razini, pa navedeni radovi u ovom slučaju mogu koristiti u svrhu proširenja znanja o demografskim značajkama i trendovima.

3. Osnovne povijesne odrednice demografske destrukcije Banovine

Za demografsko profiliranje Banovine ponajprije su bila značajna osmanlijska osvajanja koja predstavljaju ishodište ukupnih hrvatskih demografskih procesa (Akrap, 2012, 6). Konstantni ratni sukobi, što većega, što manjega opsega, rezultirali su iseljavanjem domicilnoga i doseljavanjem mješovitoga katoličkoga i pravoslavnoga stanovništva. Mirovnim sporazumima potpisanim u Srijemskim Karlovcima (1699.) i Požarevcu (1718.) Osmansko Carstvo prepustilo je površinski velik teritorij Habsburškoj Monarhiji, između ostaloga i veći dio današnje Banovine koji je tada postao dijelom nove državne granice prema Carstvu i dijelom vojnokrajškoga sustava. Taj je teritorij postao baza za mobilizaciju redovite i jeftine oružane sile zbog čega je ekonomski razvoj pao u drugi plan. U kasnijim razdobljima, tj. u XIX. stoljeću, prije integracije s civilnom Hrvatskom 1881. godine, u Banskoj je krajini ipak došlo do gospodarskoga razvoja, ponajprije u području nepoljoprivrednih djelatnosti (obrtništvo, industrija, trgovina), što je omogućilo povećanje ukupnoga broja stanovnika (Braičić, 2011, 399-400; Čavrak, 2022, 6; Karadža, 2019, 4-5; LZMK, 2021, s. v. Banovina; LZMK, 2021, s. v. Vojna krajina; Matas, 2004, 50-53; Valentić, 2005, 448). O tome govore i statistički podatci prema kojima je na popisima stanovništva u razdoblju od 1857. do 1910. godine, izuzev 1880. godine, broj ukupne ljudske populacije konstantno rastao, u konačnici dosegavši 144,94 % bazne vrijednosti (Tablica 1.).

Kontinuitet je vidljiv i nakon završetka Prvoga svjetskoga rata: 1931. godine zabilježen je najveći broj stanovnika i na razini cjelokupne Banovine (178.143) i na razini većine jedinica lokalne samouprave (točnije u sedam od njih ukupno dvanaest), s prosječnim rastom od 1,62 % u odnosu na 1910. godinu, odnosno 7,94 % u odnosu na 1921. godinu za gradove (najvećim u Hrvatskoj Kostajnici, a najmanjim u Petrinji) te rastom od 2,05 %, odnosno 6,88 % za općine (najvećim u Gvozdu, Lasinji i Topuskom, a najmanjim u Donjim Kukuruzarima za 1910. te Hrvatskoj Dubici i Jasenovcu za 1921. godinu). Ukupni rast iznosio je 1,57 % u odnosu na 1910., a 6,73 % u odnosu na 1921. godinu. U općinama Dvor, Hrvatska Dubica i Jasenovac primjetan je pad u odnosu na 1910. godinu u kojoj su zabilježile populacijski maksimum (Tablica 1.; Tablica 2.).

Prema publikaciji *Žrtve rata 1941.-1945.* jugoslavenskoga Saveznoga zavoda za statistiku, u Drugom svjetskom ratu na području bivših općina život su izgubile 19.622 osobe. Ta brojka metodološki obuhvaća osobe koje su izgubile život prema mjestu popisa (SZS, 1966a, 29-31).

Sljedeći značajan period jest onaj od završetka Drugoga svjetskog rata do uspostave Republike Hrvatske. Pad u međupopisnom razdoblju (1931. – 1948.) iznosio je 35.248 stanovnika, tj. gotovo petinu (Tablica 2.). Odmah po završetku rata gospodarska situacija na području Banovine bila je izuzetno teška, poglavito po pitanju opskrbe i prehrane stanovništva (Šarić, 2015, 200). U periodu od 1945. do 1948. godine provedena je agrarna reforma na području cjelokupne Jugoslavije koju je karakteriziralo smanjenje dopuštenoga zemljišnoga fonda u privatnom vlasništvu, kolektivizacija te kolonizacija obitelji iz agrarno prenapučenih u slabije naseljena područja, ponajprije u naselja u kojima je konfiscirano zemljište osoba i obitelji njemačke narodnosti. Tako su, od 9.563 obitelji s područja Narodne Republike Hrvatske koje su naselile Bačku, Baranju i Srijem, njih 574 (s vjerojatno oko 3.200 stanovnika) došle iz Banovine (Bara, 2010, 173-174; Matas, 2004, 54; Maticka, 1981, 289-293; Maticka, 1987, 27). S druge strane, Maticka (1987, 42) navodi kako je unutar Banovine zabilježeno jedanaest obitelji korisnika zemljišnoga fonda agrarne reforme i kolonizacije s ukupno 36 članova. Za to razdoblje karakteristične su i ilegalne migracije domicilnoga stanovniš-

tvu, uglavnom povezane s lošom poratnom situacijom (Šarić, 2015, 200),⁷ ali i pobune lokalnoga seoskoga stanovništva zbog surovosti državne politike prema selu (Čavrak, 2022, 16-18).

Drugu polovicu 20. stoljeća u Hrvatskoj karakteriziralo je plansko gospodarstvo unutar kojega se odvijao proces stihijskoga razvoja industrije, primarno u područjima koja su već imala razvijene industrijske kapacitete, zajedno s pratećim procesima deagrarizacije, deruralizacije i urbanizacije (Akrap, 2012, 15; Baletić, 1985, 155; Livada, 1988, 38). Osnovni rezultat tih procesa na selu bila je transformacija seoskoga stanovništva iz tradicionalno nemigracijskoga u migracijski iznimno aktivni dio ukupne populacije pri čemu je njezin najsposobniji dio – u pogledu fizičkih, intelektualnih i reproduktivnih sposobnosti – napustio seoska naselja. Ne treba, dakako, otpisati i pozitivne posljedice koje su u konačnici produkt navedenih procesa, kao što su povećanje ukupnoga broja pismenoga i školovanoga stanovništva te razvoj nepoljoprivrednih djelatnosti i tehničko-tehnoloških karakteristika gospodarske proizvodnje (Livada, 1988, 37-38). Rastući gradovi, s druge strane, zbog nedovoljno izgrađene prateće infrastrukture nisu mogli prihvatiti ukupni korpus potencijalne radne populacije, što je dovelo do nagloga rasta nezaposlenosti i otvaranja granica 1960-ih godina. Time je nezaposlenima omogućen odlazak na privremeni rad u inozemstvo, što je dio populacije iskoristio trajno se nastanivši u zemljama rada (Akrap, 2012, 15-16; Nejašmić, 2014, 415-416; Wertheimer-Baletić, 2004, 637).

Međutim, za proces industrijalizacije na Banovini nije moguće reći da je bio kvalitetan budući da je, u pogledu razvijenosti, Banovina ostvarivala ispodprosječne (ponekad i kritične) rezultate.⁸ Bez obzira na uložena financijska sredstva koja su rezultirala izgradnjom i modernizacijom infrastrukture (Čavrak, 2022, 18, 22), uzroke nedovoljne razvijenosti pronalazimo u razmjerno

7 Tatjana Šarić (2015, 195-220) na temelju izvora i literature navodi kako je od 1953. do 1961. godine iz Hrvatske pobjeglo oko 27.300 stanovnika, uglavnom pripadnika mlade i neoženjene/neudane populacije te muškoga spola. Nažalost, ti podatci nisu konačni jer prilikom izrade rada autorici nisu bili dostupni svi podatci. Ono što je također zanimljivo primijetiti jest da prezentirani podatci koji se odnose na područje Banovine nisu diseminirani po kotarevima ili općinama, već po oblastima (u ovome slučaju oblastima Zagreb i Karlovac) u kojima se nalazio površinski veći teritorij koji je nepovezan s Banovinom (za administrativno-teritorijalnu podjelu Hrvatske u drugoj polovici XX. stoljeća v. u: Križanić i dr., 2002, 9-71; Žuljić, 2001, 5-6).

8 Ovu tvrdnju dokazuje istraživanje Dragutina Feletara (1984, 39-44) koji je analizirao stupanj razvijenosti općina i zajednica općina Socijalističke Republike Hrvatske koristeći lokacijski kvocijent (količnik broja industrijskih radnika u manjoj i većoj cjelini – u ovom slučaju riječ je o općinama, zajednicama općina i Socijalističkoj Republici Hrvatskoj kao cjelini – dijeljen s količnikom broja stanovnika u manjoj i većoj cjelini) i regionalni faktor (količnik broja industrijskih radnika u manjoj cjelini u promatranoj i prethodnoj usporednoj godini dijeljen s brojem industrijskih radnika u većoj cjelini unutar istog razdoblja). Analiza je obuhvaćala podatke s popisa stanovništva iz 1953., 1961., 1971. i 1981. godine. Prema rezultatima izračuna regionalnoga faktora, općine Dvor, Glina i Vrginmost klasificirane su kao općine s brzim industrijskim razvojem. No bez obzira na ostvareni rezultat, prema izračunu lokacijskoga kvocijenta, u promatranom razdoblju nisu uspjele dostići republički prosjek (1,000), kao što je to ostvarila općina Kostajnica 1981. godine, bivajući označena općinom s propulzivnim industrijskim razvitkom. Općina Petrinja je, izgubivši te iste 1981. godine status općine iznad republičkog prosjeka, kategorizirana kao općina sa stagnirajućim trendom industrijskog razvoja. Po pitanju opće razvijenosti, publikacije *Nedovoljno razvijena područja SR Hrvatske* (1982) urednika Zvonimira Baletića i Bože Marendića te *Razvoj privredno nedovoljno razvijenih krajeva SR Hrvatske* (1985) urednika Zvonimira Baletića dokazuju kako su, po pitanju opće razvijenosti, sve općine Banovine ispod prosjeka SR Hrvatske (100,0). Kao i u Feletarovom istraživanju, kostajnička i petrinjska općina su, iako u skupini ispodprosječnih, po kriterijima bolje rangirane od ostalih općina (Baletić, 1985, 31-32, 205-206, 215-216; Marendić i dr., 1982, 38-39). Govoreći o industrijalizaciji, upečatljiv je odlomak *Društvenog plana razvoja općine Glina od 1976. do 1980. godine* u kojem se navodi kako je poljoprivreda osnovna gospodarska djelatnost u općini, budući da se njome bavi 72 % stanovništva (Društveni plan razvoja općine Glina od 1976. do 1980. godine, svibnja 1976., 6).

niskoj stopi urbanizacije i deagrarizacije općina, uz slabu funkcionalnu diverzifikaciju gradova kojima su konkurirala tri snažna ekonomska gravitacijska centra (Sisak, Karlovac i Zagreb) sposobna privlačiti radnu snagu iz nerazvijenih općina, pogotovo kada je riječ o dnevnim migrantima. Usporedno s time, odvijala se i modernizacija društva i društvenih odnosa. Preobražaj obitelji, uz iseljavanje mladih i ekonomsku situaciju, utjecao je na smanjenje nataliteta, a posljedično i na generacijsku depopulaciju ukupnoga stanovništva, posebice ženskoga, kao i smanjenje ukupnoga broja i promjena u dobnoj strukturi stanovništva, s povoljnijom demografskom slikom u gradovima i općinskim središtima (Baletić, 1985, 77, 90, 106-135; Friganović, 1981, 4-6, 9; Friganović, 1984, 30-33, 35; Friganović, 1985, 4-9; Klemenčić, 1990, 76-78; Malić, 1974, 161-165; Matas, 2004, 54-55; DZS, *Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001.*; Nejašmić i Štambuk, 2003, 470-475; Prvi nacrt dugoročne koncepcije razvoja Banije, listopada 1963., 5; Tablica 4.; Vresk, 1979, 67; Vresk, 1983, 44-47, 51-52; Vresk, 1986, 16-21; Vresk, 1989, 46-55; Vresk, 1992, 103-104, 108-111; Vresk, 1994, 54-60; Vresk, 1995, 62-67; Vresk, 1996, 64-65; Wertheimer-Baletić, 2004, 635-643).⁹

Rezultate depopulacije zorno prikazuju podatci prikupljeni popisima stanovništva u razdoblju od 1948. do 1991. godine. Godine 1953. na području Banovine živjelo je sveukupno 147.585 stanovnika što je povećanje od 3,28 % u odnosu na prethodni popis, tj. 21,96 % više stanovnika od onoga zabilježenoga prvim modernim popisom u Hrvatskoj. To je ujedno i posljednji popis na kojem je zabilježeno povećanje ukupnoga broja stanovnika. Među gradovima najviše je stanovnika imala Glina (32.137, što je povećanje od 1,28 % u međupopisnom razdoblju 1948. – 1953.) dok je najveće postotno povećanje doživjela Hrvatska Kostajnica (7,26 %). U promatranom međupopisnom razdoblju najveće relativno povećanje broja stanovnika na razini općina doživjele su općine Lasinja (7,95 %), Gvozd (5,78 %) i Donji Kukuruzari (4,93 %), a najmanje Općina Jasenovac (0,36 %) dok se u ostalima povećanje kretalo u razmjeru od 2,4 % do 3,97 % (Tablica 2.).

Na popisima iz 1961., 1971., 1981. i 1991. godine vidljiv je trend pada ukupnoga broja stanovnika na skupnoj razini i u većini jedinica lokalne samouprave. Populacijskim centrom u međupopisnom razdoblju 1961. – 1971. godine postala je Petrinja. Uspoređujući podatke s relevantnim istraživanjima, a posebno analizom Dragutina Feletara (1984, 39-44), vidljivo je kako je intenzitet depopulacije u postotcima bio najjači u područjima sa slabije razvijenom industrijom, tj. slabije rangiranim lokacijskim kvocijentom bez obzira na napredak u odnosu na 1953. (baznu) godinu. Područje koje je pripadalo kostajničkoj i petrinjskoj općini, u analizi označeno relativno industrijaliziranim, doživjelo je pad broja stanovnika u naseljima koja se ne nalaze u okolici samoga općinskoga središta iako je službeno zabilježen porast.¹⁰ Većina općina ubrojena je u egzodusno i dobno staro područje, izuzev petrinjske koja je ubrojena u skupinu imigracijskih (Feletar, 1984, 39-44; Feletar, 1995, 72; Klemenčić, 1990, 77-78; Vojnović, 1996, 18; DZS, *Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001.*; Tablica 2.; Tablica 3.;

9 Upečatljiva je rečenica *Prvoga nacrta dugoročne koncepcije razvoja Banije* iz listopada 1963. godine u kojoj se navodi sljedeće: „Područje Banije i nakon učinjenih napora u ovih osamnaest godina od oslobođenja nije se u osnovi izmjenilo.“ (Prvi nacrt dugoročne koncepcije razvoja Banije, listopada 1963., 9).

10 To je posebice vidljivo na primjeru općine Kostajnica. Prema popisu iz 1991. godine, na teritoriju Grada Hrvatska Kostajnica živjela gotovo petina stanovnika više u odnosu na 1953. godinu. Međutim, u Općini Donji Kukuruzari zabilježen je pad od 32,74 %, u Općini Hrvatska Dubica 27,25 % i Općini Majur 37,55 %. Na skupnoj razini broj stanovnika u bivšoj općini Kostajnica smanjio se za 20,56 %. Podatak (populacijski pad) za 1981. godinu na toj istoj razini iznosi 16,83 % (Tablica 2.; Tablica 3.)

Wertheimer-Baletić i Gelo, 1990, 7-16). Ukupno je od 1953. do 1981. godine broj stanovnika bio manji za 13,32 %, a do 1991. godine 17,86 % (Tablica 2.; Tablica 3.).

Zanimljivo, tek je od 1980. godine primjetan kontinuitet u prirodnom padu broja stanovnika. Za pojedine općine uočljive su negativne vrijednosti bilance prirodnoga kretanja stanovništva krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina, dok je u općini Petrinja, zahvaljujući useljavanju, tek krajem 1980-ih godina započelo razdoblje oscilacije između pozitivnih i negativnih vrijednosti promatranoga parametra (usp. SUNRH, 1951, 45-47; SZS, 1964, 542-545; SZS, 1965, 560-563; SZS, 1966b, 532-533; SZS, 1967, 512-513; SZS, 1968, 520-522; SZS, 1969, 520-522; SZS, 1970, 512-514; SZS, 1971, 530-532; SZS, 1972, 536-538; SZS, 1973, 548-550; SZS, 1974, 566-568; SZS, 1975, 565-566; SZS, 1976, 561-562; SZS, 1977, 569-570; SZS, 1978, 611-612; SZS, 1979, 599-600; SZS, 1980, 605-605; SZS, 1981, 597-598; SZS, 1982, 615; SZS, 1983, 615; SZS, 1984, 617; SZS, 1985, 629; SZS, 1986, 633; SZS, 1987, 645; SZS, 1988, 629; SZS, 1989, 639; SZS, 1990, 629; SZS, 1991, 632-633; SZS, 1992, 265, 272).

Uzrok depopulaciji bio je odljev stanovništva emigracijom (Baletić, 1985, 85, 90). O odlasku stanovništva na privremeni rad u inozemstvo govore i dokumenti općinskih službi. U dokumentu glinske općinske uprave od 14. lipnja 1976. godine istaknuto je kako je ukupni broj stanovnika smanjen „u posljednjih 10 godina za 2.397 ili za 7,8% [sic]“ (Informacija o iskustvima o razvoju općine Glina, o djelovanju Fonda za razvoj privredno nedovoljno razvijenih krajeva SRH i o sugestijama i prijedlozima za rješavanje problema nedovoljno razvijenih krajeva, 14. lipnja 1976., 3). Godine 1972. na privremenom radu u inozemstvu nalazilo se 725 stanovnika općine Kostajnica (Ekonomski i drugi pokazatelji Općine Kostajnica, 19. lipnja 1972., 1). Možda najbolji prikaz situacije u promatranj općini, ali i Banovini, daje dokument iz lipnja 1972. godine, a koji sumira probleme u razvoju općine Dvor: „Upravo zbog slabo razvijene privrede i zaostalosti komune najizraženija je stopa migracionih i emigracionih kretanja stanovništva sa ovoga područja“ (U vezi posjete predsjednika Izvršnog vijeća Sabora SRH Peršin [sic, Perišin] dr. Ive. Podaci i osnovni problemi u razvoju općine Dvor, lipnja 1972., 1.).

U tom je razdoblju rastao udio gradskoga stanovništva, koje je 1991. godine sudjelovalo u ukupnom broju stanovnika s 28,24 %, s tim da je prosjek za općinu socijalističke Hrvatske iznosio 38,06 % (Vresk, 1992, 103). U gradskim i općinskim središtima 1991. godine živjela je gotovo trećina ukupnoga broja stanovnika Banovine (Tablica 4.; Tablica 5.).

Posljedice nepovoljnih demografskih procesa dodatno je intenzivirao Domovinski rat. Banovina je bila jedan od niza poprišta ratnih sukoba, a rezultat borbenih djelovanja i okupacije gotovo cjelokupnoga područja bilo je oštećenje ili uništenje mnoštva gospodarskih, kulturnih, sakralnih, stambenih i drugih objekata te javne infrastrukture. Govoreći o ljudskim gubitcima, Dražen Živić (2001, 472, 480) navodi brojku od 1.477 žrtava Domovinskoga rata s područja Sisačko-moslavačke županije: 604 poginula i umrla branitelja, 167 poginulih i umrlih civila, 27 poginulih civila u UNPA zonama, 344 ekshumirana civila i 335 nestalih osoba. S druge strane, Nazor (2011, 376-377) navodi kako je ratni mortalitet branitelja (stanje iz listopada 2002. godine) u istoj županiji iznosio 556 dok je, u razdoblju od 17. kolovoza 1990. do 25. ožujka 1999., poginulo 167 civila.¹¹

11 Potrebno je napomenuti kako ti podatci ne predstavljaju činjenično stanje zbog njihove nepotpune točnosti. Što se tiče Živićevih podataka, riječ je o mahom procijenjenim brojevima dok su nestale osobe kategorizirane prema županiji nestanka, a ne prebivališta. S druge strane, Nazor je prezentirao podatke koji ne predstavljaju točan broj poginulih branitelja i civila jer se pojedini civili nalaze na popisu poginulih branitelja. (usp. Živić, 2001, 480; Nazor, 2011, 377). Osim toga, podatci se odnose na cjelokupnu Sisačko-moslavačku županiju, ali za pretpostaviti je da se najveći dio žrtava odnosi na područje Banovine jer je bilo izravno pogođeno ratom.

Uzimajući u obzir podatke relevantnih tijela iz 2012. godine, od ukupno 1.868 osoba, na popisu zahtjeva za traženje nestalih osoba nalazi se 306 osoba s mjestom rođenja na području pet bivših općina (MBRH i HCK, 2012, 9-31, 33-71).

Izravnim ljudskim žrtvama potrebno je pribrojati i prisilne migracije stanovništva. Početkom ožujka 1993. godine evidentirana su 22.692 prognanika (Repac Roknić, 1992, 282-283, 287-289). Lajić (1995, 61) navodi kako je sredinom 1994. godine zabilježeno 33.096 prognanika s područja Županije sisačko-moslavačke, od kojih je 18.255 s područja Kotara Glina. Prema prvome izvješću *Popisa i predregistracije prognanika, povratnika i izbjeglica u Republici Hrvatskoj 1994.* iz srpnja iste godine, registrirano je 26.835 prognanika i 315 povratnika što je potvrđeno u izvješću Ureda za prognanike i izbjeglice Vlade Republike Hrvatske iz prosinca 1994. godine (UPI, 1994a, prilog 12; UPI, 1994b, prilog 11). U srpnju 1995. godine 25.945 prognanika (UPI, 1995a, prilog 13), a u studenom iste godine, 27.428 prognanika (UPI, 1995b, prilog 9/1).¹² U izvješću iz kolovoza 1996. godine navodi se kako je, u razdoblju od 1. siječnja do 31. svibnja 1996. godine, status prognanika imalo 19.058 osoba, uz 8.314 povratnika (Vlada Republike Hrvatske, 1996, prilozi 3/1 i 3/2). Dio stanovništva hrvatske narodnosti u ratnim je godinama napustio Republiku Hrvatsku.¹³ Što se tiče broja izbjeglica srpske narodnosti nakon završetka rata, 1996. godine broj osoba izbjeglih u Saveznu Republiku Jugoslaviju iznosio je 58.543, uglavnom u Republiku Srbiju (58.121) (UNHCR i dr., 1996, 125-127). Prema popisu stanovništva izvršenom u Srbiji 2002. godine, riječ je o njih 30.011 koji su se nastanili u toj zemlji (Ministarstvo za ljudska i manjinska prava SiCG, 2004, 6-8).

Tablica 1. *Kretanje ukupnoga broja stanovnika Banovine prema popisima stanovništva 1857. – 1910. godine*

Jedinica lokalne samouprave	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.
Donji Kukuruzari	3.403	3.498	3.555	4.426	5.025	5.476
Dvor	17.603	19.447	19.518	22.937	24.910	27.065
Glina	29.254	31.012	29.896	35.470	37.771	39.261
Gvozd	10.154	10.847	10.129	12.618	13.560	14.663
Hrvatska Dubica	5.198	5.645	5.622	6.328	6.599	7.327
Hrvatska Kostajnica	3.377	3.178	3.651	3.458	3.690	4.000
Jasenovac	7.482	8.342	8.162	8.595	8.418	8.733
Lasinja	3.259	3.718	3.559	3.905	4.237	4.562
Majur	2.979	3.006	3.173	3.812	4.084	4.309
Petrinja	18.448	20.403	21.091	24.958	27.873	29.633
Sunja	10.706	12.467	12.919	15.142	16.681	18.275
Topusko	9.148	9.945	9.793	10.688	11.493	12.090

12 U ovom su izvješću prezentirani i podatci iz izvješća publiciranoga u srpnju 1995. godine tako da ga treba uzeti s dozom opreza (v. u: UPI, 1995b, prilog 8).

13 Izvješća Ureda za prognanike i izbjeglice Vlade Republike Hrvatske ne uključuju izbjeglice s područja Republike Hrvatske nastanjene u drugim zemljama, već isključivo izbjeglice s područja Bosne i Hercegovine i Srbije nastanjene u Hrvatskoj, što znači da broj raseljenih osoba nije konačan. Nažalost, autor ne raspolaže s tim podatcima, tako da u ovome trenutku nije moguće utvrditi ukupni broj prisilnih migranata.

Sveukupno	121.011	131.508	131.068	152.337	164.341	175.394
Bazni indeks	100	108,67	108,31	125,89	135,81	144,94
Verižni indeks	-	108,67	99,67	116,23	107,88	106,73

Izvor: DZS, Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857. – 2001. (autorska obrada)

Tablica 2. *Kretanje ukupnoga broja Banovine prema popisima stanovništva 1921. – 1971. godine*

Jedinica lokalne samouprave	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.
Donji Kukuruzari	5.309	5.525	4.340	4.554	4.341	3.737
Dvor	25.165	26.579	22.014	22.808	21.354	18.359
Glina	36.751	39.746	31.732	32.137	30.729	28.336
Gvozd	14.326	16.032	11.787	12.468	12.248	11.125
Hrvatska Dubica	6.967	7.092	5.635	5.824	5.773	5.219
Hrvatska Kostajnica	3.724	4.121	3.940	4.226	4.211	4.453
Jasenovac	7.877	7.951	5.804	5.825	5.658	4.658
Lasinja	4.255	4.973	3.735	4.032	3.928	3.666
Majur	4.070	4.388	3.993	4.091	3.930	3.505
Petrinja	28.383	29.808	24.293	25.070	27.465	30.545
Sunja	18.022	18.858	15.499	16.115	16.227	14.828
Topusko	12.067	13.070	10.123	10.435	9.746	8.513
Sveukupno	166.916	178.143	142.895	147.585	145.610	136.944
Bazni indeks	137,93	147,21	118,08	121,96	120,33	113,17
Verižni indeks	95,17	106,73	80,21	103,28	98,66	94,05

Izvor: DZS, Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857. – 2001. (autorska obrada)

Tablica 3. *Kretanje ukupnoga broja stanovnika Banovine prema popisima stanovništva 1981. – 2021. godine s privremenim (P) i konačnim (K) podatcima za 2021. godinu*

Jedinica lokalne samouprave	1981.	1991.	2001.	2011.	2021. (P)	2021. (K)
Donji Kukuruzari	3.363	3.063	2.047	1.634	1.107	1.080
Dvor	16.307	14.555	5.742	5.570	3.044	2.996
Glina	25.079	23.040	9.868	9.283	7.207	7.116
Gvozd	9.731	8.082	3.779	2.970	2.077	2.047
Hrvatska Dubica	4.493	4.237	2.341	2.089	1.487	1.462
Hrvatska Kostajnica	4.720	4.996	2.746	2.756	1.946	1.879
Jasenovac	4.117	3.599	2.391	1.997	1.583	1.559
Lasinja	3.227	2.821	1.938	1.624	1.344	1.322
Majur	2.972	2.555	1.490	1.185	782	760
Petrinja	33.124	35.151	23.413	24.671	20.165	19.950

Sunja	13.479	12.309	7.376	5.748	4.179	4.124
Topusko	7.320	6.824	3.219	2.985	2.269	2.222
Sveukupno	127.932	121.232	66.350	62.512	47.190	46.517
Bazni indeks	105,72	100,18	54,83	51,66	39,00	38,44
Verižni indeks	93,42	94,76	54,73	94,22	75,49	74,41

Izvor: DZS, Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857. – 2001.; Popis stanovništva 2011., tablica 1.; Popis stanovništva 2021. Stanovništvo po naseljima, tablica 1. (autorska obrada)

Tablica 4. Ukupni broj stanovnika sjedišta jedinica lokalne samouprave Banovine u razdoblju od 1948. do 2021. godine

Sjedište JLS	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.	2021.
Donji Kukuruzari	352	401	393	320	309	301	226	297	188
Dvor	712	808	1.088	1.629	2.065	2.351	1.313	1.406	809
Glina	2.138	2.618	3.173	4.558	5.790	6.933	3.116	4.680	4.028
Gvozd	733	465	840	1.068	1.403	1.570	1.303	1.095	860
Hrv. Dubica	2.813	2.793	2.723	2.433	2.170	2.062	987	1.040	774
Hrvatska Kostajnica	1.797	1.955	2.080	2.431	3.159	3.480	1.993	2.127	1.439
Jasenovac	1.394	1.486	1.487	1.289	1.222	1.148	780	653	525
Lasinja	599	625	633	624	597	550	579	573	542
Majur	521	531	587	617	561	532	372	324	272
Petrinja	5.221	5.858	8.065	12.155	15.778	18.706	13.801	15.683	12.963
Sunja	1.402	1.510	1.901	2.111	2.133	2.113	1.397	1.412	1.170
Topusko	580	662	793	1.057	1.432	1.587	798	945	878

Izvor: DZS, Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857. – 2001.; Popis stanovništva 2011., tablica 1.; Popis stanovništva 2021. Stanovništvo po naseljima, tablica 1. (autorska obrada)

Tablica 5. Postotni udio stanovništva sjedišta jedinica lokalne samouprave Banovine u ukupnom broju stanovnika 1961. – 2021. godine

Godina popisa	Udio stanovništva (%)
1961.	19,71
1971.	22,78
1981.	27,07
1991.	29,99
2001.	33,74
2011.	39,40
2021.	42,99

Izvor: DZS, Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857. – 2001.; Popis stanovništva 2011., tablica 1.; Popis stanovništva 2021. Stanovništvo po naseljima, tablica 1. (autorska obrada)

4. Aktualni demografski procesi

Depopulacijski procesi nisu zaustavljeni u XXI. stoljeću. U usporedbi s prethodnim popisom, 2001. godine ukupni broj stanovnika Banovine smanjen je za 54.882 ili 45,27 %. Pozitivan saldo nije zabilježen ni u jednoj jedinici lokalne samouprave. Među gradovima najveća negativna promjena zabilježena je u Glini (-13.172 ili -57,17 %) dok se među općinama ističu Dvor (-8.813 ili -60,55 %), Gvozd (-4.303 ili -53,24 %) i Topusko (-3.605 ili -52,83 %). Godine 2011. na skupoj je razini, u odnosu na 2001., smanjenje iznosilo 5,78 %, a pozitivan saldo zabilježen je jedino u Gradu Petrinji (1.258 stanovnika više, u postotku 5,37 %) i Gradu Hrvatskoj Kostajnici (deset stanovnika više, u postotku za 0,36 %). U Gradu Glini razlika je iznosila -585 stanovnika, odnosno -5,93 %. Općine Sunja (-22,07 %), Gvozd (-21,41 %), Majur (-20,47 %) i Donji Kukuruzari (-20,18 %) doživjele su najveći relativni pad. Popisom stanovništva iz 2021. godine utvrđeno je kako na Banovini živi 46.517 stanovnika što je na razini od 38,44 % zabilježenih popisom iz 1857. godine, odnosno 74,41 % stanovništva s prethodnoga popisa. U usporedbi s 1931. godinom kada je evidentiran najveći broj stanovnika, današnja populacija obuhvaća samo njenih 26,11 %. Sve su jedinice lokalne samouprave zabilježile pad s tim da je pad bio najizraženiji u Gradu Hrvatskoj Kostajnici (-31,82 %) te općinama Dvor (-46,21 %) i Majur (-35,86 %). Upečatljiva je činjenica kako je najmanja stopa promjene iznosila -19,14 % (podatak za Grad Petrinju) (Tablica 1.; Tablica 2.; Tablica 3.).

Prezentiranim činiteljima valja pridružiti i druge statističke podatke. Dobno-spolnu strukturu karakterizira izrazito mali broj stanovnika do 14. godine starosti (5.443 ili 11,70 %). Populaciju u dobi od 15. do 64. godine starosti čini 28.327 stanovnika (60,90 %) pri čemu je druga polovica (40. – 64. godine starosti) brojnija, tj. čini 58,72 %. Stanovništvo staro 65 i više godina sudjeluje u ukupnom broju stanovnika s 27,40 % (12.747). Kontingent žena utvrđen popisom neznatno je veći (23.376 žena naspram 23.141 muškaraca), a žene u fertilnoj dobi čine 34,85 % svoga cjelokupnoga udjela (DZS, Popis stanovništva 2021. Stanovništvo po naseljima, tablica 1.; Slika 3.). U usporedbi s popisom iz 2011. godine, iste su dobne skupine činile 13,80 %, 63,31 % (druga polovica skupine 55,58 %) i 22,89 %. Razlika u broju muškaraca i žena bila je nešto veća (32.112 žena i 30.400 muškaraca) dok je broj žena u fertilnoj dobi činio 37,84 % njihova kontingenta (DZS, Popis stanovništva 2011., tablica 1.). Na popisu iz 2001. godine stanovništvo u dobi do 14. godine života činilo je 15,03 %, 15. – 64. godine života 61,92 % (druga polovica skupine 54,26 %), a od 65. godine života nadalje 23,04 %.¹⁴ Ukupni broj stanovništva ženskoga spola veći je od suprotnoga za 3.150, a fertilni kontingent obuhvaća 38,34 % te populacije (DZS, Popis stanovništva 2001., tablica 1.). Grafički prikazi dobno-spolne strukture¹⁵ iz 2001. i 2021. godine vizualno ukazuju na tu transformaciju i poremećaje u promatranim strukturama (Slika 1.; Slika 2.).

U razdoblju od 2001. do 2021. godine prirodni je priraštaj iznosio -13.505 dok je samo u 2001. godini na ukupnoj razini broj preminulih osoba premašio broj živorođene djece za 479, što je ujedno i najpozitivniji podatak među raščlanjenima. Udio u natalitetu i mortalitetu bio je izraženiji u gradovima Petrinji (rodnost 45,95 % odnosno smrtnost 29,94 %) i Glini (14,79 % odnosno 17,39 %), te općinama Sunja (8,54 % odnosno 11,53 %) i Dvor (4,89 %, odnosno

14 Tim brojkama nije pridruženo 0,27 % stanovnika koji su klasificirani u kategoriju „Nepoznato“ (DZS, Popis stanovništva 2001., tablica 1.).

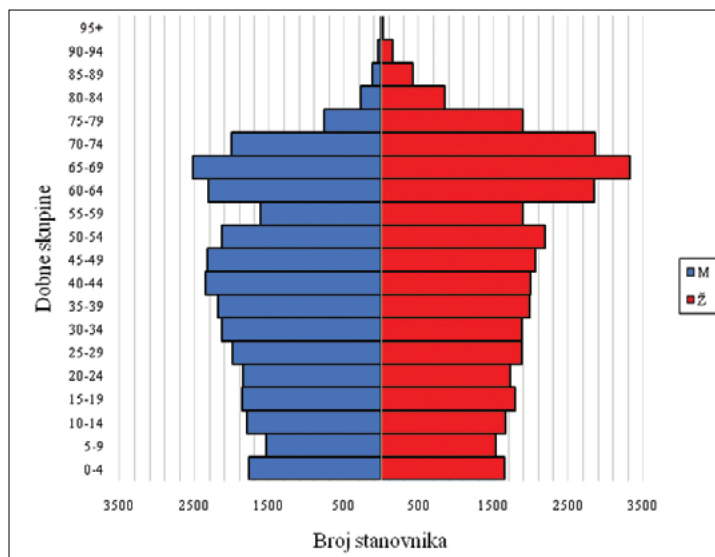
15 Uvriježeni pojam *dobno-spolna piramida* u ovom je radu zamijenjen pojmom *grafički prikaz dobno-spolne strukture* jer je prikladniji za korištenje u onim populacijama koje nemaju standardnu ekspanzivnu („piramidalnu“) dobno-spolnu strukturu.

10,40 %). Uočljivo je kako je, u pravilu, negativna razlika između nataliteta i mortaliteta izraženija u gradovima te kako je u općinama razlika bila troznamenkasta, s izuzetkom općina Dvor (-1.932), Gvozd (-1.266) i Sunja (-1.843) (Slika 4.). Uzmemo li u obzir šire poimanje prirodnoga kretanja stanovništva, koje uključuje i podatke o nupcijalitету, divorcijalitету i smrtnosti među dojenčadi (Wertheimer-Baletić, 1999, 207), ukupno je od 2011. do 2021. godine sklopljeno 2.857, a razvedeno 809 brakova. Najviše brakova sklopljeno je između 2014. i 2018. godine dok je rastava najviše bilo u 2013., 2014. i 2016. godini. Dvor, Glina, Petrinja i Sunja imale su najpovoljniju, a Donji Kukuruzari, Gvozd, Jasenovac i Majur najnepovoljniju razliku između broja sklopljenih i razvedenih brakova. U dva je desetljeća (2001. – 2021.) preminulo 43 dojenčadi, od kojih je sedamnaestero imalo do šest dana starosti (DZS, 2002-2022; DZS, Statistika u nizu, Gradovi i općine u statistici, tablica 2.).

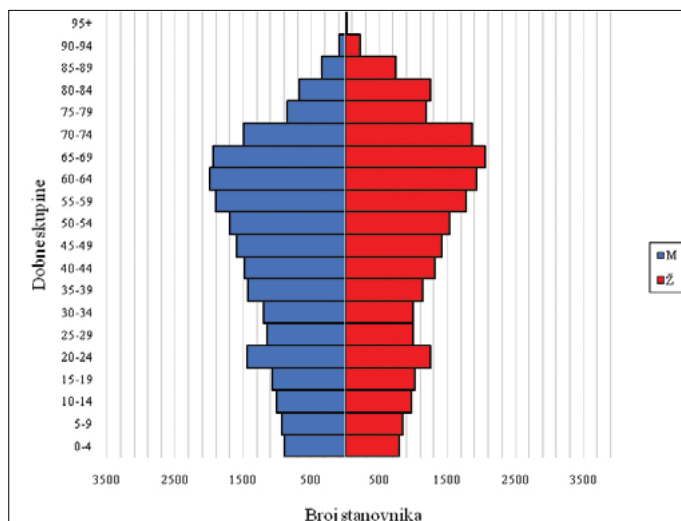
Prostorno kretanje stanovništva u istom razdoblju karakterizirao je gotovo konstantan negativni saldo migracija. Zabilježeno je 27.035 doseljenih i 42.158 iseljenih osoba, što je razlika od 15.123 migranata.¹⁶ Najveći udio doseljenoga stanovništva imali su Grad Petrinja (42,63 %), Grad Glina (12,53 %), Općina Sunja (7,31 %) i Općina Dvor (7,26 %). U istim gradovima i općinama evidentiran je i najveći broj odseljenoga stanovništva. (Grad Petrinja 31,63 %, Grad Glina 15,25 %, Općina Sunja 10,64 % i Općina Dvor 9,03 %). U promatranom periodu sve lokalne zajednice obilježila je negativna migracijska bilanca, s tim da je u sva tri grada te općinama Dvor, Gvozd i Sunja ona bila najaglašenija. Najveći broj imigranata doselio je kroz međužupanijsku migraciju (35,14 %). Unutaržupanijska i inozemna migracija brojčano su podjednako zastupljene (32,44 %, odnosno 32,43 %), s tim da je posljednje tri godine porastao broj useljavanja iz inozemstva. S druge strane, u emigrantskom korpusu prednjače iseljeni u inozemstvo (51,77 %) čiji je broj dosegao vrhunac između 2016. i 2018. godine. Druga po značaju bila je međužupanijska (28,52 %), a treća unutaržupanijska migracija (19,72 %). Preseljenje unutar jedinica lokalne samouprave čini 12,19 % ukupnoga prostornoga kretanja, s tim da je 2011. godine doseglo najvišu (17,91 %), a 2017. godine najnižu (8,54 %) razinu (Slika 5.; Slika 6.).

Što se tiče prostornoga rasporeda, u 13 naselja nije zabilježen nijedan stanovnik: sedam ih se nalazi u Gradu Glini, četiri u Općini Dvor, a dva u Općini Topusko. Nadalje, 37 naselja brojilo je do deset stanovnika (16 u Općini Dvor, sedam u Gradu Glini, po tri u Gradu Petrinji, Općini Majur i Općini Sunja, po dva u općinama Gvozd i Topusko te jedno u Općini Donji Kukuruzari). Ukupno u 248 naselja zabilježeno je do stotinu, a u 71 naselju preko stotinu stanovnika. Šest naselja (Dvor, Gvozd, Hrvatska Dubica, Jasenovac, Lasinja i Topusko) ima od 501 do 1.000 stanovnika dok su jedina naselja koja imaju više stanovnika Glina, Hrvatska Kostajnica, Mošćenica, Petrinja i Sunja (DZS, Popis stanovništva 2021. Stanovništvo po naseljima, tablica 1.; Slika 7.). Blizu polovine stanovništva živi u sjedištima gradova i općina (Tablica 4.; Tablica 5.). Iako je nizom prethodno provedenih popisa primjetan porast udjela populacije centralnih naselja, što je, pak, rezultat već spomenutih naglo provedenih procesa industrijalizacije, urbanizacije i deruralizacije, za vjerovati je da su osnovni uzroci doseljenja u ta naselja kvalitetnija prometna povezanost i postojanje javne infrastrukture koja nedostaje u pojedinim naseljima, poglavito onima koja nisu smještena blizu glavnih prometnica.

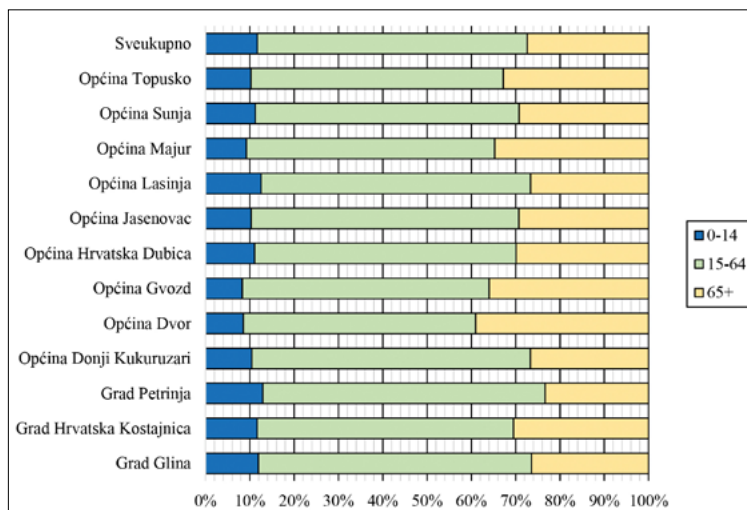
16 Migracijama je obuhvaćeno doseljeno / odseljeno stanovništvo s područja drugih jedinica lokalne samouprave unutar županije (unutaržupanijska migracija), drugih županija unutar Republike Hrvatske (međužupanijska migracija) i stranih zemalja (inozemna migracija) (DZS, Statistika u nizu, Gradovi i općine u statistici, tablica 3.).

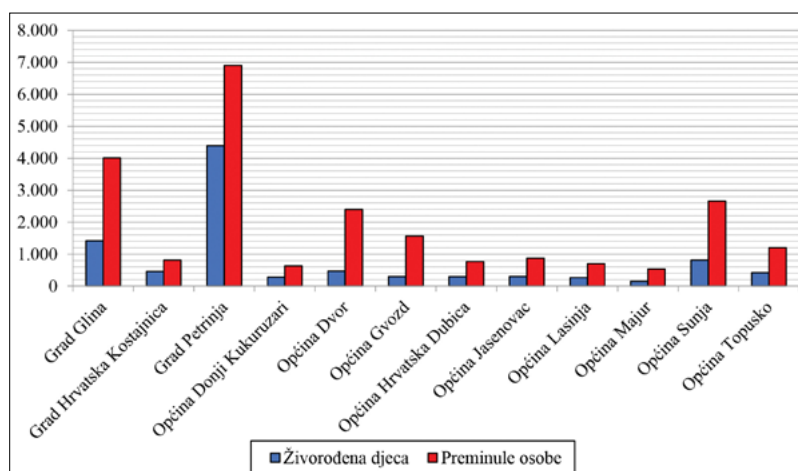
Slika 1. Dobno-spolna struktura stanovništva Banovine 2001. godine
 Izvor: DZS, Popis stanovništva 2001., tablica 1. (autorska obrada)

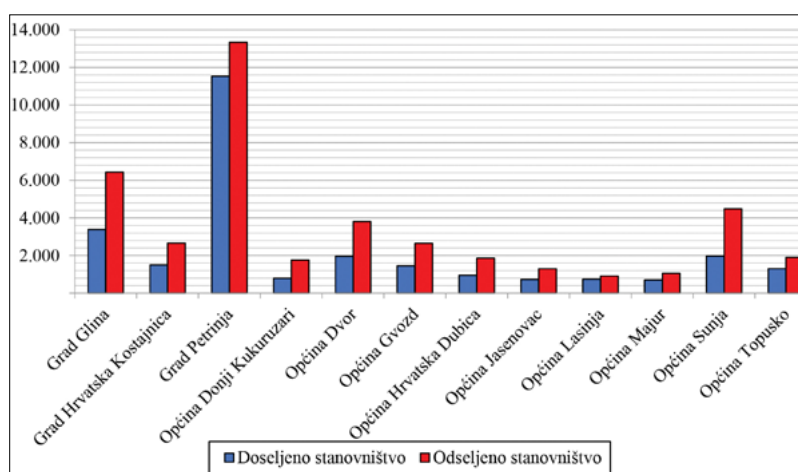
Slika 2. Dobno-spolna struktura stanovništva Banovine 2021. godine
 Izvor: DZS, Popis stanovništva 2021. Stanovništvo po naseljima, tablica 1. (autorska obrada)

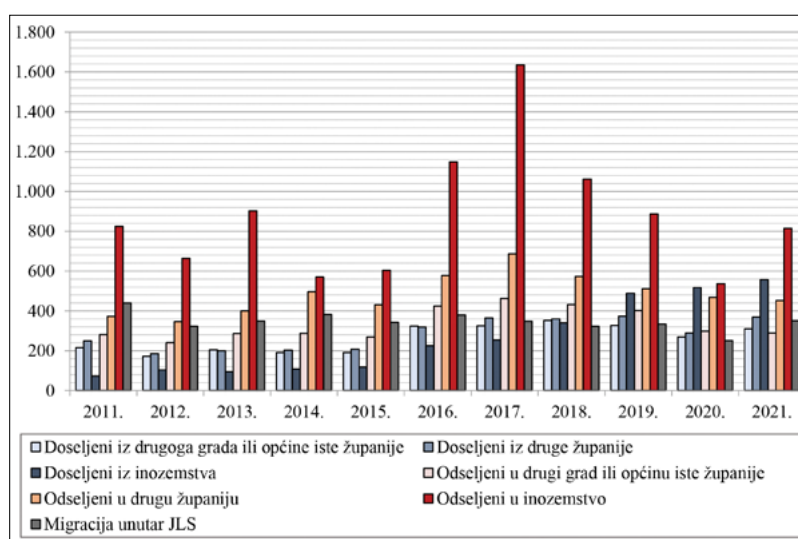
Slika 3. Starosna struktura stanovništva Banovine prema velikim dobnim skupinama 2021. godine
 Izvor: DZS, Popis stanovništva 2021. Stanovništvo po naseljima, tablica 1. (autorska obrada)

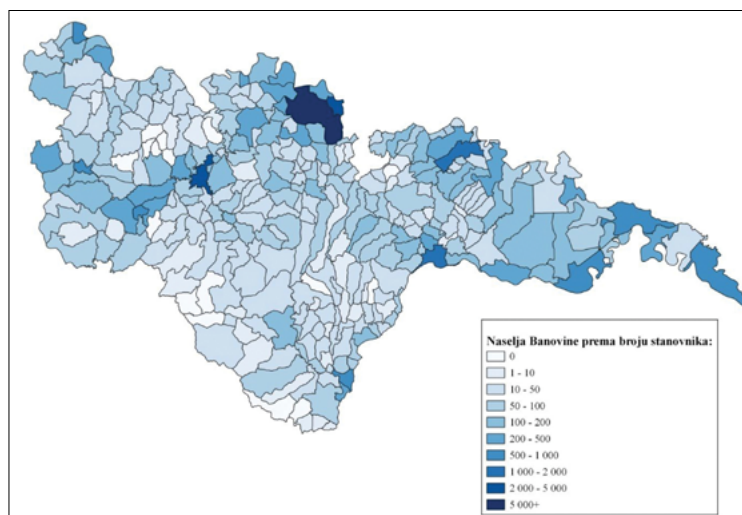
Slika 4. Prirodno kretanje stanovništva Banovine u razdoblju od 2001. do 2021. godine
 Izvor: DZS, Statistika u nizu, Gradovi i općine u statistici, tablica 2. (autorska obrada)

Slika 5. Doseljeno i odseljeno stanovništvo Banovine u razdoblju od 2001. do 2021. godine
 Izvor: DZS, Statistika u nizu, Gradovi i općine u statistici, tablica 3. (autorska obrada)

Slika 6. Migracija stanovništva Banovine prema području doseljenja / odseljenja u razdoblju od 2011. do 2021. godine
 Izvor: DZS, Statistika u nizu, Gradovi i općine u statistici, tablica 3. (autorska obrada)

Slika 7. *Naselja Banovine prema ukupnom broju stanovnika*

Izvor: DZS, Popis stanovništva 2021. Stanovništvo po naseljima, tablica 1. (autorska obrada)

5. Razvojne strategije kao odgovor na demografsku krizu: pojedini povijesni i aktualni elementi usmjeravanja razvoja na regionalnoj i lokalnoj razini te temeljne komponente demografske i sveukupne obnove

Uzimajući u obzir predočene statističke podatke, kao i činjenicu da nepovoljne strukture stanovništva negativno utječu na mogućnost prosperiteta i povećanja kakvoće življenja, razvidno je kako postoji potreba za stimuliranjem demografskih karakteristika. Današnja politika usmjerena je na planski razvoj, tj. na kreiranje i provedbu programa i projekata. Nije riječ o novoj pojavi jer je od druge polovice 20. stoljeća uočljiv kontinuitet u izradbi različitih dokumenata s ciljem definiranja područja, smjerova, resursa i okvira implementacije razvojne politike.

Čavrak (2022, 15) ističe kako je već pri svršetku Drugoga svjetskog rata započet proces izrade razvojnih politika. Prema istom autoru (2022, 19-24), u razdoblju socijalističke Jugoslavije nastale su dvije temeljne razvojne koncepcije na regionalnoj razini. Prva je nastala u listopadu 1963. godine, a nosila je naziv *Prvi nacrt dugoročne koncepcije razvoja Banije*.¹⁷ Osim isticanja poteškoća u razvoju područja,¹⁸ za ostvarivanje napretka u tom području utvrđena je potreba za ulaganjem značajnih financijskih sredstava u investicijske fondove kako bi se osposobili perspektivni elementi gospodarstva za daljnje djelovanje (s naglaskom na poljoprivredu i korištenje vlastitih prirodnih bogatstava), modernizirala prometna infrastruktura, elektrificirala naselja te razvili kapaciteti zdravstvenoga, obrazovnoga, stambeno-komunalnoga te drugih gospodarstvu popratnih sustava

17 Nacrt je usvojen kao službeni dokument razvojne politike od strane Skupštine kotara Sisak dne 12. veljače 1964. godine (Prvi nacrt dugoročne koncepcije razvoja Banije, listopada 1963., [s. p.] [ultima p.]).

18 Već na početnim stranicama navedene su poteškoće u razvoju područja i razlog nepostojanja regionalne razvojne politike: „Banija [sic!] je privredno nerazvijeno područje kotara Sisak gdje dominira privatna poljoprivreda i koje industrija nije ozbiljnije zahvatila (...) Okolnost postojanja jakih ekonomskih centara – Siska i Zagreba u blizini Banije djeluje na razvoj Banije i negativno i pozitivno. (...) Ovaj pozitivan momenat (...) do sada nije došao jače do izražaja, po našem mišljenju iz ovih razloga: 1. što nije postojala orijentacija na zajedničko rješavanje problema Banije i Siska (...) što je u koncepciji razvoja Banije izostao aspekt šire ekonomske regije; 2. što postoji slaba saobraćajna povezanost Banije sa ostalim područjima (...) 3. što su u predjenom periodu izostale [sic] potrebno usmjeravanje i stimulacija proizvođača i komuna za zajedničko rješavanje problema razvoja (...) Sve to je uticalo da se problem razvoja Banije uglavnom tražio u svakoj njenoj komuni posebice (...)“ (Prvi nacrt dugoročne koncepcije razvoja Banije, listopada 1963., 4-5).

i to ne isključivo u Sisku koji je označen kao najznačajniji regionalni ekonomski centar, već i u drugim općinama radi sprječavanja priljeva stanovništva u taj centar. U procesu izrade programa sudjelovao je velik broj osoba, i to u suradnji s hrvatskim republičkim vlastima dok je za realizaciju ustrojen posebni investicijski fond (Čavrak, 2022, 19-21; Prvi nacrt dugoročne koncepcije razvoja Banije, listopada 1963., 53-68)¹⁹. Uočljivo je kako je u skladu s koncepcijom, nakon donošenja programa nastao najmanje jedan dokument s preporukama općinskim skupštinama i gospodarskim subjektima te prijedlozima tijelima i organizacijama na republičkoj razini o usmjeravanju provedbe programa i projekata razvoja na godišnjoj razini (Zaključci i preporuke o utvrđivanju prioriteta zadataka i izvorima sredstava za financiranje Programa razvoja Banije, 15. listopada 1965., 1-3).

Nastavno na taj program, krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina nastala je druga razvojna koncepcija čiji su osnovni ciljevi bili: modernizacija i proširenje obujma djelovanja gospodarskoga sektora (s posebnom pozornošću posvećenom sekundarnim i tercijarnim djelatnostima, jačanju infrastrukturnih i marketinških kapaciteta te okretanju međunarodnom tržištu i kadrovskoj politici), jačanju prometnoga sustava i intenziviranju sustava upravljanja prirodnim bogatstvima (Čavrak, 2022, 24).

Međutim, u istom je periodu nastao niz drugih planova na regionalnoj i općinskoj razini. Njihov je sadržaj relativno sličan jer su na njihov nastanak, kao i na nastanak prethodno navedenih, utjecale različite ekonomske, društvene i političke okolnosti na unutardržavnoj i međunarodnoj razini. Izražena je usmjerenost prema razvoju gospodarskoga i društvenoga sektora, s tim da je prednost pružena modernizaciji postojećih djelatnosti, u skladu s financijskim mogućnostima (uglavnom vlastitim proračunima i investicijskim fondovima)²⁰ i obraćanjem pažnje na upravljanje raspoloživim prostorom.²¹ Suradnja u tom polju odvijala se ne samo na razini kotara i republike nego i u formi suradnje općina susjednih regija: tako je u siječnju 1967. godine održan sastanak koordinacijskoga odbora za usklađivanje srednjoročnih planova općina Banovine, Korduna, Like i sjeverozapadne Bosne²² na kojem je istaknuta potreba modernizacije

19 Nije poznato o kojem je fondu riječ, međutim, dvije godine prije donošenja koncepcije nastao je Kotarski fond za neprivredne investicije (v. Odluka o Kotarskom fondu za neprivredne investicije, 18. veljače 1961., 1-3).

20 Primjerice, *Društveni plan općine Dvor za 1960. godinu* definira tri investicijska fonda: Općinski investicijski fond, Općinski putni fond, Fond za kreditiranje stambene izgradnje, uz Stalni rezervni fond općine (Društveni plan općine Dvor za 1960. godinu, 31. ožujka 1960., 9-12).

21 Dio strateških dokumenata na regionalnoj i lokalnoj razini (ponajprije se to odnosi na dokumente nastale 1950-ih i 1960-ih godina) autor nije koristio zbog nemogućnosti pronalaska, ali je iz ostatka fundusa Državnoga arhiva u Sisku bilo moguće raščlaniti razvojnu politiku na području Banovine. Nadalje, budući da je riječ o velikom broju dokumenata (bez obzira na nepotpunu građu), na ovom mjestu nije moguće navesti svaki dokument pojedinačno stoga se zainteresirani čitatelji upućuju na arhivske fondove u kojima su oni dostupni: DASK, Sisak, fond 21 (Narodni odbor kotara Sisak), kut. 319 (III/6 Društveni planovi NOO-a za 1960-1961.; Kotarski fond za neprivredne investicije), 325 (III/6 Društveni planovi NOO-a), 327 (III/6 Društveni planovi NOO-a); DASK-SACPE, Petrinja, fond 745 (Skupština općine Glina), kut. 17 (1.15. Društveni planovi), 18 (1.15.), 181 (7.1.1. Informacije, izvještaji, preporuke i elaborati o stanju gospodarstva na području općine Glina i mogućnostima razvoja), 182, (7.1.1.), 183 (7.1.2. Srednjoročni planovi i programi razvoja općine); DASK, Sisak, fond 891 (Zajednica općina Sisak), kut. 220 (8.4. Prostorni plan ZO Sisak).

22 „Koordinaciona komisija sastavljena od predstavnika skupština općina Bosanska Krupa, Velika Kladuša, Cazin, Bihać, Drvar, Vrgin Most [sic!], Vojnić, Slunj, Glina, Titova Korenica i Donji Lapac, predstavnika osnovnih privrednih komora Bihać i Karlovac, te predstavnika republičkih zavoda za plan osigurati će, da u razvojne dokumente općina i radnih organizacija budu unijeta adekvatna rješenja problema od zajedničkog interesa, potpomagati će i pratiti realizaciju zacrtanih akcija.“ (Zapisnik sa sastanka Koordinacionog odbora za usklađivanje srednjoročnih općinskih planova susjednih komuna sa područja SRBiH i SRH, 10. siječnja 1967., 5).

prometne infrastrukture s ciljem osiguravanja kvalitetne prometne povezanosti općina, zatim suradnje gospodarskih subjekata i izgradnje proizvodnih kapaciteta u prehrambenoj industriji te jačanja rada društvenih službi (Zapisnik sa sastanka Koordinacionog odbora za uskladjivanje srednjoročnih opštinskih planova susjednih komuna sa područja SRBiH i SRH, 10. siječnja 1967., 1-10).

Današnje razvojne strategije nastaju u kontekstu pristupa sredstvima fondova Europske unije koji, zbog ograničenih finansijskih potencijala, predstavljaju veoma značajni element u njihovoj izradi, ali i provedbi.²³ Kao i u proteklom razdoblju, sve jedinice područne (regionalne) i lokalne samouprave donose kratkoročne i srednjoročne dokumente toga tipa: većinom je riječ o programima ukupnoga razvoja, no postoje i sektorski (mahom iz područja gospodarstva). Novost su lokalne akcijske grupe (LAG)²⁴ koje okupljaju jedinice lokalne samouprave, javne ustanove i druge pravne osobe s ciljem povezivanja sudionika te udruživanja kapaciteta radi unaprjeđivanja kvalitete življenja, poticanja sudjelovanja građana u odlučivanjima na lokalnoj razini i ravnomjernoga prostornoga razvoja na području djelovanja.

Svakako, postoji potreba za upravljanjem razvoja. Prednost postojećih strategija upravo je u tome, ali i uključenju svih aspekata življenja, rada i upravljanja prostorom.²⁵ Ipak, sudeći po deterioraciji demografskih struktura, njihova učinkovitost ostaje upitnom.

Nužno je demografski element imenovati prioritetom razvojnih politika. Moguća su dva pravca djelovanja: pronatalistički koji je ponajprije dugoročnoga karaktera i imigracijski koji može biti i dugoročnoga i kratkoročnoga karaktera. Istovremeno implementiranje obaju pravaca najdjelotvornije je rješenje, s tim da treba voditi računa o selektivnosti migracija i prostornoj distribuciji stanovništva.

Voditi se potonjom stavkom znači osigurati mogućnost ravnomjernoga razvoja u prostoru što je ključni element u ukupnom razvitku. Danas postoji 12 lokalnih centara koji mogu obavljati ulogu lokalnih razvojnih centara. No osim ovih, još je 31 naselje kontinuirano tijekom moderne i suvremene povijesti obavljalo istu funkciju²⁶ pa bi njihovo uključivanje u sustav moglo doprinijeti

23 Kao i u prethodnom slučaju, riječ je o nizu dokumenata. Razlika je u tome što su oni javno dostupni zbog čega se neće navoditi.

24 Na području Banovine djeluju tri lokalne akcijske grupe: LAG Zrinska Gora – Turopolje, LAG Una i LAG Petrova Gora.

25 Opačić (2022, 41) upozorava kako su prirodna bogatstva depriviranih lokalnih zajednica često eksploatirana od strane vanjskih aktera, što je slučaj i na Banovini.

26 Riječ je o naseljima Banski Grabovac, Blinja, Bobovac, Bović, Crkveni Bok, Divuša, Čemernica, Žirovac, Gora, Gornja Bučica, Gornji Javoranj, Klasnić, Gornji Viduševac, Hrastovica, Jabukovac, Javnica, Kraljevcani, Krapje, Maja, Mala Gradusa, Mali Gradac, Mečenčani, Mošćenica, Rujevac, Stankovac, Staza, Šaš, Šibine, Obljaj, Vlahović i Zrin. Izvora za ovu tvrdnju također je mnogo (i neće biti navođeni u popisu izvora i literature): primarni jest regionalno službeno glasilo naziva »Službeni vjesnik« u Sisku [SVSK] (ostali nazivi: *Službeni vjesnik kotara Sisak* [SVKS], *Službeni vjesnik Sisak* [SVSI]). Zbog formata i protočnosti teksta, u ovoj se bilješci navode značajna izdanja sa stranicama (odnosi se na uvezane brojeve službenoga glasila): SVKS, 1963, 150, 170; SVKS, 1964, 22, 52, 58, 80, 125, 193, 262; SVKS, 1965, 249, 271, 370, 394, 570; SVKS, 1966, 88; SVSI, 1967, 636; 777; SVSI, 1968, 56, 412; SVSK, 1968, 700; SVSK, 1969, 246, 345, 427, 655, 692, 1099; SVSK, 1975, 1750; SVSK, 1978, 1068, 1382, 1519; SVSK, 1979, 5, 297, 856; SVSK, 1981, 528, 972; SVSK, 1982, 357, 862; SVSK, 1983, 489, 901, 935-936, 1104; SVSK, 1984, 505; SVSK, 1988, 255, 612. Od ostalih publikacija, treba izdvojiti *Sbornik/Zbornik zakona(h) i naredaba(h) valjanih za (kraljevine) Hrvatsku i Slavoniju* (1886, 290, 292-293; 1898, 51-52; 1901, 620; 1908, 383-384; 1911, 358, 363), repertorije naselja Kraljevskoga zemaljskoga statističkoga ureda u Zagrebu (1892, 1895, 1903, 1913), *Miestopisni rječnik kraljevinah Dalmacije, Hèrvatske i Slavonije* (1866) urednika Vinka Sabljara i dvotomni *Imenik-registar naseljenih mjesta Kraljevine Jugoslavije* urednika pukovnika Tihomira J. Arandelovića (1929). Također, zainteresirani

tom elementu. Osim klasičnih politika na županijskoj, gradskoj i općinskoj razini, suradnja unutar lokalnih akcijskih grupa potencijal je koji zasigurno treba iskoristiti.

Donošenje politika na lokalnoj i regionalnoj razini ključno je za razvitak. Opačić (2022, 42 prema Patel i sur., 2017) navodi: „Zajednicu otpornom čini znanje njezinih stanovnika, mreže i kvalitetni odnosi, učinkoviti komunikacijski kanali, zadovoljavajuće zdravlje stanovnika, kvalitetno vodstvo, aktivirani lokalni resursi, ekonomska ulaganja, kvalitetna priprema i opći stav stanovnika.“ Povezanost stanovništva i njegova uključenost u lokalna zbivanja nije prisutna u većoj mjeri što je, u slučaju Banovine, dovelo do zapuštenosti prostora zbog čega je nužno da primat u razvoju bude na lokalnoj razini. Aktivnost sustava (pa i cjelokupnoga žiteljstva) na toj razini pridonosi otpornosti zajednice na katastrofe svakoga tipa (Opačić, 2022, 42-47).

Kao referentne točke za uočavanje problema, gradovi i općine mogu usmjeriti svoje potencijale na četiri međusobno komplementarna smjera. Po pitanju javne uprave i infrastrukture, osim sustava upravljanja razvojem, kadrovska, financijska i digitalna prilagodba javne uprave trenutačnim (i što je najvažnije, stvarnim) potrebama te potpuna izgradnja komunalne i druge infrastrukture potrebne za funkcioniranje naselja nužni su ciljevi za zadovoljavanje lokalnih potreba stanovništva. Deniveliranje pojedinih poslova državne uprave i područne (regionalne) samouprave na lokalnu razinu povećalo bi obujam rada javnih tijela što bi moglo pomoći pri aktiviranju i većemu interesiranju stanovništva za lokalna zbivanja, a u dugoročnom razdoblju i disperziju dijela poslova u bivše lokalne razvojne centre. U području gospodarstva i financija, smanjenje poreza moglo bi povećati potrošnju i privući investitore. Uz to, nacionalni fond za razvoj područja posebne državne skrbi bi, uz lokalne i regionalne investicijske fondove, omogućio financijsku potporu gospodarstvenicima, izgradnju gospodarske infrastrukture i jačanje turističkih kapaciteta. Bitna pretpostavka razvoja svakako je i obnova objekata oštećenih potresom, uz stambeno zbrinjavanje ugroženih obitelji i pojedinaca. Nadalje, moguće je provoditi i aktivnu politiku u području upravljanja nekretninama prema mladima (u prvom redu mladim obiteljima) i useljenskim kako bi se omogućilo stambeno osamostaljivanje i pružanje poslovnih prostora za osnivanje novih i proširenje postojećih gospodarskih subjekata što bi moglo otvoriti nova radna mjesta. U konačnici, četvrti smjer obuhvaća društvene djelatnosti s ciljevima poput obnove, dogradnje i izgradnje prostornih kapaciteta za kvalitetno pružanje usluga u sustavu predškolskoga, osnovnoškolskoga i srednjoškolskoga odgoja i obrazovanja, zatim jačanja aktivnosti volonterskih (pogotovo volonterskih organizacija mladeži) i drugih organizacija s ciljem pomoći socijalno najugroženijim skupinama stanovništva te osnaživanja sustava zdravstvene zaštite s mogućnošću ulaganja u zdravstveni turizam.

No ograničenje na te aktere nije u interesu razvitka budući da državna tijela kroz sustav područja posebne državne skrbi može pružiti pomoć. Donošenjem Zakona o područjima posebne državne skrbi 1996. godine stvoren je temeljni okvir za potporu slabo razvijenim i ratom pogođenim područjima,²⁷ no 2000-ih godina donesen je novi zakon u čijem tekstu, zaključno s izmjenama i

sirani se čitatelji upućuju na fondove i kutije u kojima se nalaze neobjavljeni arhivski izvori od značaja: DASK, Sisak, fond 13 (Okružni narodni odbor Banije), kut. 27 (I. Opći spisi), 120 (II. Ostali spisi); DASK, Sisak, fond 17 (Narodni odbor kotara Kostajnica), kut. 109 (Ib. Opći spisi); DASK, Sisak, fond 21 (Narodni odbor kotara Sisak), kut. 151 (II/2. Administ. terit. podjela, organizacija uprave); DASK-SACPE, Petrinja, fond 745 (Skupština općine Glina), kut. 132 (2.6. Mjesne zajednice i uredi), 133 (2.6.), 134 (2.6.), 136 (2.6.); DASK, Sisak, fond 919 (Skupština općine Kostajnica), kutija 1 (1.6. Analize i opisi organizacije SO i organa uprave).

27 Mjere i poticaji obuhvaćali su: dodjelu stambenih prostora, povlastice pri oporezivanju dohotka, dobiti, nasljedstva i darova te prometa nekretninama, carinske povlastice, uvećanje plaće javnim službenicima i na-

dopunama iz 2015. godine, nisu utvrđene mjere poticaja pa postoji mogućnost kreiranja normativnoga okvira za odvlačenje stanovništva od iseljavanja i privlačni faktor koji bi omogućio naseljavanje Banovine. Sa znanstveno utemeljenim mjerama, programima i projektima i uz zajedničko djelovanje navedenih aktera, moguće je kreirati sofisticiraniji i uspješniji model razvoja.

6. Zaključak

Područje Banovine jedno je od demografski najugroženijih područja u Republici Hrvatskoj, što je rezultat niza različitih faktora, počevši od osmanlijskih osvajanja. Bez obzira na rast ukupnoga broja stanovnika koji je vidljiv u popisima 1857. – 1953. godine, njihov je utjecaj kreirao situaciju u kojoj, prema posljednjem popisu stanovništva, na istom području živi tek oko trećine broja stanovnika zabilježenih popisom iz 1857., tj. nešto manje od trećine, u usporedbi s popisom iz 1931. godine kada je u većini današnjih jedinica lokalne samouprave (gradova i općina), kao i teritorij u cijelosti, zabilježen najveći broj stanovnika. Uzimajući u obzir podatke o prirodnom (natalitet i mortalitet) i prostornom (useljavanje / imigriranje i iseljavanje / emigriranje) kretanju stanovništva u razdoblju od 2001. do 2021. te prostorni raspored stanovništva, Grad Glina te općine Dvor, Gvozd, Sunja i Topusko, ostvarili su posebno zabrinjavajuće rezultate.

Takva situacija predmnijeva potrebu za promjenom kako bi se anulirao negativni utjecaj demografskih procesa. Upravljanje razvojem, koje je prisutno na Banovini još od sredine 20. stoljeća, predstavlja potrebu, s tim da je detekcija problema zasigurno prednost jedinica lokalne samouprave. Njihovo djelovanje moguće je usmjeriti u četiri smjera, a obuhvaćaju mjere u područjima javne uprave i infrastrukture, gospodarstva, financija, obnove, stambene politike i društvenih djelatnosti koje mogu (i što je bitno naglasiti, trebaju) djelovati istovremeno na poticanje nataliteta, selektivno useljavanje i ravnomjernu prostornu distribuciju. U procese izradbe i provedbe razvojne politike, međutim, trebaju biti uključene sve instance vlasti (lokalna, regionalna i nacionalna) sa znanstveno utemeljenim mjerama, programima i projektima što je preduvjet za kreiranje učinkovite razvojne politike.

mještenicima, povlastice pri zakupu, korištenju i prometu poljoprivrednim zemljištem, naknadu za eksploataciju mineralnih sirovina te dioničarske povlastice pri državnom tijelu nadležnome za provedbu privatizacije. Pravo na mjere i povlastice imali su, prema redu prvenstva, „1. obitelj poginulih, zatočenih ili nestalih hrvatskih branitelja i civila, ratni vojni i civilni invalidi Domovinskog rata. [sic] 2. hrvatski branitelji koji su u postrojbama proveli dulje vrijeme – najmanje tri mjeseca, 3. osobe koje obavljaju djelatnost nužnu za obnovu [sic] i razvitak područja čija je djelatnost ključna za pokretanje ukupnoga gospodarskog i socijalnog razvitka, 4. prognanici i izbjeglice čiji je pravni položaj uređen propisima o prognanicima i izbjeglicama, 5. obitelj s većim brojem članova, 6. politički zatvorenici čiji je pravni položaj utvrđen propisima o političkim zatvorenima, 7. iseljeni Hrvati – povratnici iz inozemstva, 8. ostale domaće fizičke, odnosno pravne osobe.“ Unutar tih skupina prednost su ostvarivale obitelji s troje i više djece, kao i mladi kvalificirani kadar (Zakon o područjima posebne državne skrbi, 1996.).

LITERATURA I IZVORI PODATAKA

- [s. n.]. U vezi posjete predsjednika Izvršnog vijeća Sabora SRH Peršin [Isic, Perišin] dr. Ive. Podaci i osnovni problemi u razvoju općine Dvor, lipnja 1972. DASK-SACPE, Petrinja, fond 745 (SO Glina), 7.1.1. Informacije, izvještaji, preporuke i elaborati o stanju gospodarstva na području općine Glina i mogućnostima razvoja. Kutija 182.
- [s. n.]. Zapisnik sa sastanka Koordinacionog odbora za usklađivanje srednjoročnih opštinskih planova susjednih komuna sa područja SRBiH i SRH, 10. siječnja 1967. DASK-SACPE, Petrinja, fond 745 (SO Glina), 7.1.2. Srednjoročni planovi i programi razvoja općine. Kutija 183.
- Akrap, Anđelko (2012). Demografska putanja u Hrvatskoj. *Hrvatska revija*, 12(1-2), str. 4-25.
- Baletić, Zvonimir (ur.) (1985). *Razvoj privredno nedovoljno razvijenih krajeva SR Hrvatske*. Zagreb: Ekonomski institut Zagreb; Republički fond za razvoj privredno nedovoljno razvijenih krajeva SRH.
- Bara, Mario (2010). Sudjelovanje Hrvata u saveznoj kolonizaciji Vojvodine 1945.-1948. *Godišnjak za znanstvena istraživanja*, 2, str. 157-187.
- Braičić, Zdenko (2011). Industrijske tvrtke u prostorno-ekonomskoj strukturi Banovine/Banije. *Ekonomska smisao i praksa*, 20(2), str. 399-418.
- Čavrak, Vladimir (2022). Povijesni pregled strategija razvoja Siska i Banije/Banovine. U: Vladimir Čavrak (ur.), *Društvena i gospodarska revitalizacija Siska i Banije/Banovine* (str. 1-34). Zagreb: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- DZS. [Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske]. *Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001*. [međumrežna baza podataka] Zagreb.
- DZS. *Popis stanovništva 2001*. [međumrežna baza podataka] Zagreb.
- DZS. *Popis stanovništva 2011*. [međumrežna baza podataka] Zagreb.
- DZS. *Popis stanovništva 2021*. Stanovništvo po naseljima. [međumrežna baza podataka] Zagreb.
- DZS (2002-2022). *Prirodno kretanje stanovništva Republike Hrvatske u 2001. (...) 2021*. [priopćenje]. Zagreb.
- DZS. *Statistika u nizu*. [međumrežna baza podataka]. Zagreb.
- Feletar, Dragutin (1984). Lokacijski kvocijent i regionalni faktor kao pokazatelji prostorne distribucije i trenda razvoja industrije u SR Hrvatskoj. *Acta Geographica Croatica*, 19, str. 39-48.
- Feletar, Dragutin (1995). Neke značajke usporedbe broja stanovnika u Hrvatskoj 1948. i 1991. godine na bazi novoga teritorijalnog ustroja. *Acta Geographica Croatica*, 30, str. 61-77.
- Friganović, Mladen (1981). Još o nekim osobitostima kretanja stanovništva općinskih središta i ostalih naselja SR Hrvatske (1948-1981.). *Acta Geographica Croatica*, 15-16, str. 3-10.
- Friganović, Mladen (1984). Egzodusna područja, (ne)razvijenost i populacijska politika u SR Hrvatskoj. *Acta Geographica Croatica*, 19, str. 29-37.
- Friganović, Mladen (1985). Demografsko-strukturne karakteristike gradskih i ostalih naselja SR Hrvatske. *Acta Geographica Croatica*, 20, str. 3-9.
- Karadža, Josip (2019). Suvremena demogeografska problematika Banovine. Završni rad. Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet.

- Klemenčić, Mladen (1990). Postupak vrednovanja dobnog sastava stanovništva. *Acta Geographica Croatica*, 25, str. 73-80.
- Kotarska skupština Sisak. Prvi nacrt dugoročne koncepcije razvoja Banije, listopada 1963. DASK-SACPE, Petrinja, fond 745 (SO Glina), 1.15. Društveni planovi. Kutija 17.
- Križanić, Nada; Kušanić, Nela; Sarkotić, Nada (2002). *Shematizam organa uprave i pravosuđa na području Državnog arhiva u Sisku*. Sisak: Državni arhiv u Sisku.
- Lajić, Ivan (1995). Demografski razvitak Hrvatske u razdoblju od 1991. do 1994. *Revija za sociologiju*, 26(1-2), str. 55-64.
- Livada, Svetozar (1988). Socijalno-demografske promjene u selu i poljoprivredi. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, 99-100, str. 35-48.
- LZMK [Leksikografski zavod Miroslav Krleža] (2021). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Zagreb.
- Malić, Adolf (1974). Sisačka Posavina i Banija. U: Ivan Crkvenčić (ur.), *Geografija SR Hrvatske. Knjiga 2. Središnja Hrvatska. Regionalni prikaz* (str. 155-178). Zagreb: Školska knjiga.
- Marendić, Božo; Turčić, Ivan; Mates, Neven (1982). Mjerenje i analiza razvijenosti općina SR Hrvatske. U: Baletić, Zvonimir; Marendić, Božo (ur.), *Nedovoljno razvijena područja SR Hrvatske* (str. 23-43). Zagreb: Ekonomski institut Zagreb; Republički fond za razvoj privredno nedovoljno razvijenih krajeva SRH; Republički zavod za društveno planiranje SRH.
- Matas, Mate (2004). Banovina: demografski razvoj i problemi nerazvijenog dijela Hrvatske. *Hrvatski geografski glasnik*, 66(2), str. 47-68.
- Maticka, Marijan (1981). Sudjelovanje Hrvatske u saveznoj kolonizaciji Vojvodine 1945-1948. godine. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 11, str. 289-322
- Maticka, Marijan (1987). Kolonizacija u Hrvatskoj 1945-1948. godine. *Časopis za suvremenu povijest*, 19(2), str. 27-53.
- MBRH [Ministarstvo branitelja Republike Hrvatske]; HCK [Hrvatski crveni križ] (2012). *Knjiga osoba nestalih na području Republike Hrvatske*. [s. l.]: [s. n.].
- Ministarstvo ljudskih i manjinskih prava SiCG [Državne zajednice Srbije i Crne Gore] (2004). *Izbeglički korpus u Srbiji prema podacima popisa stanovništva 2002*. Beograd.
- Narodni odbor kotara Sisak. Odluka o Kotarskom fondu za neprivredne investicije, 18. veljače 1961. DASK, Sisak, fond 21 (Narodni odbor kotara Sisak), III/6. Društveni plan NOO-a za 1960-1961.; Kotarski fond za neprivredne investicije. Kutija 319.
- Narodni odbor općine Dvor. Društveni plan općine Dvor za 1960. godinu, 31. ožujka 1960. DASK, Sisak, fond 21 (Narodni odbor kotara Sisak), III/6. Društveni plan NOO-a za 1960-1961.; Kotarski fond za neprivredne investicije. Kutija 319.
- Nazor, Ante (2011). *Velikosrpska agresija na Hrvatsku 1990-ih (Republika Hrvatska i Domovinski rat: pregled političkih i vojnih događaja 1990., 1991.-1995./1998.)*. Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata.
- Nejašmić, Ivo (2014). Iseljavanje iz Hrvatske od 1900. do 2001.: demografske posljedice stoljetnog procesa. *Migracijske i etničke teme*, 30(3), str. 405-435.

- Nejašmić, Ivo; Štambuk, Maja (2003). Demografsko starenje i procesi u neurbanim naseljima Republike Hrvatske. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 12(3-4), str. 469-493.
- Opačić, Ana (2022). Začarani krug deprivacije Banovine: kako ga zaustaviti u cjelovitoj revitalizaciji? U: Vladimir Čavrak (ur.), *Društvena i gospodarska revitalizacija Siska i Banije/Banovine* (str. 35-52). Zagreb: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Repac-Roknić, Vera (1992). Analiza prognanika po županijama. *Migracijske teme*, 8(3-4), str. 277-292.
- Skupština kotara Sisak. Zaključci i preporuke o utvrđivanju prioriternih zadataka i izvorima sredstava za financiranje Programa razvoja Banije, 15. listopada 1965. DASK-SACPE, Petrinja, fond 745 (SO Glina), 7.1.1. Informacije, izvještaji, preporuke i elaborati o stanju gospodarstva na području općine Glina i mogućnostima razvoja. Kutija 181.
- Skupština općine Glina. Društveni plan razvoja općine Glina od 1976. do 1980. godine, svibnja 1976. DASK-SACPE, Petrinja, fond 745 (SO Glina), 1.15. Društveni planovi. Kutija 18.
- Skupština općine Glina. Informacija o iskustvima o razvoju općine Glina, o djelovanju Fonda za razvoj privredno nedovoljno razvijenih krajeva SRH i o sugestijama i prijedlozima za rješavanje problema nedovoljno razvijenih krajeva, 14. lipnja 1976. DASK-SACPE, Petrinja, fond 745 (SO Glina), 7.1.1. Informacije, izvještaji, preporuke i elaborati o stanju gospodarstva na području općine Glina i mogućnostima razvoja. Kutija 182.
- Skupština općine Kostajnica. Ekonomski i drugi pokazatelji Općine Kostajnica, 19. lipnja 1972. DASK-SACPE, Petrinja, fond 745 (SO Glina), 7.1.1. Informacije, izvještaji, preporuke i elaborati o stanju gospodarstva na području općine Glina i mogućnostima razvoja. Kutija 182.
- SUNRH [Statistički ured Narodne Republike Hrvatske] (1951). *Prirodno kretanje stanovništva u 24 grada N.R. Hrvatske u 1949. godini*. Zagreb.
- SZS [Savezni zavod za statistiku FNR/SFR/SR Jugoslavije] (1964-1965, 1966b, 1967-1991). *Statistički godišnjak FNRJ/SFRJ/Jugoslavije 1964. (...) 1991*. Beograd.
- SZS (1966a). *Žrtve rata 1941-1945. (Rezultati popisa)*. Beograd.
- SZS (1992). *Demografska statistika 1990*. Beograd.
- Šarić, Tatjana (2015). Bijeg iz socijalističke Jugoslavije – ilegalna emigracija iz Hrvatske od 1945. do početka šezdesetih godina 20. stoljeća. *Migracijske i etničke teme*, 31(2), str. 195-220.
- UNHCR; Komesarijat za izbeglice Republike Srbije; Komesarijat za raseljena lica Republike Crne Gore (1996). *Popis izbeglica i drugih ratom ugroženih lica u Saveznoj Republici Jugoslaviji*. Beograd.
- UPI [Ured za prognanike i izbjeglice Vlade Republike Hrvatske] (1994a). *Popis i predregistracija prognanika, povratnika i izbjeglica u Republici Hrvatskoj 1994. Prvo izvješće*. Zagreb.
- UPI (1994b, 1995a, 1995b). *Progranici i izbjeglice u Republici Hrvatskoj*. Zagreb.
- Valentić, Mirko (2005). Vojna krajina od Oktroiranog ustava 1849. do Austro-Ugarske nagodbe 1867. godine. U: Lovorka Čoralić; Mirko Valentić (ur.), *Povijest Hrvata. Od kraja 15. st. do kraja Prvoga svjetskog rata* (str. 435-458). Zagreb: Školska knjiga.

- Vlada Republike Hrvatske (1996). *Izješće Ureda za prognanike i izbjeglice o skrbi za prognanike, povratnike i izbjeglice u Republici Hrvatskoj u razdoblju od 1. siječnja do 31. svibnja 1996. godine*. Zagreb.
- Vojnović, Franka (ur.) (1996). *Nacionalni program demografskog razvitka*. Zagreb: Ministarstvo razvitka i obnove.
- Vresk, Milan (1979). Gradovi SR Hrvatske i njihove okolice. Problemi definiranja gradova i gradskih regija. *Geografski glasnik*, 41-42, str. 61-69.
- Vresk, Milan (1983). Neka obilježja urbanizacije SR Hrvatske 1981. godine. *Acta Geographica Croatica*, 17-18, str. 39-53.
- Vresk, Milan (1986). Centri rada i gravitacijska područja zaposlenih u Hrvatskoj. *Acta Geographica Croatica*, 21, str. 13-22.
- Vresk, Milan (1989). Neke promjene u funkciji rada i gravitacijskim područjima većih centara Hrvatske 1961-1981. godine. *Acta Geographica Croatica*, 24, str. 43-56.
- Vresk, Milan (1992). Urbanizacija Hrvatske 1981-1991. Osnovni indikatori stupnja, dinamike i karakteristika urbanizacije. *Geografski glasnik*, 54, str. 99-115.
- Vresk, Milan (1994). Gravitacijsko područje dnevnih migracija Zagreba 1991. godine. *Geografski glasnik*, 56, str. 53-66.
- Vresk, Milan (1995). Regionalna struktura Hrvatske. Socioekonomske osnove strukturiranja. *Geografski glasnik*, 57, str. 55-69.
- Vresk, Milan (1996). Funkcionalna struktura i funkcionalna klasifikacija gradova Hrvatske. *Geografski glasnik*, 58, str. 51-66.
- Wertheimer-Baletić, Alica (1999). *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: MATE.
- Wertheimer-Baletić, Alica (2004). Depopulacija i starenje stanovništva – temeljni demografski procesi u Hrvatskoj. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 13(4-5), str. 631-651.
- Wertheimer-Baletić, Alica; Gelo, Jakov (1990). Ukupno i prirodno kretanje stanovništva Hrvatske. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, 107-108, str. 1-18.
- Zakon o područjima posebne državne skrbi. *Narodne novine*, 44/1996.
- Zakon o područjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj. *Narodne novine*, 86/2006.
- ZPUKA [Javna ustanova Zavod za prostorno uređenje Karlovačke županije] (2020). *Izješće o stanju u prostoru Karlovačke županije*. Karlovac.
- ZPUSK [Zavod za prostorno uređenje Sisačko-moslavačke županije] (2019). *Izješće o stanju u prostoru Sisačko-moslavačke županije*. Sisak.
- Živić, Dražen (2001). Izravni demografski gubici (ratne žrtve) Hrvatske (1990.-1998.) uzrokovani velikosrpskom agresijom i neke njihove posljedice. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 10(3), str. 451-484.
- Žuljić, Stanko (2001). Regionalno i teritorijalno ustrojstvo Hrvatske u razdoblju između godina 1945.-2000. *Ekonomski pregled*, 52(1-2), str. 3-28.

The Potentials of the Demographic Renewal of Banovina

ABSTRACT

Banovina, bordered by the rivers Kupa and Sava and the border with Bosnia and Herzegovina, represents one of the most underdeveloped areas of the Republic of Croatia. A series of negative economic, social, political and other factors present throughout its history stimulated a demographic erosion, whereby, regardless of the increase in the number of inhabitants which characterised most of the period of the second half of the 19th and the first half of the 20th century, a strong influence of aforementioned factors resulted in a change in that trend, so that in censuses from 1961 until today, a constant decrease in the number of inhabitants is noticeable. The „demographic catastrophe“ reached its peak in the second decade of this century. According to the final data of the 2021 census, 46.517 inhabitants live in the cities and municipalities of Banovina, which is only 38,44 % of the population recorded in the 1857 census, or 26.11 % in the 1931 census. Such a factual situation raises the question of the demographic survival of Banovina. The purpose of this paper is to represent one of the starting points for pointing out the causes of existing problems and encouraging discussion on this issue in order to generate constructive solutions that would enable sustainable development. In the introductory part, the history of Banovina is presented, with an emphasis on processes that influenced changes in the number and structures of the population. Then, the paper analyzes previous attempts of creating development policies at the regional and local level from the second half of the 20th century until today, and gives a modest proposal of possible measures for annulling negative demographic trends.

KEYWORDS: Banovina, demographic erosion, development policy, demographic renewal

Stručni članak

Leon Vuglač, univ. bacc. soc.¹

Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu

Borongajska cesta 83d, Zagreb

lvuglac@fhs.unizg.hr

Kvantitativna analiza fundamentalnih urbanih značajki hrvatske populacije – pitanje budućnosti

SAŽETAK

U ovom radu prikazat će se važnost dobno-spolne strukture stanovništva kao neminovnog elementa analize stanovništva. Dobno-spolna struktura pokazuje dugogodišnje tendencije kretanja stanovništva koji su ključni za razumijevanje složenosti demografskih procesa. Također, u radu će se nastojati demonstrirati kvantitativna analiza demografskih značajki hrvatskih gradova kao nositelja razvoja hrvatskoga društva i prostora. Naglasak će se staviti na deset najvećih hrvatskih gradova koji kao makroregionalni centri apsorbiraju najveći dio populacije. U obzir će se uzeti usporedivi podatci iz popisa stanovništva iz 2011. i 2021. godine te tako prikazati dugogodišnje procese prirodne i emigracijske depopulacije Hrvatske. Osim navedenoga, nastojat će se prikazati pitanje budućnosti hrvatskih gradova, a samim time i ruralnih prostora u Republici Hrvatskoj.

KLJUČNE RIJEČI: dobno-spolna struktura, depopulacija, hrvatski gradovi, Republika Hrvatska

1. Uvod

U ovom radu nastojat će se iznijeti neminovna sinergija primarnih demografskih odrednica kao što su emigracija, imigracija, natalitet i mortalitet koji utječu na dobno-spolnu strukturu stanovništva Hrvatske s naglaskom na značajnu ulogu tih odrednica u ukupnom razvoju države. Primarni naglasak stavit će se na relevantnost dobno-spolne strukture kao temeljnoga pokazatelja sastava stanovništva koji znatno utječe na funkcioniranje koherentnih društvenih struktura. *Sine qua non*, upriličit će se dobno-spolna struktura stanovništva Hrvatske prema Popisu stanovništva iz 2021. godine. Potonji pregled jasnije će definirati s kojim se negativnim demografskim procesima suočava hrvatsko društvo i na koji se način dinamiziraju destruktivski populacijski faktori. Nakon pregleda dobno-spolne strukture, pristupit će se komparaciji kvantitativne strukture stanovništva Hrvatske između 2011. i 2021. godine. S obzirom na metodološku usporedivost Popisa 2011. i 2021. godine, pokušat će se zornije analizirati kretanje stanovništva unutar spomenutoga desetogodišnjega razdoblja. Pritom će se upozoriti na niz nedostataka popisivanja stanovništva i nemogućnost potpune sustavne kontrole emigriranja stanovništva u inozemstvo. Slijedeći navede-

¹ Autor članka student je IV. godine integriranoga dvopredmetnoga studija demografije i hrvatskoga iseljništva i I. godine diplomskoga dvopredmetnoga studija sociologije na Fakultetu hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu.

nu problematiku, analizi stanovništva potrebno je pristupiti racionalno i kritički s velikom dozom opreza uzimanja kvantitativnih podataka „zdravo za gotovo“.

Najmasovnija koncentracija stanovništva Hrvatske, ali i većine ostalih zemalja, nalazi se u urbanim sredinama koji slove kao glavni prostori apsorpcije stanovništva. Postmodernizacijski proces kao što je urbanizacija za sobom kolateralno povlači deagrarizaciju i deruralizaciju, a spomenuti procesi reflektiraju diferencijalno egzistiranje socijalnoga miljea. Shodno navedenom, u radu će se analizirati deset najvećih hrvatskih urbanih centara koji uključuju svoja administrativna područja. Prema veličini, analiza će obuhvatiti sljedeće gradove: Zagreb, Split, Rijeku, Osijek, Zadar, Veliku Goricu, Pulu, Slavonski Brod, Karlovac i Varaždin. Prvotno, definirat će se njihovo administrativno područje, međupopisna promjena (apsolutni i relativni iznos) i niz specifičnosti vezanih uz dobno-spolnu strukturu stanovništva svakoga grada pojedinačno. Time će se ustanoviti kakvi demografski trendovi pretendiraju na hrvatskom prostoru i kakve se posljedice mogu očekivati u bližoj i daljoj budućnosti. Između ostaloga, iskazat će se potreba višestrukoga naglašavanja kako demografska analiza ne utječe isključivo na „običnu“ analizu broja stanovništva, već na cijeli dijapazon latentnih državotvornih sustava i njihovu međuovisnost koja koincidira s ukupnom derivacijom sadašnjih i budućih potencijala zemlje.

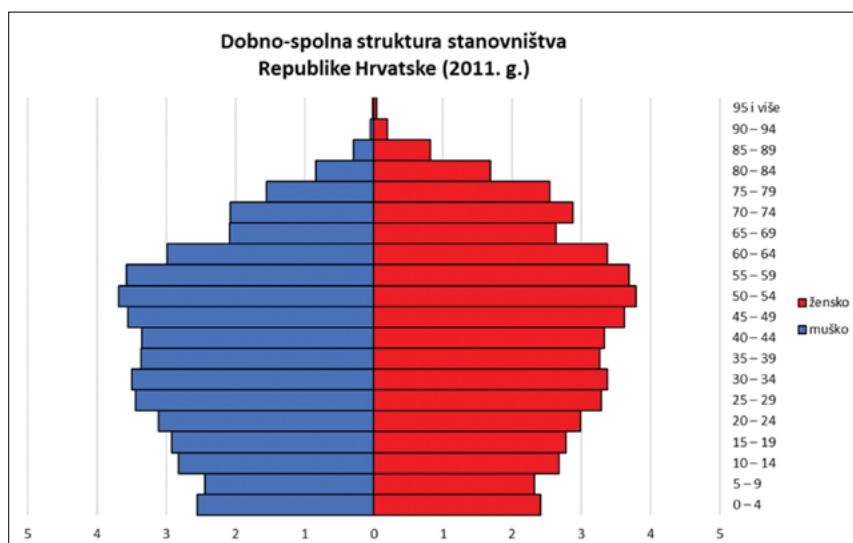
2. Dobno-spolna struktura stanovništva Republike Hrvatske 2021. godine

„Dobno-spolna struktura važna je za sadašnji i budući razvoj stanovništva i gospodarski razvoj neke zemlje. Iz nje proizlaze ključni kontingenti stanovništva kako za biološku reprodukciju (fertilni kontingent), tako i za formiranje radne snage (radni kontingent). Gospodarsko značenje dobno-spolne strukture proizlazi prije svega iz činjenice da je ta struktura temelj tzv. fiziološke podjele rada koja se događa prije svega u obitelji, a samim time zajedno s obujmom (veličinom) stanovništva i njegovom gustoćom postavlja demografske okvire širenja društvene podjele rada“ (Wertheimer-Baletić, 1999, 336). „Biološka struktura je struktura stanovništva po spolu i dobi. Struktura po spolu ukazuje na kvantitativni odnos muškog i ženskog stanovništva u ukupnom stanovništvu. Jedna od najvažnijih struktura stanovništva, kako za proces demografskog razvitka tako i po svojim socio-ekonomskim implikacijama, jest struktura stanovništva po dobi. Ona pokazuje broj stanovnika po pojedinim dobnim skupinama, a ukazuje i na određene potrebe, na primjer od školskih ustanova, preko radnih mjesta do zdravstvene zaštite. Dobna struktura je, kao i spolna, odraz povijesnog razvoja stanovništva. Biološka struktura je važna i za buduće kretanje stanovništva jer ono u velikoj mjeri ovisi o promjenama dobno-spolne strukture“ (Glamuzina i Glamuzina, 1996, 18-19).

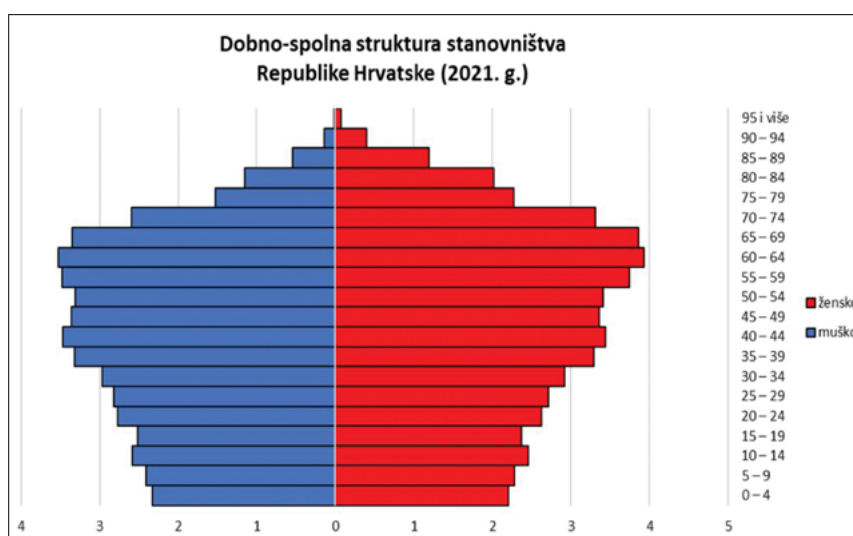
Dobno-spolna struktura stanovništva Hrvatske može se najadekvatnije prikazati s pomoću dostupnih kvantitativnih podataka Državnoga zavoda za statistiku² iz recentnoga Popisa stanovništva iz 2021. godine. Kao što je razvidno iz Slike 1., dobno-spolni sastav stanovništva rezultat je dugogodišnjih negativnih depopulacijskih procesa uvjetovanih demografskim, ekonomskim, socijalnim i inim strukturama koji izravno i neizravno utječu na ukupni razvoj države. Dobno-spolna struktura Hrvatske ima jasno uočljive karakteristike regresivnoga tipa sastava stanovništva što u prijevodu označava proces kontinuiranoga starenja stanovništva. Iz priloženoga je vidljivo kako se osnovica dobno-spolnoga sastava stanovništva godinama tendenciozno sužava što u prijevodu generira sve veći deficit mlađega stanovništva (Slike 1. i 2.). Koincidirajući s potonjim procesom, kontingenti starijih dobnih skupina šire se neprekidno i na takav način postavljaju se diferencijalni

2 U daljnjem tekstu: DZS.

uvjeti egzistiranja ukupnih društvenih odnosa u zemlji. Prethodno spomenuti dugogodišnji ne-srazmjer odnosa starije i mlađe populacije dovodi u pitanje održivosti svih državotvornih sustava, a samim time i pitanje kvalitete života stanovnika Hrvatske.

Slika 1. Prikaz dobno-polne strukture u Hrvatskoj prema Popisu stanovništva iz 2011. g.
Izvor: DZS, 2013 (autorska obrada)

Slika 2. Prikaz dobno-polne strukture u Hrvatskoj prema Popisu stanovništva iz 2021. g.
Izvor: DZS, 2023 (autorska obrada)

3. Odabrana obilježja razvoja stanovništva Republike Hrvatske u međupopisnom razdoblju 2011. – 2021.

Broj stanovnika u Hrvatskoj preciznije se određuje svakih deset godina s pomoću popisa stanovništva, a potonje je definirano metodologijom koja se tijekom povijesti popisivanja u nekoliko navrata izrazito izmijenila. Popisi stanovništva iz 2011. i 2021. godine imaju istovjetnu implementaciju metodologije popisivanja stanovništva pri čemu njihova komparacija još više dobiva na značaju. Potrebno je naglasiti kako popisivanje stanovništva uključuje niz poteškoća u prikupljanju podataka koji znatno utječu na njihovu potpunu egzaktnost, međutim spektar nedostataka popisivanja neće se detaljnije raslojavati u ovom radu.

Prema dostupnim podacima Popisa stanovništva iz 2011. godine, u Hrvatskoj je tada obitavalo 4.284.889 stanovnika. Jedno desetljeće kasnije, Popis stanovništva 2021. godine implicira na 3.871.833 stanovnika (DZS, 2013, 2023). Prema istaknutom, međupopisna promjena iznosi -413.056 osoba što je 9,64 % stanovništva manje nego prije deset godina, odnosno 2011. godine. Na tako intenzivne depopulacijske procese u prvom redu utječu prostorno (emigracija i imigracija) i prirodno (mortalitet i natalitet) kretanje stanovništva Republike Hrvatske. Prethodno spomenute primarne demografske sastavnice potrebno je detaljnije prikazati budući da one čine neminovne pokazatelje razvoja stanovništva. Prema dostupnim podacima DZS-a, iz Hrvatske je u razdoblju 2011. i 2021. godine odselilo 329.268 osoba, dok se istovremeno doselilo njih 212.834. Najviše ljudi emigriralo je 2017. godine kada je zabilježen odlazak 47.352 stanovnika, dok je najmanji obujam emigracije zamijećen 2011. godine –12.699 iseljenih osoba (DZS, 2012-2022). Sveukupna migracijska bilanca Republike Hrvatske s inozemstvom prema tome iznosi -116.434 stanovnika unutar promatranoga desetogodišnjega razdoblja. Prema pokazateljima prirodnoga kretanja stanovništva, u Hrvatskoj je u istom razdoblju umrlo 587.413 stanovnika dok je rođeno njih 419.502 (DZS, 2012-2022a). Sukladno tome, prirodna promjena između 2011. i 2021. g. iznosila je -167.911 osoba. Elementarnim zbrajanjem neto migracijske bilance i prirodne promjene unutar desetogodišnjega razdoblja, dolazi se do zaključka da je Hrvatska unutar jednoga desetljeća izgubila 284.345 stanovnika.

Kao zaključno razmatranje ovoga poglavlja, može se ustvrditi kako je iz Tablice 1. vidljiv nesklad rezultata deficita ukupnoga broja stanovnika u 2021. godini dobivenih na temelju podataka iz vitalne statistike (rođeni, umrli, odseljeni, doseljeni) i ukupnoga broja stanovnika dobivenih međupopisnom promjenom. Prema navedenom, podatci iz vitalne statistike evidentiraju 284.345 osoba manje u 2021. g. u odnosu na deset godina ranije, dok jednostavan izračun međupopisne promjene u istom razdoblju nalaže deficit od 413.056 osoba. Potonji disbalans izračuna ukupnoga smanjenja stanovnika u državi formira spomenuti niz nedostataka popisivanja stanovništva, ali i nemogućnost potpune kontrole ukupnoga broja iseljenih osoba.³

Tablica 1. Ukupno kretanje stanovništva Hrvatske između 2011. i 2021. godine

Odseljeni	Doseljeni	Umrli	Rođeni	Migracijska bilanca (I-E) ⁴	Prirodna promjena (N-M) ⁵	Ukupno	Međupopisna promjena (P2-P1) ⁶
329.268	212.834	587.413	419.502	-116.434	-167.911	-284.345	-413.056

Izvor: DZS, 2012-2022, 2012-2022a

4. Žarišta apsorpcije stanovništva – urbana područja

„Pod procesom urbanizacije u suvremenim uvjetima podrazumijeva se razvitak gradova izražen porastom gradskog stanovništva i izmjena njegove socioekonomske strukture, ali i svi oni procesi na selu koji vode perspektivnom nadilaženju razlika između sela i grada, bilo na bazi razvoja ne-agrarnih djelatnosti ili na bazi preobražaja poljoprivrede na suvremenim tehničkim i društvenim

3 Valja nadodati kako praćenje emigracije stanovništva najviše „koče“ masovni odlasci bez prethodno objavljenoga prebivališta i sličnih nekontroliranih propusnosti sustava. Detaljnije o metodološkim manjkavostima praćenja vanjske migracije Republike Hrvatske vidjeti u: Župarić Iljić, 2016; Balića, 2020.

4 Formula označava razliku broja doseljenih (imigracija) i odseljenih (emigracija).

5 Formula označava razliku broja rođenih (natalitet) i umrlih (mortalitet).

6 Formula označava razliku ukupnog broja stanovnika iz Popisa 2021. g. i Popisa 2011. g.

osnovama. Proces urbanizacije ne obuhvaća samo razvoj gradova i gradskih, te pretvaranja seoskih u gradska naselja, već i pražnjenje, te napuštanje naselja udaljenih oblasti“ (Bjelajac i Vrdoljak, 2009, 7). Kao što Hrvatska enciklopedija navodi, „urbanizacija istodobno obuhvaća proces napuštanja sela i seljenja stanovništva u gradove (deruralizacija) te napuštanje poljoprivredne u zamjenu za neke druge djelatnosti (deagrarizacija)“. „Za razliku od seoskih, u urbanim zajednicama na malom prostoru živi velik broj heterogenih individua s daleko razvijenijim društvenim životom i izrazito diferenciranom podjelom rada koja rezultira socijalnom diferencijacijom i “organskom povezanosti“ među ljudima, izraženom segmentarnosti društvenog života baziranoj na velikom broju društvenih uloga, povremenih, bezličnih i formaliziranih odnosa što stvara atmosferu anonimnosti uz formalnu i institucionaliziranu socijalnu kontrolu“ (Bjelajac i Vrdoljak, 2009, 4).

Kao što Bjelajac i Vrdoljak ističu (2009, 4), „grad je teritorijalna, relativno samostalna mnogo-funkcionalna zajednica nastala dugotrajnim društvenim procesima u određenom prostoru radi zadovoljavanja određenih potreba kroz koju čovjek, s obzirom na ograničenost vidokruga, doživljava i cijelo društvo“. „Grad je oduvijek bio predmet zanimanja mnogih znanstvenika pa su s vremenom nastala različita stajališta po kojem se definira. Sociološka se mjerila zasnivaju na socijalnoj strukturi i načinu života, gospodarska na veličini naselja i udjelu nepoljoprivrednog pučanstva, statistička na broju stanovnika i gustoći naseljenosti, administrativna na zakonskoj odredbi o položaju grada u upravno-teritorijalnoj podijeli zemlje, itd. Pojavom industrije i drugih djelatnosti, kod vodećih gospodarskih i društvenih aktivnosti proces urbanizacije naglo raste uz povećanje populacije i urbane koncentracije“ (Šimunović, 1996, 33). Zbog svega navedenoga, potrebno je u daljnjem radu analizirati količinu fluktuacije stanovništva unutar urbanih sredina Hrvatske budući da su potonje strukture okosnica izražene koncentracije stanovništva, a koje su predmet ovoga rada.

5. Demografski narativ najvećih gradova Hrvatske

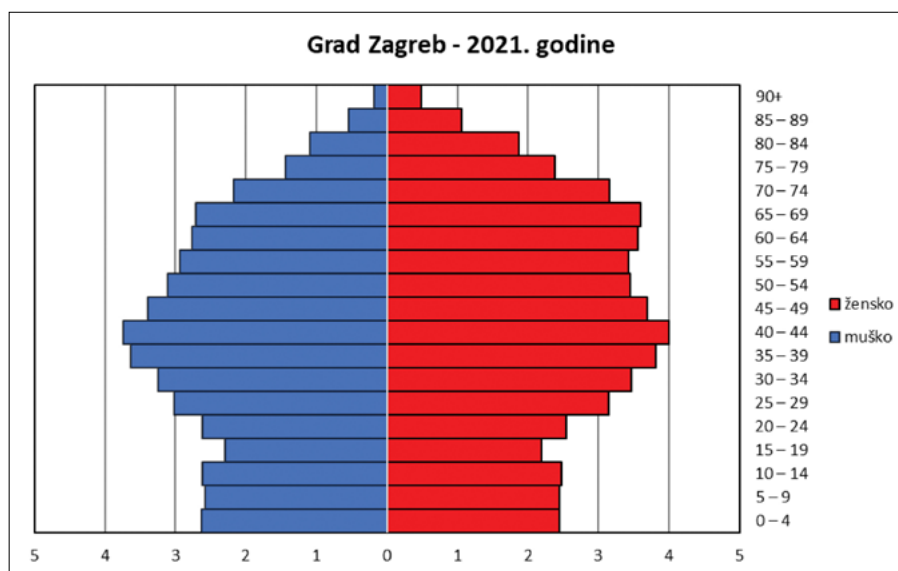
Prema Ministarstvu pravosuđa i uprave, unutarnji ustroj Republike Hrvatske sastoji se od 576 jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave. Ustrojstvo je koncipirano prema mehanizmu 428 općina, 127 gradova, 20 jedinica područne samouprave (županije) i Grad Zagreb koji ima poseban status grada i županije (Popis županija, gradova i općina). Kako bi se predstavila sveukupna relevantna uloga ljudske populacije, potrebno je detaljnije istražiti ishodišne točke masovnije koncentracije stanovništva – urbane sredine.⁷ U sljedećim potpoglavljima redom će se analizirati, od najvećega do najmanjega, deset najvećih hrvatskih gradova prema Popisu stanovništva iz 2021. godine. Potrebno je pritom naglasiti kako će se u obzir uzimati broj stanovnika na administrativnom području gradova zbog učestalih dnevnih migracija u gradska središta i ostalih kohezivnih elemenata naselja koja su u blizini gradskih centara. Između ostaloga, u nastavku će se prikazati osnovna analiza dobno-spolnih struktura stanovništva svih gradova budući da su one temelj razumijevanja specifičnih demografskih kretanja na određenom prostoru. Analize će se usmjeriti na najvidljivije demografske procese dobno-spolnih struktura gradova.

5.1. Grad Zagreb

Prema Popisu stanovništva 2021. godine, administrativno područje Grada Zagreba sastoji se od 68 naselja koje uključuju centralno naselje Zagreb. Administrativno područje u 2021. godini umanjeno je za dva naselja, odnosno za Vuger Selo i Vugrovec Donji u odnosu na 2011. godinu.

⁷ Navedeno nema konotaciju umanjivanja važnosti ruralnih naselja, slabije napučenih sredina i nenaseljenoga prostora.

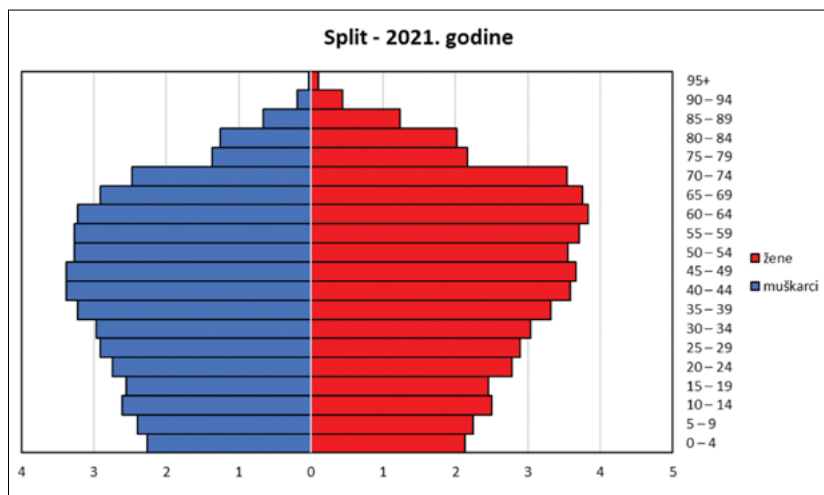
Prethodno spomenuta razlika nema nezaobilaznu ulogu u analizi kvantitativnoga broja stanovnika Grada Zagreba, međutim valja napomenuti kako je u 2011. godini bila riječ o oko 700-tinjak osoba spomenutih naselja što nije zanemariv broj. Grad Zagreb je prema Popisu stanovništva 2011. godine imao 790.017 stanovnika, da bi se taj broj srozao na 767.131 stanovnika deset godina kasnije (DZS, 2013, 2023). Shodno tomu, u Gradu Zagrebu živi svaki peti čovjek u Hrvatskoj, odnosno udio Grada Zagreba u Hrvatskoj iznosi 19,8 % (DZS, 2023). Međupopisna promjena Grada Zagreba u apsolutnom iznosu generira -22.886 osoba, a u relativnom odnosu je to -2,9 %. Kao što je vidljivo iz Slike 3., dobno-spolna struktura stanovništva Grada Zagreba upućuje na nesrazmjer starijega i mlađega stanovništva. Međutim, donekle optimističan podatak je da osnovica strukture (unutar koje je najmlađe stanovništvo) stagnira zadnjih nekoliko godina. Dobna skupina 15-19 godina je prema Popisu iz 2021. g. imala 34.474 stanovnika, dok je dobna skupina stanovništva 10-14 godina brojila 39.028 osoba. To je razlika od 4.554 osoba, a dobne skupine 0-4 i 5-9 godina bilježe popriličnu stagnaciju stanovništva u odnosu na dobnu skupinu 10-14 godina (DZS, 2023).

Slika 3. Prikaz dobno-spolne strukture Grada Zagreba prema Popisu 2021. g.
 Izvor: DZS, 2023 (autorska obrada)

5.2. Split

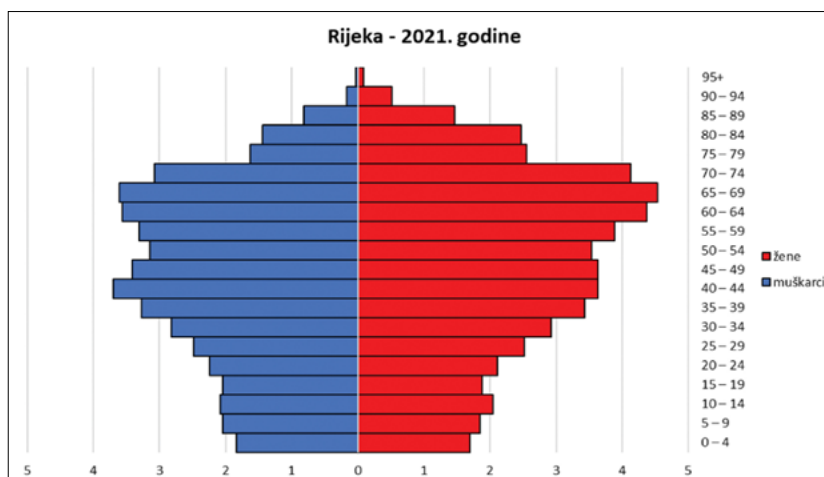
Split se kao drugi najveći grad u Hrvatskoj administrativno sastoji od osam naselja među kojima se redosljed napučenosti kreće sljedećim nizom: Split (149.830), Žrnovnica (3.279), Stobreč (2.879), Kamen (1.821), Srinjine (1.199), Slatine (924), Gornje Sitno (356) i Donje Sitno (289). Split je prema Popisu stanovništva 2011. godine imao 178.102 stanovnika, a Popisom 2021. generira 160.577 osoba (DZS, 2013, 2023). U skladu s rečenim, apsolutna međupopisna promjena iznosi -17.525 osoba, dok postotak smanjenja stanovništva unutar desetogodišnjega razdoblja generira -9,84 %. Dobno-spolna struktura stanovništva Splita (Slika 4.) prikazuje uočljivo sužavanje osnovice strukture i širenje starijih kontingenata populacije što ukazuje na regresivan tip dobno-spolne strukture. Najveći broj populacije petogodišnjih dobni skupina nalazi se unutar dobne skupine 60-64 godina, a njihov broj generira 11.327 osoba. Zbog adekvatnije usporedbe, dobna skupina 0-4 godine je prema Popisu 2021. g. imala 7.049 osoba (DZS, 2023).

Slika 4. Prikaz *dobno-spolne strukture Splita prema Popisu 2021. g.*
 Izvor: DZS, 2023 (autorska obrada)

5.3. Rijeka

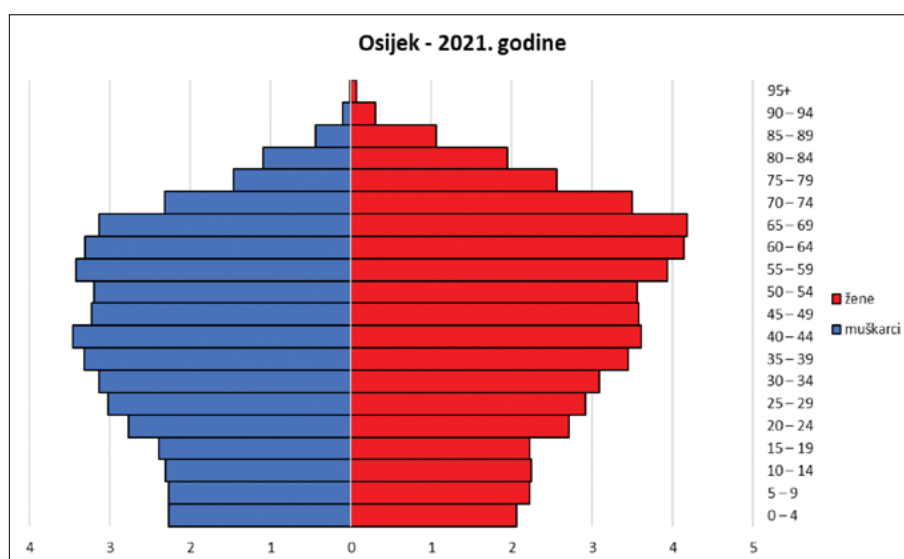
Treći najveći hrvatski grad je Rijeka koja je ujedno posljednji grad koji premašuje 100.000 stanovnika prema novom Popisu. Rijeka se tijekom 2011. g. sastojala od dva naselja koja su komplementarno tvorila jednu administrativnu cjelinu. Tako su u Popis 2011. g. ušla naselja Bakar i Rijeka, a njihov ukupan broj stanovnika iznosio je 128.624. Bakar je pritom obuhvaćao 240 osoba, a Rijeka 128.384 stanovnika. Prema novom Popisu iz 2021., administrativna cjelina prepolovila se i u obzir ukomponirala isključivo populaciju grada Rijeke. Broj žitelja Rijeke prema novom Popisu apstrahira brojku od 107.964 (DZS, 2013, 2023). Međupopisna promjena nalaže -20.420 osoba u apsolutnom iznosu, dok u postotnom udjelu -15,91 %. Rijeka je kao središte Primorsko-goranske županije, prema Popisu 2021., najveći broj stanovnika imala u kontingentu 65-69 godina (Slika 5.). U nastavku ovoga potpoglavlja zbrojit će se kontingenti populacije Rijeke između 0-14 godina i 60-74 godina kako bi se optimalno predočio nesrazmjer starijega i mlađega stanovništva. Popisom 2021. Rijeka je tako brojila 12.467 osoba u dobi od 0 do 14 godina, dok je stanovništvo staroga 60-74 godine bilo 25.151 (DZS, 2023). To je gotovo dvostruko više starijih osoba nego onih najmlađih što ujedno postavlja mnoge izazove za sadašnjost i budućnost Grada.

Slika 5. Prikaz *dobno-spolne strukture Rijeke prema Popisu 2021. g.*
 Izvor: DZS, 2023 (autorska obrada)

5.4. Osijek

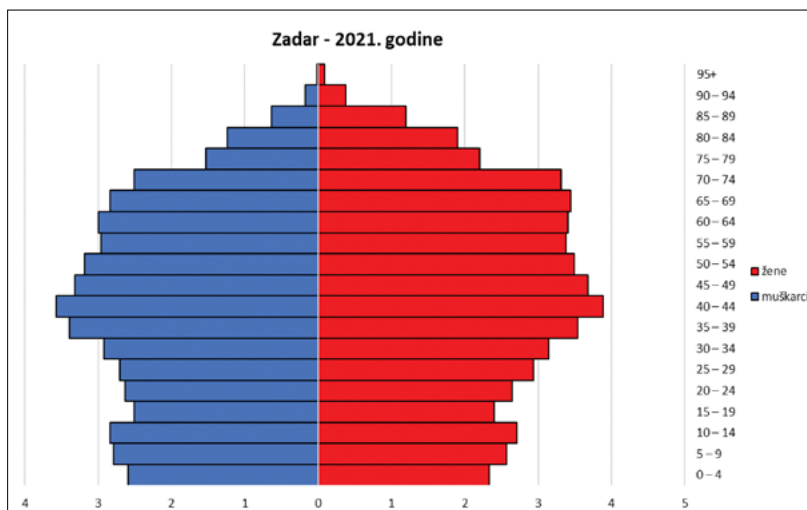
Grad Osijek se kao administrativna cjelina sastoji od 11 naselja među koje je uključeno i najveće naselje Osijek. To su abecednim redom: Brijest (1.005), Brijesće (1.153), Josipovac (3.602), Klisa (242), Nemetin (77), Osijek (75.535), Podravlje (348), Sarvaš (1.658), Tenja (6.260), Tvrđavica (563) i Višnjevac (5.870). Administrativno područje Grada Osijeka 2011. godine imalo je 108.048 stanovnika da bi se potonji broj spustio na 96.313 stanovnika deset godina kasnije (DZS, 2013, 2023). Tako je Hrvatska „pala“ na samo tri makroregionalna centra koji imaju više od 100.000 osoba. Prema navedenom, međupopisna promjena iznosi -11.735 u apsolutnom iznosu, dok relativni rezultat iznosi -10,86 %. Prema Slici 6., uočljivo je kako Osijek ima najviše ženskoga stanovništva u dobi od 65 do 69 godina – 4.029. Muški dio populacije Osijeka najbrojniji je u dobnoj skupini 40-44 godina s iznosom od 3.331 osoba (DZS, 2023). Što se tiče mlađega udjela stanovništva, bilježi se linearan pad broja svih petogodišnjih kontingenata najmlađih dobni skupina.

Slika 6. Prikaz dobno-spolne strukture Osijeka prema Popisu 2021. g.
 Izvor: DZS, 2023 (autorska obrada)

5.5. Zadar

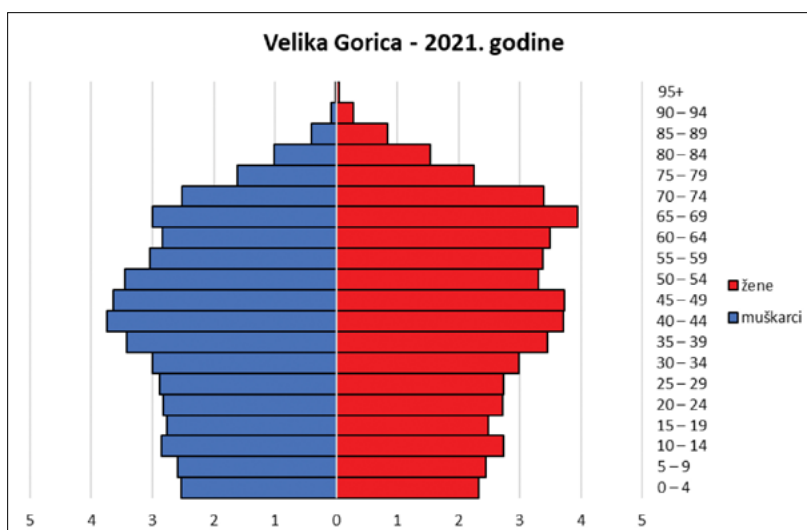
Administrativno područje Zadra sastoji se od 15 naselja među kojima se najviše ističe Zadar sa svojih 67.309 stanovnika, dok svako naselje pojedinačno sadrži manje od 1.000 stanovnika. Prema Popisu iz 2011., administrativno područje Zadra brojalo je 75.062 stanovnika, a Popis iz 2021. ukazuje na 70.779 stanovnika (DZS, 2013, 2023). Međupopisnom promjenom dolazi se do iznosa od -4.283 osoba, a u postotnom udjelu ono čini -5,71 %. Slika 7. evidentno upućuje na „demografski oporavak“ dobne skupine između 10-14 godina koja je nadmašila prethodnu dobnu skupinu između 15 i 19 godina za 455 osoba. Međutim, demografska „regeneracija“ nije bila dugoročnoga karaktera budući da se broj najmlađega kontingenta između 0-4 godine ponovno sveo na ekvivalentnu brojku dobne skupine između 15 i 19 godina. Najveći broj muške i ženske populacije nalazi se unutar dobnoa kontingenta od 40-44 godina. Žena je u potonjem kontingentu 2.752, a muškaraca 2.529 (DZS, 2023). Potrebno je spomenuti kako se upravo od dobnoa kontingenta između 40-44 godina dobno-spolna struktura urušava, osim spomenute „anomalije“ dobne skupine između 10 i 14 godina.

Slika 7. Prikaz dobno-spolne strukture Zadra prema Popisu 2021. g.
 Izvor: DZS, 2023 (autorska obrada)

5.6. Velika Gorica

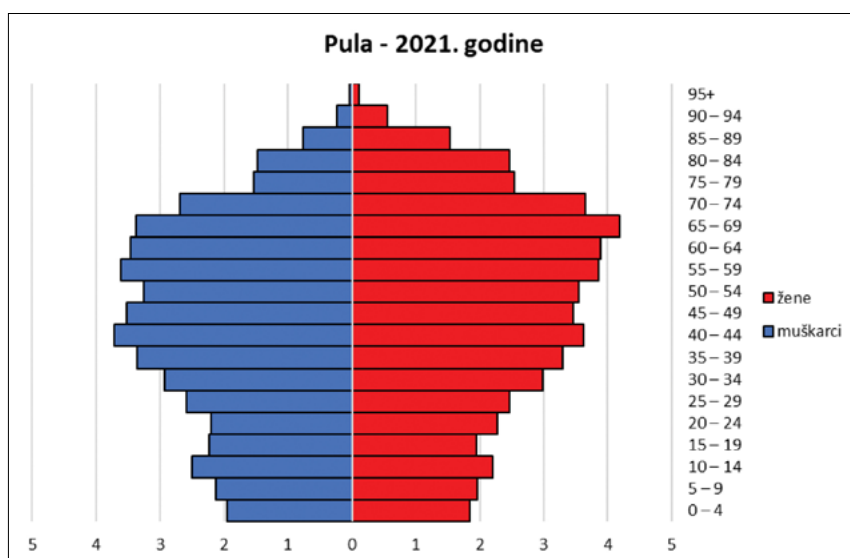
Velika Gorica na svojem administrativnom području objedinjuje 58 naselja među kojima se po koncentraciji stanovnika ističu Velika Gorica (30.036), Velika Mlaka (3.395), Gradići (1.871), Donja Lomnica (1.603) i Kuče (1.370), dok ostala naselja imaju oko i ispod 1.000 stanovnika. Popisom stanovništva iz 2011. Velika Gorica imala je 63.517 osoba, a deset godina kasnije na istom imenom administrativnom području obitavalo je 61.075 stanovnika (DZS, 2013, 2023). Prema spomenutom, međupopisna promjena u apsolutnom iznosu je -2.442, a u postocima je to -3,84 %. Iz Slike 8. razvidno je dugogodišnje sužavanje osnovice dobno-spolne strukture Velike Gorice, međutim dobna skupina između 10-14 godina jedina odstupa od kontinuirane tendencije smanjenja parcijalnih dobno-spolnih kontingenata. Najbrojnija ženska populacija nalazi se u starosnoj dobi između 65-69 godina među kojima je 2.408 žena. S druge strane, maksimalan broj muškaraca nalazi se u dobnoj skupini između 40-44 godina među kojima je njih 2.290 (DZS, 2023).

Slika 8. Prikaz dobno-spolne strukture Velike Gorice prema Popisu 2021. g.
 Izvor: DZS, 2023 (autorska obrada)

5.7. Pula

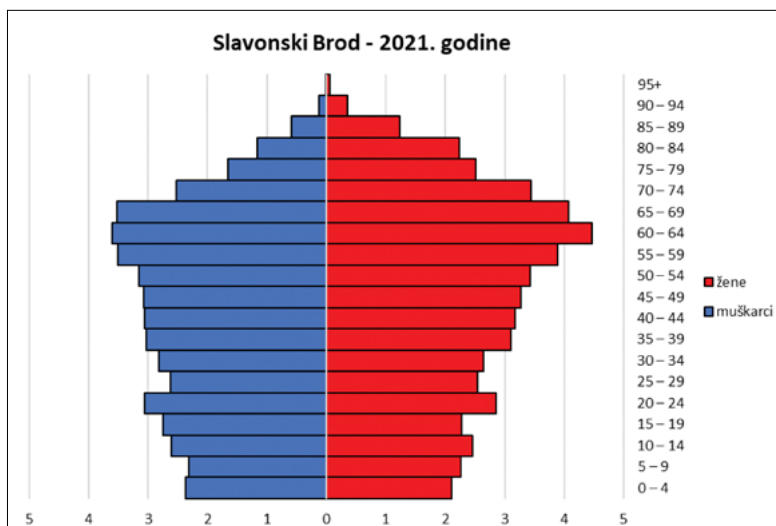
U administrativni obuhvat Pule, kao središnjega upravnoga centra Istarske županije, ne pripada nijedno drugo naselje osim spomenutoga Grada. Pula je prema Popisu stanovništva iz 2011. imala 57.460 stanovnika, dok je Popis iz 2021. ukazao na ukupno 52.220 žitelja istoimenoga naselja (DZS, 2013, 2023). Razlikom ukupnoga broja stanovnika s Popisa 2021. i Popisa 2011. dobiva se međupopisna promjena od -5.240 stanovnika u apsolutnom i -9,12 % u relativnom iznosu. Dobno-spolna struktura Pule (Slika 9.), kao i kod prethodna dva grada, karakterizira višegodišnje negativne demografske trendove uz kratkoročan „oporavak“ kontingenta stanovništva između 10-14 godina. Najmnogoljudniji petogodišnji kontingent Pule nalazi se između 65-69 godina, a iznosi 3.949 stanovnika. U potonjem dobnom kontingentu nalazi se najveći broj ženskoga stanovništva s brojem od 2.186. S druge strane, dobna skupina između 40 i 44 godina generira maksimalan broj muškaraca po dobnim kontingentima, a taj iznos implicira na njih 1.937. Za tek prividnu usporedbu, ukupna dobna skupina između 0-4 godina označava 1.987 djece (DZS, 2023).

Slika 9. Prikaz dobno-spolne strukture Pule prema Popisu 2021. g.
 Izvor: DZS, 2023 (autorska obrada)

5.8. Slavonski Brod

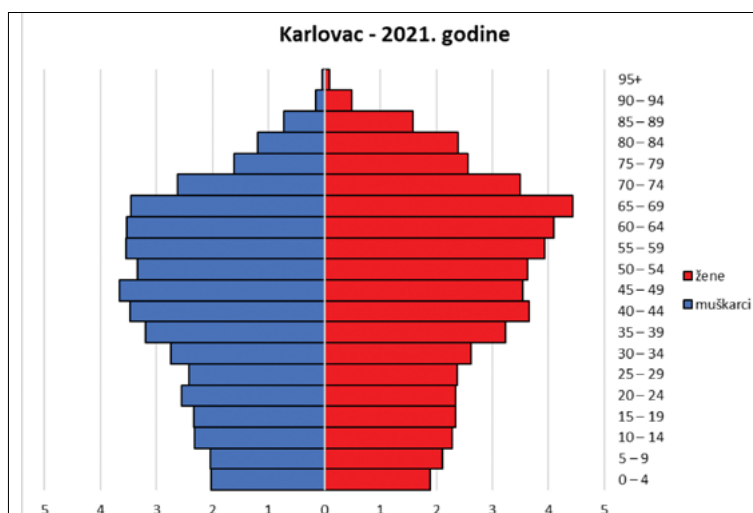
Slavonski Brod unutar svoga administrativnoga obuhvata uključuje tri naselja među kojima su redom: Slavonski Brod (45.005), Podvinje (3.057) i Brodski Varoš (1.829). Popis stanovništva 2011. rezultirao je s 59.141 stanovnika na spomenutom teritorijalnom obuhvatu, dok je 2021. godine popisano njih 49.891 (DZS, 2013, 2023). U skladu s istaknutim, izračunom međupopisne promjene dolazi se do zaključka da je unutar deset godina naselje Slavonski Brod zajedno s Podvinjem i Brodskim Varošom izgubilo 9.250 stanovnika, odnosno njihov relativni udio iznosi -15,64 %. Sa Slike 10. zamjetno je postepeno reduciranje broja stanovništva Slavonskoga Broda s najvećom iznimkom dobne skupine između 20 i 24 godine. Najviše stanovništva je u dobnoj skupini od 60 do 64 godina – ukupno 4.031. To je ujedno jedina dobna skupina koja ukupno prelazi 4.000 osoba, a glavni „konkurent“ po broju stanovnika je petogodišnja dobna skupina između 65 i 69 godina s ukupno njih 3.789. Broj žena između 60 i 64 godina je 2.228, dok je u dobnoj skupini 0-4 godine 1.051 ženske djece što je *de facto* približno dvostruko manji broj osoba (DZS, 2023).

Slika 10. Prikaz dobno-spolne strukture Slavonskoga Broda prema Popisu 2021. g.
 Izvor: DZS, 2023 (autorska obrada)

5.9. Karlovac

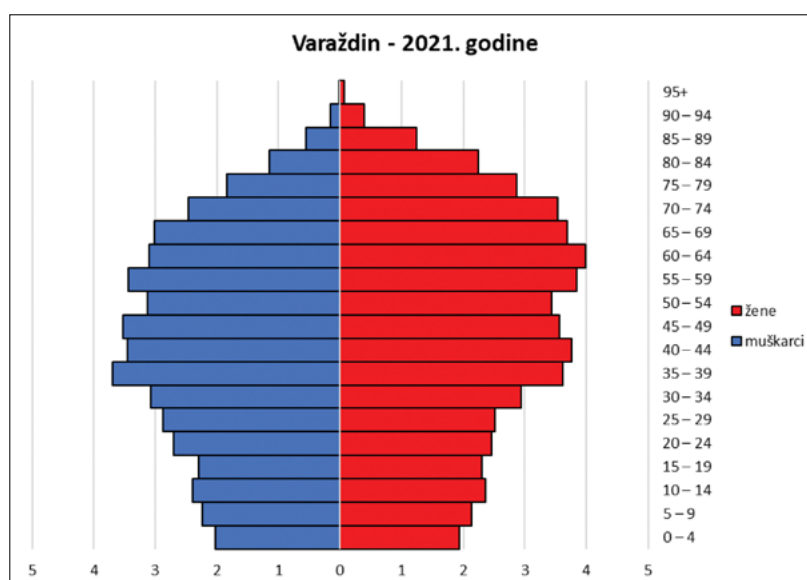
Što se tiče sjedišta Karlovačke županije, Karlovac je ukomponirao 52 naselja u svoje administrativno područje. Potrebno je istaknuti kako je grad Karlovac najveće naselje s 41.869 osoba, dok sva ostala naselja bilježe manje od 1.000 stanovnika (osim naselja Šebreki koje nemaju nijednoga zabilježenoga stanovnika). Iz Popisa 2011. potonje područje imalo je 55.705 stanovnika, a Popis 2021. evidentira 49.377 osoba (DZS, 2013, 2023). Desetogodišnja razlika iznosi -6.368 osoba u apsolutnom iznosu, a u postotcima je to rezultat od -11,36 %. Dobno-spolna struktura Karlovca (Slika 11.) isprva aludira na manje-više stagnacijske demografske procese za četiri petogodišnje dobne skupine između 10 i 29 godina, međutim u posljednjih desetak godina intenziviraju se depopulacijski pokazatelji. Zbog prikladnije komparacije, najveći broj osoba nalazi se u dobnoj skupini između 65-69 godina i broji 3.891 stanovnika. Petogodišnje razdoblje osoba između 0-4 godine inicira 1.927 stanovnika što je gotovo dvostruko manje od dobne skupine između 65 i 69 godina (DZS, Stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima, Popis 2021.).

Slika 11. Prikaz dobno-spolne strukture Karlovca prema Popisu 2021. g.
 Izvor: DZS, 2023 (autorska obrada)

5.10. Varaždin

Varaždin je posljednji gradski centar i županijsko središte koje će se uzimati u obzir unutar ovoga rada. Kao deseti grad Hrvatske po veličini, Varaždin na svom administrativnom području broji deset naselja koje se po broju stanovnika kreću sljedećim redoslijedom: Varaždin (36.187), Kućan Marof (1.280), Hrašćica (1.270), Jalkovec (1.259), Gornji Kućan (1.013), Donji Kućan (694), Črnc Biškupečki (612), Gojanec (611), Zbelava (435) i Poljana Biškupečka (421). Prema Popisu stanovništva 2011. Grad Varaždin imao je 46.946 žitelja, a Popis 2021. sveo je brojku na 43.782 stanovnika (DZS, 2013, 2023). Grad je na taj način zabilježio -3.164 osoba razlikom međupopisnih podataka, odnosno -6,74 % u relativnom odnosu. Posljednja Slika 12. ovoga rada iskazuje regresivni tip dobno-polne strukture Varaždina i na taj način projicira tendenciozno izumiranje stanovništva pri čemu se previše ne razlikuje u odnosu na ostale analizirane gradove ovoga rada. Najviše stanovništva Grad Varaždin apsorbira unutar dobne skupine između 35 i 39 godina – njih 3.205. Ženskoga stanovništva najviše je u dobnom kontingentu 60-64 godina, a muških unutar 35-39 godina (DZS, 2023).

Slika 12. Prikaz dobno-polne strukture Varaždina prema Popisu 2021. g.
 Izvor: DZS, 2023 (autorska obrada)

6. Zaključak

Cilj ovoga rada bio je ukazati na neophodnost validnosti dobno-polnih struktura stanovništva s pomoću koji se evaluiraju sve demografske, gospodarske, socijalne i ine zakonitosti. Dobno-polni sastav Hrvatske prema Popisu stanovništva iz 2021. godine evidentira lako uočljiv niz depopulacijskih procesa koji se iznose kroz prizmu negativne migracijske bilance i prirodnoga pada ukupnoga stanovništva. Negativnu migracijsku bilancu karakterizira veći broj emigriranoga nego imigriranoga stanovništva, a prirodni pad podrazumijeva viši mortalitet nad natalitetom domicilne populacije. Destrukcijski demografski procesi vidljivi su iz dobno-polne strukture Hrvatske, a očigledno je i dugogodišnje starenje hrvatske populacije. Analizom podataka Popisa iz 2011. i 2021. godine, Hrvatska evidentira smanjenje broja stanovnika za 9,64 %. Shodno tome, suvremenu „krvnu sliku“ Hrvatske oblikuju negativni demografski trendovi koji su rezultanta višedesetljet-

nih demografskih kretanja. U radu su analizirana i osnovna demografska obilježja urbanih središta Hrvatske zbog ključne uloge apsorpiranja ljudske populacije. Prema popisu stanovništva provedenom 2021. godine deset najvećih hrvatskih gradova su: Zagreb, Split, Rijeka, Osijek, Zadar, Velika Gorica, Pula, Slavonski Brod, Karlovac i Varaždin. Raslojavanjem kvantitativne strukture stanovništva, bilježi se pad broja stanovnika kod svih spomenutih gradova u posljednjem međupopisnom razdoblju. Rijeka u odnosu na ostatak gradova ima najveći relativni deficit stanovništva od 15,91 %, dok Zagreb bilježi najmanji pad ukupnoga broja stanovništva od 2,9 % u odnosu na Popis stanovništva iz 2011. godine. Kod svih dobno-spolnih struktura gradova neminovna je činjenica da se broj i udio staroga stanovništva gotovo kontinuirano povećava, dok se broj i udio mladoga stanovništva istovremeno gotovo kontinuirano smanjuje. Zaključno, ovaj rad predstavlja osnovni pregled kretanja stanovništva u najkoncentriranijim područjima države, a unutar kojih se ne ostvaruju pozitivni demografski trendovi. Može se samo pretpostaviti kakvi se sve devastirajući procesi artikuliraju na ruralnim i slabije razvijenijim područjima. Shodno navedenom, postavlja se pitanje buduće održivosti svih javnih sustava hrvatskoga društva i adekvatne valorizacije demografske problematike Hrvatske.

LITERATURA I IZVORI PODATAKA

- Balijska, Monika (2020). Razmjeri recentnog egzodusa iz Hrvatske – analiza podataka službenih statistika RH i zemalja useljavanja hrvatskog stanovništva. *Podravina*, 19 (37), str. 5-25.
- Bjelajac, S. i Vrdoljak, D. (2009). Urbanizacija kao svjetski proces i njezine posljedice. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu*, (2-3), str. 3-19.
- Državni zavod za statistiku (2012-2022). Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2011. – 2021., <https://dzs.gov.hr/> (pristupljeno: 22. 3. 2023.)
- Državni zavod za statistiku (2012-2022a). Prirodno kretanje stanovništva u 2011. – 2021., <https://dzs.gov.hr/> (pristupljeno: 22. 3. 2023.)
- Državni zavod za statistiku (2013). Popis stanovništva 2011., <https://podaci.dzs.hr/hr/arhiva/stanovnistvo/popisi-stanovnistva-kucanstava-i-stanova/> (pristupljeno: 25. 3. 2023.)
- Državni zavod za statistiku (2023). Popis 2021., Stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima, <https://dzs.gov.hr/> (pristupljeno: 25. 3. 2023.)
- Glamuzina, Martin; Glamuzina, Nikola (1996). Promjene u biološkoj i ekonomskoj strukturi stanovništva Južne Hrvatske (Dalmacije) od 1948. do 1991. godine. *Geoadria*, 1 (1), str. 17-34.
- Ministarstvo pravosuđa i uprave. Popis županija, gradova i općina, <https://mpu.gov.hr/o-ministarstvu/ustrojstvo/uprava-za-politicki-sustav-i-opcu-upravu/lokalna-i-podrucna-regionalna-samouprava/popis-zupanija-gradova-i-opcina/22319> (pristupljeno: 24. 3. 2023.)
- Šimunović, Ivo (1996). *Grad u regiji ili regionalni grad*. Split: Logos
- Urbanizacija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=63319> (pristupljeno: 22. 3. 2023.)
- Wertheimer-Baletić, Alica (1999). *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: Mate.
- Župarić-Iljić, Drago (2016). *Iseljavanje iz Republike Hrvatske nakon ulaska u Europsku uniju*. Zagreb: Friedrich Ebert Stiftung.

Quantitative Analysis of Fundamental Urban Characteristics of the Croatian Population – the Question of Future

ABSTRACT

This paper will show the importance of the age-sex structure of the population as an inevitable element of population analysis. The age-sex structure shows long-term trends population movements that are key which are key to understanding the complexity of demographic processes. Also, the work will try to present numeric analysis of Croatian cities as initiators of Croatian society and territory as a relevant factor of every country. Accent of work will be on ten biggest Croatian cities which absorb the most population as macroregional centres. Comparable data from population censuses of 2011. and 2021. will be taken into consideration and make apparent feeling of long-term spacial mobility and natural depopulation process of Croatia. Except for the above, the work will try to display the question of future of Croatian cities, and therefore of rural regions in Republic of Croatia.

KEYWORDS: age-sex structure, depopulation, Croatian cities, Republic of Croatia

**USUD NAPUŠTANJA HRVATSKE
I NEIZVJESNOST OPSTANKA**

Izvorni znanstveni članak

dr. sc. Monika Balija

Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu

Borongajska cesta 83d, 10000 Zagreb

mbalija@fhs.unizg.hr

Obujam i intenzitet iseljavanja te namjera, percepcija i uvjetovanost povratka u domovinu iseljenih iz Hrvatske u Austriju nakon 2013. godine

SAŽETAK

Cilj je istraživanja utvrditi obujam i intenzitet iseljavanja iz Hrvatske u Austriju nakon 2013. godine te namjere, percepciju povratka i uvjete pod kojima bi se hrvatski iseljenici vratili u domovinu. Osim demografske analize statističkih podataka Državnoga zavoda za statistiku i Statističkoga ureda Austrije, istraživanje je dopunjeno kvalitativnom metodologijom, odnosno analizom individualnih iskustava hrvatskih državljana iseljenih u Austriju nakon ulaska Hrvatske u EU. S obzirom na nepostojanje registra stanovništva i metodološke manjkavosti pri evidentiranju vanjske migracije Republike Hrvatske koje nam onemogućavaju definiranje reprezentativnoga uzorka istraživanja, potonjem je cilju istraživanja pristupljeno metodom polustrukturiranih intervjuja koji su obuhvatili iskustva deset hrvatskih državljana iseljenih u Austriju nakon ulaska Hrvatske u EU. Rezultati istraživanja pokazali su kako se većina ispitanika ne namjerava u Hrvatsku vratiti u skorije vrijeme, odnosno prije mirovine, međutim ne odbacuju mogućnost kako će se njihova namjera povratka s vremenom i ovisno o okolnostima u zemlji porijekla i primitka promijeniti, ističući kako ih trenutačna društveno-gospodarska klima u Hrvatskoj ne potiče na povratak u domovinu. Nezadovoljstvo ispitanih hrvatskih iseljenika Hrvatskom pritom se ponajprije odnosi na političku atmosferu u Hrvatskoj i njome povezanu korupciju i nepotizam, plaće i životni standard, radni i obrazovni sustav, te složeni birokratski sustav. Većina je ispitanih hrvatskih iseljenika pritom istaknula kako se iz Hrvatske nisu iselili isključivo zbog novca (stoga ih isključivo novčana potpora ne može ni potaknuti na povratak) te time potvrdili važnost kvantitativnih i kvalitativnih znanstvenih istraživanja, posebice motiva odlaska i namjera povratka hrvatskoga iseljavanja, pri definiranju nacionalnih politika i mjera usmjerenih k poticanju iseljenih na povratak u domovinu.

KLJUČNE RIJEČI: Republika Hrvatska, iseljavanje, Austrija, namjere povratka, povratna migracijska politika

1. Uvod

Relevantnost istraživanja pojedinih aspekata migracijskoga procesa očituje se u demografskim i društveno-gospodarskim posljedicama vanjske migracije na zemlju porijekla i primitka migranata. Vanjska migracija, osim što djeluje na ukupan broj i prostorni razmještaj stanovnika obje zemlje,

utječe i na komponente prirodnoga kretanja, natalitet i mortalitet, odnosno stopu promjene broja stanovnika. Osim toga, selektivnost migracija djeluje na promjene demografskih i društveno-gospodarskih struktura stanovništva u zemlji primitka i porijekla jer svaki migrant koji iseljava iz jedne i useljava u drugu zemlju sa sobom odnosi i svoja ekonomska, demografska, kulturološka i druga obilježja. Brojna istraživanja uzroka i posljedica migracija potvrdila su kako vanjska migracija, posebice trajnoga karaktera, ima izrazito negativan učinak na društveno-gospodarski razvoj zemalja porijekla migranata (Wertheimer-Baletić, 1999), stoga danas mnoge zemlje s brojnim iseljeništvom sve češće pribjegavaju definiranju strategija i politika usmjerenih na poticanje iseljenika na povratak u domovinu. Potonje pritom zahtijeva jasno razumijevanje svih aspekata migracijskoga procesa; obujma i obilježja iseljavanja, namjera i motiva iseljavanja, obilježja iseljenika koji imaju namjeru povratka, prostornih varijacija migracija, posljedica migracija na zemlje porijekla i primitka migranata, uvjeta pod kojima se migranti namjeravaju vratiti, namjera i motiva ponovnoga odlaska itd. Istraživanje namjera povratka stoga je ključno pri razumijevanju sadašnjih i budućih migracijskih obrazaca i migracijskoga procesa u cijelosti (Bonifazi i Paparusso, 2018).

Važnost istraživanja namjera povratka leži u činjenici kako se migranti koji izraze namjeru povratka vraćaju češće nego oni koji to ne učine stoga istraživanje tih migranata može uveliko pripomoći pri razumijevanju procesa donošenja odluka migranata. Važno je pritom istaknuti kako svaka namjera ne mora nužno završiti povratkom (Lu, 1999), međutim istraživanje namjera povratka može nam rasvijetliti planove migranata za budućnost i njihovu percepciju povratka. Razumijevanje namjere povratka osobito je važno za gospodarski i društveni razvoj zemalja porijekla migranata koje teže održavanju odnosa s vlastitim iseljenicima, odnosno za definiranje povratnih mjera i strategija (Ahlburg i Brown, 1998). Povratak iseljenika pritom može biti trajni i privremeni, a čimbenici koji ih uvjetuju najčešće su vrlo različiti (Bilgili i Siegel, 2015). Nastavno na navedeno, predmet istraživanja ovoga rada su suvremene migracije između Hrvatske i Austrije.¹ Cilj je istraživanja na temelju analize statističkih podataka i individualnih iskustava ispitanih hrvatskih državljana iseljenih u Austriju nakon ulaska Republike Hrvatske u Europsku uniju utvrditi i analizirati obujam i intenzitet iseljavanja iz Hrvatske u Austriju nakon 2013. godine te namjere, percepciju povratka i uvjete pod kojima bi se hrvatski iseljenici vratili u domovinu. Prema podacima Središnjega ureda za statistiku Austrije 1. siječnja 2022. godine u Austriji je živjelo 8,9 milijuna ljudi, uključujući oko 95.000 hrvatskih državljana (Statistik Austria, 2022), no smatra se kako je stvaran broj Hrvata u Austriji znatno veći, ponajviše zbog metodologije popisivanja koja bilježi isključivo hrvatsko državljanstvo, ne i hrvatsko podrijetlo (Mesarić Žabčić i Malnar, 2022). S obzirom na to da isti iseljenici u slučaju povratka u Hrvatsku čine značajan demografski i ukupni potencijal za Republiku Hrvatsku, utvrđivanje obujma iseljavanja iz Hrvatske u Austriju te ispitivanje namjera povratka i uvjeta pod kojima bi iseljenici realizirali svoj povratak od neupitne je važnosti.²

1 Rezultati navedeni u ovom radu dio su širega istraživanja koje je obuhvatilo potisno-privlačne faktore i iskustvo iseljavanja hrvatskih državljana u Austriju, nakon ulaska Hrvatske u EU.

2 Među dosadašnjim istraživanjima namjera povratka hrvatskih državljana iseljenih nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju moguće je istaknuti istraživanje T. Jurića (2020) provedeno na uzorku od 1.200 iseljenih Hrvata (iz Republike Hrvatske i BiH) koje je pokazalo kako su iseljeni Hrvati u Njemačkoj uglavnom vrlo zadovoljni i tek rijetki razmišljaju o povratku, a razlozi zbog koji se ne žele vratiti su isti zbog kojih su i iselili. Našim je istraživanjem cilj metodom polustrukturiranoga intervjua ispitati namjere povratka hrvatskih državljana iseljenih iz RH u Austriju (nakon 2013. godine) te na taj način prikupiti nove spoznaje o istaknutom predmetu istraživanja.

2. Teorijske postavke i pregled dosadašnjih istraživanja namjera povratnih migracija

Dosad provedena istraživanja čiji su središnji predmet interesa migracije najčešće se bave čimbenicima koji potiču migraciju iz zemlje porijekla u zemlju primitka (Massey i dr., 1993). Povratne migracije, proces odlučivanja o povratnoj migraciji, odnosno namjere povratnih migracija kao predmet istraživanja javljaju se tek u novije vrijeme (Carling i Pettersen, 2014), posebice namjere privremenoga povratka u zemlju porijekla migranata (Bilgili i Siegel, 2015). Razlog je potonjemu nedostatak dostatnih i pouzdanih (statističkih) podataka o međunarodnim migracijama (Bonifazi i Paparusso, 2018) koji onemogućavaju relevantnost znanstvenih istraživanja. Namjera povratka, prema Carlingu i Schewelu (2018), definira se kao posredni korak u procesu donošenja odluke o migraciji i rezultat je međuodnosa težnje za migracijom i sposobnosti da se ona realizira. Osim toga, namjera i želja u uskoj su vezi s pripremljenošću na povratak i stvarnoj, odnosno aktualnoj spremnosti pojedinca (Mesarić Žabčić i Vrbanec, 2017).

Dosadašnja istraživanja o namjerama povratka iseljenika pokazala su kako je stvaran povratak vjerojatniji kod migranata koji su iselili s namjerom povratka, u odnosu na one koji takve namjere nisu imali, ali i kako namjerama povratka nužno ne slijedi stvaran povratak, odnosno preseljenje (Gardner i dr., 1985). Mnogi migranti ne iskazuju namjeru za povratkom, međutim u određenom se trenutku neočekivano vrate, dok nije rijedak slučaj kako se oni koji planiraju povratak ipak nikad ne vrate (Lu, 1999). Povratak pritom nužno ne mora predstavljati trajan čin, već oblik neprestanoga kretanja među državama (Čapo, 2014: 288).

Istraživanja namjera povratka najčešće se povezuju s procesom integracije, transnacionalizmom i razlikama u društveno-gospodarskim karakteristikama zemlje porijekla i primitka migranata. Integracija osnažuje veze sa zemljom prebivališta, dok transnacionalizam jača veze sa zemljom porijekla migranata (Bonifazi i Paparusso, 2018). Prema tome, migranti koji su manje integrirani i „više transnacionalni“ vjerojatnije će se vratiti (Carling i Pettersen, 2014: 27), dok uključivo društveno okruženje u zemlji odredišta ima negativan učinak na namjere migranata da se vrate u domovinu (Ruist, 2016). Transnacionalizam stoga kao proces održavanja snažnih veza između društva zemlje porijekla i odredišta uveliko utječe na namjere povratka i povratak migranata u domovinu.

Namjere povratka mogu se razmatrati i ovisno o obilježjima migranata. Rezultati pojedinih istraživanja pokazuju kako visoko obrazovanje i emigracija vođena poboljšanjem uvjeta života i rada imaju pozitivan učinak na povratak (Bonifazi i Paparusso, 2018 prema De Haas i Fokkema, 2011). Carling i Pettersen (2014: 27) otkrili su kako je veća vjerojatnost namjere povratka među „ženama, mladima, starijima“, ali i migrantima čija je duljina boravka u zemlji primitka vrlo kratka ili vrlo duga. Prema istim autorima povratak je vjerojatniji kod osoba sa srednjom razinom obrazovanja, ali i onima koji kazuju kako je religija jako važan dio njihovoga života. Nalazi istraživanja Perića Pavišića, Šakića i Rihtara (2022, 132) provedenoga među hrvatskim iseljenicima pokazuju kako su mlađi iseljenici, „s manje izraženom hedonističkom vrijednosnom orijentacijom te izraženijim socijalnim identitetom“ skloniji povratku od ostalih. Odluka o povratku, odnosno trajnom preseljenju uveliko ovisi i o stupnju integracije migranata vezanom uz njihove vještine i tržište rada (Anniste i Tammaru, 2014), odlukama o stvaranju obitelji i napredovanju u karijeri (Hazen i Alberts, 2006), te ekonomskim vezama sa zemljom porijekla (poput ulaganja) Ahlburg i Brown (1998).

3. Metodologija istraživanja

Istraživanje namjere, percepcije i uvjetovanosti povratka hrvatskih državljana iseljenih u Austriju nakon ulaska Republike Hrvatske u Europsku uniju temeljeno je na kvalitativnoj metodologiji, odnosno polustrukturiranom intervjuu kao osnovnoj metodi istraživanja. Intervjuiranje je provedeno od veljače do lipnja 2022. godine i odnosilo se na iskustvo odlaska te namjere povratka deset hrvatskih državljana iseljenih iz Hrvatske u Austriju nakon 1. srpnja 2013. godine, u dobi od 24 do 39 godina.³ Svi su ispitanici u Austriju iselili u recentnom valu iseljavanja potaknutim ulaskom Hrvatske u Europsku uniju, odnosno između 2014. i 2021. godine, s područja Grada Zagreba (4 ispitanika), Zagrebačke (3 ispitanika), Varaždinske, Karlovačke i Koprivničko-križevačke županije (po 1 ispitanik). Prema stupnju završenoga obrazovanja, četvero je ispitanika završilo diplomski studij, dok je po troje njih završilo preddiplomski studij, odnosno srednju školu.

Šestero ispitanika prikupljeno je putem grupa na društvenoj mreži *Facebook* (*Idemo u Austriju i Hrvati u Austriji*), dok je četvero njih prikupljeno metodom „snježne grude“. S obzirom na geografsku udaljenost između ispitivača i ispitanika, intervjui su provedeni u online okružju, putem (video) poziva. Ispitanici sudjelovanjem u istraživanju nisu ostvarili nikakvu korist te im ni na koji način nije učinjena šteta, sudjelovanje u istraživanju bilo je dobrovoljno, a svim je sudionicima jamčena anonimnost i korištenje rezultata istraživanja isključivo u znanstvene svrhe. Transkripti i svi detalji istraživanja sačuvani su u računalu ispitivača, s izmijenjenim imenima navedenima i u ovom radu. Odgovori ispitanika preneseni su doslovno, bez isticanja izražajnih oblika poput uzvika, smijeha i sl.

Osim intervjuiranja, u radu su korištene opće znanstvene metode, poput klasifikacije, komparacije, deskripcije, analize i sinteze. Kvalitativnom je pristupu prethodila komparativna analiza kvantitativnih pokazatelja iseljavanja iz Hrvatske u Austriju posljednjih dvadesetak godina, s posebnim naglaskom na iseljavanje nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju 2013. godine. Pri demografskoj su analizi korišteni podatci Državnoga zavoda za statistiku Republike Hrvatske, točnije godišnja priopćenja o migraciji stanovništva Republike Hrvatske te podatci Središnjeg ureda za statistiku Austrije, s ciljem utvrđivanja obujma iseljavanja iz Hrvatske u Austriju od 2013. do danas, zaključno s posljednjih dostupnim podacima za 2022. godinu.

4. Migracijski procesi između Hrvatske i Austrije nakon 2013. godine

Obujam, intenzitet i karakteristike iseljavanja iz Hrvatske nakon 1. srpnja 2013. godine, odnosno pridruživanja Hrvatske Europskoj uniji posljednjih su godina vrlo često predmet interesa brojnih hrvatskih znanstvenika i stručnjaka. Većina se autora pritom slaže kako je Hrvatska već tradicionalna iseljenička zemlja s drugom tradicijom iseljavanja s njenih prostora (Mežnarić, 2014; Župarić-Iljić, 2016; Jerić, 2019; Pokos i Turk, 2022), koja je u razdobljima ekonomskoga i političkoga oporavka i stabilizacije bilježila pozitivan saldo migracije s inozemstvom (Skupnjak Kapić, 2014). U 21. stoljeću Hrvatska je negativan migracijski saldo po prvi put zabilježila 2009. godine, kada je iz Hrvatske u inozemstvo iseljeno 9.940, a iz inozemstva u Hrvatsku 8.468 ljudi (DZS, 2010). Ipak, intenzitet iseljavanja znatno je ubrzan ulaskom Hrvatske u Europsku uniju, a među najatraktivnijim odredišnim zemljama hrvatskoga iseljeničtva istaknule su se Njemačka, Austrija i Irska u koje su iselili brojni stanovnici Hrvatske potaknuti različitim motivima, od ekonomskih do društvenih, političkih i drugih (Rajković Iveta i Horvatin, 2017; Jurić, 2017, 2018; Kozić i dr.,

3 Kvalitativna metodologija, odnosno uzorak od deset ispitanika pritom predstavljaju i glavno ograničenje istraživanja vezano uz nemogućnost generalizacije rezultata.

2020; Strmota, 2019; Balija, 2020a, 2023, 2023a, 2023b; Komušanac, 2023). Suvremeno iseljavanje iz Hrvatske pritom se događa u znatno nepovoljnijim uvjetima no raniji iseljenički valovi, ostavlja brojne posljedice na ukupni razvoj Hrvatske, a zajedno s ostalim negativnim demografskim trendovima svrstava nas među europske zemlje s najnepovoljnijim demografskim razvojem (Akrap i dr., 2017; Ivanda, 2017; Pokos, 2017; Komušanac, 2017; Akrap, 2019; Troškot i dr., 2019; Akrap i Ivanda, 2019a; Balija, 2019, 2020, 2020a; Komušanac i Šterc, 2022; Pokos i Turk, 2022; Komušanac, 2023).

Austrija, osim što je jedna od najpopularnijih odredišnih zemalja hrvatskih iseljenika u suvremenom razdoblju, među zemljama je u koje Hrvati iseljavaju tradicionalno već otprilike pet stoljeća (Ščukanec, 2017). U razdoblju osmanlijskih osvajanja ratno stanje na području onodobnoga Kraljevstva uvjetovalo je iseljavanje stanovništva u nekoliko smjerova, a jedan od njih bio je *sjeverozapadni* ili *gradišćanski*, prema pokrajini Gradišće u istočnoj Austriji (Rogić i Čizmić, 2011) gdje Hrvati od 1976. i po *Zakonu o pravnom položaju narodnih grupa* imaju status nacionalne manjine (Vukas, 1977). Iseljavanje s prostora Hrvatske nastavljeno je i nakon toga razdoblja, a brojem iseljenih posebno se ističe druga polovica 20. stoljeća⁴ te u 21. stoljeću razdoblje nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju. Potonje potvrđuju podatci iz godišnjih priopćenja Državnoga zavoda za statistiku o nekoliko puta većem broju iseljenih u godinama nakon 2013., nego u prethodnim godinama (tablica 1). Prema ukupnom broju iseljenih iz Hrvatske u Austriju od 2013. do 2022., Austrija se po obujmu iseljavanja iz Hrvatske u zemlje članice Europske unije nalazi na drugom mjestu, odmah nakon Njemačke (DZS, 2014-2023).

Ukupno, od 2013. do kraja 2022. godine, iz Hrvatske u Austriju prema podacima Državnoga zavoda za statistiku Republike Hrvatske iselilo se 27.101 osoba, dok se iz Austrije u Hrvatsku u istom razdoblju doselilo njih tek 5.548. Promotrimo li migracije između Austrije i Hrvatske u posljednjih dvadesetak godina, od 2002. do 2022. iz Hrvatske u Austriju odselilo se 34.967 osoba, a njih 77,5 % odselilo se nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju (tablica 1). S obzirom na to da je Austrija svoje tržište rada za hrvatske državljane u potpunosti otvorila tek 1. srpnja 2020. godine, podatci o broju iseljenih 2021., a posebno 2022. godine kada COVID-19 pandemija više nije bila u punom jeku, a gospodarstva visokorazvijenih europskih zemalja već su se dijelom oporavila od utjecaja pandemije (Balija, 2023b), očekivano pokazuju porast broja iseljenih iz Hrvatske u Austriju. Godine 2022. u Austriju se tako iselilo gotovo 5.000 osoba, dok se doselilo njih tek nešto više od 800. Broj iseljenih iz Hrvatske u Austriju 2022. godine bio je čak 7 put veći od broja iseljenih 2013. godine, a od 2013. do 2022. u Austriju je odselilo čak 27.101 stanovnika Hrvatske (tablica 1).

Spoznaje o migraciji kao sadržajno i metodološki najsloženijoj komponenti kretanja stanovništva (Greenwood, 2005), ali i o nepridržavanju dijela iseljenika zakonske obveze odjave prebivališta prilikom trajnoga nastanjenja u drugoj državi (Zakon o prebivalištu, 2012) nužno nas pri analizi obujma migracijskih tokova između Hrvatske i Austrije upućuju na podatke Središnjeg ureda za statistiku Austrije. Mnogi su autori (Akrap i dr., 2017; Pokos, 2017; Balija 2020; Strmota, 2019; Pokos i Turk, 2022) analizirajući, procjenjujući i uspoređujući potonje podatke zaključili da podatci Središnjeg ureda za statistiku Austrije ukazuju kako je obujam iseljavanja iz Hrvatske znatno veći od prikazanoga u godišnjim priopćenjima Državnoga zavoda za statistiku Republike Hrvatske. Analizom statističkih podataka Središnjeg ureda za statistiku Austrije pritom je vidljivo

4 Izvor: Središnji državni ured za Hrvate izvan RH (<https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatsko-iseljenstvo/hrvatsko-iseljenstvo-u-republici-austriji/752>)

Tablica 1. Migracijska kretanja između Hrvatske i Austrije od 2002. do 2022. godine prema podacima DZS-a i Statistik Austria

Godina	Državni zavod za statistiku RH				Središnji ured za statistiku Austrije (Statistik Austria)							
	Zemlja podrijetla/odredišta		Država rođenja		Državljanstvo		Država podrijetla/odredišta					
	Doseljeni	Odseljeni	Saldo	Doseljeni	Odseljeni	Saldo	Doseljeni	Odseljeni	Saldo			
2002.	314	1.106	-792	2.414	1.691	723	3.752	2.389	1.363	3.735	2.408	1.327
2003.	286	1.119	-833	2.216	1.809	407	3.423	2.594	829	3.397	2.654	743
2004.	246	951	-705	2.066	1.681	385	3.296	2.509	787	3.181	2.490	691
2005.	260	580	-320	1.733	1.453	280	2.828	2.295	533	2.711	2.270	441
2006.	305	1.074	-769	1.483	1.400	83	2.497	2.274	223	2.325	2.185	140
2007.	304	885	-581	1.172	1.221	-49	2.278	2.116	162	2.142	2.085	57
2008.	298	432	-134	1.389	1.316	73	2.022	1.980	42	1.884	1.923	-39
2009.	220	292	-72	1.208	1.217	-9	1.937	2.057	-120	1.815	2.039	-224
2010.	115	410	-295	1.203	1.225	-22	1.894	1.876	18	1.778	1.848	-70
2011.	144	480	-336	1.272	1.135	137	1.908	1.678	230	1.858	1.657	201
2012.	208	537	-329	1.385	1.069	316	2.008	1.547	461	1.954	1.527	427
2013.	208	770	-562	2.271	998	1.273	4.183	1.357	2.826	4.014	1.350	2.664
2014.	255	2.000	-1.745	3.845	1.739	2.106	6.036	2.014	4.022	5.726	1.896	3.830
2015.	439	3.234	-2.795	3.725	1.278	2.438	5.832	2.614	3.218	5.531	2.412	3.119
2016.	533	2.164	-1.631	3.406	1.784	1.622	5.097	2.530	2.567	4.689	2.357	2.332
2017.	545	2.706	-2.161	3.213	1.585	1.628	5.082	2.381	2.701	4.606	2.190	2.416
2018.	501	2.607	-2.106	3.681	1.723	1.958	5.360	2.544	2.816	4.816	2.313	2.503
2019.	675	2.916	-2.241	3.713	1.813	1.900	5.456	2.596	2.860	4.817	2.350	2.467
2020.	605	2.346	-1.741	4.640	1.608	3.032	7.156	2.386	4.770	6.020	2.195	3.825
2021.	928	3.425	-2.497	5.363	1.949	3.414	8.375	2.864	5.511	6.885	2.644	4.241
2022.	859	4.933	-4.074	6.051	2.512	3.539	9.194	3.651	5.543	7.506	3.379	4.127
Ukupno (2002.-2022.)	8.248	34.967	-26.719	57.449	32.206	25.234	89.614	48.252	41.362	81.390	46.172	35.218
Ukupno (2013.-2022.)	5.548	27.101	-21.553	39.908	16.989	22.910	61.771	24.937	36.834	54.610	23.086	31.524

Izvor: DZS (2014-2023), Statistik Austria (2023)

kako isti doseljenike u Austriju evidentira prema nacionalnosti, zemlji rođenja i zemlji porijekla te time još jednom potvrđuje metodološke manjkavosti pri praćenju vanjske migracije Republike Hrvatske (Statistik Austria, 2023).

Prema podacima Središnjeg ureda za statistiku Austrije u Austriju je iz Hrvatske posljednjih dvadesetak godina, točnije od 2002. do 2022. doselilo 57.449 osoba rođenih u Hrvatskoj, dok je iz Austrije u Hrvatsku doselilo njih 32.206. U istom razdoblju te prema podacima istoga ureda u Austriju je iz Hrvatske od 2002. do 2022. doselilo 89.614 hrvatskih državljana, dok je njih 48.252 odselilo iz Austrije u Hrvatsku. Osim prema državljanstvu i državi rođenja, Središnji ured za statistiku Austrije doseljene i odseljene evidentira prema državi porijekla i odredišta, stoga je od 2002. do 2022. prema podacima Središnjeg ureda za statistiku Austrije u Austriju doselilo 81.390 osoba porijeklom iz Hrvatske, dok je istovremeno u Hrvatsku iz Austrije odselilo njih 46.172.

Od ulaska Hrvatske u Europsku uniju, točnije 2013. do 2022. u Austriju je tako doselilo 39.908 osoba rođenih u Hrvatskoj, 61.771 hrvatskih državljana, odnosno 54.610 osoba porijeklom iz Hrvatske. Najveći su apsolutni brojevi doseljenih u Austriju prema svim kategorijama vidljivi upravo nakon otvaranja austrijskoga tržišta rada za hrvatske državljane, odnosno od 2020. do 2022. godine. Primjerice, samo u tri posljednje godine (2020.-2022.) u Austriju je doseljeno 20.411 osoba porijeklom iz Hrvatske, odnosno čak 37,4 % svih doseljenika porijeklom iz Hrvatske u razdoblju nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju (tablica 1). Potonji podatci te činjenica kako je Austrija svoje tržište rada za hrvatske državljane otvorila među posljednjima omogućuju nam zaključak kako će broj doseljenih u Austriju i u idućim godinama vrlo vjerojatno biti u porastu (Balića, 2023b), a broj će Hrvata u Austriji vrlo skoro i prema službenim podacima biti veći od 100.000.

5. Namjera i percepcija povratka hrvatskih državljana iseljenih u Austriju

Iako između namjere, težnje i stvarnoga povratka postoji velika razlika (Bonifazi i Papparuso, 2018), istraživanje namjera i okolnosti u kojima bi se povratak mogao dogoditi izrazito je važno pri donošenju odluka i mjera usmjerenih k poticanju iseljenika na povratak u domovinu, posebice kada je riječ o zemljama koje ne raspolažu s relevantnim kvantitativnim podacima o vlastitom iseljeništvu (Reagan i Olsen, 2000), poput Hrvatske. Deset je hrvatskih državljana iseljenih u Austriju nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju stoga u okviru istraživanja ispitano o planiranoj duljini boravka u Austriji i namjeri povratka u domovinu. Šestero je ispitanika u trenutku ispitivanja kazalo kako će se u Austriji najvjerojatnije zadržati do mirovine, navodeći:

Pa do mirovine, ne namjeravam se sigurno ranije vraćati, posebno ne ako se ništa u Hrvatskoj neće promijeniti. S takvim sam stavom otišla i evo još ga nisam promijenila. Nije mi ni ovdje sjajno, ima i Austrija puno nedostataka, ali u usporedbi s Hrvatskom, ovdje je mnogo bolje. (Mirna, 32 godine, završen preddiplomski studij),

Do mirovine, za sad. (Ivan, 33 godine, završena srednja škola),

Kad sve sagledam i izračunam, plan je zasad do mirovine. (Milan, 24 godine, završena srednja škola).

Pojedini su ispitanici pritom navodili kako je moguće da povratak, ako neće biti zadovoljni životom u Austriji, realiziraju i ranije, navodeći:

Zasad je plan do mirovine. Nismo se mi sad skroz odrekli Hrvatske, u njoj isto stvaramo jedan dom, gradimo kuću, ali zasad ostajemo do mirovine. Jedino ako se ja ovdje nikako ne snađem po pitanju karijere, a u Hrvatskoj se poboljša stanje po pitanju suprugove struke, onda možda dodemo ranije, ali baš su male šanse za to. Zasad smo jako zadovoljni ovdje. (Ivana, 31 godina, završen diplomski studij),

te potvrđujući time čvrstu vezu između stupnja zadovoljstva i namjere povratka. Prema Masseyju i Akreshu (2006) upravo migranti koji iskazuju visoki stupanj zadovoljstva sa zemljom odredišta namjeru povratka iskazuju rjeđe no ostali. Osim toga, navedeno iskustvo potonje ispitanice u skladu je s nalazima prethodno spomenutih istraživanja prema kojima su ekonomske veze sa zemljom porijekla (poput ulaganja) u pozitivnoj vezi s namjerama povratka (Anniste i Tammaru, 2014). Ipak, u slučaju potonje ispitanice namjera povratka u trenutku ispitivanja bila je vezana tek uz doba umirovljenja. Osim toga, pojedini su ispitanici istaknuli kako njihovo potencijalno nezadovoljstvo životom u Austriji, odnosno odluka o preseljenju ne mora nužno rezultirati povratkom u Hrvatsku već preseljenjem u neku drugu zemlju u kojoj uvide bolju priliku, navodeći:

Mislim da smo prebrodili onu početnu krizu, kad smo bili na korak do povratka i da smo sad zapravo spremni ostati tu do mirovine, to nam je neki cilj. Jedino ako nam baš jako postane loše onda bi se vratili ili recimo produžili dalje, to je čak izglednije nego da se vratimo, jer ne znam koliko može tu biti gore nego u Hrvatskoj. (Siniša, 32 godine, završena srednja škola),

Mi kad smo presjekli rekli smo idemo i nema nas do mirovine. Možda u obzir dođe neka druga zemlja, tipa Švicarska, ali i to tek kad bi dobili neku ponudu pa se zbog toga preselili. Ovako nam je tu zasad dobro, a u Hrvatsku teško da se vraćamo prije mirovine. (Ana, 27 godina, završen preddiplomski studij),

Mi idemo tamo gdje nam je bolje, sad je to Austrija, nekako do mirovine se trenutno vidimo tu, a onda nekud dalje u mirovini. Imamo u Hrvatskoj kuću pa možda to bude i tamo, možda i negdje drugdje, ne isključujem ni to. (Zoran, 39, završen diplomski studij).

Iskustvo potonjega ispitanika također je djelomično potvrdilo pozitivnu vezu između posjedovanja nekretnine u domovini i namjere povratka, međutim i njegova je namjera povratka vezana tek uz doba umirovljenja, iako se ona, s obzirom na navod ispitanika, ne mora nužno ostvariti ni tad. Posjedovanje nekretnine u domovini potonjega ispitanika i njegovu obitelj povremeno potiče na razmišljanje o mogućem povratku u zemlju porijekla nakon umirovljenja, međutim ne isključuju ni mogućnost provođenja umirovljeničkih dana izvan domovine. Isti su iskazi u skladu s nalazima Masseyja i dr. (1990) koji ističu kako vlasništvo nad kućom u zemlji porijekla nužno ne upućuje na namjeru povratka.

Preostalih četvero ispitanika u trenutku ispitivanja istaknulo je kako nisu sigurni koliko će se dugo zadržati u Austriji, navodeći odgovore poput:

Ne znam, ta sigurnost koju ti Austrija daje je neka sasvim druga priča. Nekad poželim doma pa znam uključiti hrvatske vijesti, HRT, pa te to odvraća od onih prethodnih misli o povratku, misliš jesi li spreman podnijeti takvu žrtvu da bi se vratio. (...) no moguće je sve, ovisi o situaciji. (Tea, 27, završen diplomski studij).

Iskazi tih ispitanika potvrđuju kako postoji mogućnost da će se namjera povratka iseljenika s vremenom i/ili pod utjecajem promjenjivih okolnosti u zemlji porijekla ili primitka promijeniti, odnosno kako kod većine iseljenika postoji mogućnost povratka u zemlju porijekla, međutim odluke i percepcije iseljenika o povratku uvijek su podložne promjenama i predstav-

ljaju dugotrajan proces odmjeravanja prilika u zemlji porijekla i primitka (Čapo Žmegač, 2010; Mesarić Žabčić, 2020). Osim toga, iskazi ispitanika potvrđuju kako se namjera povratka većine iseljenika mijenjala ovisno o društveno-ekonomskoj stvarnosti koju su zatekli u odredišnoj zemlji, odnosno Austriji, u odnosu na društveno-ekonomsku stvarnost Hrvatske. Jedan je ispitanik pritom istaknuo kako bi razlog njegova potencijalnoga povratka u skorijoj budućnosti moglo biti „neuključivo“ društveno okruženje u zemlji primitka, potvrđujući pritom nalaze Ruista (2016) koji ukazuje kako uključivo društveno okruženje u zemlji odredišta ima negativan učinak na namjere povratka migranata u domovinu:

Moguće da se vratim kad mi djeca krenu u školu. Društvo nam se ovdje ne sviđa, osjećam da se nismo uklopili pa ne bi volio da djeca idu ovdje u školu. (Marko, 34 godine, završen diplomski studij).

Migranti koji su manje integrirani u društvo zemlje primitka skloniji su i povratku u domovinu (Carling i Pettersen, 2014; Bonifazi i Paparusso, 2018). Druga je pak ispitanica istaknula kako nju i njenu obitelj na duži boravak u Austriji dodatno potiče skora realizacija kupnje nekretnine u zemlji odredišta:

Pa zasad se planiramo zadržati baš dugo, posebno jer kupujemo ovdje kuću i to evo skoro, završavamo papire, a u Zagrebu nam to nije bilo moguće. Ali voljeli bi se ipak vratiti prije mirovine. Do mirovine ima baš puno vremena, definitivno bi voljeli prije, ali opet neće to zbog kuće sigurno biti tako skoro. (Anja, 34 godine, završen preddiplomski studij).

Dio ispitanika koji je u trenutku ispitivanja navodio kako će se u Austriji najvjerojatnije zadržati do mirovine iselio je bez jasne ideje o duljini boravka u Austriji, međutim, uvjeti života i rada koje su zatekli u Austriji, a prema njihovim su iskazima znatno bolji od onih u Hrvatskoj, naveli su ih na razmišljanje o produžetku boravka u odredišnoj zemlji. Potonji su ispitanici na pitanje „Jeste li znali koliko ćete se zadržati u Austriji već pri samom odlasku ili se Vaše razmišljanje o duljini boravka u Austriji promijenilo tijekom boravka u inozemstvu?“ navodili odgovore poput:

Otišao sam van isfrustriran na stanje u Hrvatskoj i doslovno nakon prve plaće vani sam rekao tu ostajem do mirovine. Dok vidiš tu razliku u svemu, nema povratka, a i dok pogledaš, kasnije se vratiš u mirovini u Hrvatsku i s inozemnom mirovinom živiš puno bolje od ostalih u Hrvatskoj. (Ivan, 33 godine, završena srednja škola),

U početku odeš i ne znaš kako bude i misliš si ako ne bude dobro vraćam se nazad dolje. Ali eto, sad sam zadovoljan pa se sve promijenilo, ne planiram tako skoro nazad. Ovdje je znatno bolje, po svemu, puno više prilika za sve pa me to i drži ovdje. (Milan, 24 godine, završena srednja škola),

U početku smo rekli idemo vidjeti kako ćemo se snaći (...), ali puno nam je bolje ovdje pa smo zasad u razmišljanju do mirovine. Mogućnosti u Hrvatskoj nikako nisu mjerljive s onima ovdje. Ako se to promijeni definitivno ćemo aktivnije razmišljati o povratku. (Ivana, 31 godina, završen diplomski studij).

Vežu između namjera povratka, očekivanja povratnika te društveno-ekonomske „stvarnosti“ u zemlji porijekla i primitka potvrđuju istraživanja F. Cerasea (1974) i G. Gmelcha (1980), koji naglašavaju kako je pri istraživanju povratka potrebno povezati namjere povratka s motivacijom migranata za povratkom. Povratak migranata, bio on stvaran ili namjeravan, u velikoj mjeri oblikuju očekivanja migranata od zemalja porijekla, odnosno vođen je razlikama u prilikama koje migranti očekuju u ze-

mljama porijekla i mogućnostima koje im nude njihove zemlje odredišta. Važnu ulogu pritom imaju institucionalne karakteristike te ekonomski napredak zemalja porijekla, posebice za povratnike koji pri povratku u zemlju porijekla planiraju koristiti svoje znanje, vještine i sredstva stečena u inozemstvu (Cassarino, 2004). Potonje potvrđuje i percepcija ispitanika o povratku koji većina ne poistovjećuje sa svojevrsnim neuspjehom u inozemstvu, već otvorenom mogućnosti za potencijalno boljim životom u domovini, ovisno o budućim prilikama i mogućnostima u zemlji porijekla/odredišta:

Ja mogu reći da sam se tu ostvario, uspio sam, postigao sam nešto što u Hrvatskoj nisam imao prilike, pokupio dodatno znanje, živio među različitim kulturama, ostaje mi zadovoljstvo vezano uz sve to. Sad i da odem nazad u Hrvatsku zadovoljan sam sa svime što sam napravio vani. Ja uvijek gledam da mi bude lijepo, a ako mi to lijepo jednom pruži Hrvatska, zašto se ne bih vratio. Nama je Zagreb, Hrvatska – domovina. Sad mi je tu u Grazu lijepo, ali čim mi ne bude ja ću otići. Ne bih pritom rekao da je to u tom slučaju neuspjeh, nego put prema novom uspjehu. (Marko, 34 godine, završen diplomski studij),

Ne gledam povratak kao neuspjeh, razumijem tu poziciju, ali ja kad bih bila jako nezadovoljna sigurno bih se vratila. (Tea, 27 godina, završen diplomski studij).

Osim navedenoga, dio je ispitanika istaknuo kako od dolaska u Austriju neprestano održavaju veze s obitelji i prijateljima u domovini, fizičkim dolascima ili putem suvremenih informatičko-komunikacijskih tehnologija te ih odnos s njima povremeno potakne na aktivnije razmišljanje o povratku. Potonji su nalazi na tragu postavki transnacionalizma koji potvrđuje kako održavanje veza između društva zemlje porijekla i odredišta uveliko utječe na namjere povratka migranata u zemlju porijekla (Carling i Pettersen, 2014). Ipak, društveno-gospodarsko stanje u Hrvatskoj, posebice ekonomske prilike, ispitanicima pri namjeri povratka imaju veću važnost, a trenutačno ih ne smatraju poticajnim za povratak.

6. Uvjetovanost povratka u zemlju porijekla

Prethodna je analiza potvrdila kako su namjere povratka hrvatskih iseljenika usko povezane s njihovim očekivanjima o društveno-gospodarskoj stvarnosti u Hrvatskoj, pri čemu važnu ulogu ima potencijalni ekonomski napredak Hrvatske. Potonje i ne čudi s obzirom na to da je suvremeno iseljavanje iz Hrvatske, pored motiva poput korupcije, nepotizma, političkih prilika i sl., uveliko potaknuto ekonomskim motivima (Župarić Iljić, 2016; Rajković Iveta i Horvatin, 2017; Jurić, 2017). Sukladno tomu, sudionici istraživanja ispitanici su o promjenama i mjerama koje bi ih u bliskoj budućnosti mogle potaknuti na povratak, a odgovori ispitanika uglavnom su se odnosili na političku atmosferu u Hrvatskoj i njome povezanu korupciju i nepotizam, plaće i životni standard, radni i obrazovni sustav te složeni birokratski sustav:

Iskreno, ne mora sve štimiti, nigdje ne štima sve, ali samo jedna nova politička slika u Hrvatskoj, da nije HDZ, SDP, jedna te ista lica koja se izmjenjuju, koja jedno te isto na isti princip rade. Ljudima je pun kufer njih. Jedna te ista ustaljena politika ko da smo u predstavi nekakvoj zbog svega što rade. Samo neka bude neka deseta osoba, to bi me recimo jako potaknulo na povratak. (Marko, 34 godine, završen diplomski studij),

Ne želim za sebe, ni nas iseljene, nego za sve ljude, da se podigne taj standard, da nema onih mjera poput majke odgajateljice samo u Zagrebu nego i za sve ostale majke diljem Hrvatske, da svi budu jednaki, da sva djeca budu jednaka. (...) radi se o jednakosti. I da više ulažemo u obrazovanje. (...) Mislim da je djeci bolja budućnost u Austriji. (Anja, 34 godine, završen preddiplomski studij),

Najprije i najvažnije povećanje plaća, budimo realni, svi živimo od plaće. Sad samo dok pogledam, namirnice su u Hrvatskoj i Austriji skoro pa iste, ajd malo su skuplje u Austriji, ali su plaće puno veće u Austriji pa to toliko ni ne osjetiš. Stan isto, je skuplji najam, ali plaća je puno veća. (Ivan, 33 godine, završena srednja škola),

Mislim da najviše tu igra ulogu ta papirologija, ta čekanja na sve, kompliciranje oko svega, pogotovo kad pokrećete posao. To je toliko toga za pripremiti i ishoditi kao da ti žele otežati da na kraju ne pokreneš posao. Kao da im ne ide u korist zapošljavanje ljudi i to što ćeš plaćati državi porez. (Zoran, 39 godina, završen diplomski studij),

Meni je to sve vezano uz posao, plaće, životni standard. (...) Malo da nam se mladima olakša rješavanje stambenoga pitanja, pa dokle idu te cijene nekretnina, malo da se to sve uredi i uskladi s primanjima ljudi u Hrvatskoj. (Milan, 24 godine, završena srednja škola),

Svi bismo mi bili sretniji s ovim uvjetima koje imamo tu u Austriji doma gdje nam je obitelj, naša domovina, naše sve. Srce je djelomično ostalo tamo. Poštivanje radnika je isto na visokom nivou, uređenost zemlje. (...) Pa ta korupcija, naši sudovi prepuni političara, toga nema valjda ni u jednoj zemlji. (...) Privlačnih faktora trenutno u Hrvatskoj gotovo pa nema za nas iseljene. (...) Austrija omogućava ono što ti Hrvatska nije, normalan život, bez razmišljanja što će biti sutra, kako ću djeci bilo što priuštiti. (Ana, 27 godina, završen preddiplomski studij).

Odgovori ispitanih hrvatskih iseljenika potvrđuju kako je očekivanje da će se veći broj hrvatskih iseljenika vratiti potaknut samo jednom mjerom pomalo utopijsko. Prema iskazima ispitanih, Hrvatskoj je potreban niz mjera usmjerenih ponajprije na povećanje životnoga standarda, reforme u radnom i obrazovnom sustavu, ali i promjene u hrvatskom političkom sustavu, koje će doprinijeti gospodarskoj stabilnosti i ukupnoj uređenosti države.

Iako Hrvatska još uvijek, bez obzira na brojnost hrvatskoga iseljeničtva, nema definiranu migracijsku politiku, a posljednja je donesena za razdoblje 2013. – 2015. godine (Narodne novine 27/2013), pomak k ozbiljnijem shvaćanju hrvatskoga iseljeničkoga potencijala vidljiv je u *Nacionalnoj razvojnoj strategiji Republike Hrvatske do 2030.* usvojenoj 2021. godine, u kojoj se ističe kako će Hrvatska u tekućem desetljeću „provoditi demografsku politiku radi povećanja stope fertiliteta i stvaranja poticajnog i privlačnog društvenog i ekonomskog okružja za ostanak, povratak i dolazak mladih ljudi i obitelji koje će u Hrvatskoj pronaći svoje mjesto za rad i podizanje djece“. Iseljeničko je iskustvo u spomenutoj strategiji pritom istaknuto kao „životno, radno i poslovno iskustvo koje može obogatiti i olakšati napore u bržem razvoju Hrvatske“, zbog čega će hrvatska politika trajno biti usmjerena na „jačanje i unaprjeđenje suradnje s Hrvatima izvan Hrvatske, uspostavljanje njihovih veza s Hrvatskom i pokretanje poslovanja u Hrvatskoj ili u suradnji s hrvatskim tvrtkama, kao i stvaranje poticajnog okruženja i uvjeta za povratak hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka u domovinu unaprjeđenjem procesa integracije na svim područjima“.

S obzirom na to da hrvatski iseljenici uglavnom žive u uređenijim i razvijenijim državama od Hrvatske, cilj je Hrvatske, sudeći po navodima u spomenutoj strategiji, u budućem razdoblju približiti se uvjetima života i rada koje iseljenici uživaju u odredišnim zemljama i na taj način utjecati na njihovo donošenje odluke o povratku i suradnji s Hrvatskom. Javne će se politike Republike Hrvatske stoga u trećem desetljeću 21. stoljeća sve više usmjeravati na „ubrzavanje gospodarskoga rasta i razvoja, povećanje društvene uključenosti i pravednosti te stvaranje povoljnog okruženja za snažniji doprinos dijaspore gospodarskom i demografskom potencijalu Hrvatske“. Osim toga, strategijom je najavljeno i „ulaganje u djelovanje diplomatsko-konzularne mreže usmjereno na

očuvanje i promicanje hrvatskog nacionalnog identiteta i ponosa među pripadnicima hrvatskog naroda izvan Hrvatske“, „oblikovanje i provođenje novih ciljanih programa i mjera sukladno potrebama, specifičnostima i položaju Hrvata u država u kojima žive“ te konačna izrada registra stanovništva „koji će omogućiti praćenje kretanja stanovništva i učinaka mjera za stimuliranje povratka dijaspore i demografskih mjera“ (Nacrt prijedloga Nacionalne razvojne strategije Republike Hrvatske do 2030. godine).

Iako spomenuta strategija ukazuje na ozbiljnost shvaćanja iseljeničke problematike, dosadašnje iskustvo u donošenju strategija, definiranju politika, formiranju savjetodavnih vijeća i sl. aktivnosti s ciljem demografske revitalizacije Republike Hrvatske pokazuju kako većih uspjeha dosad nije bilo, ponajprije jer je dio dosadašnjih demografskih mjera ostao tek na planiranoj ili deklarativnoj razini. Potvrđuju to i podatci Državnoga zavoda za statistiku o broju doseljenih u Republiku Hrvatsku i odseljenih iz Republike Hrvatske u posljednjih desetak godina koji pokazuju kako Hrvatska u cijelom razdoblju nakon ulaska u Europsku uniju bilježi negativan migracijski saldo s inozemstvom. Neučinkovitost mjera s ciljem poticanja iseljenih hrvatskih državljana na povratak u domovinu pritom je posebno vidljiva u sve manjem udjelu hrvatskih državljana u ukupnom kontingentu doseljenoga stanovništva (DZS, 2014-2023).

7. Novčane potpore kao poticajna mjera povratka hrvatskih iseljenika

Jedna od posljednjih i aktualnih mjera usmjerenih na povratak iseljenika iz inozemstva je mjera „Biram Hrvatsku“, čiji je cilj potaknuti i osnažiti gospodarsku aktivnost i raspon djelatnosti, posebice u demografski i gospodarski slabije razvijenim područjima Republike Hrvatske; poput ruralnih područja Slavonije, Banovine, Korduna, Like, Gorskoga kotara, zaleđa dalmatinskih županija i otoka, te poticati povratak iseljenoga stanovništva iz država Europskoga gospodarskoga prostora, Ujedinjenoga Kraljevstva Velike Britanije i Sjeverne Irske, i Švicarske Konfederacije. Mjeru pritom mogu iskoristiti svi hrvatski državljanima povratnici u dobi do 60 godina (bez obzira na stupanj obrazovanja) koji su u posljednje dvije godine u zemljama Europskoga gospodarskoga prostora radili najmanje 12 mjeseci ili bili uključeni u redovito obrazovanje (HZZ).⁵

Spomenuta mjera „Mobilnost radne snage – Biram Hrvatsku“ zamišljena je prije svega kao mjera demografske revitalizacije, a njome predviđena potpora od 50.000 kuna za povratnike (odnosno 25.000 kuna za preseljenje iz urbanih u ruralne krajeve Hrvatske) dio je Aktivne politike zapošljavanja, odnosno povećanja i nadogradnja potpora za samozapošljavanje koje su krajem 2021. godine s dotadašnjih 130.000 kuna povećane na 150.000 kuna (HZZ). Iako su procjene Vlade u kratkoročnoj budućnosti najavljivale između 4.000 i 4.500 korisnika spomenute mjere, u prvoj je polovici 2022. godine zaprimljeno tek nekoliko desetaka zahtjeva za korištenjem mjere Biram Hrvatsku.⁶

S obzirom na to da je intervjuiranje provedeno od veljače do lipnja 2022. godine, odnosno nakon predstavljanja mjere „Biram Hrvatsku“, hrvatski su iseljenici ispitani i o namjerama podnošenja zahtjeva za njenim korištenjem. Većina je ispitanika istaknula kako su za mjeru „Biram Hrvatsku“ čuli, međutim nisu upoznati s njenim detaljima jer ih spomenuta mjera nije motivirala na povratak, a time ni na njeno korištenje, navodeći odgovore poput:

5 Izvor: <https://mjere.hr/katalog-mjera/biram-hrvatsku-povratak-u-rh/>

6 Izvor: <https://www.poslovni.hr/hrvatska/skroman-start-za-mjeru-biram-hrvatsku-zasad-tek-16-zahtjeva-4334118>, <https://www.zadarskilist.hr/clanci/30052022/provjerili-smo-koliko-je-povratnika-dosad-iskoristilo-mjeru-biram-hrvatsku>

Čula jesam, da. Ne bih ju uzela u razmatranje, ne znam točno na temelju čega se dodjeljuje kome i koliko, a i nije uopće stvar novaca, nismo samo zbog novca otišli niti bi se zbog novca vratili. (Tea, 27 godina, završen diplomski studij),

A ne znam je l' itko ima ikakav pozitivan komentar za to. Teško da će nas koji smo već vani privući s bilo kakvim novcima jer nije sve u novcima (...). Uskladit se s primanjima u Austriji mogu jako teško, a jednokratne novčane potpore iseljenima definitivno nisu privlačne.. (Ana, 27 godina, završen preddiplomski studij),

Čuo sam za to, onih 200.000 kuna. To je bilo u onom razdoblju prije ovoga ukrajinskoga rata kad su oni nas ovdje vani bombardirali onim vijestima o porezu, dvostrukom oporezivanju, i onda izadu s tom mjerom Biram Hrvatsku. Pa tko će se vratiti nakon toga? Tu nas love za nešto za što ni sami nisu sigurni. Što je najgore kad ih nazoveš, (...), svako ima drugačije rješenje i mišljenje (...). Pa ti kažu oni sami nemojte se javljati sami ništa, koga ulove, ulove. Ja sam nakon toga bio toliko razočaran u Hrvatsku. Kad smo mi odlazili tog formulara nije uopće bilo, kad smo otišli u poreznu da se odjavimo, rekli su nam ma to ništa ne treba. I onda odjednom uvode strah ljudima s tim porezom. Pa tko bi se sad sam prijavio za tu mjeru kad ne znaš kako će se država ponijet. Ljudi se sad ni ne žele nakon tog lova na vještice po pitanju poreza prijavljivati na ovu mjeru. U krivom razdoblju su izašli s tom mjerom. Mislim da tko god da radi na poticanju iseljenih na povratak, nešto jako krivo radi. (Marko, 34 godine, završen diplomski studij).

Osvrti ispitanika na mjeru „Biram Hrvatsku“ potvrdili su nepopularnost potonje mjere među ispitanim hrvatskim iseljenicima i djelomično otkrili razloge aktivnijega nekorištenja predviđenih novčanih potpora. Većina je ispitanih hrvatskih iseljenika posebno istaknula kako iz Hrvatske nisu iselili isključivo zbog novca stoga ih novčana potpora ni ne može potaknuti na povratak.

8. Zaključak

Iako između namjere, težnje i stvarnoga povratka postoji velika razlika (Bonifazi i Paparusso, 2018), istraživanje namjera i okolnosti u kojima bi se povratak mogao dogoditi izrazito je važno pri donošenju odluka i mjera na državnoj razini usmjerenih k poticanju iseljenika na povratak u domovinu. Deset je hrvatskih državljana iseljenih u Austriju nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju stoga u okviru istraživanja ispitano o planiranoj duljini boravka u Austriji i namjeri povratka u domovinu. Šestero je ispitanika u trenutku ispitivanja istaknulo kako će se u Austriji najvjerojatnije zadržati do mirovine. Pojedini su od njih pritom navodili kako je moguće da povratak, ako neće biti zadovoljni životom u Austriji, realiziraju i ranije, ali i kako njihovo nezadovoljstvo životom u Austriji, odnosno odluka o preseljenju ne mora nužno rezultirati povratkom u Hrvatsku, već preseljenjem u neku drugu zemlju u kojoj su uvidjeli bolju priliku. Preostalih je četvero ispitanika u trenutku ispitivanja istaknulo kako nisu sigurni koliko će se dugo zadržati u Austriji, međutim planovi pojedinih o kupovini nekretnine u Austriji navještaju kako će njihov boravak u Austriji najvjerojatnije biti dugoročan.

Iskazi ispitanih hrvatskih iseljenika potvrđuju i kako se namjera, odnosno odluka o povratku dijela iseljenika mijenja ovisno o društveno-ekonomskoj stvarnosti u zemlji porijekla i primitka migranata (Čapo Žmegač, 2010; Mesarić Žabčić, 2020). Dio ispitanika koji je u trenutku ispitivanja navodio kako će se u Austriji najvjerojatnije zadržati do mirovine iselio je bez jasne ideje o duljini boravka u Austriji, međutim uvjeti života i rada koje su zatekli u Austriji, a prema njihovim su iskazima znatno bolji od onih u Hrvatskoj, naveli su ih na razmišljanje o produžetku boravka u Austriji. Većina ispitanih iseljenika potencijalni povratak u Hrvatsku pritom ne poistovjećuje sa svojevrsnim neuspjehom u inozemstvu, već otvorenom mogućnosti za boljim životom.

Rezultati istraživanja pokazali su kako se nezadovoljstvo ispitanih hrvatskih iseljenika Hrvatskom ponajprije odnosi na političku atmosferu u Hrvatskoj i njome povezanu korupciju i nepo-

tizam, plaće i životni standard, radni i obrazovni sustav te složeni birokratski sustav. Hrvatskoj je stoga, prema iskazima ispitanih hrvatskih iseljenika, potreban niz mjera usmjerenih ponajprije na povećanje životnoga standarda, reforme u radnom i obrazovnom sustavu, ali i promjene u hrvatskom političkom sustavu koje će doprinijeti gospodarskoj stabilnosti i ukupnoj uređenosti države. Osvrti ispitanika na mjeru „Biram Hrvatsku“ potvrdili su nepopularnost potonje mjere među hrvatskim iseljenicima vidljivu u zaprimljenih tek nekoliko desetaka zahtjeva za njenim korištenjem i djelomično otkrili razloge aktivnijega nekorštenja predviđenih novčanih potpora. Većina je ispitanika istaknula kako iz Hrvatske nisu iselili isključivo zbog novca (stoga ih novčana potpora ne može ni potaknuti na povratak) te time još jednom potvrdili važnost kvantitativnih i kvalitativnih znanstvenih istraživanja, posebice motiva odlaska i namjera povratka hrvatskoga iseljeničtva, pri definiranju nacionalnih politika i mjera usmjerenih k poticanju iseljenih na povratak u domovinu.

LITERATURA I IZVORI PODATAKA

- Ahlburg, Dennis; Brown, Richard (1998). Migrants' intentions to return home and capital transfers: A study of Tongans and Samoans in Australia. *The Journal of Development Studies*, 35, str. 125-151.
- Akrap, A., Strmota, M. i Ivanda, K. (2017). Iseljavanje iz Hrvatske od početka 21. stoljeća: uzroci i posljedice. U: Hrvatska izvan domovine II. (ur. Sopta, M.). Zagreb: Centar za istraživanje hrvatskog iseljeničtva, Centar za kulturu i informacije Maksimir, str. 543-551.
- Akrap, A. (2019). Stanovništvo u Hrvatskoj: čimbenici silaznih trendova. *Obnovljeni Život*, 74. (3.), str. 335-349.
- Akrap, A. i Ivanda, K. (2019a). Najnovija iseljavanja i promjene u demografskim strukturama Hrvatske. U: *Socijalno-demografska reprodukcija Hrvatske* (ur. Puljiz, V.). Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, str. 25-41.
- Anniste, Kristi; Tammaru, Tiit (2014). Ethnic differences in integration levels and return migration intentions: A study of Estonian migrants in Finland. *Demographic Research*, 30, str. 377-412.
- Balija, M. (2019). Iseljavanje iz Hrvatske – razvojno i/ili sigurnosno pitanje?. *Podravina*, 18 (35), 105-121.
- Balija, M. (2020). Razmjeri recentnog egzodusa iz Hrvatske – analiza podataka službenih statistika RH i zemalja useljavanja hrvatskog stanovništva. *Podravina*, 19 (37), 5-25.
- Balija, Monika (2020a). *Nova hrvatska iseljenička paradigma*. Doktorski rad, Zagreb, Prirodoslovno-matematički fakultet.
- Balija, M. (2023). Suvremeni migracijski procesi između Koprivnice i Savezne Republike Njemačke. *Podravina*, 22 (43), 108-119.
- Balija, M. (2023a). Why do Croats Migrate to Austria? Motives for and Experiences of Migration since 2013. *Treatises and Documents, Journal of Ethnic Studies*, 91, 139-156.
- Balija, M. (2023b). Intensity of Modern Emigration from Republic of Croatia During the COVID-19 Pandemic. U: *Zbornik radova s I. Međunarodne znanstveno-stručne konferencije Gastarbarterska iseljenička poema-od stvarnosti do romantizma* (ur. Krašić, W., Komušanac, M. i ; Krašić, W i Jurić, T). Zagreb: Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu; Hrvatsko katoličko sveučilište, str. 225-242

- Bonifazi, Corrado; Paparuso, Angela (2018). Remain or return home: The migration intentions of first-generation migrants in Italy. *Population, Space and Place*, 25(2), str. 1-13.
- Carling, Jørgen; Pettersen, Silje Vatne (2014). Return migration intentions in the integration–transnationalism matrix. *International Migration*, 52, str. 13-30.
- Carling, Jørgen; Schewel, Kerilyn (2018). Revisiting aspiration and ability in international migration. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 44, str. 945-963.
- Cassarino, Jean-Pierre (2004) Theorising Return Migration: The Conceptual Approach to Return Migrants Revisited. *International Journal on Multicultural Societies*, 6(2), str. 253-279.
- Cerase, Francesco (1974). Expectations and Reality: A Case Study of Return Migration from the United States to Southern Italy, *International Migration Review*, 8(2), str. 245-262.
- Čapo Žmegač, Jasna (2010). Različiti pristupi povratnim migracijama: primjer Hrvatske. *Studia ethnologica Croatica* 22 (1), 11-38.
- Čapo, Jasna; Jurčević, Katica (2014). Povratak kao dolazak: migracijski procesi i transnacionalni prostori. U J. Čapo, C. Hornstein Tomić & K. Jurčević (ur.) *Didov san: transgranična iskustva hrvatskih iseljenika*. Institut za etnologiju i folkloristiku, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 15-41.
- Državni zavod za statistiku (DZS, 2010), Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2009., https://web.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2010/07-01-02_01_2010.htm, 1. 9. 2023.
- Državni zavod za statistiku (DZS, 2014-2023), Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2013. – 2022., <https://podaci.dzs.hr/hr/arhiva/stanovnistvo/migracija-stanovnistva-republike-hrvatske/>, 7. 9. 2023.
- Gardner, Robert; de Jong, Gordon; Arnold, Fred; Carino, Benjamin (1985). The Best-Laid Schemes: An Analysis of Discrepancies Between Migration Intentions and Behavior, *Population and Environment* 8 (1-2), str. 63-77.
- Gmelch, George (1980). Return migration. *Annual Review of Anthropology*, 9, str. 135-59.
- Hazen, Helen; Alberts, Heike (2006). Visitors or immigrants? International students in the United States. *Population, Space and Place*, 12, str. 201-216.
- Greenwood, M. J., 2005: Modeling Migration, *Encyclopedia of Social Measurement* 2, str. 725-734.
- Hrvatski zavod za zapošljavanje (HZZ), Katalog mjera, Biram Hrvatsku – mobilnost radne snage (povratak u RH), <https://mjere.hr/katalog-mjera/biram-hrvatsku-povratak-u-rh/>, 30. 8. 2022.
- Jerić, M. (2019). Suvremeno iseljavanje Hrvata: kakva je budućnost Republike Hrvatske?. *Oeconomica Jadertina*, 9 (2), str. 21-31.
- Jurić, Tado (2017). Suvremeno iseljavanje Hrvata u Njemačku: karakteristike i motivi. *Migracijske i etničke teme*, 33 (3), 337-371.
- Ivanda, K. (2017). Demografija Hrvatske: stanje, zablude i perspektive. *Političke analize*, 8 (31), str. 10-15.
- Jurić, Tado (2018). Iseljavanje Hrvata u Njemačku – Gubimo li Hrvatsku? Zagreb, Školska knjiga.
- Jurić, Tado (2020). Vratiti se ili ostati – stavovi novih hrvatskih iseljenika o ostanku ili povratku iz Njemačke. U: Marina Perić Kaselj (ur.), *Migracije i identitet: Kultura, ekonomija, država* (str. 1028-1044). Zagreb: Institut za migracije i narodnost.
- Komušanac, Monika (2017). *Revitalizacijski modeli stanovništva Republike Hrvatske*. Doktorski rad. Zagreb, Prirodoslovno-matematički fakultet.

- Komušanac M., Šterc, S. (2022). Demografski izazovi postgastarbajterske Hrvatske. U: *Zbornik radova s I. Međunarodne znanstveno-stručne konferencije Gastarbajterska iseljenička poema-od stvarnosti do romantizma* (ur. Krašić, W., Komušanac, M. i ; Krašić, W i Jurić, T). Zagreb: Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu; Hrvatsko katoličko sveučilište, str. 255-268.
- Komušanac, M. (2023). Suvremene migracije i radna snaga: demografski i radno-ekonomski profil hrvatskoga iseljenništva u Irskoj. *Kroatologija*, 14 (1), str. 33-57.
- Kozić, K., Bodor, T., Lončarević, Š., Krstulović, L., Slavić Miljenović, J. i Šterc, S. (2020). Analiza stavova ispitanika o razlozima recentnog iseljavanja mladih iz RH u razdoblju između 2015. i 2018. godine. U: *Zbornik radova Međunarodne znanstveno-stručne konferencije Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država* (ur. Perić Kaselj, M.). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, str. 1044-1061.
- Lu, Max (1999). Do people move when they say they will? Inconsistencies in Individual Migration Behavior. *Population and Environment*, 20, str. 467-488.
- Massey, Douglas; Akresh, Ilana Redstone (2006). Immigrant intentions and mobility in a global economy: The attitudes and behavior of recently arrived U.S. immigrants. *Social Science Quarterly*, 87, str. 954-971.
- Massey, Douglas; Alarcon, Rafael; Durand, Jorge; González, Humberto (1990). *Return to Aztlan*. Vol. 1. Berkeley, CA: University of California Press.
- Massey, Douglas; Arango, Joaquin; Hugo, Graeme; Kouaouci, Ali; Pellegrino, Adela; Taylor, Edward (1993). Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and Development Review*, 19, str. 431-466.
- Mesarić Žabčić, Rebeka; Vrbanec, Magdalena (2017). Iseljenice/povratnice u 21. stoljeću – percepcija povratka u Hrvatsku. *Journal of Ethnic Studies, Razprave in gradivo*, 79, str. 125-144.
- Mesarić Žabčić, Rebeka (2020). Povratak u Republiku Hrvatsku: percepcija i preporuke hrvatskih iseljenika iz Australije i Sjedinjenih Američkih Država. U: Marina Perić Kaselj (ur.), *Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država* (str. 1084-1096). Zagreb: IMIN.
- Mesarić Žabčić, Rebeka; Malnar, Ana (2022). Austrija: stara-nova privlačna destinacija za posao. U: Ivana Hebrang Grgić, Vlatka Lemić, Marin Sopta, Tanja Trošelj Miočević (ur.) *Hrvatska izvan domovine IV* (str. 73-76.). Zagreb, Centar za istraživanje hrvatskog iseljenništva.
- Mežnarić, S. (2014). Novi analitički elementi u promišljanju migracija, u: *Migracije i razvoj Hrvatske: Podloga za hrvatsku migracijsku strategiju* (ur: Puljiz, V. i dr.), Hrvatska gospodarska komora, Zagreb, str. 175-197.
- Narodne novine 144/2012, Zakon o prebivalištu, https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2012_12_144_3072.html, 5. 9. 2022.
- Narodne novine 27/2013, Migracijska politika Republike Hrvatske za razdoblje 2013. – 2015. godine, https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2013_03_27_456.html, 5. 9. 2022.
- Nacrt prijedloga Nacionalne razvojne strategije Republike Hrvatske do 2030. godine, <https://vlada.gov.hr/UserDocsImages/Vijesti/2020/11%20studeni/12%20studenog/Nacrt%20NRS%202030%20i%20Dodaci-12112020.pdf>, 6. 9. 2022.
- Perić Pavišić, Katarina, Šakić, Vlado i Rihtar, Stanko (2022). Suvremene migracijske motivacije mladih Hrvatske - vrijednosni i identitetski aspekti. *Pilar*, XVII (32(1)), 119-134.

- Pokos, N., (2017). Osnovna demografska obilježja suvremenog iseljavanja iz Hrvatske«, *Političke analize*, god. VIII, broj 31, str. 16-23.
- Pokos, N. i Turk, I. (2022). Problematika statističkog praćenja iseljavanja u inozemstvo. *Pilar*, XVII (32(1)), str. 47-58.
- Poslovni dnevnik, *Skroman start: Za mjeru kojom se nudi do 200.000 kuna zasad tek 16 zahtjeva, evo koliko ih je već odbijeno*, <https://www.poslovni.hr/hrvatska/skroman-start-za-mjeru-biram-hrvatsku-zasad-tek-16-zahtjeva-4334118>, 2. 9. 2022.
- Rajković Iveta, Marijeta; Horvatin, Tea (2017). Suvremeno iseljavanje iz Hrvatske u Irsku s posebnim osvrtom na mlade iz Slavonije. *Migracijske i etničke teme*, 33 (3), str. 247-274.
- Reagan, Patricia; Olsen, Randall (2000). You can go home again: Evidence from longitudinal data. *Demography*, 37(3), str. 339-350.
- Rogić, I., Čizmić, I. (2011). *Modernizacija u Hrvatskoj i hrvatska odselidba*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb.
- Ruist, Joakim (2016). How the macroeconomic context impacts on attitudes to immigration: Evidence from within-country variation. *Social Sciences Research*, 60, str. 125-134.
- Skupnjak Kapić, S. (2014). Migracije radne snage – globalni i europski trendovi s osvrtom na Hrvatsku, u: *Migracije i razvoj Hrvatske: Podloga za hrvatsku migracijsku strategiju* (ur: Puljiz, V. i dr.), Hrvatska gospodarska komora, Zagreb, str. 217-250.
- Statistik Austria (2022), More than a quarter of the total Austrian population has a migration background, Statistical Yearbook Migration & Integration 2022, <https://www.statistik.at/file-admin/announcement/2022/07/20220725MigrationIntegration2022EN.pdf>, 11. 10. 2022.
- Statistik Austria (2023), STATcube, <https://www.statistik.at/en/databases/statcube-statistical-database/free-access>, 23. 9. 2023.
- Strmota, M. (2019). Usporedba domaće i inozemne službene statistike o iseljavanju iz Hrvatske. U: *Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država* (ur. Perić-Kaselj, M.). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, str. 470-479.
- Šćukanec, A. (2017). Nov(ije) generacije Hrvata u Austriji: razmišljanja i iskustva. U: *Hrvatska izvan domovine* (ur. Sopta, M., Lemić, V., Korade, M., Rogić, I., Perić Kaselj, M.), str. 433-439
- Troskot, Z., Prskalo, M. E. i Šimić Banović, R. (2019). Ključne odrednice iseljavanja visokokvalificiranog stanovništva: slučaj Hrvatske s komparativnim osvrtom na nove članice EU-a. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 56 (4), str. 877-904.
- Vukas, B. (1977). Međunarodnopravna zaštita narodnih manjina u Austriji - položaj Gradišćanskih Hrvata. *Časopis za suvremenu povijest*, 9 (1), 47-67.
- Wertheimer-Baletić, Alica (1999). *Stanovništvo i razvoj*, MATE, Zagreb.
- Zadarski list, *Provjerili smo koliko je povratnika dosad iskoristilo mjeru "Biram Hrvatsku"*, <https://www.zadarskilist.hr/clanci/30052022/provjerili-smo-koliko-je-povratnika-dosad-iskoristilo-mjeru-biram-hrvatsku>, 2. 9. 2022.
- Župarić-Iljić, Drago (2016). *Iseljavanje iz Republike Hrvatske nakon ulaska u Europsku uniju*. Zagreb: Friedrich Ebert Stiftung.

The Volume and Intensity of Emigration, and the Intention, Perception and Conditionality of Return to the Homeland of Emigrants from Croatia to Austria after 2013

ABSTRACT

The subjects of the paper's research are the intention, perception and conditioning of the return of Croatian citizens who emigrated to Austria in the recent wave of emigration. Given the absence of a population register and methodological deficiencies in the monitoring and research of external migration in the Republic of Croatia, which does not allow the achievement of a probabilistic sample, the research is based on qualitative methodology, i.e. semi-structured interview, as the basic research method. The research refers to the experiences of ten Croatian citizens who emigrated to Austria after Croatia joined the European Union, aged 24 to 39. The research results showed that the majority of respondents do not intend to return to Croatia soon, i.e. before retirement, however, they do not rule out the possibility that their intention to return will change over time and depending on the circumstances in the country of origin and reception, stressing that the current social the economic climate in Croatia does not encourage people to return to their homeland. Part of the respondents who at the time of the questioning stated that they would most likely stay in Austria until retirement moved out without a clear idea about the length of their stay in Austria, however, the living and working conditions they found in Austria, and according to their statements, are significantly better than those in Croatia, led them to think about extending their stay in Austria. Dissatisfaction with Croatia among surveyed Croatian expatriates is primarily related to the political atmosphere in Croatia, and related corruption and nepotism, salaries and living standards, work and education system, and complex bureaucratic system. The latter confirmed that it is a bit utopian to expect a large number of Croatian emigrants to return motivated by one return policy measure. Therefore, according to the statements of interviewed Croatian expatriates, Croatia needs a series of measures aimed primarily at increasing the living standard, reforms in the work and education system, but also changes in the Croatian political system, which will contribute to economic stability and the overall order of the country. Most of the interviewed Croatian emigrants especially pointed out that they did not emigrate from Croatia solely for the sake of money, therefore financial support cannot even encourage them to return, thus once again confirming the importance of quantitative and qualitative scientific research, especially the motives for departure and return intentions of Croatian emigrants, when defining national policies and measures aimed at encouraging emigrants to return to their homeland.

KEYWORDS: Republic of Croatia, emigration, intentions of return, Austria, return migration policy

Prethodno priopćenje

Eva Kopic, mag. educ. soc. et mag. educ. croat.

Zagreb

ekopic@fhs.unizg.hr

doc. dr. sc. Marica Marinović Golubić

Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu

Borongajska cesta 83d, Zagreb

mmarinovi@fhs.unizg.hr

Koga ljube hrvatski iseljenici u Njemačkoj – emotivne veze i bračni odabiri¹

SAŽETAK

Iako postoji dugotrajna tradicija iseljavanja Hrvata u Njemačku, a paralelno s time i istraživačka tradicija, nema sustavne analize preferiranih (ljubavnih) emotivnih veza i ženidbenih obrazaca te specifične populacije. Kako Hrvatsku napuštaju mahom mlađi iseljenici i iseljenice u najpovoljnijoj radnoj i reproduktivnoj dobi, zanimalo nas je kakav je njihov bračni i emotivni status, planiraju li ženidbu / udaju u Njemačkoj, koje nacionalnosti bi trebao biti njihov idealni partner, koje vrijednosti vode njihov ljubavni i bračni odabir. U istraživanju koje je provedeno metodom online ankete na prigodnom uzroku sudjelovalo je 232 hrvatskih iseljenika i iseljenica. Velika većina ispitanika (77 %) smatra da brak s partnerom / partnericom druge nacionalnosti ne narušava vlastiti hrvatski nacionalni identitet i čini nekog manje Hrvatom ili Hrvaticom, ali nacionalnosti koje bi iseljenici najviše preferirali u bračnom odabiru su Hrvati, zatim slijede Nijemci. Jednaka plaća i stupanj obrazovanja ne smatraju se ključnim u odabiru potencijalnih partnera, važnijim se smatraju sličnost u stavovima u pogledu odgoja djece, dijeljenje istih interesa i sudjelovanje u sličnim aktivnostima. Predrasude i odbijanje od strane potencijalnih partnera u Njemačkoj zbog nacionalnosti osjetilo je 10,3 % iseljenika.

KLJUČNE RIJEČI: miješani brak, Hrvati u Njemačkoj, Gastarbeiter, bračni odabir, partnerstvo

1. Uvod

Koliko se god govori o iseljavanju iz Hrvatske, hrvatski iseljenici i dalje su u velikoj mjeri neistražena tema. O njima se mnogo govori, ali se malo toga zna. Ono što je posebno neistraženo je njihov, kolokvijalno rečeno, ljubavni život. Stoga je cilj ovoga rada ispitati emotivne veze i ženid-

1 Rad je nastao na temelju istraživanja provedenoga za potrebe diplomskoga rada prve autorice obranjenoga na Odsjeku za sociologiju Fakulteta hrvatskih studija. Druga autorica imala je ulogu mentorice. Ovdje donosimo ponešto skraćen i izmijenjen rad.

bene obrasce hrvatskih iseljenika u Njemačkoj i njihove preferencije u biranju partnera; dolaze li u Njemačku sami ili sa suprugom / supružnikom, partnerom / partnericom, planiraju li sklapanje braka u inozemstvu ili u Hrvatskoj, koliko im je važno podrijetlo idealne osobe, susreću li se s predrasudama potencijalnih partnera zbog svoje nacionalnosti. Poseban naglasak stavljen je na novije iseljenike – misleći u prvom redu na one koji su iselili iz Hrvatske u periodu nakon 2008. godine. Sociološka relevantnost predloženoga istraživanja temelji se upravo na analizi preferencija u odabiru partnera s obzirom na to da se odabir ne događa isključivo u domeni osobnoga, već podliježe društvenim očekivanjima, normama i sankcijama. Poželjnost partnera iste ili različite nacionalnosti, vjeroispovijesti, obrazovne i financijske razine unutar neke iseljeničke skupine ukazuje i na njezin položaj unutar njemačkoga društva. I sama raznolikost pojmova koji se koriste za isti fenomen – egzogamni, miješani brakovi, binacionalni, interkulturalni, među-brakovi i slično govori nam prilično o kompleksnosti pojave i njenom značaju za zajednice (Rodriguez-Garcia, 2015).

U nastavku rada u teorijskom uvodu dat ćemo kratki pregled dinamike iseljavanja Hrvata u Njemačkoj i postojećih istraživanja o emotivnim i ženidbenim vezama. Njemačka je tradicionalno najpoželjnija destinacija hrvatskih iseljenika te možemo govoriti o tradiciji iseljavanja koja je duga gotovo 70 godina. Ono što se, međutim, mijenja tijekom vremena su profili iseljenika, a nešto manje i motivi. Drugi dio rada odnosi se na prikaz istraživanja provedenoga putem online anketnoga upitnika na uzorku od 232 ispitanika. Prikazani su rezultati, nakon čega slijedi rasprava i zaključak.

2. Dinamika iseljavanja hrvatskoga stanovništva u Njemačku

Posljednji značajniji emigracijski val počeo je globalnom ekonomskom krizom 2008. godine, a pojačao se ulaskom Hrvatske u članstvo Europske unije 2013. godine. To migracijsko kretanje odvija se u vrlo nepovoljnim okolnostima smanjene rodnosti, prirodnoga pada, ukupne depopulacije i ubrzanoga procesa starenja stanovništva. Njemačka je već dugi niz desetljeća na prvom mjestu po prihvatu iseljenih stanovnika Hrvatske (Pokos, 2017, 16-17). Šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća, kako navodi Ančić, doživljavala je svoje gospodarsko čudo. Drugim riječima bilježila je snažan gospodarski rast, te je već 1955. godine počela primati strane radnike (*Gastarbeiter*) (Ančić, 2017, 55). Procjena vanjskih migranata je otežana zbog toga što potencijalne države useljenja hrvatskih građana ne publiciraju podatke o njihovoj imigraciji devedesetih godina jer su se statistike vodile zbirno za čitavu Jugoslaviju, dok pojedinačnih podataka za Hrvatsku nije bilo. Izuzetak je Njemačka koja u svojim statističkim godišnjacima daje procjenu broja hrvatskih građana u ovoj zemlji krajem godine, ali tek od 31. 12. 1994. godine, nedugo nakon osamostaljenja Hrvatske. Prema tim podacima, u Njemačkoj se krajem 1994. nalazilo 176 300 stanovnika rođenih u Hrvatskoj, 1995. se broj povećao na 185 100, a 1996. godine 210 900. Treba naglasiti da su i ovi podatci općenito nepotpuni, odnosno da nisu obuhvaćeni svi stanovnici koji su se uistinu i nalazili izvan zemlje (Pokos, 1999, 729). Kako Njemačka postaje sve privlačnija pokazuje i to da je 2009. godine u nju uselilo 46, 7 %, a 2016. godine već 71, 2 % ukupnoga broja stanovnika Hrvatske iseljenih u države članice Europske unije (Pokos, 2017, 17). Prema posljednje objavljenim podacima 2020. godine u Njemačku se uselilo čak 54, 8 % hrvatskih državljana odseljenih u inozemstvo (DZS, 2021). Masovno iseljavanje Hrvata u Njemačku počinje 1. srpnja 2015. kada Njemačka otvara svoje tržište rada za radnike s hrvatskom putovnicom. Jedan od razloga zašto su današnje migracije ponajviše usmjerene na Njemačku je i to što su velikim dijelom razgranate hrvatske migrantske mreže iz prošlosti u Njemačkoj i tzv. tradicija iseljavanja Hrvata u Njemačku.

Naime, rodbinske i druge veze imaju veliku ulogu pri iseljavanju (Jurić, 2017: 338-339). U novije vrijeme stanovnici Slavonije prvi su u migriranju u Njemačku. Većinom sele u regije Bayern i Baden-Württemberg. A razlozi su razni; nedostatak radnih mjesta u Slavoniji, prometna (ne) povezanost ili školovanje (Šola i Bičvić, 2018, 158).²

Što se tiče dobno-spolne strukture iseljenika iz Hrvatske, prema podacima koje navodi Župarić-Iljić, prevladavaju muškarci (53, 7 %) od kojih je 40 % otišlo na vrhuncu radno sposobne i reproduktivne dobi (od 25 do 44 godine). Također je uočeno kako se udio iseljenih maloljetnika (uključujući i 19-godišnjake) povećao s 13, 3 % na 19, 3 %, po čemu možemo zaključiti da raste broj iseljenika koji odlaze iz Hrvatske radi spajanja obitelji. Primijećeno je da se sve više i čitavih obitelji izravno iseljava iz Hrvatske (Župarić-Iljić, 2016, 6, Jurić, 2017). Danas se sve više odlučuju migrirati visokoobrazovne, zaposlene osobe te one koje su u braku, dok to prije nije bio slučaj. Navodi se da velik broj iseljenika očekuje subjektivne dobiti od migracije te su motivirani novim spoznajama i iskustvima. Također smatraju da je to odlična prilika da se usavrše u svojoj profesiji (Jurić, 2017:359). Isti autor navodi kako Nijemci vide Hrvate kao idealne radnike za potrebe njemačkoga gospodarstva. Naime, smatra se da su Hrvati svojom obrazovnom razinom i načinom života prilagođeni potrebama njemačkoga društva i tržišta rada. Također se navodi kako su Hrvati uvijek dobrodošli u Njemačku jer njihova integracija košta znatno manje od useljenika iz, recimo, arapskih zemalja (Jurić, 2017). Međutim, imigracija hrvatskoga stanovništva u njemački sustav dovodi do problema desocijalizacije, odnosno, resocijalizacije u njemačko društvo. Navodi se kako su migranti, ponajviše u prvim fazama nakon migracije, dezorijentirani jer u procesu migracije njihove vrijednosti i norme ponašanja gube svoju društvenu i kulturnu važnost. Smatra se da masovni mediji i društvene mreže imaju veliku ulogu pri njihovu pozicioniranju i stabilnosti (Šola i Bičvić, 2018, 161). Jedan od konkretnih primjera su i katoličke zajednice. One su bitne zbog toga što mnoga istraživanja potvrđuju da su zahvaljujući svojim župama hrvatski migranti strukturno dobro integrirani (Ančić, 2017, 58). Isti autor još navodi kako se hrvatski doseljenici socijalno dobro integriraju i zbog relativno dobre izobrazbe (Ančić, 2017, 59).

3. Emotivne veze i ženidbeni obrasci u Njemačkoj i kod hrvatskih iseljenika u Njemačkoj

U ovom poglavlju bavit ćemo se analizom obrazaca stvaranja ženidbenih veza hrvatskih iseljenika u Njemačkoj. No prije negoli prijedemo na tu skupinu, osvrnut ćemo se na postojeća istraživanja o emotivnim i ženidbenim vezama migranata. Poznato je kako se zemljopisna mobilnost s godinama znatno povećala u cijelom svijetu. To sa sobom, dakako, nosi značajne promjene i to ne samo u zemljama iz kojih se u velikoj mjeri emigrira, nego i u zemljama koje su popularne po pitanju imigracije. Stanovništvo u takvim zemljama postaje sve više etnički heterogeno. Ovdje se svakako misli i na države Zapadne Europe koje su sebe doživljavale kao nacionalne države s uglavnom homogenim stanovništvom (Beck-Gernsheim, 2007, 271). Općenito se može reći kako je istraživanje ove teme otežano nedostatkom podataka jer vrlo mali broj zemalja prikuplja statističke podatke koji su relevantni za ispitivanje transnacionalnih brakova i promjena u njima. Velik broj država podcjenjuje opseg transnacionalnih brakova jer zanemaruje činjenicu da značajan dio druge generacije migranata ima državljanstvo zemlje primateljice (Carol i dr., 2014, 389). Međutim,

2 Ne postoji slaganje znanstvenika oko pitanja motiva iseljavanja Hrvata u Njemačku. Dok jedni naglašavaju političke razloge (neuređenost države, korupcija), drugi su skloni više naglašavati ekonomske, kulturne ili medijske utjecaje. Najčešće je odluka o emigraciji rezultat međudjelovanja svih ovih čimbenika.

navodi se da su se nakon kasnih 1970-ih zapadnoeuropska tržišta brakova znatno internacionalizirala. Od tada su brakovi zapadnoeuropskih muškaraca i žena iz dalekih zemalja postali uobičajen prizor (Glowsky, 2007, 2).

Jasna Čapo Žmegač navodi kako je Tölölyan u časopisu *Dijaspóra* napisao da se nacija uvijek zamišlja i predstavlja kao zemlja, teritorij, koji funkcionira kao mjesto homogenosti, ravnoteže, integracije (Čapo Žmegač, 2005, 9). Carol, Ersanilli i Wagner navode kako se na transnacionalne brakove u Zapadnoj Europi obično gleda kao na ometanje te integracije (Carol i dr., 2014, 389). U svijetu različitosti, ljudi najčešće biraju ono što im je blisko i poznato, odnosno biraju partnere koji su im slični, koji su iz njihove društvene grupe te su im bliski po statusu. Sociolozi pokušavaju objasniti zašto ljudi (ne)biraju partnere unutar svoje grupe (endogamija) i zašto stupaju u brak s osobama bliskim statusom (homogamija). Iako na izbor partnera utječu mnogi čimbenici, endogamija i homogamija istražuju se s obzirom na rasu / etničku pripadnost, vjeru i socioekonomski status (Kalmijn, 1998, 395). Kako imigranti sada sve više odlaze da bi ostali, postavljaju se razna pitanja u smislu njihove prilagodbe. Pokušavaju li se oni uklopiti u društvo u koje dolaze ili formiraju svoj svijet unutar njihova? Veliko mjerilo njihove integracije je upravo sklapanje braka, u smislu sklapanju li brak između sebe ili s članovima društva u koje su stigli (Beck-Gernsheim, 2007, 272).

Sklonost sklapanju braka s domaćim partnerima u odnosu na imigrante iz sunarodne zajednice uvelike varira ovisno o zemlji podrijetla. Prema rezultatima istraživanja González-Ferrerove (2006) imigranti s područja bivše Jugoslavije najskloniji su mješovitim brakovima, dok su turski imigranti najmanje skloni, a grčki imigranti ih slijede. Rezultati istraživanja Kaltera i Schroedter pokazuje da kod muških turskih imigranata gotovo polovica slučajeva bira partnericu iz zemlje podrijetla. Među bivšim Jugoslavenima biranje partnerice iz zemlje podrijetla od znatno manjeg je značaja, dok talijanski, španjolski i grčki imigranti rijetko biraju ženu iz svoje zemlje porijekla. Što se tiče imigrantkinja, biranje partnera iz zemlje porijekla vrlo je rijedak slučaj kod Talijanki i Španjolki, ali nije čest ni kod Grkinja i bivših Jugoslavenki (Kalter i Schroedter, 2010, 20-21).

Čapo Žmegač navodi kako su djeca hrvatskih ekonomskih migranata u Njemačkoj autsajderi samo formalno te da postaju insajderi u smislu građanskih i socioekonomskih prava, dugotrajnoga boravka i sudjelovanja u obrazovnom i društvenom životu. Iako općenito ni oni ni njihovi roditelji ne moraju imati njemačko državljanstvo, oni su (manje-više) uspješno ugrađeni u društveni i kulturni prostor u kojem žive u Njemačkoj. Rođeni, odrasli i obrazovani u Njemačkoj, ovi mladi ljudi upoznati su s transkulturalnim društvenim prostorom koji stvaraju mladi različitoga porijekla koji borave u Njemačkoj (Čapo Žmegač, 2005, 11). Budući da se hrvatski iseljenici općenito dobro snalaze i integriraju u useljeničke zemlje, u nekim zemljama daju velik doprinos gospodarskom i društvenom životu, a jačanjem svoga nacionalnoga i kulturnoga identiteta stvaraju umjetnički, znanstveni i sportski doprinos zemlji useljenja (Čapo i Jurčević, 2014, 19). Rezultati su također pokazali da se većina hrvatskih iseljenika u Njemačkoj osjeća općenito bolje nego u svojoj domovini te da nostalgija nije dominantna emocija. Velika većina osjeća kako u Njemačkoj više dobiva u subjektivnom i objektivnom smislu nego što gubi u domovini (Jurić, 2017, 360). Posljednjih desetljeća kod većine Hrvata stavovi o Njemačkoj uglavnom su pozitivni. Nadalje, malo koji narod toliko cijeni imidž Njemačke kao Hrvati (Jurić, 2020, 1035). Jurić navodi kako je 79 % ispitanika hrvatskih iseljenika zadovoljno životom u Njemačkoj, a svega 3 % nezadovoljno. Također 65, 2 % iseljenika ne žali što se odselilo u Njemačku, a 80 % tvrdi da su im se ispunila očekivanja u vezi s poboljšanjem životnih okolnosti u Njemačkoj (Jurić, 2017, 360). Međutim, Čapo Žmegač u jednom od svojih radova o hrvatskim iseljenicima donosi priču o Jozi, sinu hrvatskih iseljenika u Münchenu. Naime, Jozo je rođen u Münchenu, a odrastao među Nijemcima i Turcima u području

Münchena gdje je njegova obitelj živjela. Kasnije, Jozo je počeo birati prijatelje na temelju zajedničkih interesa, a to je bila grupa vršnjaka čiji su roditelji većinom dolazili iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Među tom grupom upoznao je i svoju ženu koja je baš poput njega rođena u obitelji hrvatskih doseljenika. Oboje su se složili da više vole njihovo društvo nego njemačko jer dijele isti "mentalni sklop" (Čapo, 2013, 196). Kako su hrvatski iseljenici u Njemačkoj odgađali povratak, kod mnogih se razvio zanimljiv fenomen prakticiranja bilokalnosti i bifokalnosti (život u dva mjesta boravišta). Oni bi godinama održavali dva kućanstva, u Hrvatskoj ili Bosni i Hercegovini i u Njemačkoj. Što znači da se njihov život uvelike odnosi od veza i odnosa kojima povezuju ta dva mjesta. Pokazalo se da i jedan dio novih hrvatskih migranata također izabire taj model života – što je danas jednostavnije zbog napredne komunikacijske mreže te bolje prometne infrastrukture između Njemačke i Hrvatske (Jurić, 2020, 1033). Čapo Žmegač navodi kako su dvije djevojke iz uzorka istraživanja najbolje oslikale bifokalnost djece hrvatskih migranta u Njemačkoj kada su izjavile da njihovi budući muževi moraju biti kao i one, "Hrvati iz Njemačke", odnosno osobe koje imaju iskustvo u oba sustava i s kojima bi se mogle najbolje povezati i izgraditi kvalitetan odnos (Čapo Žmegač, 2005, 16-17).

Odabir partnera ili partnerice kompleksan je proces i na njega utiču mnogi čimbenici. Ovaj proces najbolje je objašnjen takozvanim tržištem braka unutar kojega ljudi djeluju i razmatraju potencijalnoga supružnika. Velika pažnja pridaje se ekonomskim (razina obrazovanja, prihoda te karijera) i kulturnim objašnjenjima (u smislu sličnosti s partnerom, dijeljenjem vrijednosti, mišljenja i aktivnosti), međutim spominje se i utjecaj osoba koje nisu izravno uključene u brak. Također ne smijemo zaboraviti na važnost strukturalnih i geografskih čimbenika.

Nakon kratkoga pregleda podataka o iseljavanju hrvatskoga stanovništva u Njemačku, mogućih teorijskih pristupa istraživanja emotivnih veza i ženidbenih obrazaca te razmišljanjima hrvatskih iseljenika o njihovom životu u Njemačkoj i uklopljenosti u njemačko društvo, prelazimo na istraživanje. Bitno je naglasiti kako konkretnih podataka za emotivne veze nema, dok se ženidbeni obrasci, kao i životno partnerstvo bilježe statistički. Prema podacima Njemačkoga ureda za statistiku u 2021. godini, od ukupno 434,610 registriranih državljana Hrvatske u Njemačkoj, njih 169,060 je slobodno (neudano / neoženjeno) dok je 197,250 u braku ili u nekom obliku životnoga partnerstva. Od zauzetih, njih 9 % (17,945) je u braku ili u životnom partnerstvu s Nijemcem ili Njemicom (DeStatis, 2023).

4. Metodologija istraživanja

Cilj ovoga istraživanja bio je ispitati preferiranu nacionalnost i osobine potencijalnih ljubavnih partnera među hrvatskim iseljenicima u Njemačkoj. Istraživačka pitanja na koja smo tražili odgovor bila su sljedeća: Koliki je udio hrvatskih doseljenika koji u Njemačku dolaze kao samci, a koliki je udio došao s partnerom/icom? Koliko njih namjerava sklopiti brak u Njemačkoj? Jesu li ikada osjetili predrasude zbog svoga podrijetla? Koliko im je prilikom odabira bitna nacionalnost budućega bračnoga partnera, a koliko neke druge osobine, poput obrazovanja, visine zarade ili sličnosti u stavovima. Koja mjesta i prilike smatraju „pogodnim“ za upoznavanje, odnosno, gdje su upoznali sadašnjega partnera/icu?

U sklopu ovoga rada provedeno je kvantitativno istraživanje metodom online anketnoga upitnika. Kao programski alat za provođenje online ankete korišten je obrazac *Google*. Metoda je odabrana jer je najpraktičnija, ne zahtijeva put istraživača, osigurava brz odaziv ispitanika te nema potrebe naknadno upisivati odgovore ispitanika, već *Google* sam generira skupne podatke i auto-

matski ih pohranjuje na obrascima koji su vezani za e-adresu istraživača. Upitnik je prije postavljanja u grupe na *Facebooku* odobrilo etičko povjerenstvo Odsjeka za sociologiju Fakulteta hrvatskih studija. Upitnik je anonimn, od sudionika se nije tražilo ime i prezime te je bilo naglašeno da će se podatci koristiti u znanstvene svrhe. Sudionici su upućeni u cilj istraživanja i na e-adrese na koje se mogu obratiti u slučaju bilo kakvih pitanja u vezi samoga istraživanja. Sudionici su mogli odustatu od ispunjavanja upitnika u bilo kojem trenutku. Online anketni upitnik postavljen je u *Facebook*-grupe: *Hrvati u Dusseldorfu*, *HRVATI U MINHENU I ŠIRE*, *Hrvatska katolička zajednica*, *Hrvati u Münchenu (Zabava i druženje)*, *HRVATI U KASSELU*, *Hrvati u NRW*, *Hrvati u Baden Württembergu*, *Hrvati u Offenbachu*, *Frankfurtu i Hessenu*, *Kroaten in Hannover – Hrvati u Hannoveru*, *Hrvati u Ulmu / Kroaten in Ulm*, *Hrvati i prijatelji Mannheim Ludwigshafen Karlsruher*, *Mladi Hrvati u Münchenu*, *Hrvati u Frankfurtu*, *Hrvati u Pforzheimu*, *Hrvati u Nürnbergu!*, *Hrvati u Njemačkoj*. Vrijeme potrebno za popunjavanje upitnika variralo je od 5 do 7 minuta. Istraživanje se provodilo od 22. do 27. srpnja 2022. Prikupljeni podatci obrađeni su u *Google* obrascima.

4.1. Instrument

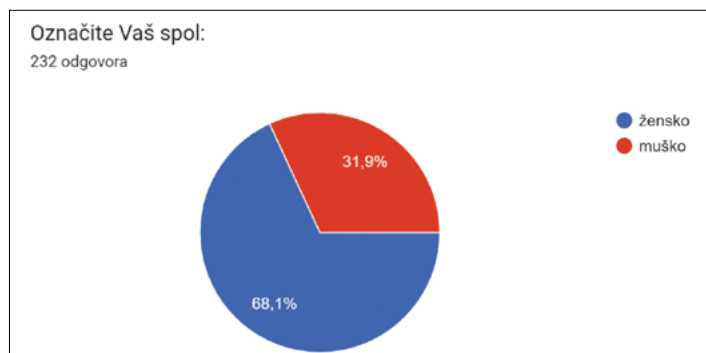
Kao metodu prikupljanja podataka koristimo anketni upitnik koji se sastoji od 18 pitanja. U početnom dijelu upitnika od sudionika želimo saznati koliko su dugo u Njemačkoj, s kime su došli u Njemačku i gdje su stanovali te kakav je njihov sadašnji bračni status. Zatim imamo tri pitanja u obliku skale. Prva skala o migracijskim aspiracijama modificirana je na temelju rada Šverko (2005) *Studentske namjere odlaska u inozemstvo: veličina potencijalnog »odljeva mozгова« i njegove odrednice u 1995., 1997. i 2004. godini*. Njome saznajemo koji su razlozi mladih za napuštanje Hrvatske prema mišljenju ispitanika. Navedena skala sastoji se od devet tvrdnji koje opisuju potencijalne razloge odlaska mladih u rasponu od želje za učenjem stranih jezika, znatiželje i neriješenoga stambenoga pitanja do nezadovoljstva vođenja državom.

U drugoj skali pitanja su postavljena u obliku Likertove ljestvice u kojem 1 znači da se ispitanik u potpunosti slaže, dok je 5 označavalo da se ispitanik uopće ne slaže s navedenom tvrdnjom.

Posljednja skala je Bogardusova skala socijalne distance. Njome želimo vidjeti prema kojim nacionalnim skupinama sudionici imaju ili nemaju najveću naklonost. Nakon skala dolaze pitanja s odgovorima da/ne i pitanja s ponuđenim opcijama odgovora kojima je cilj istražiti gdje su sudionici upoznali svoje partnere, ako ih imaju, koja su prema njihovom mišljenju najbolja mjesta za upoznavanje partnera, planiraju li zasnovati obitelj u Njemačkoj. Također, pitali smo je li im važno isticanje nacionalnoga identiteta i narušava li se taj identitet u braku / vezi s pripadnikom druge nacije, s kime su se društveno bolje uklopili u Njemačkoj, njihovu procjenu o tome je li Hrvatima u Njemačkoj teže, lakše ili jednako upoznati nekoga za brak te jesu li ikada osjetili predrasude i odbijanje partnera zbog svoje nacionalnosti. Na kraju upitnika nalaze se sociodemografska pitanja poput spola, dobi i stupnja obrazovanja.

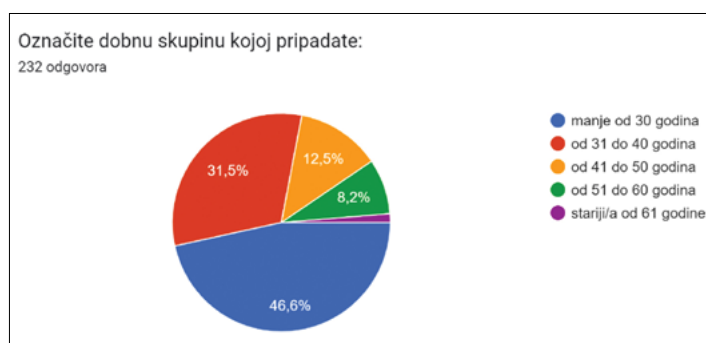
4.2. Sudionici

Istraživanje je provedeno među Hrvatima u Njemačkoj prve i druge generacije. U uzorak ulaze hrvatski iseljenici svih dobnih skupina koji žive u Njemačkoj, slobodni ili oženjeni / udati. Istraživanje je provedeno na prigodnom uzorku od 232 hrvatska iseljenika u Njemačkoj. Uzorak čini 158 osoba (68,1 %) ženskoga spola i 74 (31,9 %) osobe muškoga spola (Slika 1). Pokazalo se da je populacija ženskoga spola bila spremnija na ispunjavanje anketnoga upitnika i na sudjelovanje u istraživanju te pokazala veći interes za navedenu temu.

Slika 1. Spol sudionika

U istraživanju su mogli sudjelovati ispitanici svih dobnih skupina. U najvećoj mjeri (46,6 %) odazvali su se pripadnici mlađe generacije do 30 godina. Možemo pretpostaviti da je to zato što je mlađa generacija aktivnija na društvenim mrežama. U značajnom postotku (31,5 %) zastupljeni su sudionici u dobnoj skupini od 31 do 40 godina. Slijede ih sudionici koji imaju od 41 do 50 godina (12,5 %), zatim sudionici u dobnoj skupini od 51 do 60 godina (8,2 %). U vrlo malom postotku (1,3 %) bilo je sudionika koji imaju više od 61 godine (Slika 2). Vidimo da su u uzorak ušli ispitanici svih dobnih skupina. Broj sudionika smanjivao se od mlađe generacije prema starijoj.

Slika 2. Dob sudionika

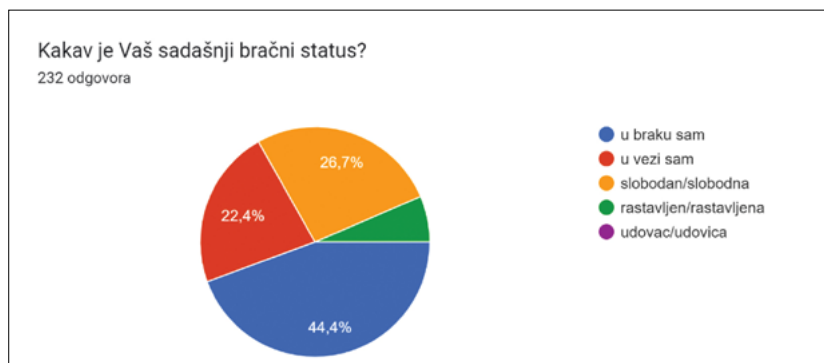
5. Rezultati

Prvim pitanjem u upitniku želimo saznati koliko dugo sudionici borave u Njemačkoj. Najveći udio sudionika, njih 40,1 % u Njemačkoj boravi više od 5, a manje od 10 godina. Zatim, njih 33,4 % u Njemačkoj je više od 1, a manje od 5 godina. Sudionici koji su u Njemačkoj više od 20 godina čine 15,9 % uzorka. Udio sudionika koji su u Njemačkoj manje od jedne godine iznosi 6,9 %. Najmanje sudionika (3,9 %) u Njemačkoj je između 10 i 20 godina (Slika 3). Zaključujemo kako je najveći broj ispitanika u Njemačku otišao u periodu nakon 2013. godine, tj. u posljednjih 10 godina.

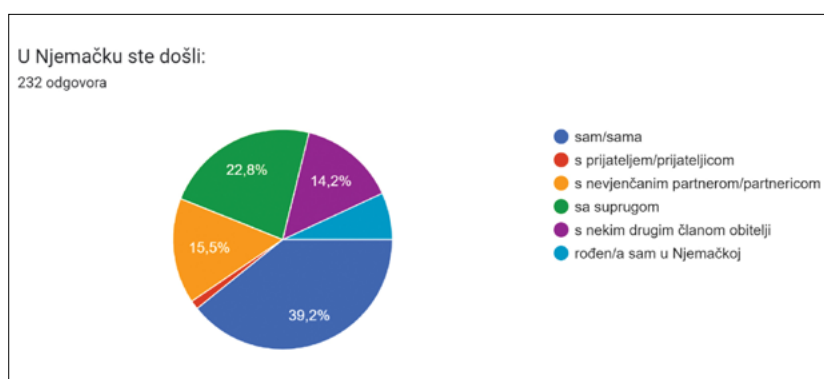
Slika 3. Period boravka u Njemačkoj

Drugo pitanje u upitniku odnosi se na sadašnji bračni status sudionika. Pokazalo se da je čak 44,4 % sudionika u braku. Također je velik broj sudionika slobodan, njih 26,7 %. Da su u vezi, izjasnilo ih se 22,4 %. Rastavljenih sudionika je 6,5 %, a udovaca / udovica nema u našem uzorku (Grafikon 4). Dakle, velika većina ispitanika je ili u braku ili u vezi.

Slika 4. Sadašnji bračni status sudionika

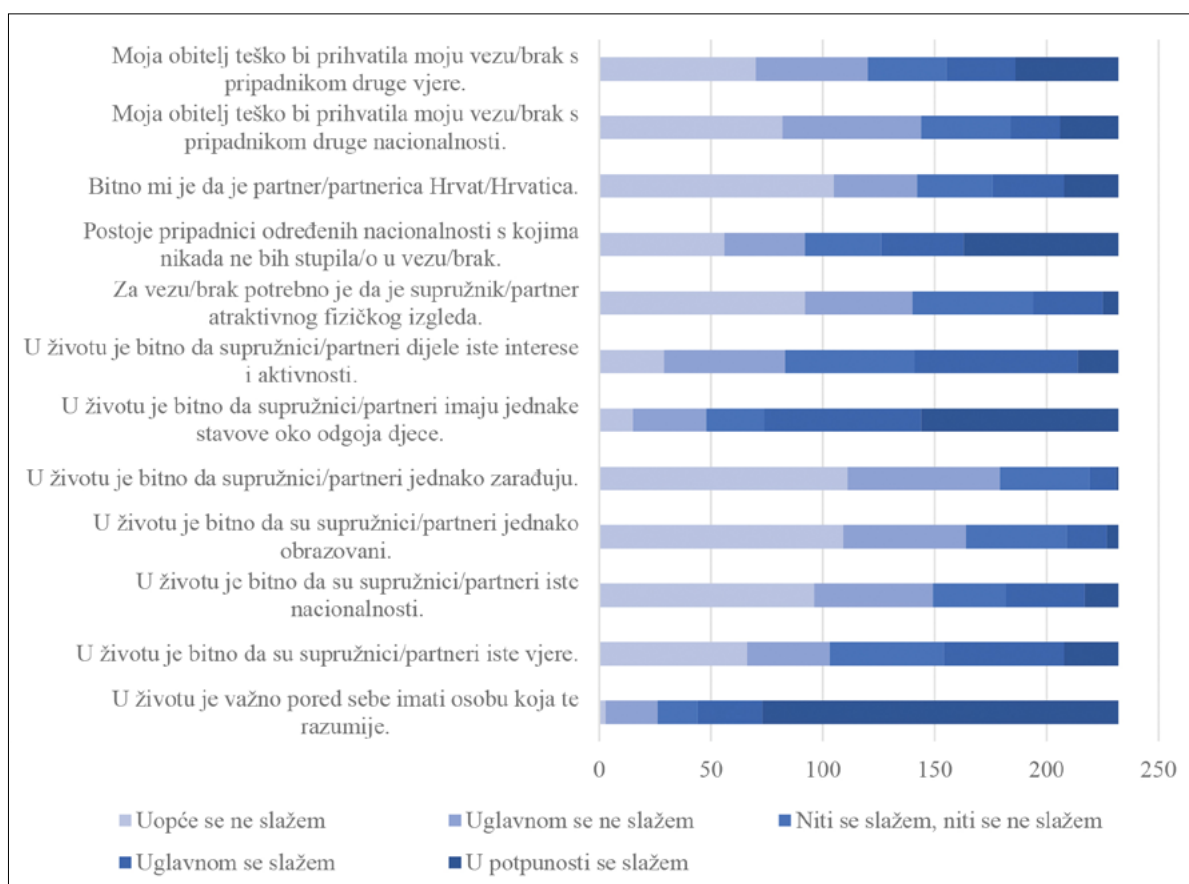
Dalje nas je zanimalo s kime su sudionici došli u Njemačku. Najveći postotak (39,2 %) došao je sam. Njih 22,8 % došao je sa supružnikom, a 15,5 % s nevjenčanim partnerom. S nekim drugim članom obitelji došlo je 14,2 % sudionika. Udio onih koji su rođeni u Njemačkoj iznosi 6,9 %. Najmanji je postotak (1,3 %) onih koji su u Njemačku došli s prijateljem ili prijateljicom (Slika 5).

Slika 5. Dolazak u Njemačku

U upitniku su u obliku Likertove ljestvice ponuđene tvrdnje za koje sudionici moraju izraziti svoj stupanj slaganja (u potpunosti se slažem, uglavnom se slažem, niti se slažem, niti se ne slažem, uglavnom se ne slažem, uopće se ne slažem). Prva navedena tvrdnja je: „U životu je važno pored sebe imati osobu koja te razumije“. S ovom tvrdnjom se u potpunosti ili uglavnom slaže 81 % sudionika, a samo 11,2 % se uopće ili uglavnom ne slaže. Da je bitno da su supružnici / partneri iste vjere u potpunosti ili uglavnom slaže se 33,6 % sudionika. Veći udio sudionika (44,4 %) uglavnom se ili uopće ne slaže. S tvrdnjom da je bitno da su supružnici / partneri iste nacionalnosti u potpunosti ili uglavnom slaže se 21,6 % sudionika, a 64,2 % sudionika uglavnom se ili uopćene slaže. Navodi se i tvrdnja da je u životu bitno da su supružnici / partneri jednako obrazovani. S njom se u potpunosti ili uglavnom slaže samo 9,9 % sudionika. Udio onih koji se uglavnom ili uopće ne slažu iznos čak 70,7 %, ostali niti se slažu, niti se ne slažu. Sljedeća tvrdnja odnosi se na to da je u životu bitno da supružnici / partneri jednako zarađuju. Kao i za prethodnu tvrdnju, većina sudionika odgovorila je da se uglavnom ili uopće ne slažu (77,2 %). Samo 5,6 %

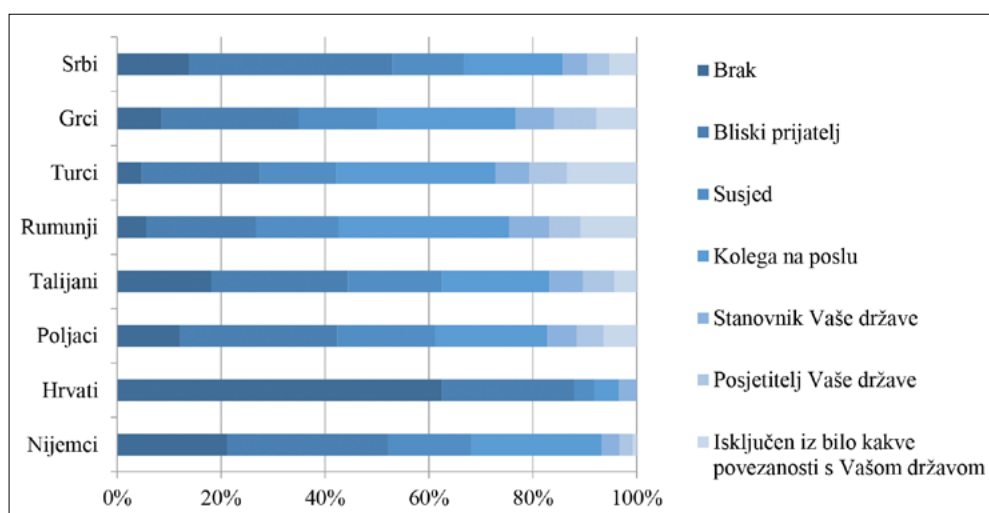
u potpunosti ili uglavnom složilo se s navedenom tvrdnjom. Što se tiče slaganja s tvrdnjom da je u životu bitno da supružnici / partneri imaju jednake stavove oko odgoja djece, 68,1 % sudionika se u potpunosti ili uglavnom slaže, a 20,7 % sudionika se uglavnom ili uopće ne slaže. Da je u životu bitno da supružnici / partneri dijele iste interese i aktivnosti za mali postotak više se sudionika slaže (39,2 %) nego što se ne slaže (35,8 %). S tvrdnjom da je za vezu / brak potrebno da je supružnik / partner atraktivnoga fizičkoga izgleda više od pola sudionika (61,3 %) se uglavnom ili uopće ne slaže. Udio onih koji se u potpunosti ili uglavnom slažu čini 16,4 %. S tvrdnjom koja govori da postoje pripadnici određenih nacionalnosti s kojima nikada ne bi stupili u vezu / brak, složilo se, u potpunosti ili uglavnom, 45,7 % sudionika. Njih 39,6 % uglavnom se ili uopće ne slaže s ovom tvrdnjom. Da je bitno da im je partner / partnerica Hrvat / Hrvatica u potpunosti ili uglavnom slaže se 24,1 %. Više od pola sudionika (61,2 %) uglavnom ili uopće ne slaže se s ovom tvrdnjom. Zadnje dvije tvrdnje odnose se na obiteljsko prihvaćanje braka s pripadnikom druge nacionalnosti ili vjere. Da bi obitelj teško prihvatila njihovu vezu s pripadnikom druge nacionalnosti u potpunosti ili uglavnom slaže se 20,7 % sudionika, a uglavnom ili uopće ne slaže se 62,1 % sudionika. Sa zadnjom tvrdnjom da bi njihova obitelj teško prihvatila njihovu vezu s pripadnikom druge vjere u potpunosti ili uglavnom slaže se 33,2 % sudionika, a uglavnom ili uopće ne slaže se 51,7 % sudionika (Slika 6).

Slika 6. Stupanj slaganja s određenim tvrdnjama

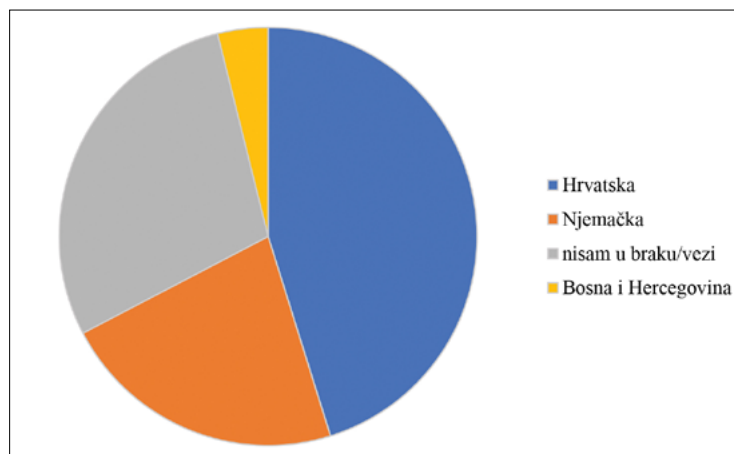
Dolazimo do rezultata Bogardusove skale socijalne distance, naime sudionici su morali označiti na koji stupanj bliskosti od ponuđenih (brak, bliski prijatelj, susjed, kolega na poslu, stanovnik Vaše države, posjetitelj Vaše države, isključen iz bilo kakve povezanosti s Vašom državom) bi im bio prihvatljiv s pripadnikom određene skupine (Nijemci, Hrvati, Poljaci, Talijani, Rumunji, Turci, Grci,

Srbi). Prva ponuđena skupina su Nijemci. Naime, 21,2 % sudionika pristalo bi na brak s Nijemcima, Druga skupina su Hrvati. Najviši stupanj bliskosti "brak" bio bi prihvatljiv 62,5 % sudionika. Sljedeća skupina na redu su Poljaci. Brak s Poljacima prihvatljiv je 12,1 % sudionika, dok bi najveći postotak od 30,2 % sudionika ipak pristao biti samo bliski prijatelj s Poljacima. Talijani su također jedna od ponuđenih skupina. Najveći postotak sudionika (26,3 %) za najviši prihvatljiv stupanj bliskosti s Talijanima označili su "bliski prijatelj". Njih 18,1 % označilo je najviši stupanj bliskosti "brak", jednak udio sudionika označio je i stupanj bliskosti "susjed". Što se tiče skupine Rumunja, najmanji postotak od 5,6 % sudionika pristao bi na brak s njima. Blisko prijateljstvo s Rumunjima prihvatljivo je 21,1 % sudionika. Udio sudionika kojima je prihvatljiv stupanj bliskosti u vidu susjeda s Rumunjima je 15,9 %, a u vidu kolege na poslu čak 32,8 %. Kao i za Rumunje, tako je i za Turke najmanji udio sudionika (4,7 %) označio najviši stupanj bliskosti – brak. Što se tiče sljedećega stupnja bliskosti "bliski prijatelj", on se pokazao prihvatljivim od strane 22,8 % sudionika. Zatim "susjed" od 14,7 % sudionika, "kolega na poslu" od 30,6 %, "stanovnik Vaše države" od 6,5 %, "posjetitelj Vaše države" od 7,3 % i "isključen iz bilo kakve povezanosti s Vašom državom" od 13,4 % sudionika. Predzadnja ponuđena skupina su Grci. Brak s Grcima prihvatljiv je 8,6 % sudionika, blisko prijateljstvo 26,3 %, susjedstvo 15,1 %, a odnos kolega na poslu prihvatljiv je 26,7 % sudionika. Zadnja skupina su Srbi. Najvećem postotku sudionika (39,2 %) prihvatljivo je biti bliski prijatelj s pripadnikom skupine Srba, dok je brak prihvatljiv 13,8 % sudionika. U istom postotku (13,8 %) prihvatljiv je i odnos susjeda. Srbi su prihvatljivi kao kolege na poslu od 19 % sudionika. Ostala tri stupnja bliskosti označena su u manjem postotku: "stanovnik Vaše države" 4,7 %, "posjetitelj Vaše države" 4,3 % i "isključen iz bilo kakve povezanosti s Vašom državom" 5,2 %. Dakle, za brak su najpoželjniji, ovim redoslijedom, Hrvati, Nijemci, Talijani, Srbi, Poljaci. (Slika 7 – što je boja tamnija, to je skupina „prihvatljivija“ za brak, prijateljstvo, susjedstvo, poslovnog kolegu, stanovnika te posjetitelja države).

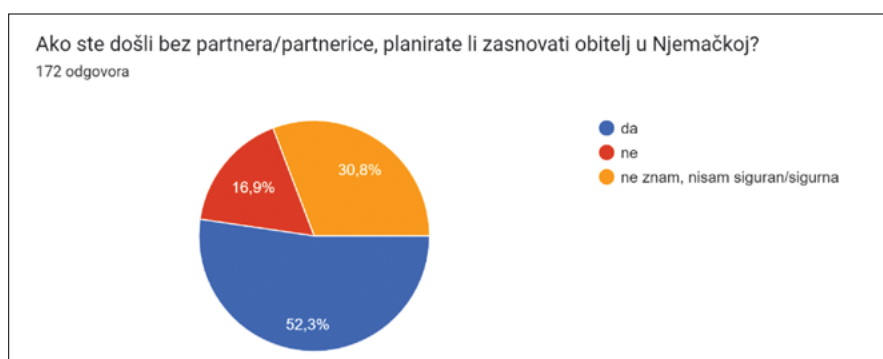
Slika 7. Bogardusova skala socijalne distance
 Izvor: Autorice prema podacima obrazaca *Googlea*

Zanimalo nas je gdje su sudionici, ako su u vezi ili braku, upoznali partnera. Sudionici su mogli označiti da nisu u vezi / braku, mogli su označiti Njemačku ili Hrvatsku kao zemlju u kojoj su upoznali partnera ili nadopisati zemlju u kojoj su upoznali partnera. Udio sudionika koji su se izjasnili da nisu u braku ili vezi je 28 %. Najveći udio sudionika, njih 44 %, partnera je upoznalo u Hrvatskoj, dok ih je 21,6 % partnera upoznalo u Njemačkoj. Sudionici su navodili Bosnu i Hercegovinu kao zemlju upoznavanja (3,9 %), zatim u manjem broju i Švicarsku, Srbiju i Kosovo (Slika 8).

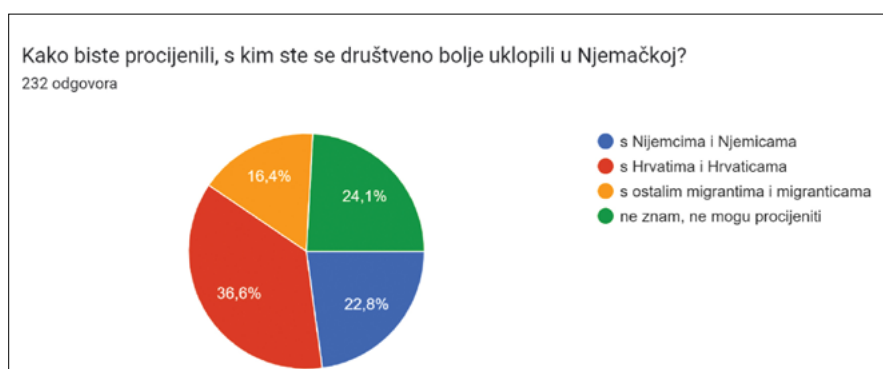
Slika 8. Zemlja upoznavanja partnera

Sudionici koji su došli bez partnera / partnerice (172) odgovaraju na pitanje planiraju li zasnovati obitelj u Njemačkoj. Više od polovice sudionika (52,3 %) odgovorilo je da planira zasnovati obitelj u Njemačkoj, a 16,9 % da ne planira. Čak 30,8 % sudionika odgovorilo je da ne zna i da nije sigurno (Slika 9).

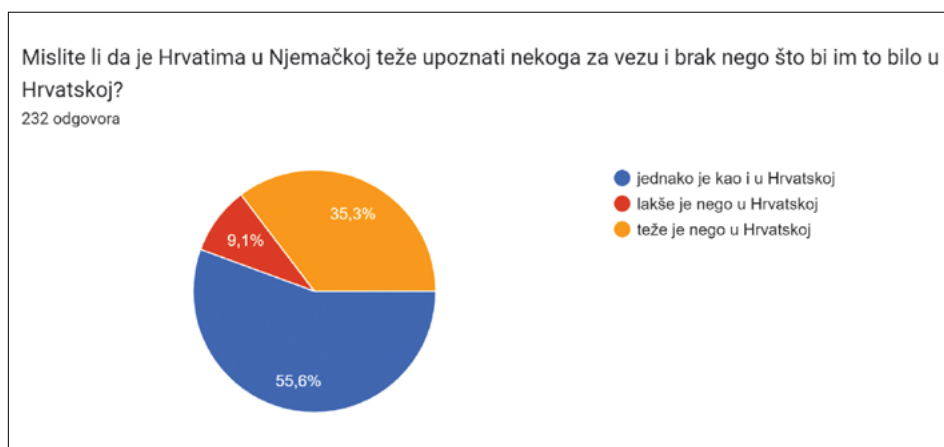
Slika 9. Zasnivanje obitelji u Njemačkoj

Od sudionika se tražilo da procijene s kim su se društveno bolje uklopili u Njemačkoj. Najveći postotak od 36,6 % sudionika odgovorio je da se najbolje društveno uklopio u Njemačkoj s Hrvatima i Hrvaticama. Značajan postotak sudionika od 24,1 % odgovorio je da ne zna te da ne može procijeniti. Da su se najbolje društveno uklopili s Nijemcima i Njemicama odgovorilo je 22,8 % sudionika. Najmanji postotak sudionika (16,4 %) odgovorio je da se najbolje društveno uklopio s ostalim migrantima u Njemačkoj (Slika 10).

Slika 10. Društvena uklopljenost u Njemačkoj

Također nas zanima mišljenje sudionika o tome je li Hrvatima u Njemačkoj teže, lakše ili jednako upoznati nekoga za vezu i brak nego što bi im to bilo u Hrvatskoj. Više od pola sudionika (55,6 %) odgovorilo je da su prilike za upoznavanje nekoga za vezu i brak Hrvatima u Njemačkoj jednake kao i za Hrvate u Hrvatskoj. Da je Hrvatima u Njemačkoj ipak teže upoznati nekoga za brak ili vezu nego u Hrvatskoj misli 35,3 % sudionika. Najmanji postotak od 9,1 % bili su sudionici koji smatraju da je za Hrvate u Njemačkoj lakše pronaći nekoga za vezu i brak nego u Hrvatskoj (Slika 11).

Slika 11. *Upoznavanje nekoga za vezu i brak u Njemačkoj*

6. Rasprava

U ovom istraživanju sudjelovali su hrvatski iseljenici u Njemačkoj prve i druge generacije. Zasigurno bi bilo zanimljivo ove dvije generacije istražiti zasebno i promatrati razlike između generacija u smislu njihovih mišljenja o biranju partnera i njihovoj društvenoj uklopljenosti u Njemačkoj. U istraživanju su sudjelovala 232 hrvatska iseljenika. Budući da je broj hrvatskih iseljenika u Njemačkoj velik, u istraživanje bi se mogao uključiti veći broj ispitanika kako bismo dobili bolji i detaljniji uvid u istraživano.

Prema podacima koje navodi Župarić-Iljić (2016, 6) u hrvatskom iseljentištvu prevladavaju muškarci koji su otišli u najproduktivnijoj i reproduktivnoj dobi (od 25 do 44 godine). Međutim, u uzorku ovoga istraživanja znatno je veći broj sudionika ženskoga spola. Također, najviše sudionika pripada dobnoj skupini koja ima manje od 30 godina. Čak je 42,7 % sudionika ovoga istraživanja visokoobrazovano što se podudara s Jurićevom (2017, 352) tvrdnjom kako se visokoobrazovane osobe sve više iseljavaju iz Hrvatske dok to prije nije bio slučaj. Prema Juriću (2017, 352) sve više iseljavaju i osobe koje su već u braku. U ovom istraživanju pokazalo se da je 22,8 % sudionika u Njemačku došlo sa suprugom, odnosno da je u braku.

Jasno nam je da su razlozi za iseljavanje iz Hrvatske kompleksni i raznoliki, međutim, najčešće se navode razlozi ekonomske i političke prirode. Kada usporedimo rezultate ovoga istraživanja s već spomenutim istraživanjima Pokosa (1999), Jurića (2017) i Župarić-Iljić (2016), vidimo da su najčešći razlozi iseljavanja Hrvata lakši pronalazak zaposlenja u inozemstvu, veće plaće u inozemstvu, lakše napredovanje i razvoj karijere u inozemstvu, nezadovoljstvo vođenjem države, lakše napredovanje i razvoj karijere u inozemstvu. U ovom istraživanju pokazalo se da velika većina hrvatskih iseljenika u Njemačkoj smatra da upoznavanje svijeta utječe na iseljavanja mladih iz Hrvatske što se slaže s Jurićevom (2017, 352) tvrdnjom da su iseljenici iz Hrvatske, osim ekonomskim i političkim razlozima, sve više motivirani novim spoznajama i iskustvima u inozemstvu.

Što se tiče integracije hrvatskih iseljenika u njemačko društvo, Jurić (2017, 352) navodi kako se smatra da su svojom obrazovnom razinom i načinom života prilagođeni potrebama njemačkoga društva i tržišta rada te da su Hrvati uvijek dobrodošli. U ovom istraživanju pokazalo se da se najveći udio hrvatskih iseljenika u Njemačkoj najbolje slaže upravo s Hrvatima, a nešto manje njih s Nijemcima, dok značajan postotak njih ne može procijeniti. U kojoj mjeri su se hrvatski iseljenici integrirali u Njemačkoj govori nam i podatak da više od polovice hrvatskih iseljenika koji u Njemačku nisu došli s partnerom planira osnovati obitelj u Njemačkoj. Prema Šoli i Bičviću (2018, 161) ovako uspješna integracija hrvatskoga stanovništva u njemački sustav dovodi do drugoga problema, a to je problem desocijalizacije te su iseljenici dezorijentirani jer u procesu iseljavanja njihove vrijednosti i norme ponašanja gube svoju društvenu i kulturnu važnost. S tim u vezu možemo dovesti pitanje identiteta. Naime, rezultati ovoga istraživanja pokazuju da je polovici hrvatskih iseljenika u Njemačkoj važno isticanje hrvatskoga nacionalnoga identiteta. Također se pokazalo da velika većina hrvatskih iseljenika smatra da brak s partnerom druge nacionalnosti ne narušava hrvatski nacionalni identitet i da ne čini nekoga manje Hrvatom.

Nema dosadašnjih istraživanja na temu ženidbenih obrazaca i emotivnih veza hrvatskih iseljenika u Njemačkoj stoga ćemo za usporedbu rezultata uzeti bivše Jugoslavene. Naime, u istraživanju González-Ferrera (2016, 177-178) pokazalo se da se iseljenici s područja bivše Jugoslavije značajno ne razlikuju od Turaka po svojoj sklonosti tzv. uvoza partnera iz zemlje podrijetla. Također, rezultati istraživanja Kaltera i Schroedter (2010, 20-21) pokazuju da su bivši Jugoslaveni drugi (prvi su Turci) po uvozu partnera iz zemlje podrijetla, ali u značajno manjem broju. U našem istraživanju rezultati pokazuju kako je velika većina hrvatskih iseljenika u Njemačkoj, koji su u braku ili vezi, partnera upoznalo u Hrvatskoj, znatno manje njih partnera je upoznalo u Njemačkoj što se podudara s navedenim rezultatima istraživanja o iseljenicima s područja bivše Jugoslavije.

Kalmijn (1998, 403) navodi tri najčešća „lokalna tržišta braka“ u sociološkoj literaturi, a to su škola, susjedstvo i radno mjesto. Rezultati našeg istraživanja pokazuju da su najpopularnija mjesta za upoznavanje partnera zabave u kafićima i disko-klubovima. Značajan broj hrvatskih iseljenika složio se da je dosta popularno i *online* upoznavanje putem društvenih mreža, ali i na radnim mjestima.

Kalmijn (1998, 400) u svom radu naglašava važnost „treće strane“ na odabir partnera. Kao „treću stranu“ u našem istraživanju podrazumijevamo obitelj. Pokazalo se da se više od polovice hrvatskih iseljenika ne slaže s tvrdnjom da bi njihova obitelj teško prihvatila njihov brak s pripadnikom druge nacionalnosti, a s tvrdnjom da bi njihova obitelj teško prihvatila njihov brak s pripadnikom druge vjere ne slaže se oko polovica hrvatskih iseljenika. Također se pokazalo da hrvatski iseljenici smatraju kako bi njihova obitelj teže prihvatila njihov brak s pripadnicima druge vjere nego nacionalnosti. Iz navedenoga možemo zaključiti kako u današnje vrijeme obitelj ipak ne utječe u tolikoj mjeri na izbor partnera.

Kalmijn (1994, 423-426) objašnjava ekonomsku hipotezu o odabiru partnera prema kojoj ljudi radije biraju partnera s visokom razinom obrazovanja, prihoda i ugleda. Ispostavilo se da hrvatskim iseljenicima u Njemačkoj nije važno da partner bude jednako obrazovan kao i oni, također im nije važno ni da partner jednako zarađuje kao oni. Kalmijn navodi i hipotezu o odabiru partnera koja tvrdi da se ljudi radije vjenčaju za nekoga tko im je sličan u pogledu kulturnih resursa, koji uključuju zajedničke vrijednosti i ponašanja. Jedan od kulturnih resursa također su vrijednosti odgoja djece. U našem istraživanju pokazalo se da više od polovice hrvatskih iseljenika u Njemačkoj smatra da je bitno da supružnici imaju iste stavove oko odgoja djece. Da je bitno da supružnici dijele aktivnosti i interese podjednak udio hrvatskih iseljenika se slaže i ne slaže, no ipak je malo više onih koji se slažu. Koliko su važne kulturološke sličnosti u pogledu biranja partnera govori nam i to

što je najviše hrvatskih iseljenika na Bogardusovoj skali socijalne distance označilo najviši stupanj bliskosti, tj. brak upravo s Hrvatima, a najmanji broj hrvatskih iseljenika pristalo bi na brak s pripadnikom turske nacionalnosti. To možemo objasniti postojanjem kulturoloških razlika između Hrvata i Turaka. Iako se više od polovice hrvatskih iseljenika izjasnilo da im nije bitno da im je partner Hrvat, kroz Bogardusovu skalu vidjeli smo da bi većina hrvatskih iseljenika ipak najviše preferirala Hrvata kao partnera. Iako se velika većina hrvatskih iseljenika složila da im nije bitna nacionalnost i vjerska pripadnost partnera, ipak se pokazalo da su hrvatski iseljenici u Njemačkoj spremniji na brak s Hrvatima, Nijemcima i Talijanima nego s Turcima, Rumunjima i Grcima.

7. Ograničenja istraživanja

Što se tiče ograničenja istraživanja, potrebno je naglasiti kako je istraživanje provedeno na prigodnom uzorku što svakako sužava mogućnost generalizacije nalaza. Također, u uzorku nalazimo i neravnomjeran omjer spolova: od 232 ispitanika, 158 su ženskoga spola, a 74 muškoga. I podatci o obrazovanju ispitanika u uzorku ukazuju na nešto višu obrazovnu strukturu nego što nalazimo u općoj populaciji. Također, bitno je uzeti u obzir veličinu uzorka naspram procjene broja hrvatskih iseljenika u Njemačkoj. Naime, uz već spomenuto ograničenje vezano uz prigodni uzorak, treba spomenuti i relativno mali uzorak od 232 ispitanika iseljenika. Također, u uzorak su uključeni i oženjeni i neoženjeni ispitanici, velikoga raspona dobi, a kako je tema istraživanja odabir partnera, možda bi rezultati bili drugačiji da su uzorak sačinjavali samo mlađi neoženjeni ispitanici i ispitanice. Nikako ne smijemo zanemariti mogućnost davanja društveno prihvatljivih i poželjnih odgovora, iako je anketni upitnik bio anonimn. Možemo još reći da bi za potpuniju sliku na ovu temu trebalo obuhvatiti i proučiti veći uzorak te rezultate ankete potkrijepiti i podacima njemačkoga statističkoga ureda.

8. Zaključak

U današnje vrijeme brojnih migracija više no ikad priča se i istražuje o iseljenicima i njihovih životima. Hrvatski iseljenici u Njemačkoj aktualna su i nikad dovoljno istražena tema. Stoga se u ovom radu stavlja naglasak na jedan vrlo važan aspekt njihova života, a to su emotivne veze i ženidbeni obrasci.

U ovom se istraživanju potvrdilo da niz čimbenika utječe na odluku pojedinca da iseli, ali da su i dalje vodeći ekonomski i politički razlozi koji su desetljećima glavni razlozi iseljavanja iz Hrvatske. Dodatno, pokazuje se da mladi iz Hrvatske iseljavaju sve više i zbog upoznavanja svijeta. Hrvatski iseljenici koji su sudjelovali u ovom istraživanju velikim su dijelom visokoobrazovani što ranije kod hrvatski iseljenika nije bio slučaj. Budući da su se sudionici ovoga istraživanja pokazali obrazovanima iznad nacionalnoga prosjeka, a većinski su odgovarali da im nije bitno da su partneri jednako obrazovani i da jednako zarađuju, možemo zaključiti da Hrvatima za odabir partnera nisu presudni visoki ekonomski resursi. Od veće su im važnosti kulturni resursi budući da je većini bitno da partneri dijele jednake stavove oko odgoja djece. Uvidom u rezultate ovoga istraživanja dolazi se do zaključka da su hrvatski iseljenici u Njemačkoj na brak s pripadnicima drugih nacionalnih skupina spremniji u teoriji nego što su to u praksi. Velika većina njih koji su u vezi ili braku partnere ili supružnike upoznala je upravo u Hrvatskoj. Za razliku od prijašnjih istraživanja u kojima je dominantan lik iseljenika bio mlađi samac iz ruralnih krajeva Hrvatske, sve više istraživanja, kao i ovo, potvrđuje činjenicu da u Njemačku odlaze parovi i čitave obitelji. Hrvatski iseljenici izjašnjavaju se da nije bitno da su partneri iste nacionalnosti niti vjere te da im nije bitno da im je partner Hrvat, međutim, rezultati pokazuju da bi najradije sklopili brak s Hrvatima, dok bi najmanje hrvatskih iseljenika u Njemačkoj pristalo na

brak s pripadnikom turske nacionalnosti. Dvoznačnost rezultata pokazuje se i u sljedećim primjerima. Rezultati pokazuju da se hrvatski iseljenici u Njemačkoj osjećaju najbolje prihvaćenima u interakciji s drugim Hrvatima što ne ukazuje na visok stupanj integracije u njemačko društvo. Međutim, pokazalo se kako većina hrvatskih iseljenika koji su došli u Njemačku bez partnera ili supružnika planira osnovati obitelj u Njemačkoj što je svojevrsan dokaz integracije u njemačko društvo. Iz rezultata ovoga istraživanja možemo zaključiti da obitelj ne utječe na odabir partnera u značajno mjeri jer ispitanici smatraju da njihova obitelj ne bi teško prihvatila njihov brak s pripadnikom druge nacionalnosti ili vjere. Većina hrvatskih iseljenika u Njemačkoj smatra da je u Njemačkoj upoznati partnera jednako teško / lako kao i u Hrvatskoj što znači da im život izvan domovine ne predstavlja prepreke i ne otežava im upoznavanje partnera. Najpopularnija mjesta za upoznavanje partnera prema hrvatskim iseljenicima u Njemačkoj su zabave u kafićima i disko-klubovima. Većina ispitanika u istraživanju je mlađa od 40 godina stoga je ovaj rezultat razumljiv. Budući da hrvatski iseljenici u Njemačkoj nisu u značajnijoj mjeri osjetili predrasude i odbijanje potencijalnih partnera zbog svoje nacionalnosti, također možemo zaključiti da su Hrvati u toj europskoj zemlji dobro društveno prihvaćeni.

LITERATURA I IZVORI PODATAKA

- Ančić, Nediljko Ante (2017). Identitet u dijaspori – Hrvatski katolici između stare domovine i novog prebivališta. *Crkva u svijetu*, 52(1), str. 49-66. <<https://hrcak.srce.hr/178970>> [pristupljeno 13. ožujka 2022.]
- Beck-Gernsheim, Elisabeth (2007). Transnational Lives, Transnational Marriages: A Review of the Evidence from Migrant Communities in Europe. *Global Networks*, 7(3), str. 271-88. <<https://doi.org/10.1111/j.1471-0374.2007.00169.x>> [pristupljeno 2. svibnja 2022.]
- Behtoui, Alireza (2010). Marriage Pattern of Immigrants in Sweden. *Journal of Comparative Family Studies*, 41(3), str. 415-35. <<https://doi.org/10.3138/jcfs.41.3.415>> [pristupljeno 2. svibnja 2022.]
- Carol, Sarah; Ersanilli, Evelyn; Wagner, Mareike (2014). Spousal Choice among the Children of Turkish and Moroccan Immigrants in Six European Countries: Transnational Spouse or Co-Ethnic Migrant?. *International Migration Review*, 48(2), str. 387-414. <<https://doi.org/10.1111/imre.12068>> [pristupljeno 6. svibnja 2022.]
- Čapo Žmegač, Jasna (2005). Transnationalisation and Identification among Youth of Croatian Origin in Germany. *Narodna Umjetnost - Hrvatski Časopis Za Etnologiju i Folkloristiku*, 42(1), str. 9-25. <<https://www.cceol.com/search/article-detail?id=161845>> [pristupljeno 2. svibnja 2022.]
- Čapo, Jasna (2013). Frames of Nationality, Experiences of Belonging: The Post-Migration Generation in Germany and Croatia. *Pratiques Sociales et Configurations Locales Dans Les Balkans*, str. 189-207.
- DeStatis Statistisches Bundesamt (2023). Migration and integration. Foreign population, by marital status and selected citizenships. <https://www.destatis.de/EN/Themes/Society-Environment/Population/Migration-Integration/Tables/foreigner-marital-status.html?nn=23832> [pristupljeno 25. ožujka 2023.]
- DZS - Državni zavod za statistiku (2021) Migracija stanovništva Republike Hrvatske 2020., Zagreb, 23. srpnja 2021. <<https://podaci.dzs.hr/2021/hr/9939>> [pristupljeno 26. lipnja 2022.]

- Glowsky, David (2007). Staatsbürgerschaft als Ressource bei der Heirat ausländischer Frauen / Why Do German Men Marry Women from Less Developed Countries?: Eine Analyse mit Daten des Sozio-oekonomischen Panel / An Analysis of Transnational Assortative Matching Based on the German Socio-Economic Panel. *Zeitschrift für Soziologie*, 36(4), str. 282-301. <<https://doi.org/10.1515/zfsoz-2007-0403>> [pristupljeno 3. svibnja 2022.]
- González-Ferrer, A. (2006). Who do immigrants marry? Partner choice among single immigrants in Germany. *European Sociological Review*, 22(2), str. 171-185.
- González-Ferrer, Amparo (2006). Who Do Immigrants Marry? Partner Choice Among Single Immigrants in Germany. *European Sociological Review*, 22(2), str. 171-85. <<https://doi.org/10.1093/esr/jci050>> [pristupljeno 2. svibnja 2022.]
- Jurčević, Katica; Čapo, Jasna (2014). Povratak Kao Dolazak: Migracijski Procesi i Transnacionalni Prostor. U: Čapo, Jasna; Hronstein Tomić, Caroline; Jurčević, Karica (ur.), *Didov san. Transgranična iskustva hrvatskih iseljenika* (str. 15-14). Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku; Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Jurić, Tado (2017). Suvremeno Iseljavanje Hrvata u Njemačku: Karakteristike i Motivi. *Migracijske i Etničke Teme*, 3, str. 337-71.
- Jurić, Tado (2020). Vratiti se ili ostati - stavovi novih hrvatskih iseljenika o ostanku ili povratku iz Njemačke. U: Marina Perić Kaselj (ur.), *Migracije i identitet: Kultura, ekonomija, država* (str. 1028-1044). Zagreb: Institut za migracije i narodnost.
- Kalmijn, Matthijs (1994). Assortative Mating by Cultural and Economic Occupational Status. *American Journal of Sociology*, 100(2), str. 422-52. <<https://doi.org/10.1086/230542>> [pristupljeno 25. travnja 2022.]
- Kalmijn, Matthijs (1998). Intermarriage and Homogamy: Causes, Patterns, Trends. *Annual Review of Sociology*, 24(1), str. 395-421. <<https://doi.org/10.1146/annurev.soc.24.1.395>> [pristupljeno 25. travnja 2022.]
- Kalter, Frank; Schroedter, Julia H. (2010). Transnational Marriage among Former Labour Migrants in Germany. *Zeitschrift Für Familienforschung*, 22(1), str. 11-36. <<https://www.ssoar.info/ssoar/handle/document/35486>> [pristupljeno 2. svibnja 2022.]
- Pokos, Nenad (1999). Procjena broja iseljenih stanovnika Republike Hrvatske od popisa stanovništva 1991. do 30. lipnja 1998. godine. *Društvena istraživanja : časopis za opća društvena pitanja*, 8(5-6), str. 725-34.
- Pokos, Nenad (2017). Osnovna Demografska Obilježja Suvremenog Iseljavanja Iz Hrvatske. *Političke Analize: Tromjesečnik Za Hrvatsku i Međunarodnu Politiku*, 8(31), str. 16-23.
- Rodríguez-García, Dan (2015). Intermarriage and integration revisited: International experiences and cross-disciplinary approaches. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 662(1), str. 8-36.
- Šola, Ivica; Bičvić, Marijana (2018). Ekonomsko iseljavanje iz Slavonije u SR Njemačku. Neka identitetska, psihološka i etička pitanja. *Bogoslovska smotra*, 88(1), str. 157-75. <<https://hrcak.srce.hr/clanak/295629>> [pristupljeno 15. ožujka 2022.]
- Župarić-Iljić, Drago (2016). Iseljavanje iz Republike Hrvatske nakon ulaska u Europsku uniju. *Friedrich Ebert Stiftung*. <<https://www.bib.irb.hr/855708>> [pristupljeno 16. ožujka 2022.]

Who are Loved by Croatian Emigrants in Germany - Emotional Relationships and Marriage Choices

ABSTRACT

Although Croats have a long tradition of emigration to Germany and a parallel research tradition, there is no systematic analysis of the preferred love relationships and marriage patterns of this particular population group. Since it is mainly younger emigrants of prime working and reproductive age who leave Croatia, we were interested in their marital status and feelings about whether they plan to marry in Germany, what nationality their ideal partner should be and what values guide their love and marriage decisions. 232 Croatian emigrants took part in the study, which was conducted as an online survey based on random sample. The majority of respondents, 77%, believe that marrying a partner of another nationality does not harm one's Croatian identity and makes one less Croatian, but the nationalities that emigrants would most prefer when choosing a spouse are Croats, followed by Germans. An equal salary and level of education are not seen as decisive when choosing a potential partner. Similarities in attitudes towards child rearing, same interests and participation in similar activities are considered more important. Prejudice and rejection by potential partners in Germany because of their nationality were felt by 10.3% of emigrants.

KEYWORDS: intermarriage, Croats in Germany, Gastarbeiter, marital choice, partnership

Stručni članak

Sara Kelenić, univ. bacc. comm.¹

Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu

Borongajska cesta 83d, Zagreb

skelenic@fhs.unizg.hr

Intervju sa ženama povratnicama: povratak kao naivan ili hrabar čin?

SAŽETAK

Njemačka je tipična useljenička zemlja koju Hrvati masovno nastanjuju od druge polovice 20. stoljeća. Godine 1973. gotovo 800.000 Jugoslavena radilo je u inozemstvu, od kojih je 400.000 boravilo u Saveznoj Republici Njemačkoj (Baković, 2014, 354-355). Godine 1968. Jugoslavija i Njemačka potpisale su ugovor o radnome odnosu te je na taj način era „gastarbajtera“ započela (Ivanović, 2012, 174). Migracije hrvatskoga stanovništva u 20. stoljeću potaknute su, ponajviše, političkim nezadovoljstvom. Okrutnost jugoslavenskoga režima nije dopuštala preveliku slobodu hrvatskom narodu čiji su uvjeti života unutar Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) bili teški. Mnogi su bili prisiljeni napustiti zemlju i otići na „Zapad“ na privremeni rad kako bi svojoj obitelji osigurali dostojanstven život. SFRJ nije bila članica Varšavskog pakta kao što je to bio slučaj s ostalim socijalističkim zemljama te su zbog toga stanovnici Jugoslavije imali mogućnost odlaska na privremeni rad u inozemstvo. Hrvati su se u inozemstvu postepeno asimilirali. Budući da nisu znali govoriti nijedan strani jezik, većinu svoga vremena provodili su družeći se unutar svojih iseljeničkih zajednica. U prvoj polovici 1960-ih Nijemci su Jugoslavena koji su došli na privremeni rad smatrali komunistima te su ih svrstavali u grupu nepoželjnih imigranata. To vjerovanje da imigranti iz Jugoslavije predstavljaju prijetnju dovelo je do uvođenja ograničenja migracija te pojačan nadzor od njihova dolaska u Zapadnu Njemačku. Kasnije se ta predrasuda prema Jugoslavenima promijenila (Molnar, 2014, 140).

S obzirom na okolnosti spomenutoga razdoblja intenzivnoga iseljavanja u inozemstvo, cilj je rada putem intervjuja s tri žene koje su se u drugačijim životnim okolnostima našle u inozemstvu, pobliže utvrditi kako su gastarbajteri živjeli. Razlozi njihova odlaska, iskustvo boravka u „tuđoj“ zemlji te razlozi povratka u Hrvatsku isprepliću se s odgovorima većine migranata. Politički i ekonomski razlozi na vrhu su ljestvice, no promjenom vlasti u Hrvatskoj kazivačice su se ipak odlučile vratiti. Jesu li pogriješile donijevši tu odluku?

KLJUČNE RIJEČI: gastarbajteri, Jugoslavija, migracije, intervju

1 Autorica članka studentica je V. godine integriranoga dvopredmetnoga studija demografije i hrvatskoga iseljeničtva i II. godine diplomskoga jednopredmetnoga studija komunikologije na Fakultetu hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu.

1. Uvod

Hrvatska je tipična iseljenička zemlja. Prodor Osmanlija na područje Hrvatske u 15. stoljeću smatra se početkom masovnih migracija Hrvata. Zbog nerazvijene prometne infrastrukture toga doba selili su se u obližnje zemlje koje su i po geografskim obilježjima slične mjestima iz kojih su iseljavali. Zbog tih migracija, danas na područjima Austrije, Slovačke, Mađarske, Italije, Rumunjske i Kosova postoje hrvatske manjinske zajednice. U 19. stoljeću pojavom parobroda migracije dobivaju novi zamah te postaju prekooceanske. Bilježe se masovni odlasci u Sjevernu i Južnu Ameriku te Australiju i Novi Zeland. Nakon Drugoga svjetskoga rata migracije su ponovno masovnije na području Europe te se 1960-ih godina iz Jugoslavije bilježi povećan broj odlaska radnika na privremeni rad u inozemstvo, odnosno započinje tzv. era gastarbajtera. Godine 1968. nepoljoprivredni gospodarski sektori u SFRJ nisu mogli zbrinuti svu radnu snagu koja je pristizala iz ruralnih krajeva zemlje, a posljedično tomu nezaposlenost je sve više rasla. Trend povećanja nezaposlenosti izazvao bi društvenu krizu, stoga je vlast rješenje pronašla u otvaranju granica. Svi nezaposleni stanovnici te oni nezadovoljni uvjetima rada u državi kao i političkom vlašću odlazili su u inozemstvo na privremeni rad (Nejašmić, 2014, 416). U povijesnim izvorima najčešće se ističu priče muškaraca koji su odlazili „trbuhom za kruhom“. Međutim, koja je uloga žena u iseljavanju?

S ciljem prikaza ženske perspektive iseljavanja, provedeni su intervjui s tri žene migrantice / povratnice koje su od 1969. do 1976. godine u različitim okolnostima napustile Hrvatsku. Intervjui su bili polustrukturiranoga tipa, odnosno dio pitanja bio je pripremljen unaprijed i odnosio se na bračno stanje, razloge odlaska i povratka, odnos zemlje primateljice prema ženama migranticama, poznavanje jezika te utjecaj i reakcija okoline na povratak dok su se pojedina pitanja nametnula sama tijekom ispitivanja. Intervjui su provedeni u razdoblju od 10. do 25. listopada 2022. godine. S prvom ispitanicom Katom M. intervju je proveden u njezinoj obiteljskoj kući u Zagrebu dok je s preostalim ispitanicama Đurđom M. te Marom B. intervju proveden u virtualnom okruženju putem videopoziva. Najstarija ispitanica za vrijeme intervjua imala je 72, a najmlađa 54 godine. Istraživanje nema reprezentativni uzorak s obzirom na broj emigrantica te broj ispitanih žena, stoga ono ne omogućuje generalizaciju rezultata. Zbog zaštite podataka intervjuiranih žena, u radu će umjesto imena i prezimena ispitanica biti navedeni nadimci i prva slova njihovih prezimena.

2. Iskustvo odlaska i povratka Kate M.

Kata M. rođena je u Podravini 1951. godine, a nakon završene gimnazije udala se. Suprug je u Njemačkoj radio u građevinskoj tvrtki od 1967. godine te se ona nakon vjenčanja 1969. godine odlučila odseliti k njemu. Prilikom dolaska u Njemačku nije živjela sa suprugom budući da nisu imali dovoljno financijskih sredstava da iznajme stan. Ona je stanovala u domu koji je isključivo bio namijenjen djevojkama te koji je vodila časna sestra. Gospođa Kata o domu govori: „*Ustajanje je bilo u pet sati, zatim je slijedila molitva, doručak i na kraju posao. To je bilo dobro, ali suprug nije imao pristup domu tako da smo mi naše vikende provodili u starom autu koji je muž imao. I kada je kiša padala imali smo samo kišobran. Nije mi se to činilo strašno ili teško. Nismo imali ništa, ali imali smo jedan drugoga. Kasnije je suprug adaptirao jedan stan i s gazdom je uspio dogovoriti da se mi uselimo i imali smo vrlo lijep dvosoban stan i tada smo puno bolje živjeli.*“ Smjestili su se u najjužnijem dijelu Bavarske u gradu Lindau na Bodenskom jezeru te se tamo rodila njihova prva kći. Kako se grad Lindau nalazi blizu austrijske granice, gospođa Kata prvi posao pronašla je u Austriji, a tada se rodila i njihova druga kći. Kada se trebala vratiti na posao, zaposlila se u tvornici guma *Meceler*

koja se nalazila u Njemačkoj. Hrvati koji su odlazili na privremeni rad u inozemstvo najčešće su dobivali poslove u tvornicama ili građevini. Zbog nepoznavanja jezika i srednje stručne spreme gospođa Kata zaposlila se u tvornici koja je proizvodila gume. Međutim svojim radom isticala se od ostalih radnika te je dobila ponudu da postane majstor, odnosno voditelj jednog odjela: „*Nikada se nisam osjećala omalovažavano niti na bilo koji način diskriminirano, dapače otvarao se jedan novi odjel tvornice gume u kojoj sam radila i mene je majstor upitao želim li ja voditi taj odjel. To je meni bila iznimna čast jer sam ja ipak tamo stranac, a u tvornici je radilo puno Nijemaca i Austrijanaca. Pitala sam se hoću li ja to moći, ali majstor me ohrabrivao te sam tako i ja postala majstor. Imala sam svoj ured, 40 žena i par muškaraca koji su bili transportni radnici i kojima sam svako jutro dala posao. Ja sam dalje samo nadgledavala funkcionira li pogon. U Hrvatskoj to nikada ne bi dosegla, odnosno politički nisam bila podobna za takvu funkciju. Bila sam zadovoljna poslom, plaćom, stanom, ali u mojem srcu uvijek je bila Hrvatska.*“

Dok su suprug i ona radili, kćeri su pohađale evangelizacijski vrtić. U njemu su naučile njemački jezik, ali i bavarski dijalekt. Iako su ih roditelji poticali da kod kuće govore hrvatski, djevojčice su međusobno komunicirale na njemačkome jeziku. To je pokazatelj kako se djeca iseljenika najprije asimiliraju u novu okolinu. Prilikom povratka u Hrvatsku najstarija kći upisala je dodatne tečajeve kako bi usavršila njemački jezik te ga i danas prakticira u svojem poslu. Prilikom intervjua Kati M. postavljeno je pitanje koliko je poznavala njemački jezik prije odlaska iz Hrvatske: „*Njemački jezik nisam znala, ali engleski sam jako voljela u srednjoj školi i to mi je puno pomoglo. U kadrovske službi u firmi gdje sam radila govorili su engleski jezik i to mi je bio veliki plus da smo mogli barem tako komunicirati. Aktivno sam učila njemački jezik i molila sam sve oko sebe da me ispravljaju. Zatražila sam i od šefa koji je bio Nijemac da me ispravlja i s njim sam imala jedan jako lijepi odnos. S njim sam čak ostala u kontaktu do njegove smrti. Svi su me ispravljali i meni je to puno značilo.*“ Istaknula je kako ona nikada nije osjetila diskriminaciju jer je strankinja, žena i na dobrom poslovnom položaju. Međutim svjedočila je tomu kako se Turkinje podcjenjuju.

U gradu Lindau živjelo je puno Bošnjaka, Srba, Portugalaca, Talijana ponajviše Turaka, no Hrvata je bilo izrazito malo. Uglavnom su se družili s Nijemcima: „*S njima smo išli na kuglanje i imala sam pravo kao radnik dobiti ključ od vikendice koja je bila u vlasništvu tvornice za koju sam radila. Nalazila se u Schwarzwaldu pa smo tamo provodili vikende. Osjećala sam se prihvaćeno i dobro. Nikada nisam osjetila diskriminaciju. Roditelji su me odgajali da lijepa riječ sva vrata otvara. Upoznali smo dvije hrvatske obitelji. Jedna obitelj je bila iz Karlovca i jedna iz Svete Nedjelje i s njima smo i kumovi. Imali smo i u Austriji jedne prijatelje s kojima smo i dan danas u vezi i njima smo vjenčani kumovi. Najviše je bilo ljudi iz Bosne i Hercegovine odnosno iz Cazina i onda je susjed susjeda zvao i tako su se družili oni koji su se poznavali.*“

U Hrvatsku su se vratili nakon devet godina provedenih u inozemstvu. Glavni razlozi povratka bili su: „*...bol za domom. Koliko god je meni bilo dobro i lijepo, ali doma je doma. Čim smo prešli granicu ja sam rekla: hvala ti Bože, evo nas.*“ Najstarija kći trebala je krenuti u osnovnu školu što je također bio jedan od glavnih razloga za povratak. Kada se vratila u Hrvatsku, gospođa Kata nije naišla na odobravanje od uže obitelji. Smatrali su kako je život u inozemstvu perspektivniji dok je ekonomska situacija u Jugoslaviji bila iznimno loša. Pronašla je posao u zagrebačkoj knjižari i imala je dobru plaću. Kada je Domovinski rat započeo, nije primila šest plaća te se morala zaposliti kao čistačica: „*... kao ni drugi ljudi nisam dobila šest plaća, ali sam išla čistiti. I nije me toga sramota. Ne može se reći da kod nas nema posla. Nema možda u struci, ali uvijek se može neki posao pronaći.*“ Radom od devet godina u inozemstvu stekla je pravo na njemačku i austrijsku mirovinu koja joj danas omogućuje veći životni standard od onoga u kojem mnogi hrvatski umirovljenici žive: „*...danas po*

hrvatskoj mirovini ne bi mogla živjeti. Unuke bi trebala tražiti da mi daju nešto novaca. Ovako se Bog pobrinuo da ja sada dobijem malo austrijske, svoju njemačku, obiteljsku njemačku i hrvatsku mirovinu.“

Kada su se vratili u Hrvatsku, imali su svoj stan. Iz inozemstva su povremeno slali novce za izgradnju svoga stambenoga prostora. Uz roditeljsku kuću njezina supruga, dogradili su sebi stan koji je imao osnovne prostorije. Ona je i prije svoga odlaska znala da Njemačka nije njezina domovina i da će se jednoga dana vratiti u Hrvatsku: „*Otišla sam privremeno, nešto zaraditi i nikako nisam htjela zauvijek ostati tamo. Uvijek me vukao Zagreb, Hrvatska, sve što se tiče crkve, obitelji... kada su moje cure trebale krenuti u školu onda sam rekla suprugu ja se vraćam u Hrvatsku i tada smo se mi vratili.*“ Smatra kako je njezin otac zaslužan za ljubav koju ona osjeća prema Hrvatskoj. On je preživio Bleiburg te ju je uvijek učio da svoju domovinu treba voljeti i poštovati.

Većina migranata odlazi zbog neimaštine, ali to nije najsretnije rješenje: „*Većina njih zaradila si je njemačke mirovine, imaju izgrađene kuće, puno novaca u banci, no vrate se u Hrvatsku i za mjesec dana umru. I što od svega toga imaš? Mnogi su se odricali i katoličke vjere da ne bi plaćali 20 maraka mjesečno ako su se izjašnjavali kao katolici. I u Hrvatskoj se može zaraditi.*“² Gospođa Kata nikada nije žalila što je otišla na rad u inozemstvo. Na taj period života gleda pozitivno i kao lekciju kako cijeliti i voljeti svoju domovinu (Kelenić, 2022. a).

3. Iskustvo odlaska i povratka Đurđe M.

Đurđa M. rođena je u kolovozu 1951. godine u selu Turanovac, općina Lukač u blizini grada Virovitice. Odrastala je u obitelji koju su činili majka Ruža, otac Stjepan, sestre Jaga i Ružica te braća Mirko i Marijan. Đurđa je treća od petero djece. Djetinjstvo te rano mladenaštvo provela je u Turanovcu, a 1969. godine nakon završene srednje krojačke škole i nemogućnosti pronalaska posla odlučuje se za odlazak u inozemstvo. Smjestila se u njemačkom gradu Münchenu gdje je provela dvije godine i dva mjeseca. Svaki vikend vraćala se u svoje rodno mjesto gdje je upoznala supruga za kojega se udala 1971. godine. On je radio u Austriji, stoga se ona preselila k njemu. Živjeli su u austrijskom gradu Völkermarktu koji se nalazi 60 kilometara od Salzburga gdje su radili osam godina. U tom razdoblju rodila je dvije kćeri koje su pohađale njemački vrtić sve do njihova povratka u Hrvatsku.

O odlasku Hrvata u Njemačku na privremeni rad redatelj Krsto Papić snimio je dokumentarni film *Specijalni vlakovi* (Papić, 1971.). Film prikazuje kako se preko Zavoda za zapošljavanje odlazilo u Njemačku na rad, a kako je prvotno radno mjesto kazivačice bilo u Münchenu, postavljeno joj je pitanje: Jeste li u München išli preko Zavoda za zapošljavanje i jeste li poznavali njemački jezik prije odlaska? Odgovorila je: „*Nisam išla preko Zavoda za zapošljavanje. Jedna žena iz Virovitice imala je agenciju koja je surađivala sa šefom šnajdera u kojem sam radila tako da sam preko nje otišla u Njemačku. Tamo sam bila legalno prijavljena i vodila sam se kao radnik u inozemstvu. Jezik sam znala polovično, ne baš najbolje. U osnovnoj školi učila sam njemački, ali nisam imala dobrog nastavnika. On nama nije znao reći kako se neka riječ čita jer se u njemačkom jeziku riječi ne izgovaraju kako se i pišu. Tako da sam ja imala dosta iskrivljen govor, ali uspjela sam se sporazumjeti u svemu. Kada sam došla u Njemačku smjestili su me u jednu kuću gdje sam živjela s još pet, šest žena s kojima sam dijelila kuhinju i kupaonu, a po sobama smo bile po dvije. Sve smo bile Hrvatice.*“

Istaknula je kako se u Njemačkoj nikada nije osjećala diskriminirano: „*Bili smo svi ravnopravni i kolegijalni. Nije bilo diskriminacije, ali i ja sam se ponašala prema njihovim propisima tako da ja nisam imala nikakvih problema.*“ Većina migranata svoj identitet njeguje raznim društvenim i kulturnim

² Intervju s gospođom Katom M. proveden je uživo u njezinoj obiteljskoj kući u Zagrebu 10. listopada 2022. godine.

okupljanjima te se na taj način lakše prilagođavaju novoj okolini. Gospođa Đurđa i njezin suprug gradili su obiteljsku kuću u Virovitici stoga su svaki vikend odlazili u Hrvatsku. Iz tog razloga nisu sklapali nova poznanstva putem raznih iseljeničkih društva, ali gospođa Đurđa ističe kako je na poslu bilo nekoliko Hrvata s kojima se onda i družila. Odluka o povratku u domovinu dogodila se najviše zbog svekrve koja je s njima živjela. Ona nije voljela život u inozemstvu, a i njihova najstarija kći trebala je krenuti u školu te je to prevagnulo u odluci za povratak. Na pitanje kakav je dojam na nju ostavio povratak u Hrvatsku te kako je okolina reagirala, odgovorila je: „Povratak nam nije teško pao i nitko nas nije osuđivao. Brzo sam pronašla posao kada smo se vratili. U to vrijeme mi je završavao rodiljni dopust i odmah su me primili u Virovitičanku. U inozemstvu sam radila u svojoj struci kao krojačica i kada smo se vratili u Hrvatsku 1979. godine zaposlila sam se u šnajderaju. Tako da sam ja svoju mirovinu zaradila na normi i sada primam tri mirovine: njemačku, austrijsku i hrvatsku“.

Život u inozemstvu i Hrvatskoj uvelike se razlikuje, posebice u radnim navikama. U Jugoslaviji je rad bio opušteniji dok se u Njemačkoj morao poštivati red: „Vani je drugačije živjeti i raditi jer tamo nema toliko slobodnog vremena kao u Hrvatskoj. Ovdje je radno vrijeme bilo od 7:00 do 15:00, postojali su i prekovremeni, ali u Hrvatskoj smo uvijek radili nešto oko kuće, dok smo u Njemačkoj radili od 8:00 do 17:00 i imali smo sat vremena pauzu. Niti možeš ići kući niti tamo što možeš napraviti. Preduga nam je bila ta pauza, a tijekom zime je bilo najgore. Po mraku dođeš na posao po mraku odlaziš s posla. Tamo je sve podređeno redu, radu i disciplini. Nema tamo kao kod nas da se na sve žališ. Posebno je to istaknuto u današnje vrijeme kada se mladi žale na sve. Tamo se radi i zna se od kad do kad si na poslu, zna se da moraš doći pet minuta prije početka radnog vremena i napuštaš ga pet minuta nakon završetka. Nema toga da si u 17:00 izvan hale u kojoj radiš. Red, rad i disciplina. Tko to poštuje, gazde ga iznimno cijene. Tko ne poštuje ne može ni opstati na tom radnom mjestu. Dok kod nas nije tako. Kada sam se vratila meni je to bilo nepojmljivo. I dan danas kažem da se radi kod nas kao što se radi u inozemstvu mi bi danas bili druga država.“³ Gospođa Đurđa nikada nije zažalila što je otišla u inozemstvo na privremeni rad. Od novaca što su zaradili uspjeli su izgraditi kuću te su naučili jezik koji prije toga nisu najbolje poznavali (Kelenić, 2022. b).

4. Iskustvo odlaska i povratka Mare B.

Mara B. rođena je u Tomislavgradu 1969. godine. Prva je od četvero djece u obitelji od kojih je jedan brat rođen u Zagrebu, a sestra i najmlađi brat u Njemačkoj. Zbog loše financijske situacije u Jugoslaviji, njezin otac otišao je na privremeni rad u inozemstvo 1970. godine te je radio za jednu građevinsku firmu. Majka je često odlazila k njemu te su zbog razdvojenosti odlučili da se cijela obitelj preseli u Njemačku: „Kad se majka vratila jedan put iz Njemačke rekla je da otac ne želi više tako odvojeno živjeti i da je našao stan da svi skupa, kao obitelj idemo živjeti tamo.“ Nastanili su se u njemačkom gradu Hockenheimu koji se nalazi u saveznoj državi Baden – Württemberg. Oselili su se kada je gospođa Mara trebala krenuti u osnovnu školu 1976. godine. Nije imala predznanja njemačkoga jezika stoga su joj selidba i novo okruženje predstavljali veliki izazov: „Sjećam se jedne situacije kad je nastavnica napisala na ploču 12.10 sati što sam ja, ne razumijevajući jezik, mislila da znači da tada počinje nastava. I naravno svi se vraćaju iz škole, a mala Mara u školu (to je značilo da nastava traje do 12.10 sati). Sjećam se isto jedne situacije u školi gdje su mi se vršnjaci izrugivali, a onda je nastavnik izveo mene i još jednog Nijemca pred ploču gdje sam ja sve točno riješila iz gramatike za razliku od njega koji nije.“ Uloga najstarije kćeri u obitelji s još troje mlađe braće zahtijevala je od nje da u što kraćem periodu odraste. Bila je velika pomoć svojoj majci budući da ni ona nije

3 Intervju s gospođom Đurđom M. proveden je putem videopoziva 22. listopada 2022. godine.

poznavala jezik, no gospođa Mara ga je puno brže svladala: „*Bilo je to jedno teško razdoblje gdje sam morala odrasti praktički preko noći jer majka nije znala jezik te sam često ja morala obavljati stvari koje je ona morala, a isto tako otac je po cijele dane radio i došao bi umoran doma i ništa ne bi stizao zbog toga.*“ Majka je od nje zahtijevala da upiše gimnaziju, ali razlike u obrazovnom sustavu tadašnje Jugoslavije i Njemačke bile su značajne. Ipak, završila je ekonomsku školu, a kasnije je upisala fakultet koji je ubrzo prekinula. Dok se školovala, paralelno je i radila u restoranu koji su otvorili njezini roditelji. Posao se razvijao, a tako su se i oni uzdigli u njemačkom društvu.

Tijekom osnovne škole pohađala je folklorno društvo te jugoslavensku školu koja se organizirala dva puta tjedno. Također, aktivno je odlazila na nedjeljne svete mise. Iako se uvijek osjećala kao stranac, razvila je svoj krug prijatelja. Držala je do svojih stavova, naročito katoličkih te su to ljudi oko nje znali i cijenili: „*Mogu reći da sam se prilično dobro uklopila. Katolik sam i držala sam se svojih stavova i kad držiš do toga ljudi to cijene. Ali sam se uvijek osjećala kao stranac, nikada se nisam osjećala kao 100 % Nijemac. Puno sam se družila sa strancima. Nijemci bi govorili protiv Turaka i nazivali su ih *ausländer*⁴, a ja bih komentirala da sam i ja strankinja dok bi oni pak odgovorili u stilu: ne ti izgledaš kao mi i pričaš odlično za razliku od njih...*“ Kada su dolazili na ljetne praznike u domovinu, također se nije osjećala prihvaćeno od svojih vršnjaka jer je i za njih bila stranac: „*...gdje god sam bila uvijek sam bila stranac – oslovljavali su me s; to je ona iz Njemačke.*“

U Njemačkoj je upoznala sadašnjega supruga s kojim se odlučila na povratak u Hrvatsku 2003. godine. On je također u Njemačku došao zbog loše financijske situacije. Oboje su zaključili da se život u Njemačkoj svodi samo na rad te da to nije mjesto gdje bi htjeli odgajati svoju djecu: „*Znala sam ako se udam za Nijemca da nema povratka jer ću se uklopiti potpuno u društvo i djeca bi krenula sigurno gore u školu. Sestra mi se udala za Nijemca i u međuvremenu razvela i živi u Stuttgartu. Imam brata koji je oženjen za Hercegovku, ali se ne žele vratiti u Hrvatsku jer su gore skoro cijeli život, a i drugi brat živi s Njemicom i ne namjerava se vratiti.*“ Prve godine bračnoga života proveli su u Njemačkoj kako bi zaradili za stan u Hrvatskoj, a nakon što je njihov najstariji sin završio vrtić odlučili su da je vrijeme za povratak. Gospođa Mara je u Njemačkoj također rodila i jednu kći, dok je najmlađa kći rođena u Splitu: „*Moraš se radi djece odlučiti. Da je sin krenuo u njemačku školu sigurno se ne bismo vratili.*“ Također je istaknula kako je društveni život u Hrvatskoj kvalitetniji i da je za svoju djecu htjela bolje djetinjstvo nego što je ona imala.

Roditelji gospođe Mare u Njemačku su otišli s namjerom da će privremeno ostati, odnosno da će zaraditi određenu svotu novaca te se vratiti u rodni kraj. Međutim, u Njemačkoj su ostali do umirovljenja: „*Njemačka možda pruža samo neku vrstu financijske sigurnosti, ali nije sve u novcu.*“ Kada se tek preselila u Hrvatsku, najviše joj je smetala disfunkcionalnost pojedinih institucija. Izuzev toga govori: „*...to su samo vanjske stvari. Puno bitniji su međuljudski odnosi i prisnost koja je u našoj Domovini još uvijek živa, dok se u Njemačkoj ovaj sklop vrijednosti odavno poljuljao, ako ne i urušio.*“⁵ (Kelenić, 2022. c)

5. Zaključak

Iako se u medijima konstantno provlače negativni trendovi o iseljavanju Hrvata, primjeri triju gospođa Kate, Đurđe i Mare pokazuju kako sretnih i zadovoljnih povratnika ipak ima. Feminizacija iseljavanja treba dobiti veću važnost prilikom istraživanja migracija jer su žene najčešće odgovorne za odlazak u imigraciju ili povratak u domovinu. Kada se usporede životi tri ispitanica koje su u različitim etapama života iselile, ipak se mogu uočiti sličnosti u njihovim odgovorima. Gos-

4 Ausländer – hrv. stranac.

5 Intervju s gospođom Marom B. proveden je putem poziva 25. listopada 2022. godine.

pođa Kata iselila se kao tek udana mlada djevojka koja je, kako bi bila uz svoga supruga, odlučila krenuti u nepoznato. Gospođa Đurđa je netom poslije završene srednje škole otišla u inozemstvo potpuno sama, bez obitelji ili prijatelja, a gospođa Mara je kao sedmogodišnja djevojčica napustila svoje rodno mjesto. Ipak, svaka od njih znala je da ne želi cijeli život provesti u tuđini i kada su im djeca trebala krenuti u osnovnu školu, vratile su se u Hrvatsku. Prema iskazima ispitanica rad u inozemstvu, pruža samo jednu vrstu financijske sigurnosti dok s druge strane privatni i socijalni životi pate, upravo zbog prevelike orijentiranosti na rad i zaradu. Ipak, sve su one zahvaljujući radu u inozemstvu uspjele kupiti ili izgraditi stambeni objekt u Hrvatskoj te su svojoj obitelji pružile financijsku stabilnost. Sve ističu da iako Hrvatska ima velikih nedostataka u politici i administraciji, prisnost i opuštenost ljudi neusporedivo je s njemačkim društvom.

Gospođa Kata sa suprugom ima troje djece, a trenutačno broje 22 unučadi i tri praunuka. Gospođa Đurđa i suprug imaju dvije kćeri i sveukupno petero unučadi, a gospođa Mara ima troje djece. Da one nisu potakle svoje supružnike na povratak, Hrvatska bi danas bila siromašnija za 44 osobe. Ta brojka možda se čini mala, ali za Hrvatsku koja svaki dan bilježi pad stanovnika ova brojka je od velikoga značaja. U radu navedeni primjeri i iskustva ispitanih migrantica / povratnica još nas jednom stoga podsjećaju na nerijetko zaboravljanu tezu kako je svaki pojedinac od velike važnosti za društvo.

LITERATURA I IZVORI PODATAKA

- Baković, Nikola (2014). Song of Brotherhood, Dance of Unity: Cultural Entertainment Activities for Yugoslav Economic Emigrants in the West in the 1960s and 1970s. *Journal of Contemporary History*, 50, str. 354-355.
- Ivanović, Vladimir (2012). Geburtstag pišeš normalno. Jugoslavenski gastarbajteri u SR Njemačkoj i Austriji 1965.-1973. *Časopis za suvremenu povijest*, 45(1), str. 173-179.
- Kelenić, Sara (2022). (a) Intervju sa ženom povratnicom: Kata M. 10. listopada 2022.
- Kelenić, Sara (2022). (b) Intervju sa ženom povratnicom: Đurđa M. 22. listopada 2022.
- Kelenić, Sara (2022). (c) Intervju sa ženom povratnicom: Mara B. 25. listopada 2022.
- Molnar, A. Christopher (2014). Imagining Yugoslavs: Migration and the Cold War in Postwar West Germany, 2014. *Central European History*, 47(1), str. 138-169.
- Nejašmić, Ivo (2014). Iseljavanje iz Hrvatske od 1900. do 2001.: demografske posljedice stoljetnog procesa. *Migracijske i etničke teme*, 30(3), str. 405-435.
- Papić, Krsto (1971). *Specijalni vlakovi* [Film].

Interview with Returning Women: Return as a Naive or Brave Act?

ABSTRACT

Germany is a typical immigrant country that Croatian people massively inhabiting in the second half of the 20th century as a result of economic reforms and an increased demographic pressure on the Yugoslav labour market. In 1973 almost 800,000 Yugoslavs were officially registered as working abroad, of which over 400,000 were in FR Germany alone. In 1968 Yugoslavia and Germany signed a contract about work labor and with that, the era of „Gastarbeiter” started. The migrations of the Croatian population in the 20th century were mainly motivated by political dissatisfaction. The cruelty of the Yugoslav regime did not allow too much freedom for the Croatian people, whose living conditions within the Socialist Federal Republic of Yugoslavia were difficult. Many were forced to leave the country and go to the “West” for temporary work to provide their families with a dignified life. The SFRY was not a member of the Warsaw Pact, as was the case with other socialist countries, and because of this, the inhabitants of Yugoslavia had the possibility of going to temporary work abroad. Croats abroad gradually assimilated. Since they did not know how to speak a single foreign language, they spent most of their time socializing within their emigrant communities. In the first half of the 1960s, the Germans considered Yugoslavs who came to work temporarily as communists and classified them as undesirable immigrants. This belief that immigrants from Yugoslavia represent a threat led to the introduction of migration restrictions and increased surveillance from the moment they arrive in West Germany. Later, German workers from Yugoslavia considered temporary workers as reliable and skilled workers who assimilated much more easily into the life of West Germany than other groups of immigrants. Through an interview with three women who found themselves abroad in different life circumstances, we will see how guest workers lived. The reasons for their departure, their stay in a “foreign” country, and why they still decided to return to Croatia are intertwined with the answers of most migrants. Political and economic reasons are at the top of the list, but with the change of government in Croatia, they decided to return. Did they make a mistake in making that decision?

KEYWORDS: gastarbeiter, Yugoslavia, migrations, interview

Izvorni znanstveni članak

dr. sc. Danijela Rupčić

Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu

Borongajska cesta 83d, Zagreb

drupcic@fhs.unizg.hr

Hrvatski zakonodavni okvir odnosa s Hrvatima izvan Republike Hrvatske

SAŽETAK

Kroz pregledni i analitički prikaz pravnoga i zakonodavnoga okvira uređenja odnosa s hrvatskom dijasporom početno ćemo utvrditi što sve obuhvaća izraz „Hrvati izvan RH“ u pravnom smislu uz osvrte na primarno politološke analize koje su pratile zakonodavno strukturiranje odnosa RH prema dijaspori, a potom će se pristupiti prikazu i analizi Strategije odnosa RH s Hrvatima izvan RH, Zakona o odnosima RH s Hrvatima izvan RH i novoga Nacionalnog plana razvoja odnosa RH s Hrvatima izvan RH do 2027. godine te primjerično iznijeti kratki prikaz biračkoga prava Hrvata izvan RH u njegovim normativnim i provedbenim aspektima. Time se nastoji odgovoriti na pitanje je li hrvatska dijaspora aktivni dionik društveno-političkoga života Republike Hrvatske barem u mjeri u kojoj može interagirati i utjecati na zakonodavni okvir koji ju zahvaća, odnosno ostvaruju li pripadnici dijaspore pravno ono što im je zajamčeno konstitucionalizacijom njihove ravnopravne pripadnosti hrvatskom narodu.

KLJUČNE RIJEČI: Hrvati izvan RH, zakonodavni okvir, strategija razvoja, biračko pravo, demografska revitalizacija

1. Uvod – tko su Hrvati izvan RH?

Hrvati koji žive u inozemstvu vrlo su heterogena skupina pojedinaca te se razlikuju po statusu, pravnoj vezi koju ostvaruju s Domovinom, po tome jesu li iselili iz Hrvatske te iz kojih razloga (ekonomskih, političkih, obiteljskih) i kada (pripadaju li „povijesnoj“ ili recentnijoj emigraciji) ili su se našli na teritoriju drugih država uslijed povijesnoga prekrajanja granica. Pojasnit ćemo pravnu obuhvatnost izraza „Hrvati izvan RH“ ne ulazeći u detaljniju analizu pojma dijaspora.²

1 Koristimo izraz „Hrvati izvan RH“ jer taj izraz koristi Zakon o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske i pod istim se sveobuhvatno podrazumijevaju svi Hrvati koji žive izvan RH.

2 Postoje različite definicije pojma dijaspora koji je podvrgnut promjenama izazvanim globalizirajućim i transnacionalnim diskursom. Vidi u Basch, Linda Green Schiller, Nina Glick Szanton Blanc, Cristina, (1994), *Theoretical Premises: Chapter Two, Nations Unbound, Postcolonial Predicaments and Deterritorialized Nation-States*, Routledge, London, str. 21-48; također u Riccio, Bruno, Brambilla, Cristina, (2010) *Transnational Migration, Cosmopolitanism and Dis-located Borders*, Guaraldi, Rimini. I hrvatska iseljenička kretanja podliježu ovim procesima: „Globalizacija, dostupnost informacija te pravna i organizacijska jednostavnost kretanja omogućuju nikad bržu i lakšu mobilnost stanovništva“ u Ivanda, Krešimir (2017), *Demografija Hrvatske: stanje, zablude i perspektive*, Političke analize, 8, 31, str. 14.

Neki autori stava su da u Hrvatskoj prevladava vrlo „arhaično i ekstenzivno razumijevanje etničke dijasporo, pod kojom se naprosto misli na sve iseljene Hrvate i njihove potomke svih naraštaja“³. To je najbliže teorijskim razradama shvaćanja dijasporo kao aktivne zajednice, ali ovakav stav zanemaruje heterogenost i povijest naše dijasporo kao i sadržaj ustavnih odredbi kojima se potvrđuje kako se Republika Hrvatska (dalje RH) ustanovljuje kao „nacionalna država hrvatskog naroda“⁴ koja se izrijeком obvezala skrbiti za dijelove „hrvatskog naroda u drugim državama“ (čl. 10 Ustava RH), dakle ne samo za hrvatske državljane u inozemstvu ili pak za Hrvate s posebno priznatim statusom. Naime, Ustav RH u čl. 10. određuje: „Republika Hrvatska štiti prava i interese svojih državljana koji žive ili borave u inozemstvu i promiče njihove veze s domovinom. Dijelovima hrvatskog naroda u drugim državama jamči se osobita skrb i zaštita Republike Hrvatske.“⁵

Iz ovih ustavnih odredbi koje su temelj pravnoga legitimiteta uređenja odnosa s dijasporom te Strategije o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske⁶ (dalje u tekstu Strategija), prvoga krovnoга nacionalnoга akta strateškoga planiranja u području politike i odnosa s Hrvatima izvan RH iz 2011. godine i na njoj temeljenoga Zakona o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske⁷, proizlazi kako izraz „Hrvati izvan RH“ ne obuhvaća samo hrvatske državljane koji žive ili borave izvan Domovine ili pak Hrvate koji ostvaruju neki poseban status zaštite (npr. kao pravno priznata nacionalna manjina), već je puno širi. Ustavom zajamčena zaštita obuhvaća sve Hrvate i njihove potomke što izrijeком potvrđuje i Strategija koja jasno naglašava: „Svi Hrvati, bez obzira na to gdje i u kakvom statusu žive, jesu pripadnici jednoga i nedjeljivoga hrvatskog naroda.“⁸ Još i prije donošenja Strategije i Zakona takva je šira suštinska inkluzivnost potkrijepljena i potvrđena i na provedbenoj razini djelovanjem Ministarstva iseljeništvа od 1991-1995., potom Ministarstva povratka i useljeništvа od 1995-1999., Uprave za hrvatske manjine, iseljeništvо i useljeništvо pri Ministarstvu vanjskih poslova kao i djelovanjem Odbora za Hrvate izvan RH Hrvatskog sabora.

Zakon o odnosima RH s Hrvatima izvan RH potvrdio je ravnopravnu pripadnost hrvatskom narodu svih Hrvata: „Hrvati izvan Republike Hrvatske su ravnopravan dio jednog i nedjeljivog hrvatskog naroda.“ (čl. 4 Zakona o odnosima RH s Hrvatima izvan RH). Riječ je o odredbi koja i pravno otklanja dvojbe o tzv. arhaičnom poimanju dijasporo i koja obuhvaća Hrvate s hrvatskim

3 Kasapović, Mirjana (2010), Tko i kako predstavlja „dijasporu“, Političke analize, 1, 3, str. 15.

4 Ustav RH, Pročišćeni tekst (NN br. 85/2010), Izvorišne osnove.

5 Idem, čl. 10.

6 *Strategija o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske* dostupna: <https://vlada.gov.hr/userdocsimages/zppi/strategije-ogp/vanjskiposlovi/110509-strategija-prema-hrvatima-izvan-rh.pdf>

7 *Zakon o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske* (NN br. 124/11, 16/12).

8 *Odlukom o pokretanju postupka izrade Nacionalnog plana razvoja odnosa Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske od 2021. do 2027. godine* potvrđeno je da Strategija iz 2011. nije metodološki usklađena sa *Zakonom o sustavu strateškog planiranja i upravljanja razvojem Republike Hrvatske* (NN 123/17) te da je stoga u izradu nova strategija odnosa s Hrvatima izvan RH koja će se temeljiti na *Nacionalnoj razvojnoj strategiji Republike Hrvatske do 2030. godine*, krovnom nacionalnom aktu strateškog planiranja te *Programu Vlade Republike Hrvatske 2020. – 2024.* Svrha i cilj novog Nacionalnog plana je ostvariti „*podlogu za moderan, održiv i učinkovit razvoj odnosa s Hrvatima izvan Republike Hrvatske kroz planirane javne politike i aktivnosti na: očuvanju i jačanju identiteta Hrvata izvan Hrvatske, skrbi za njihova prava i jačanje veza i suradnje s hrvatskim zajednicama i zemljama u kojima žive; unapređenju položaja i kvalitete života Hrvata Bosne i Hercegovine; zaštiti hrvatske manjine temeljem načela uzajamnosti te suradnji s europskim državama u kojima živi hrvatska nacionalna manjina; zaštiti prava i interesa Hrvata izvan Hrvatske; jačanju suradnje s Hrvatima izvan Hrvatske; stvaranju uvjeta za povratak iseljenika/dijasporo u Hrvatsku i njihovo uključivanje u gospodarski i društveni život u Hrvatskoj te poticanju povratka i useljavanja u Hrvatsku; zajedništvu domovinske i iseljene Hrvatske*“.

državljanstvom i bez njega, one izvan i u domovini kao ravnopravni dio jednoga i nedjeljivoga naroda. Dakle, to više nije stvar samo teorijskoga ili političkoga⁹, već i pravno definiranoga koncepta. Prema tome, isto je konstitucionalizirano te potvrđeno zakonom koji jasno definira adresate¹⁰, a to su: Hrvati izvan RH s hrvatskim državljanstvom, sa „statusom Hrvata bez hrvatskog državljanstva“ i oni bez hrvatskoga državljanstva. Ovakvo šire shvaćanje pojma hrvatske dijaspore potvrđuju i ostali mjerodavni zakoni, Zakon o hrvatskom državljanstvu¹¹, Zakon o strancima¹² i dr.

Takva na hrvatskom podrijetlu zasnovana inkluzivnost meta je dugogodišnjih kritika, pretežito političkoga karaktera koje u njoj vide reliktnacionalističkih politika devedesetih¹³ potpuno zanemarujući povijest hrvatske dijaspore ili je politički isprofilirano tumačeći. Usto se zanemaruju višegodišnji politički progoni provedeni pod paskom totalitarističkoga jugoslavenškoga režima, sve njegove metode djelovanja kao i poticane iseljeničke migracije Hrvata koje su prethodile osamostaljenju RH. Istovremeno se govori o mitu o hrvatskoj dijaspori dijeleći je prema kriterijima¹⁴ toga istoga totalitarnoga režima zanemarujući činjenicu da su takve podjele projektirane u okviru režimskih politika usmjerenih zatiranju hrvatskoga identiteta i ideje stvaranja samostalne hrvatske države. Proziva se politika 90-ih za konstituiranje dijaspore kao državne kategorije¹⁵ zanemarujući činjenicu da je pravno konstituiranje veza s hrvatskom dijasporom prije prvih demokratskih izbora i osamostaljenja bilo u svakom pogledu onemogućeno i vrlo ograničeno te da predstavlja u većoj ili manjoj mjeri reparaciju odnosa prema pripadnicima hrvatskoga naroda prisiljenoga na iseljavanje.

9 Ragazzi, Francesco, (2009), *The Croatian 'diaspora politics' of the 1990s: nationalism unbound?*, u U. Brunnbauer (ed): *Transnational societies, transterritorial politics, migrations in the (post)Yugoslav area, 19th–21st centuries*, Munich: Oldenbourg Verlag, str. 145-146.

10 čl. 3. *Zakona o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske*: „Ovaj Zakon odnosi se na Hrvate izvan Republike Hrvatske: – s hrvatskim državljanstvom, – sa »Statusom Hrvata bez hrvatskog državljanstva« (u daljnjem tekstu: Status) i – bez hrvatskog državljanstva i bez Statusa.” - čl. 3. *Zakona o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske*.“

11 *Zakon o hrvatskom državljanstvu* (NN, br. 53/91, 70/91, 28/92, 113/93, 4/94, 130/11, 110/15, 102/19)

12 *Zakon o strancima* (NN, br. 133/20), čl.1.st.5.: „Osobe koje imaju utvrđen status Hrvata bez hrvatskog državljanstva ne smatraju se strancima u smislu ovoga Zakona te ostvaruju status i prava sukladno posebnom propisu o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske.“

13 Hayden, Robert M. (1992), *Constitutional nationalism in the formerly Yugoslav Republics*. *Slavic Review*, 51, str. 654-673; Štiks, Igor (2010), *The citizenship conundrum in post-communist Europe: The instructive case of Croatia*. *Europe-Asia Studies*, 62 (10), str. 1639-1660; Štiks, Igor (2016) *Državljanin, građanin, stranac, neprijatelj*. Zaprješić: Fraktura; Ragazzi, Francesco, *The Croatian 'diaspora politics' of the 1990s: nationalism unbound?*, op.cit., str.145-168; Ragazzi, Francesco (2009), *The invention of the Croatian diaspora: unpacking the politics of "diaspora" during the war in Yugoslavia*, *Global Migration and Transnational Politics*, Working Paper no. 10. George Mason University: 1-10; Ragazzi, Francesco, Štiks, Igor (2009), *Croatian citizenship: from ethnic engineering to inclusiveness*, u Bauböck, Rainer, B. Perchinig and W. Sievers (eds): *Citizenship policies in the New Europe*. 2nd ed. Amsterdam: Amsterdam University Press: str. 339-363; Ragazzi, Francesco, Štiks, Igor, Koska, Viktor (2013) *Country Report: Croatia*. *EUDO Citizenship Observatory*. Robert Schuman Centre for Advanced Studies. European University Institute, str.1-22.; Ragazzi, Francesco, (2017), *Governing Diasporas in International Relations: The Transnational Politics of Croatia and Former Yugoslavia*, London & New York, NY, Routledge,

14 Ragazzi, Francesco, *The invention of the Croatian diaspora: unpacking the politics of "diaspora" during the war in Yugoslavia*, op.cit., str. 3-4

15 Ragazzi, Francesco, *The Croatian 'diaspora politics' of the 1990s: nationalism unbound?*, op.cit., str. 161.

2. Pravno uređenje odnosa s hrvatskom dijasporom

Hrvati u iseljeništvu ne predstavljaju nekakvu jedinstvenu političku zajednicu, oni su ne samo politički, već i po različitim kulturološkim i društvenim kriterijima vrlo heterogena zajednica.¹⁶ Inkluzivne politike prema hrvatskoj dijaspori čimbenici su demokratizacije političkoga i pravnoga poretka RH¹⁷ i ne predstavljaju nekakav dogmatski legalitet bez legitimiteta ni novinu na platou strukturiranja pravno-političkih odnosa s dijasporom. Primjerice, integracija talijanske dijaspore u politički život Italije prepoznata je kao sastavni dio procesa demokratizacije Republike Italije.¹⁸ Dijaspore je danas, općenito, priznata kao jedan od čimbenika intelektualnoga, ekonomskoga, društvenoga, kulturnoga i političkoga razvoja društva¹⁹.

Pravno uređenje odnosa s dijasporom po svojoj prirodi obuhvaća vanjskopolitičke i unutar-njopolitičke aspekte. Vanjskopolitički aspekti obuhvaćaju brigu i skrb o pripadnicima dijaspore ili cijelim zajednicama u državama u kojima žive, što nužno implicira respektiranje nacionalnih suvereniteta tih država i primjenu odredaba međunarodnoga prava te provedbu zaštite koja ovisi o statusu koji pojedinci uživaju u tim državama, ali i o stupnju pravne veze koju pojedinac ostvaruje s državom podrijetla. Tako će pravna zaštita biti najjača kada pripadnik dijaspore ima i državljanstvo države podrijetla, što predstavlja i razinu povjerenja koja se želi ostvariti u tom odnosu. Stoga je i prirodno i legitimno kod težnje osiguranja višega stupnja zaštite te gradnje jačega i snažnijega povjerenja pripadnicima dijaspore priznati pravo na državljanstvo zemlje podrijetla te olakšati njegovo stjecanje čime se osnažuju i mehanizmi pravne zaštite. Međutim, već se godinama profiliraju teorijske razrade odnosa RH prema hrvatskoj dijaspori koje se temelje na tezama stvaranja transnacionalnoga nacionalizma.²⁰ Selektivno se izdvajaju određene stavke, koje se same po sebi ne mogu komparirati, kao kategorije koje bi trebale uživati isti stupanj ili pak istovrsnu zaštitu. Primjerice, uspoređuju se politike preferencijalnoga stjecanja državljanstva s osnova nacionalnoga podrijetla (*ius sanguinis*) u odnosu na ostale kriterije prozivajući Hrvatsku da stvara „transteritorijalnu hrvatsku etničku zajednicu“.²¹ Štoviše, pripisuje joj se da na taj način provodi etnički inženjering, a istovremeno se izostavljaju analize suštinskih i proceduralnih aspekata, odnosno pravnih i administrativnih prepreka za stjecanje državljanstva pripadnika hrvatskoga naroda na koje se godinama upućuje.²² Primjerice, raniji uvjeti poznavanja hrvatskoga jezika (što je za potomke mnogih Hrvata bila znatna prepreka jer se veliki broj njih slabo služi hrvatskim jezikom) te generacijska

16 Hrštic, Ivan, Marinović Golubić, Marica, (2019), *Od kronologije prema teorijskim konceptima–iseljenička problematika u hrvatskoj historiografiji na uzorku radova objavljenih u Časopisu za suvremenu povijest*, Časopis za suvremenu povijest, 51, 2, str. 361-383.

17 Bauböck Rainer, (2005), *Expansive Citizenship: Voting beyond Territory and Membership*, Political Science and Politics, 38, 4, str. 684. „When political exile had lasted for several decades it was unrealistic to expect that these expatriates would simply return. In countries where democratic participation had to be newly defined, it seemed natural to reward these expatriates for their contribution by granting them full political participation“

18 Više u Battiston Simone, Mascitelli Bruno, (2008), *The challenges to democracy and citizenship surrounding the vote to Italians overseas, Modern Italy*, 13,3, str. 261. Danas, primjerice, biračko pravo svojim državljanima u inozemstvu priznaje preko sto država, vidi više u Arrighi Jean-Thomas, Laffeur Jean-Michel, (2019), *Where and why can expatriates vote in regional elections? A comparative analysis of regional electoral practices*, Europe and North America, Journal of Ethnic and Migration Studies, 45, 4, str. 517-538.

19 Gevorkyan, Aleksandr V. (2022), *Diaspora and Economic Development: A Systemic View*, Eur J Dev Res, 34, str. 1522–1541

20 Idem, str.144.

21 Koska, Viktor, i Matan, Ana, (2017.), *Croatian Citizenship Regime and Traumatized Categories of Croatian Citizens: Serb Minority and Croatian Defenders of the Homeland War*, Politička misao, 54 (1-2), str. 119-149.

22 Vidi npr. <https://www.ombudsman.hr/hr/policijski-sustav-3/> pristup dana 22. 01. 2023.

ograničenja, što je modificirano tek zakonskim izmjenama 2020. godine.²³ Također se u praksi i dalje nailazi na brojne teškoće pri dokazivanju kriterija pripadnosti hrvatskom narodu za što se traži formalnopravna dokumentacija, a koju je često gotovo nemoguće ishoditi.²⁴ No analize ovih aspekata jednostavno su zanemarene što je pri takvoj komparaciji neprimjereno jer se stječe dojam da su pripadnici dijasporne ne samo preferencijalno, već bez ikakvih prepreka stjecali hrvatsko državljanstvo, a nauštrb primjerice pripadnika nacionalnih manjina.²⁵ Različiti kriteriji stjecanja državljanstva neusporedivi su kolosijeci te svaka suverena država ima legitimno pravo, vodeći se demokratskim standardima i preuzetim međunarodnopravnim obvezama, autonomno razrađivati vlastitu politiku stjecanja državljanstva te odabira jednoga legitimnoga kriterija u odnosu na drugi opravdano ih balansirajući u skladu s vlastitim unutarnjopolitičkim i vanjskopoliitičkim ciljevima. O tome je osobito važno i legitimno voditi računa kada demografska slika države dovodi u pitanje i samu opstojnost naroda. Olakšavanje postupka i uvjeta stjecanja državljanstva podrijetlom jedan je od potpuno legitimnih pravnih instrumenata za provedbu takvih politika, a time se ispunjavaju i ustavnopravne obveze prema pripadnicima hrvatskoga naroda u dijaspori čime im se pruža najviši stupanj pravne zaštite.

Politički isključiti dijasporu ili je reducirati užim tumačenjem predstavljalo bi znakoviti demokratski deficit²⁶ za Hrvatsku, a jedan od načina da se taj i demokratski, a i demografski deficit ublaži je i preferencijalno stjecanje državljanstva kriterijem *ius sanguinis*²⁷ s jasnim ciljem osnaživanja prava pripadnika dijasporne, jačanja povjerenja i iskorištavanje višestrukoga potencijala dijasporne. U tom smislu govorimo o široj primjeni „načela dionika“ kako ga shvaća Rainer Bauböck, odnosno o jednom od aspekata legitimnoga sudjelovanja pojedinaca u konstruiranju pravnoga okvira koji ima utjecaj na te subjekte.²⁸

23 Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o hrvatskom državljanstvu (NN br. 102/19)

24 Staničić, Frane, (2012.), *Važnije promjene u hrvatskom državljanstvu nakon novele Zakona o hrvatskom državljanstvu 2011. godine*, Zbornik Pravnog fakulteta. Sveučilišta u Rijeci, 33, 2, str. 929.

25 Koska, Viktor (2012), *Framing the citizenship regime within the complex triadic nexuses: the case study of Croatia*, Citizenship Studies, 16 (3-4), str. 397-411.

26 López-Guerra, Claudio (2005), *Should Expatriates Vote?*, Journal of Political Philosophy 13 (2), str. 216–234; Abizadeh, Arash, (2008), *Democratic Theory and Border Coercion.*, Political Theory 36 (1), str. 37–65. Oba citata preuzeta iz Piccoli, Lorenzo, (2021), *Multilevel strategies of political inclusion: The contestation of voting rights for foreign residents by regional assemblies*, Europe, Regional & Federal Studies, str.1.

27 Piccoli (2021), razrađuje pitanje biračkog prava stranaca rezidenata, ali je načelo uključivanja onih na koje se zakoni odnose isto što potvrđuje i Bauböck (2005). To opravdava tezu kako je legitiman interes Republike Hrvatske, osobito vodeći računa o trenutačnoj demografskoj slici, urediti odnose s pripadnicima dijasporne te osigurati im ostvarivanje jače ili slabije veze s domovinom uzimajući u obzir i političke konotacije iseljavanja Hrvata. Ondje gdje Hrvati ostvaruju status posebne zaštite ili je potencijalno mogu ostvariti osobito matična domovina može na temelju načela reciprociteta i dvostranih ugovora sa zemljom u kojoj žive utjecati na podizanje razine njihove zaštite. Također, za iseljene Hrvate u drugim državama postoji interes i obveza zaštite ako je riječ o državljanima RH, a za one koji ga još nisu stekli legitimno je predvidjeti preferencijalno stjecanje hrvatskoga državljanstva ili predvidjeti suradnju u svrhu zaštite kulturnoga identiteta i ostvarivanja veza s domovinom na više osnova. To su sve pitanja koja se reguliraju nacionalnim zakonodavstvom te na vanjskopoliitičkoj razini međunarodnim dvostranim i višestranim ugovorima. Adresat ovih odredbi mora moći sudjelovati u njihovu sukreiranju te mu se isto ne može politički nametati jer to izlazi iz okvira ispunjenja demokratskih kriterija suradnje dijasporne i matične domovine.

28 Ravlić, Slaven, (2017), *Nacionalne manjine i dvojno državljanstvo*, Forum za sigurnosne studije, 1, 1, str. 9: „načelo dionika“ (stakeholders) Rainera Bauböcka (2007) se čini najboljom obranom dvojnog državljanstva: Migranti koji su stalni rezidenti u zemlji useljništva, ali su zadržali jake ekonomske, socijalne, kulturne i obiteljske veze sa zemljom iseljništva, imaju opravdan zahtjev za državljanstvom i građanstvom u obje zajednice jer su oni u položaju u kojem će njihov život biti pogođen političkim odlukama u obje države i gdje zaštita njihovih prava

Međutim, dijaspora se koristi i za kritiku odnosa RH prema Hrvatima u Bosni i Hercegovini koje se nastoji izuzeti iz pojma hrvatske dijaspore prema kriteriju pripadnosti matičnoj državi²⁹ ili se RH pripisuje transteritorijalno djelovanje nauštrb suvereniteta BIH³⁰ smještajući taj odnos pod nekakvu teoriju transgraničnoga dvojnoga državljanstva³¹ koji bi trebao biti specifičan za postjugoslavenske suverenitete. Ali, niti je to autohtona hrvatska politika niti je to specifičnost postsocijalističkih zemalja. Italija je, primjerice, odmah na početku devedesetih godina prošloga stoljeća zakonom br. 91/1992 (*Legge 5 febbraio 1992, n.91*) omogućila stjecanje talijanskoga državljanstva rezidentima na području Dalmacije i Istre te njihovim potomcima u ravnoj liniji što je dodatno prošireno Zakonom br. 124/2006 (*Legge 8 marzo 2006, nr.124*) na potomke u ravnoj liniji bez prebivališta na području Istre i Dalmacije.³² I dok se fokus usmjerava na analizu hrvatske politike zaštite Hrvata u BIH istovremeno je činjenica da se rijetko koja znanstvena analiza osvrće na problematiku zaštite vojvođanskih Hrvata kojih je, procjenjuje se, 35-40 tisuća protjerano s drevnih ognjišta početkom i sredinom 90-ih godina prošlog stoljeća i to s područja koje nije bilo izravno zahvaćeno ratom.³³ Pravno razrađivati vlastitu politiku prema dijaspori kao transteritorijalnoj zajednici nije fenomen hrvatske politike, već fenomen suvremenoga poimanja dijaspore i učinak globalističkih i transnacionalnih tijekova.³⁴ Dakle, definiranje pravnih veza (dodjela državljanstva, posebnoga statusa, pravna razrada provedbenih politika i sl. prema Hrvatima izvan RH) ili zauzimanje za prava Hrvata izvan RH na vanjskopolitičkoj razini ne predstavlja zadiranje u suverenitet druge države i ne nadilazi okvire nacionalnoga poretka, već ga istinski obogaćuje i demokratizira. Šire poimanje dijaspore poznaju i brojne druge zemlje, primjerice Austrija, Belgija, Finska, Francuska, Italija, Luksemburg, Portugal, Španjolska i dr.³⁵ Osvrti i analize odnosa Hrvatske prema vlastitoj dijaspori su naravno legitimni, ali ocjenjujemo znanstveno neutemeljenima zaključke kako se dijaspora koristi ili se koristila u svrhe pokušaja ekspanzije hrvatskoga teritorija ili pak ekstrateritorijalnoga utjecaja izravnoga uplitanja u suverenitet drugih država.³⁶ Politika zaštite Hrvata u BIH temelji se i na preuzetim međunarodnim obvezama³⁷ i uopće legitimnoj

može ovisiti o formalnom priznanju njih kao državljana i građana tih država“. Vidi i Baubock, Rainer, (2018), *L'inclusione democratica. Una visione pluralista della cittadinanza*, Biblioteca della libertà, LII, 220, str. 7-101

- 29 Obućina, Vedran (2010), *Hrvatski transsuvereni nacionalizam u BIH*, Političke analize, 1, 4, str. 21-24.
- 30 Ragazzi Francesco, *The invention of the Croatian diaspora: unpacking the politics of “diaspora” during the war in Yugoslavia*, op.cit., str. 3
- 31 Ravlić, Slaven, *Nacionalne manjine i dvojno državljanstvo*, op.cit., str. 9
- 32 O pravnim instrumentima zaštite talijanske manjine u Hrvatskoj vidi više u Zilli Silvano, (2012.), *Strumenti di tutela della comunità nazionale italiana autoctona in Croazia e Slovenia da parte della Repubblica italiana. Raccolta delle disposizioni di legge*, u Documenti XI Centro di ricerche Storiche Rovinj, Tipografia Tergeste.
- 33 Žigmanov, Tomislav, (2009), *Šokački Hrvati u Vojvodini na prijelazu tisućljeća...*, Migracijske i etničke teme 25, 4, str. 393.
- 34 Lafleur, Jean-Michel, Vintila Daniela, (2020), *Migration and Social Protection in Europe and Beyond (Volume 2): Comparing Consular Services and Diaspora Policies*, Cham: Springer; Kovács Eszter, (2017), *Post-Socialist diaspora policies: Is there a Central-European diaspora policy path?*, Hungarian Journal of Minority Studies, 8, str. 93.; Itzigsohn, José (2000), *Immigration and the Boundaries of Citizenship: The Institutions of Immigrants*, Political Transnationalism, International Migration Review 36 (4), str. 1126-1154.; Bauböck, Reiner (2003), *Towards a Political Theory of Migrant Transnationalism*, International Migration Review 37 (3), str. 700-723.
- 35 Bauböck, Reiner, (2005), *Expansive Citizenship: Voting beyond Territory and Membership*, Political Science and Politics, Vol. 38, Br. 4, str. 683- 687.
- 36 Ragazzi, Francesco, *The Croatian ‘diaspora politics’ of the 1990s: nationalism unbound?*, op.cit., str. 156.
- 37 Vidi *Deklaraciju Hrvatskoga Sabora o položaju hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini* (NN, br.118/18) u kojoj su jasno prikazane sve preuzete međunarodnopravne obveze RH prema BIH i zaštiti Hrvata u BIH.

međunarodnoj praksi.³⁸ Zauzimati se za pripadnike vlastitoga naroda u drugoj državi suštinski je uvijek, u manjoj ili većoj mjeri, interakcija sa suverenitetom te države, a u slučaju Hrvata u BiH taj je odnos dodatno determiniran njihovim statusom suverenoga i konstitutivnoga naroda i utoliko specifičan.

Cilj obuhvata pojmom dijaspora (ili izrazom „Hrvati izvan RH“) svih Hrvata u iseljeništvu nije provedba „homogenizirane ideje Hrvata u iseljeništvu“³⁹, već demokratizacija odnosa i reparacija učinaka ranijega hegemonističkoga⁴⁰ i totalitarnoga režima koji je negirajući pravo hrvatskoga naroda na vlastiti identitet ciljano provodio politike iseljavanja i razjedinjavanja hrvatskoga naroda prema starom načelu *divide et impera*. Hrvatska još uvijek prolazi kroz tranzicijske procese koji se, između ostaloga, ogledaju u neprovedenoj reformi uprave i pravosudnoga sustava što je i jedan od uzroka suvremenih iseljavanja koji su najmanje ekonomske naravi.⁴¹ Na političkoj i političko-doktrinarnoj razini kontinuirano se diskreditira legitimno pravo RH na pravno strukturiranje veza i uređenje odnosa s Hrvatima izvan RH. Normativni obuhvat i poticanje ekonomskoga, političkoga i kulturnoga povezivanja i uključivanja Hrvata izvan RH u pravne okvire Republike Hrvatske jest istinsko pitanje demokratizacije, a ne stvaranje homogenoga društva. Dapače, svojom heterogenošću i s osnova podrijetla i s osnova političkih orijentacija te društvenim, intelektualnim, gospodarskim potencijalima Hrvati izvan RH mogu samo doprinijeti svekolikom razvoju Republike Hrvatske.

3. Zakonodavni okvir uređenja odnosa s Hrvatima izvan RH

Pravni temelj uređenja odnosa s Hrvatima izvan RH predstavljaju Ustav RH te međunarodnopravni dokumenti, odnosno višestrani i dvostrani međunarodni ugovori te opći međunarodnopravni instrumenti i načela kao što su priznanje i prihvaćanje neotuđivosti temeljnih ljudskih i građanskih prava, iz kojih se izvodi pravo na zaštitu i očuvanje kulturne raznolikosti te pravo manjinskih zajednica na očuvanje identiteta kroz kulturu i jezik, obrazovanje i informiranje uz punu primjenu načela poštivanja nacionalnih suvereniteta.

Na tim temeljima 2011. godine izrađena je spomenuta Strategija u kojoj su definirani razlozi i ciljevi uređenja odnosa s Hrvatima izvan RH. Kao vanjskopolitički ciljevi Strategije identificirani su: jačanje hrvatskih zajednica u zemljama nastanjenja (manjinske zajednice, udruge, kulturna društva) te jačanje hrvatskoga kulturnoga zajedništva (kulturno, obrazovno, gospodarsko i dr. povezivanje s Hrvatima izvan RH u svrhu očuvanja hrvatskoga jezika, identiteta i prosperiteta.) Unutarnjopolitički ciljevi zadani su jačanjem veza prema Hrvatskoj uređenjem međusobnih i partnerskih odnosa na svim poljima od obostranoga interesa, dodjelom hrvatskoga državljanstva, uvođenjem statusa Hrvata bez hrvatskoga državljanstva, prava na političku zastupljenost te gospodarsku suradnju kao i stvaranjem uvjeta za povratak (državljanstvo, vize, radne i poslovne dozvole i olakšice) te pogodnosti vezanih uz turistički boravak u Hrvatskoj.

38 Venice Commission, CDL-INF(2001)19, Report on the preferential treatment of national minorities by their kin-State.

39 Idem.

40 Jović, Dejan (2011), *Popis stanovništva: bitka za etnički status u postjugoslavenskim državama*, Političke analize, 2, 5, str. 38.: „...suprotno konceptu jugoslavenskog unitarizma koji je doveo do istiskivanja srpskoga, hrvatskog i slovenskog imena iz naziva države (1929), a potom i do centralističkog marginaliziranja etničkih posebnosti i potiskivanja posebnih narodnih identiteta od 1929. do 1939.“

41 Jurić, Tado, (2018), *Iseljavanje Hrvata u Njemačku. Gubimo li Hrvatsku?*, Školska knjiga, Zagreb.

Kao temeljni strateški ciljevi uređenja odnosa s Hrvatima izvan RH prepoznati su očuvanje, jačanje i razvoj hrvatskoga kulturnoga zajedništva te gospodarski i opći napredak kako Hrvata u RH, tako i Hrvata izvan RH, stvaranje pretpostavki za izgradnju učinkovite, djelotvorne i sustavne suradnje s Hrvatima izvan RH, očuvanje hrvatskoga jezika i kulture, očuvanje identiteta, gospodarska i svaka druga suradnja, pomoć pri povratku u RH i integraciji u hrvatsko društvo, briga o materijalnoj i nematerijalnoj kulturnoj baštini Hrvata izvan RH, osiguranje uvjeta za uključivanje Hrvata izvan RH u svekoliki društveni i politički život RH.

Cilj Strategije je, kako se navodi, aktivno uključivati Hrvate izvan RH u društveni i politički život RH što se smatra bitnom pretpostavkom za stvaranje čvršćih veza te međusobnoga uvažavanja i razumijevanja na svim društvenim područjima. Isto je planirano ostvarivati putem zastupljenosti u Saboru RH, članstva u Savjetu Vlade RH za Hrvate izvan RH te predlaganja kandidata u Programsko vijeće Hrvatske radiotelevizije, sukladno Zakonu o Hrvatskoj radioteleviziji.⁴² Vanjsko-politička zaštita provodi se putem djelovanja na međunarodnom planu, međunarodnim i nadnacionalnim organizacijama (UN, Europsko vijeće, EU institucije i dr.), a osobito putem bilateralnih odnosa sa zemljama u kojima žive Hrvati. Cilj vanjskopolitičke zaštite predmnijeva i suradnju sa svim oblicima organiziranja Hrvata u svijetu kao što su udruge, organizacije, institucije, kulturni centri, hrvatske katoličke misije i dr. te pružanje potpore tim institucijama u svrhu promicanja hrvatskoga jezika, kulture te znanstvene, gospodarske i druge suradnje.

Na temelju Strategije donijet je Zakon o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske kao prvi krovni zakonski akt kojim se uređuju odnosi, prava i obveze RH prema Hrvatima izvan RH te definira njihov status kao i institucionalni pravni i provedbeni okvir. Statusna pitanja kao što su državljanstvo ili status stranca, radna, socijalna i prava na zdravstvenu zaštitu kao i brojna druga pitanja uređena su posebnim zakonima. Zbog sadržaja prava i zaštite koju kao fizičke osobe ostvaruju na teritoriju RH ili u sklopu međudržavne pravne pomoći ovim se pitanjima institucionalno bave resorna ministarstva koja bi u odnosu na Hrvate izvan RH ove politike trebale strukturirati i provoditi u koordinaciji s krovnim tijelom nadležnim za odnose s Hrvatima izvan RH. Pitanjima Hrvata izvan RH, a osobito povratnika i useljenika trebale bi se baviti i županije te jedinice lokalne samouprave također u koordinaciji s krovnim tijelom.

Upravo s tim ciljem Zakon osniva Središnji državni ured za Hrvate izvan RH kao i Savjet Vlade Republike Hrvatske za Hrvate izvan RH; definira i diferencira različite kategorije Hrvata izvan RH; uvodi Status Hrvata bez hrvatskoga državljanstva; uređuje odnose između tijela nadležnih za Hrvate izvan RH te okvirno predviđa mjere i aktivnosti za povratak i useljavanje.

Zakon o odnosima RH s Hrvatima izvan RH u čl. 2. taksativno dijeli Hrvate izvan RH na Hrvate u BIH, hrvatske manjine u europskim državama te iseljenike / dijasporu⁴³ i to upravo navedenim redoslijedom, što nije zanemarivo jer zakonodavac redoslijed gotovo nikada ne postavlja kazualno već hijerarhijski s pridavanjem većega ili manjega stupnja važnosti pojedinim kategorijama. Time se odstupa od suvremenih diskursa poimanja i shvaćanja dijaspora⁴⁴ i njihove uloge te se

42 *Zakon o Hrvatskoj radioteleviziji* (NN br. 137/10, 76/12, 46/17, 73/17, 94/18, 114/22).

43 Članak 2. *Zakonu o odnosima RH s Hrvatima izvan RH*: „U smislu ovoga Zakona Hrvati izvan Republike Hrvatske su: – pripadnici suverenog i konstitutivnog hrvatskoga naroda u Bosni i Hercegovini (u daljnjem tekstu: Hrvati u Bosni i Hercegovini), – pripadnici hrvatske manjine u europskim državama (u daljnjem tekstu: hrvatska manjina), – Hrvati iseljenici u prekomorskim i europskim državama i njihovi potomci (u daljnjem tekstu: hrvatsko iseljeništvo/dijaspora).“

44 Božić, Saša, (2001), *Uloga dijaspore u procesu transnacionalizacije*, Revija za sociologiju, vol.32, br. 3-4, str. 117-131.

na neki način preuzima rizik jednostranoga definiranja odnosa i getoizacije kategorija i potkategorija nauštrb vrednovanja njihovih posebnosti u okviru svenacionalnoga zajedništva, unatoč tome što je kao jedan od glavnih ciljeva zakonskoga uređenja odnosa s Hrvatima izvan RH postavljeno „kulturno zajedništvo“ i što je potvrđena ravnopravna pripadnost hrvatskom narodu.

Status koji su Hrvati stekli u državama u kojima žive logično determinira sadržaj zaštite koju im Hrvatska treba pružati. I bez ovakve striktno zakonske kategorizacije sadržaj potrebne zaštite definira se sam po sebi te je po svojoj strukturi dinamičan, heterogen i specifičan za svaku zajednicu i za svakoga pripadnika dijaspore kojima se treba pružati maksimalna moguća zaštita. Novim Nacionalnim planom razvoja odnosa Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske do 2027.⁴⁵ (dalje Nacionalni plan) iz 2022. ova je kategorizacija potvrđena te se navodi kako svaka od tih kategorija predstavlja „temeljne generalizirane potencijale“.⁴⁶ Hrvati u BIH tako po Nacionalnom planu predstavljaju „snažan potencijal za jačanje međunarodnog položaja i uloge RH“, hrvatske manjine doprinose „održivosti hrvatskog društva“, a hrvatsko iseljeničtvo predstavlja „potencijal za demografsku revitalizaciju“ iako bi se vrlo lako moglo potvrditi da sve tri kategorije imaju karakteristike „temeljnih generaliziranih potencijala“, osobito ako se *in fieri* razmatra eurointegracija BIH.

Nadalje, ovako definirane kategorije vrlo su heterogene. Naime, nesporno je da svaka od navedenih kategorija zahtijeva različit pristup i da predstavlja posebnu ciljanu skupinu, ali to vrijedi i za zajednice unutar same kategorije. Politiku zaštite Hrvata u inozemstvu definira i stupanj zaštite koji ostvaruju u državama u kojima žive. Iako Hrvati u Sloveniji još nemaju status nacionalne manjine, oni su u Zakonu svrstani u kategoriju hrvatske manjine, što se razumije kao postavljeni cilj njihove vanjskopolitičke zaštite i što je opravdano i pravno i politički, ali je po toj logici u ovu kategoriju trebalo uvrstiti i Hrvate u Furlaniji-Julijskoj krajini koji također nisu priznati kao službena jezična manjina u Italiji iako ispunjavaju sve zakonske uvjete. Naime, člankom 20. Zakona o odnosima RH s Hrvatima izvan RH predviđen je samo jedan predstavnik hrvatske manjine u Italiji kao član Savjeta Vlade RH za Hrvate izvan RH što *de facto* znači samo predstavnik moliških Hrvata, a drugo mjesto rezervirano je za ostale predstavnike Hrvata u Italiji koji bi po zakonskoj kategorizaciji predstavljali iseljeničtvo / dijasporu. Moliškim Hrvatima službeno je priznata zaštita povijesne jezične manjine u Italiji⁴⁷, ali talijanski Zakon br. 482/99 priznaje ovaj statusa svakomu tko ispunjava uvjete zaštite povijesne hrvatske jezične manjine. Za to se traži kumulativno ispunjenje jezično povijesnoga kriterija i kriterija teritorijalnosti, odnosno trajnijega boravka na određenom području. Talijanski zakon dakle nije ograničen samo na priznanje zaštite moliških Hrvata ili „moliške jezične manjine“, već se izrijekom štite „jezik i kultura ... hrvatskog naroda“⁴⁸ Zakonom je stoga trebalo pažljivije i preciznije obuhvatiti ovu problematiku ili ostaviti dovoljno prostora da se njime obuhvati i proširenje priznanja višega stupnja zaštite na druge hrvatske zajednice. Zaštita Hrvata u Furlaniji-Julijskoj krajini treba biti nastavak jedne proaktivne politike proširenja i jačanja pravne zaštite pripadnika hrvatskoga naroda u Italiji, za što i s osnova međunarodnopravnoga načela reciprociteta RH ima uistinu dosta prostora. Naše zakonodavno rješenje ovako striktnoga

45 Nacionalni plan razvoja odnosa Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske do 2027. dostupan na Nacionalni plan razvoja odnosa RH s HIRH do 2027. godine_19.7.2022.pdf (gov.hr)

46 Idem, str. 5.

47 Ustav Republike Italije čl.6.; Zakon br.482 od 15. prosinca 1999., „Odredbe o zaštiti povijesne jezične manjine“.

48 Zakon br.482 od 15. prosinca 1999. „Odredbe o zaštiti povijesne jezične manjine“, čl.2. „In attuazione dell'articolo 6 della Costituzione e in armonia con i principi generali stabiliti dagli organismi europei e internazionali, la Repubblica tutela la lingua e la cultura delle popolazioni albanesi, catalane, germaniche, greche, slovene e croate e di quelle parlanti il francese, il franco-provenzale, il friulano, il ladino, l'occitano e il sardo.“

kategoriziranja u praksi dovodi do toga da se svaka tako priznata zajednica razmatra odvojeno te se u provedbi programa suradnje skrbi za sebe i svoje potrebe, a najmanje se usmjerava ka zajedništvu ili interakciji s drugim zajednicama u, primjerice, stjecanju boljšega statusa, razmjeni iskustava i slično. Zajednice su upravo s osnove statusa i kategorizacije i snažno finansijski vezane za programe koji se planiraju i provode implementacijom Zakona o odnosima RH s Hrvatima izvan RH, a neke od njih su slabije aktivne po pitanju ostvarivanja priznatih prava, finansijskih i drugih potpora u državama u kojima žive i gdje im je priznat status manjine. Dakle, status manjine im se ne može ni priznati ni oduzeti zakonodavstvom Republike Hrvatske te bi cilj djelovanja u ovom području trebao biti usmjeren na to da se vanjskopolitičkim aktivnostima i bilateralnim sporazumima s osnove primjene načela reciprociteta definira i zajamči pomoć, osobito finansijska i administrativna, onih država u kojima je takav status priznat.

Striktna kategorizacija doprinosi podijeljenosti i među Hrvatima koji žive u istoj stranoj državi, primjerice kod Hrvata u Italiji i Austriji gdje se potpuno odvojeno razmatraju pitanja Hrvata kao manjine (druga kategorija) i pitanja iseljenika (treća kategorija). Ovdje se ne protivimo utvrđenju ciljanih skupina kod planiranja i definiranja programa provedbe. Pristup zaštiti može i mora biti podređen specifičnim potrebama pojedine skupine ili pojedine zajednice što je Zakon dobro detektirao. Ali, na ovaj način sadržajno koncipirana zakonska podjela nažalost dovodi do stvarnih podjela Hrvata izvan RH, kako na unutarnjopolitičkom tako i na vanjskopolitičkom planu, a posebice je vidljiva u provedbi hrvatskoga izbornoga sustava koji je tako koncipiran da se tri Ustavom zajamčena predstavnika hrvatskih državljana izvan RH *de facto* biraju glasovima hrvatskih državljana iz Bosne i Hercegovine⁴⁹ i koji ne jamči stvarnu političku zastupljenost hrvatske dijasporne. Podjela i preciziranje „kategorija“ mogla se jednostavno riješiti putem određivanja ciljanih skupina kako je to uređeno aktualnim Nacionalnim planom razvoja odnosa Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske do 2027.⁵⁰ On, naime, razlikuje pet kategorija te upravo potvrđuje ono što se navodi u ovoj analizi, a to je da postoje tri zakonske kategorije Hrvata izvan RH te da kategorija povratnika i useljenika jest spomenuta zakonom, ali nije zakonski precizirana. Kategoriju povratnika i useljenika Nacionalni plan utvrđuje kao temeljnu.⁵¹ Dakle, potvrđuje da su prve tri kategorije zakonodavno precizirane⁵², a da se četvrta kategorija povratnika i useljenika „neizravno određuje zakonodavnim okvirom, no snažno se prepoznaje strateškim okvirom i politološkom praksom RH.“⁵³ Kategorija povratnika i iseljenika još se u Nacionalnom planu dodatno kategorizira na: a. povratnike / useljenike iz europskoga iseljeničtva b. povratnike / useljenike iz hrvatskoga iseljeničtva / dijasporne iz preko-

49 Podolnjak, Robert, (2013), „Suvremeni hrvatski izborni inženjering kao sofisticirani oblik izborne manipulacije“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 63, 1, osobito str. 167-173; vidi i u Kasapović, Mirjana, (2010), „Hrvati, hrvatski državljani i dijaspora“, *Političke analize*, 1, 2, str. 21-24. Međutim, učinak provedbe biračkoga prava, što nije tema ovoga rada, jest taj da je, kada govorimo o dijaspori, najveći birački korpus danas upravo među Hrvatima u BIH. Tko može negirati da je potencijalni cilj tih politika bio upravo isključivanje preostala dijela dijasporne iz političke participacije, o čemu je pisao prof. Gjidara (2015), a ta je intencija vidljiva i u zakonskoj kategorizaciji Hrvata izvan RH koja legitimira preferencijalne politike. Prof. Kasapović ocjenjuje kako se glasovanje dijasporne nije organiziralo sve do 1995. kada je tek *de facto* postalo moguće uključiti Hrvate iz BIH. Vidi više u Kasapović, Mirjana, 2010, „Tko i kako predstavlja „dijasporu““, *Političke analize*, 1, 3, str. 15. Kasnijim uvođenjem obveze aktivne registracije te ukidanjem registra birača njihovo biračko pravo dijasporne gotovo je u potpunosti abolirano.

50 Nacionalni plan razvoja odnosa Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske do 2027. Nacionalni plan razvoja odnosa RH s HIRH do 2027. godine_19.7.2022.pdf (gov.hr) Pristup 26. 2. 2023.

51 Idem, str. 7.

52 Idem, t.4.3.

53 Idem.

morskih država Sjeverne Amerike, Južne Afrike i Australije c. povratnike / useljenike iz hrvatskoga iseljeničtva / dijaspora iz prekomorskih država koje uključuju države Južne Amerike. Međutim, ni potvrđivanje kategorije kao temeljne ni ova potkategorizacija ne definiraju konkretno preuzimanje obveza ni konkretni status koji bi ovim kategorijama jamčio jasno definirana prava i obveze. Prema tome, ni ranijim Zakonom ni aktualnim Nacionalnim planom, koji je osnova budućih zakonodavnih izmjena, nije predviđeno definiranje statusa povratnika i useljenika, već se samo načelno proklamira želja za poticanjem povratka i useljavanja koja ne predmnijeva nijednu preskriptivnu zakonsku obvezu. To znači da nijedno provedbeno tijelo nema zadaću, a još manje obvezu programirati i provoditi zaštitu povratnika i useljenika, osim načelno. Vrijedno je ovdje podsjetiti kako je Ministarstvo povratka i useljeničtva koje je djelovalo pri petoj hrvatskoj Vladi, 1995. godine donijelo Pravilnik o socijalnom zbrinjavanju povratnika i useljenika (NN br. 84/1998) i Pravilnik o ostvarivanju prava na naknadu za učenje hrvatskog jezika i stipendiranje povratnika i useljenika (NN br. 84/1998) kojima je bio definiran status useljenika i povratnika. Ovi su pravilnici bili donijeti s ciljem da se sredstvima osiguranima u državnom proračunu RH za 1998. godinu potaknu i stvore uvjeti za povratak i useljavanje Hrvata iz iseljeničtva. Status „povratnika“ i „useljenika“ potvrđivalo je Ministarstvo posebnim rješenjem. Ova prava obuhvaćala su i članove obitelji povratnika i useljenika. Ministarstvo je predviđalo i socijalne mjere kao i posebnu mjeru za povratnike ili useljenike starije od 65 godina koja je u iznimnim situacijama predviđala i smještaj u domu socijalne skrbi, a na trošak državnoga proračuna. Povratnici, odnosno useljenici, mogli su ostvarivati i pravo na naknadu za učenje hrvatskoga jezika, a učenici i studenti i pravo na stipendiju. Stipendije i naknade za učenje hrvatskoga jezika i danas su dodjeljuju na temelju novih Pravilnika o stipendiranju studenata pripadnika hrvatskog naroda izvan Republike Hrvatske (NN br. 126/17, 124/19, 138/21) i Pravilnika o dodjeli stipendija za učenje hrvatskog jezika u Republici Hrvatskoj i za internetsko učenje hrvatskog jezika (NN br. 54/19) koji se provode putem programa i natječaja Središnjega državnoga ureda za Hrvate izvan RH, a predviđene su i posebne sveučilišne upisne kvote za Hrvate izvan RH. Međutim, ono što manjka u Zakonu jest definicija statusa povratnika i useljenika, jasna razrada i definiranje mjera pomoći pri povratku iseljenika, useljenika i njihovih obitelji, definiranje mjera pomoći pri integraciji u svakodnevni život u Hrvatskoj, od integracije djece u školske programe do pomoći povratnicima i useljenicima u rješavanju stambenoga pitanja i zapošljavanju, pomoći članovima njihovih obitelji u učenju hrvatskoga jezika kada je to potrebno i zapošljavanju, pružanju informacija o mjerama na koje imaju pravo i kao hrvatski državljani (npr. poticano stambeno kreditiranje, mjere pomoći pri zapošljavanju i dr.).

S obzirom na demografski slom RH kategorija povratnika i useljenika trebala je biti zakonom definirana na način koji bi zajamčio stjecanje posebnoga statusa s ciljem osiguranja okvira jasno definiranih prava i obveza. Ovdje naravno ne treba zaboraviti da bi nacionalno zakonodavstvo, ali i lokalni propisi i politike u odnosu na povratnike i useljenike trebale biti ponajprije politike razvoja, a ne samo podrške i pomoći, no i te politike razvoja trebaju vlastitu infrastrukturu i logistiku.

Zadržali smo se na ovom dijelu kategorizacije pripadnika dijaspora koji sobom nosi rizik getoizacije i razdvajanja, a ne povezivanja, kako bismo istaknuli da se upravo Zakon o odnosima RH s Hrvatima izvan RH pretežito bavi sistematikom, umjesto definiranjem ciljeva s konkretnim provedbenim obvezama. Materijalnopravni sadržaj Zakona, a što potvrđuje i novi Nacionalni plan, u svojoj je biti programatski te je pitanje koliko su ti proklamirani ciljevi nastali u sinergiji s Hrvatima izvan RH. Izuzev postavljanja institucionalnoga okvira koji je još uvijek slab u dijelu koji se tiče koordinacije resornih politika i stvarne zastupljenosti hrvatske dijaspora, ovaj Zakon sadržajno predstavlja okvirne i načelne programe bez jasno definiranih preskriptivnoga dijela koji bi definirao konkretne obveze, a time omogućio i nadzor nad njegovom provedbom.

3.1. Biračko pravo Hrvata izvan RH

Prikazom biračkoga prava Hrvata izvan RH pokušat ćemo detektirati njihovu stvarnu zastupljenost u društveno-političkom životu RH. Pravo na političko predstavništvo u Hrvatskom saboru prvi je put priznato „Hrvatima koji nemaju prebivalište na području Republike Hrvatske“⁵⁴ Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o izboru zastupnika u Sabor Republike Hrvatske⁵⁵ 1995. godine, kojim je u Zakon o izboru zastupnika u Sabor Republike Hrvatske unijet čl. 24.: „U Zastupnički dom 12 zastupnika biraju birači koji nemaju prebivalište na području Republike Hrvatske na temelju posebnih lista.“ Formirana je zasebna XI. izborna jedinica u kojoj biračko pravo ostvaruju samo hrvatski državljani s prebivalištem izvan RH što ne uključuje Hrvate bez hrvatskoga državljanstva ni hrvatske državljanice s prebivalištem u RH koji godinama žive u inozemstvu. Nužnost priznanja prava glasa hrvatskim državljanima s prebivalištem u inozemstvu kao osnovnog demokratskog načela kojim se ispunjava primjena načela općega prava glasa za sve državljane⁵⁶, detaljno je razradio prof. Gjidara.⁵⁷ Prof. Gjidara ističe i političke konotacije ograničenja prava glasa pripadnicima dijaspore koje, iako nisu specifične samo za Hrvatsku, imaju i svojih nezanemarivih posebnosti.⁵⁸ Kada govorimo o dijaspori, razmatranje političke uvjetovanosti njezine političke zastupljenosti gotovo je neizbježno.⁵⁹

54 Čl. 14. Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o izboru zastupnika u Sabor Republike Hrvatske (NN br. 68/95).

55 Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o izboru zastupnika u Sabor Republike Hrvatske (NN br. 68/95). Biračko pravo u RH uređuju sljedeći propisi: Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina (NN 155/02, 47/10, 80/10 i 93/11), Zakon o izborima zastupnika u Hrvatski sabor (NN, broj 116/99, 109/00 – vjerodostojno tumačenje, 53/03, 69/03 – pročišćeni tekst, 167/03, 44/06 – vidi čl. 27. st. 1. Zakona o Državnom izbornom povjerenstvu Republike Hrvatske – prestaju važiti odredbe čl. 45., 46. i 47. Zakona o izborima ..., 19/07, 20/09 – vjerodostojno tumačenje, 145/10 i 24/11 – v. čl. 52. Zakona o financiranju političkih aktivnosti i izborne promidžbe – prestale važiti odredbe čl. 31., 32., 33., 35. i 36. Zakona o izborima, 93/11 – Odluka USRH i 120/11, 19/15, 66/15, 104/15, NN 98/19), Zakon o izbornim jedinicama za izbor zastupnika u Zastupnički dom Hrvatskog državnog sabora (NN 116/99), Zakon o izboru Predsjednika Republike Hrvatske (NN 22/92, 42/92, 71/97, 69/04), Zakon o pravu državljana drugih država članica Europske unije u izborima za predstavnička tijela jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave (NN 92/10), Zakon o registru birača (NN 144/12, 105/15, 98/19), Zakon o izboru članova u Europski parlament iz Republike Hrvatske (NN 92/10, 23/13, 143/13), Zakon o lokalnim izborima (NN 144/12, 121/16, 98/19, 42/20), Zakon o Gradu Zagrebu (NN 62/01, 125/08, 36/09, 119/14 i 98/19), Zakon o referendumu i drugim oblicima osobnog sudjelovanja u obavljanju državne vlasti i lokalne i područne (regionalne) samouprave (NN br. 33/96., 92/01, 48/06, 92/01, 69/07), Zakon o Državnom izbornom povjerenstvu Republike Hrvatske (NN 44/06 i 19/07), Pravilnik o obrascima potvrda koje se izdaju iz registra birača (NN 4/13 i 31/20).

56 Opće pravo glasa predmnijeva da svi državljani imaju pravo birati i biti birani, neovisno o svojim posebnim obilježjima (spolu, rasi, vjeri, naciji, društvenom podrijetlu i statusu, imovini, naobrazbi, svjetonazoru i dr.). Prema tom načelu svim državljanima neke države, bez obzira živjeli oni u njoj ili izvan nje, treba biti osigurano aktivno i pasivno pravo glasa.

57 Gjidara, Marc, (2015), Općenito o pravu glasanja i o biračkom pravu iseljništva, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 52(2).

58 Idem, str. 280. : „U dobro je shvaćenom interesu svake države da se ne odvaja od svojih državljana nastanjenih u inozemstvu, da ne isključuje tu kategoriju građana od društvenoga korpusa i nacije. Jer svaka «getoizacija» neizbježno dolazi pod sumnju diskriminacije, pogotovo u zemlji tek nedavno oslobođenoj od totalitarnog sustava, o kojoj se zna da su iseljenici bili mete, ne samo političke domaće represije, nego i specijalnih službi zaduženih za njihovo političko nadziranje u inozemstvu, pa čak i za njihovu likvidaciju.“

59 Østergaard-Nielsen, Eva, Ciornei, Irina, Laffleur, Jean-Michel, (2019), *Why do parties support emigrant voting rights?*, *European Political Science Review*, 11(3), str. 377-394; Winland, Daphne, (2020), Chapter V., *Diaspora Policies, Consular Services and Social Protection for Croatian Citizens Abroad*, u Laffleur, Jean-Michel., Vintila, Daniela, *Migration and Social Protection in Europe and Beyond (Vol. 2), Comparing Consular Services and Diaspora Policies* (1. izdanje 2020.), str. 91-105.

Republika Hrvatska, pak, na svom putu demokratizacije pravnoga poretka ima obvezu odmicanja od snažne političke prejudiciranosti uključivanja svojih građana u inozemstvu u politički život RH te joj je obveza zajamčiti im to temeljno demokratsko pravo kao i razmjerni stupanj političke participacije i zastupljenosti u predstavničkim tijelima. Isto proizlazi i iz Rezolucije 1591 (2007) Parlamentarne skupštine Vijeća Europe: „Both on its national territory and abroad, the national community nevertheless retains fundamental democratic rights in respect of its country, like the right to vote.”⁶⁰

Ustavom RH⁶¹ zajamčeno je opće i jednako pravo glasa svim punoljetnim državljanima RH s prebivalištem i bez prebivališta u RH⁶². Također, pravo glasa na lokalnim izborima te na izborima za Europski parlament⁶³ ostvaruju i stranci s državljanstvom države članice EU-a koji imaju prebivalište u RH⁶⁴ što proizlazi iz prava na slobodu kretanja, ali i iz obveza osnaživanja aktivnoga građanstva kao jednoga od temeljnih ciljeva politika EU-a.⁶⁵

Broj zastupnika koje za Hrvatski sabor biraju hrvatski državljani s prebivalištem u RH 2010. je konstitucionaliziran (čl. 45. st. 2. Ustava RH) i fiksiran na tri zastupnika, što predstavlja 2 % ukupnoga broja zastupnika, iako su ovi birači u vrijeme ustavnih izmjena predstavljali 10 % bračkoga tijela.⁶⁶ Pravo glasa zajamčeno Ustavom RH među Hrvatima izvan RH imaju isključivo hrvatski državljani. Potrebno je, među hrvatskim državljanima izvan RH, razlikovati hrvatske državljane:

- a) s prebivalištem u RH koji na parlamentarnim izborima glasuju isključivo za liste izbornih jedinica u kojima imaju prebivalište
- b) s prebivalištem izvan RH koji na parlamentarnim izborima glasuju za XI. Izbornu jedinicu (tj. inozemstvo)
- c) pripadnike nacionalne manjine s prebivalištem izvan RH koji na parlamentarnim izborima mogu glasovati ili za XI. ili za XII. (listu nacionalnih manjina) Izbornu jedinicu⁶⁷.

Na temelju Ustava RH hrvatski državljani s prebivalištem u inozemstvu mogu glasovati na „izborima za Hrvatski sabor, Predsjednika Republike Hrvatske i Europski parlament te u po-

60 Rezolucija 1591 (2007) Parlamentarne skupštine Vijeća Europe, t.2.

61 Ustav RH, čl. 45. st. 1.

62 Ustav RH, čl. 145. st. 2.

63 Povelja EU o temeljnim pravima (2016/C, 202/02), čl. 39.: „Pravo glasovati i biti biran na izborima za Europski parlament 1. Svaki građanin Unije ima pravo glasovati i biti biran na izborima za Europski parlament u državi članici u kojoj ima boravište, pod istim uvjetima kao i državljani te države.“ ; Zakon o izboru članova u Europski parlament iz Republike Hrvatske (NN br. 92/2010, 23/2013, 143/2013), čl. 4. st.2.: „Pod istim uvjetima koji vrijede za hrvatske državljane, članove u Europski parlament mogu birati državljani druge države članice Europske unije koji imaju prebivalište ili privremeni boravak u Republici Hrvatskoj prema Zakonu o strancima (u daljnjem tekstu: državljani druge države članice Europske unije), ako nadležnom tijelu koji vodi popis birača podnesu zahtjev za upis u popis birača najkasnije 30 dana prije dana izbora. Uz zahtjev za upis u popis birača državljani druge države članice Europske unije dužni su predložiti od javnog bilježnika ovjerenu izjavu u kojoj je navedeno njihovo državljanstvo, adresa njihova prebivališta u Republici Hrvatskoj, gdje je to primjenljivo i mjesto ili izbornu jedinicu u matičnoj državi članici na kojem biračkom popisu je njegovo ime posljednje stavljeno, izjavu da će ostvariti pravo glasa samo u Republici Hrvatskoj i izjavu da nije lišen prava glasanja u državi članici Europske unije čiji je državljanin.“

64 Zakon o pravu državljanina drugih država članica Europske unije u izborima za predstavnička tijela jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave (NN 92/10).

65 Abs, Herman J. (2021), *Options for developing European strategies on citizenship education*, European Educational Research Journal, 55(2), str. 1–19.

66 Podolnjak, Robert, *Suvremeni hrvatski izborni inženjering kao sofisticirani oblik izborne manipulacije*, op.cit, str. 172.

67 Čl. 76. Zakona o izborima zastupnika u Hrvatski Sabor (NN 116/99, 109/00, 53/03, 69/03, 167/03, 44/06, 19/07, 20/09, 145/10, 24/11, 93/11, 120/11, 19/15, 104/15, 98/19).

stupku odlučivanja na državnom referendumu⁶⁸ i imaju pravo na izborima za Hrvatski Sabor izabrati tri zastupnika (čl. 45. Ustava RH). Hrvatski državljani s prebivalištem izvan RH ne mogu glasovati na lokalnim izborima, a na parlamentarnim izborima glasuju isključivo za XI. izbornu jedinicu.

Hrvatski državljani koji žive u inozemstvu, a i dalje imaju prebivalište⁶⁹ u Republici Hrvatskoj ne mogu glasovati za XI. izbornu jedinicu bez obzira na trajnost njihova boravka u inozemstvu. Po sadašnjem Zakonu o izbornim jedinicama (NN, br. 116/99)⁷⁰ za XI. Izbornu jedinicu mogu glasovati samo državljani koji nemaju prebivalište u RH što proizlazi iz čl. 45. Ustava RH. Glasovanje u posebnim izbornim jedinicama povezano je s prebivalištem birača⁷¹ dok je zakonom XII. izborna jedinica definirana kao jedinica koju „čini cjelokupno područje Republike Hrvatske“⁷², ali za nju mogu glasovati i oni hrvatski državljani čije je prebivalište izvan RH.

Zbog ispunjenja kriterija jednakoga prava glasa svih hrvatskih državljana, bilo bi potrebno revidirati ove ustavne odredbe te dopustiti hrvatskim državljanima koji imaju trajniji boravak u inozemstvu, ali i dalje prijavljeno prebivalište u RH, birati hoće li glasovati za izbornu jedinicu svoga prebivališta ili pak za XI. izbornu jedinicu. Bez obzira na neobvezujući mandat u zastupničkom domu (čl. 75. Ustava RH), smatramo da bi glasovanje za XI. izbornu jedinicu pridonijelo snažnijem osjećaju društveno-političke participacije Hrvata izvan RH. Ako je za pripadnike nacionalne manjine ratio izbora između XI. i XII. Izborne jedinice temeljen na kriterijima koji su bliži osobnom statusu birača (državljanstvo, prebivalište, nacionalnost) ili pak trajniji boravak za državljane članice EU-a koji ostvaruju mogućnost glasovanja na lokalnim izborima u drugoj državi, onda je i s te osnove ispravnije vezati glasovanje državljana RH koji dulje žive u inozemstvu, dakle i onih koji i dalje imaju prebivalište u RH, uz XI. izbornu jedinicu ili im barem dati mogućnost izbora.

Druga je mogućnost, ako se ne pristupi ustavnim izmjenama, uvođenje obveznoga registra hrvatskih državljana izvan RH⁷³ te obveze upisa u taj registar svih državljana koji borave izvan RH dulje od godine dana (uz isključenje studenata s kraćim boravkom, sezonskih radnika, diplomatskoga i vojnoga osoblja i sl.) čime bi ostali bez prebivališta u RH, ali s jamstvima zaštite određenih prava vezanih uz prebivalište te bi, između ostaloga, ostvarivali pravo glasa za XI. izbornu jedinicu. Ovaj registar omogućio bi i sastavljanje potpunijega i točnijega Registra birača hrvatskih državljana u inozemstvu te olakšao provedbu i nadzor nad ostvarivanjem prava na informiranost i omogućio uvođenje dopisnoga ili elektronskoga glasovanja.

68 Ustav RH čl. 45. st. 3.

69 U skladu s čl. 3. *Zakona o prebivalištu* (NN 144/12, 158/13, 114/22).

70 *Zakon o izbornim jedinicama*, čl 12.: „XI. izborna jedinica: Zasebna izborna jedinica za izbor zastupnika u Zastupnički dom Hrvatskoga državnog sabora koje biraju hrvatski državljani koji nemaju prebivalište u Republici Hrvatskoj.“; čl 13.: „XII. izborna jedinica: Pripadnici autohtonih nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj, biraju svoje zastupnike u Zastupnički dom Hrvatskoga državnog sabora u jednoj izbornoj jedinici koju čini cjelokupno područje Republike Hrvatske.”

71 Kasapović, Mirjana, *Tko i kako predstavlja „dijasporu”*, op. cit., str. 18.

72 *Zakon o izbornim jedinicama* čl 13.: „XII. izborna jedinica: Pripadnici autohtonih nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj, biraju svoje zastupnike u Zastupnički dom Hrvatskoga državnog sabora u jednoj izbornoj jedinici koju čini cjelokupno područje Republike Hrvatske.”

73 Tako se, primjerice, u Italiji svi državljani koji žive u inozemstvu dulje od 12 mjeseci moraju registrirati u poseban registar državljana s prebivalištem u inozemstvu (AIRE) vidi više u Battiston, Simone, Mascitelli, Bruno, (2008), *The challenges to democracy and citizenship surrounding the vote to Italians overseas*, *Modern Italy*, 13:3, str. 268.

Glasovanje u inozemstvu predmnijeva prethodnu registraciju⁷⁴ hrvatskih državljana s prebivalištem u inozemstvu ili aktivnu registraciju⁷⁵ hrvatskih državljana u inozemstvu koji imaju prebivalište u RH što predstavlja znatne administrativne prepreke zbog kojih je i izlaznost na izbore mala te je riječ o uvjetovanoj činjenici koja se ne može pripisati slobodnoj volji nositelja biračkoga prava.⁷⁶ Iako je 2015. Zakon o registru birača u čl. 30. st. 2. predvidio mogućnost glasovanja bez aktivne registracije hrvatskim državljanima kojima je izdana osobna iskaznica s podatkom prebivališta u inozemstvu, ističemo da je ostvarivanje ovoga prava otežano činjenicom da takvu osobnu iskaznicu nije moguće ishoditi putem konzularnoga predstavništva, već isključivo u jednoj od policijskih uprava ili postaja u RH (Zakon o osobnoj iskaznici čl. 8 st. 5.) te da je prethodno potrebno ishoditi i službenu potvrdu o prebivalištu u inozemstvu kao i njezin ovjereni prijevod na hrvatski jezik.

Pasivno pravo glasa za XI. izbornu jedinicu imaju pak svi hrvatski državljani bez obzira na njihovo prebivalište, odnosno bez obzira na njihovu povezanost s dijasporom i njezinom složenom i raznovrsnom problematikom. Imati političke predstavnike koji nisu izravnije povezani s konkretnom problematikom dovodi u pitanje i ostvarivanje prava političke zastupljenosti, a koje je za hrvatske državljane s prebivalištem izvan RH zajamčeno Ustavom. Italija pasivno pravo glasa u izbornoj jedinici inozemstvo priznaje samo talijanskim državljanima s prebivalištem u izbornom okrugu u kojemu se kandidiraju.⁷⁷ Time se ističe njihova povezanost s biračkim tijelom i područjima njihova interesa. Iz istih razloga bi bilo dobro i pasivno pravo glasa za XI. izbornu jedinicu predvidjeti samo za one kandidate koji imaju ili su imali prebivalište ili boravište u inozemstvu u trajanju od barem nekoliko godina bez obzira na nevezanost mandata.

3.2. Provedba biračkoga prava

Jedna od bitnih komponenti biračkoga prava jest i njegova praktična provedba, što ne uključuje puko pristupanje pasivnom ili aktivnom pravu glasa, već obuhvaća cijelu normativnu i organizacijsku strukturu i logistiku putem koje se to pravo ostvaruje. Normativna organizacija provedbe biračkoga prava uključuje i pravila kojima se uređuje evidencija birača, organizacija samih izbora te sporazume s državama u kojima se provode izbori u inozemstvu koji mogu uključivati osim organizacijskih i suštinske odredbe o jamčenju nediskriminacije zbog sudjelovanja na izborima, ostvarivanja prava na jednakost i tajnost glasovanja i sl. Organizacijska struktura provedbe izbora uključuje predviđanje dovoljnoga i razmjernoga broja biračkih mjesta, izbornih povjerenstava i sl., ali i organizaciju promidžbe, pravovremenoga i javno, šire dostupnoga, informiranja građana o načinu provedbe biračkoga prava.

Vezano uz glasovanje Hrvata u inozemstvu izdvajaju se organizacijske (neravnomjerno raspoređena biračka mjesta, dostupnost informacija) i administrativne (aktivna i prethodna registracija, ishođenje osobne iskaznice samo u RH) prepreke koje ne ovise o nositeljima biračkoga prava, a kojima se itekako može utjecati na njegovo ostvarivanje.⁷⁸

74 Čl. 34-39. *Zakona o registru birača*

75 Čl. 28-33. *Idem.*

76 Laffleur, Jean-Michel, (2015), *The Enfranchisement of Citizens Abroad: Variations and Explanations*, *Democratization*, 22, 5, str. 840–860.

77 Zakon br. 459/2001, čl. 8, st. 1. b) - Legge 27 dicembre 2001, n. 459 “Norme per l’ esercizio del diritto di voto dei cittadini italiani residenti all’ estero “

78 Vidi više u Podolnjak, Robert, *Suvremeni hrvatski izborni inženjering kao sofisticirani oblik izborne manipulacije*, op. cit.

Da bi glasovali u inozemstvu, hrvatski državljani moraju se, kako je već spomenuto, aktivno⁷⁹ ili prethodno registrirati⁸⁰ i to deset dana prije održavanja izbora što je vrlo otegotna okolnost, često zbog udaljenosti mjesta stanovanja te nedostupnosti informacija. Obveza aktivne registracije ili preregistracije znatna je prepreka ostvarivanju biračkoga prava, a uz to nije predviđeno ni pravo na naknadu troškova dolaska u udaljena diplomatska predstavništva gdje se provodi prethodna registracija i glasovanje.⁸¹ Ne treba zaboraviti i na mogućnost podnošenja zahtjeva na dan izbora te ishoda potvrde u skladu s odredbom čl. 57. Zakona o registru birača⁸² o čemu birači trebaju biti pravovremeno informirani. Diplomatska predstavništva dužna su javno objavljivati način, mjesto i vrijeme provedbe postupka registracije birača.⁸³ No s obzirom na to da RH nema potpuni i uredni registar hrvatskih državljana u inozemstvu, ne postoji ni cjelovita službena evidencija o broju i adresi prisutnih državljana na teritoriju druge države, što s jedne strane otežava komunikaciju diplomatskih predstavništava, ali i onemogućava kontrolu i nadzor provedbe ove zakonske obveze. Aktivno građanstvo, prema svim demokratskim standardima, uključuje pravo na informaciju koju ponajprije jamče tijela javne vlasti. Stoga je uvođenje obveznoga registra nužno žele li se ispuniti obveze koje proizlaze iz načela demokratske participacije građana u ostvarivanju građanskih i političkih prava. Putem registra lakše bi se evidentiralo biračko tijelo, njegov sastav i brojnost te bi se stvorila i čvršća sinergija između diplomatskih predstavništava i hrvatskih državljana koja bi i jednoj i drugoj strani osigurala osnovu za učinkovito ostvarivanje međusobnih prava i obveza. Knjiga državljana koji nemaju prebivalište u RH koju vodi Odsjek za poslove središnjih evidencija, Područni odsjek Novi Zagreb nije cjelovita i dostatno ažurirana evidencija koja bi bila pogodna i svrhovita za ostvarivanje navedenih ciljeva, a Registar koji vodi Središnji državni ured za odnose s Hrvatima izvan RH dobrovoljan je, obuhvaća i Hrvate bez državljanstva i ne služi kao dostatna osnova za obuhvatniju interakciju s hrvatskim državljanima u inozemstvu. Obveza pružanja pravovremenih informacija još je važnija kada izborni sustav ne predviđa mogućnost dopisnoga ili elektronskoga glasovanja koje je također nemoguće organizirati bez registra državljana u inozemstvu.

Biračko pravo Hrvata izvan RH narušeno je i činjenicom da postoji samo jedna izborna jedinica. Na ovu se problematiku ukazuje godinama te su različiti autori predlagali podjele na nekoliko jednomandatnih jedinica.⁸⁴ U slučaju da se ne provedu ustavne izmjene, jasno je da je moguće organizirati samo tri jednomandatne jedinice ili jednu s tri podjedinica ili okruga. Podjela bi iziskivala i „zamjenu listovnog natjecanja pojedinačnim, odnosno razmjernog sustava izborima relativnom većinom.“⁸⁵

Svi navedeni otegotni faktori doveli su do drastičnoga pada broja aktivnih birača, tj. onih koji sudjeluju na izborima u inozemstvu što ukazuje na plansko isključivanje hrvatske dijaspor⁸⁶ iz političke participacije izgradnje hrvatskoga pravnoga poretka i društveno-političkoga života, a što

79 Zakon o registru birača čl. 28.

80 Ibid čl. 3. st. 5.

81 Ibid čl. 30.: „Zahtjev za aktivnu registraciju ne podnose birači kojima je izdana osobna iskaznica s podatkom o prebivalištu izvan Republike Hrvatske, osim ako žele glasovati na području drugog diplomatsko-konzularnog predstavništva, odnosno u Republici Hrvatskoj.“

82 Usp. raniji čl. 31. Zakona o popisima birača i Rješenje Ustavnog suda *U-VII-202/1992 / U-VII-208/1992*

83 Zakon o registru birača, čl. 29. st. 1.

84 Podolnjak, Robert, *Suvremeni hrvatski izborni inženjering kao sofisticirani oblik izborne manipulacije*, op.cit, str.172; Kasapović, Mirjana, „Tko i kako predstavlja „dijasporu““, op. cit., str. 19; Žugaj, Matteo i Šterc, Stjepan, (2016), „Hrvatske izborne jedinice — postojeći nesklad i buduće promjene“, *Pilar*, vol. XI, br. 22 (2), str. 9-33

85 Kasapović, Mirjana. „Tko i kako predstavlja „dijasporu“, op.cit., str. 19.

86 Idem.

je provedeno upravo dobro osmišljenim izbornim inženjeringom⁸⁷ koji obuhvaća limitiranje broja biranih zastupnika, predviđanje samo jedne izborne jedinice, sustav aktivne i prethodne registracije, organizaciju izbora, osobito neravnomjeran raspored biračkih mjesta, metodu izračuna triju biranih zastupnika, informiranost i dr. Potvrđuju to i podatci službenih izvješća Državnoga izbornoga povjerenstva iz kojih proizlazi da je na izborima za Hrvatski sabor 2020. godine u XI. Izornoj jedinici glasovalo svega 28.890 birača na ukupno 107 biračkih mjesta, od čega je 41 biračko mjesto bilo u BIH.⁸⁸ Kronološki se do posljednjih parlamentarnih izbora zadržava ovaj trend pada izlaznosti. Najveća participacija glasača iz BIH, osim brojem hrvatskih državljana, uvjetovana je i velikim brojem biračkih mjesta jer se gotovo polovina ukupnoga broja biračkih mjesta u XI. izornoj jedinici organizira u BIH, a ondje je koncentriran i najveći dio predizborne promidžbe.

U svrhu ostvarenja općega i jednakoga prava glasa svih hrvatskih državljana potrebno je:

1. provesti razmjerniju i pravedniju raspodjelu izbornih jedinica. To za izbornu jedinicu Inozemstvo bez ustavnih izmjena predmnijeva njezinu podjelu na barem 3 jednomandatne izborne jedinice ili podjelu postojeće izborne jedinice na 3 izborna okruga;
2. ako se pristupi ustavnim izmjenama potrebno je povećati broj zastupnika iseljenika razmjerno brojnosti biračkoga tijela koju je potrebno ispravno utvrditi;
3. vezati i pasivno pravo glasa uz tješnju vezu s biračkim tijelom (uvjet prebivališta ili trajnijega boravka u inozemstvu);
4. provesti organizacijsku reformu izbora – to se može provesti na način da se poveća ili ravnomjernije rasporedi broj glasačkih mjesta ili da se refundiraju troškovi prijevoza do udaljenih biračkih mjesta, ali bi najbolje bilo uvesti dopisno ili pak elektroničko glasovanje;
5. smanjiti administrativne poteškoće oko registracije birača i uredno voditi popise birača. Ovo bi značilo uvesti sustav obveznoga vođenja registra svih hrvatskih državljana koji žive izvan RH čime bi se uredio i popis birača.

4. Zaključna razmatranja

Ustavom RH 1990. godine Hrvati izvan RH i pravno su, na konceptualnoj razini, integrirani u pravni sustav Republike Hrvatske te prepoznati kao dio jednoga nedjeljivoga naroda. Ta pravna veza dalje se godinama gradila provedbenim politikama nadležnih tijela što je zbog širine, brojnosti i heterogenosti problematika i adresata izazvalo potrebu za sistematski uređenijim sustavom. Zbog toga su, punih dvadeset godina nakon osamostaljenja, 2011. godine donijeti Strategija, a potom i Zakon o odnosima RH s Hrvatima izvan RH. Zakonom je postavljen institucionalni provedbeni i koordinacijski okvir no izuzev toga njime se samo programatski definiraju ciljevi uređenja odnosa s Hrvatima izvan RH što ostavlja prekomjerni prostor proizvoljnosti sadržajnoga definiranja i odabira politika i progra-

87 Podolnjak, Robert, *Suvremeni hrvatski izborni inženjering kao sofisticirani oblik izborne manipulacije*, op.cit, str. 155-187.

88 Na parlamentarnim izborima 1995. u novoj jedinici Inozemstvo koja je birala 12 zastupnika glasovalo je 109.389 od 398.839 birača. Prema izmijenjenom izbornom zakonu 1999. godine broj zastupnika koji predstavlja hrvatsku dijasporu u Hrvatskom saboru bio je određen nefiksnom kvotom te je na parlamentarnim izborima 2000. godine od ukupno 360.110 birača upisanih u popis birača, glasovalo 126.841 birača, a izabrano je 6 zastupnika. Na parlamentarnim izborima 2003. od ukupno 396.617 birača, glasovalo je 70.527 birača, a 2007. od ukupno 404.950 birača, glasovalo je 90.402 birača te je izabrano 5 zastupnika. Nakon ustavnih izmjena 2010. po reaktivnoj sinergiji dolazi do drastičnog pada izlaznosti na izbore, tako je na parlamentarnim izborima 2011. od ukupno 411.758 birača, glasovalo samo 21.100 birača, te je izabrano 3 zastupnika (fiksna kvota) pretežito glasovima birača iz BIH. Službeni podatci dostupni su na mrežnim stranicama Državnog izbornog povjerenstva www.izbori.hr

ma te nemogućnost učinkovitoga nadzora njihove provedbe. Učinkovite politike pravnoga odnosa s Hrvatima izvan RH zahtijevaju njihovu stvarnu participaciju u konstituiranju zakonodavnoga okvira, jasno definiranje ciljeva i programa, prava i obveza, a u provedbenom dijelu koordinaciju između različitih tijela i razina vlasti kako središnje državne vlasti tako i lokalnih zajednica. Zakon o odnosima s Hrvatima izvan RH ne postavlja takve čvrste temelje, već je zapravo samo definirao i sabrao do njegova donošenja dijelom provedene, a u većem dijelu samo načelno proklamirane politike. Iz toga razloga se iz njegova sadržaja najviše iščitava opća sistematika koja teži striktnijoj kategorizaciji provedbenih politika, a time i dijelova hrvatskoga naroda noseći sobom rizik stvarne podjele, a ne zajedništva pa ni onoga kulturnoga koje predstavlja programatsku okosnicu ovoga Zakona. Smatramo da je zakonodavnim okvirom trebalo fokus staviti na šire shvaćenu kategoriju Hrvata izvan RH te je razvrstati isključivo pod vidom ciljanih skupina koje služe lakšem definiranju područja djelovanja, ciljeva i lakšoj provedbi. S druge strane, trebalo je zakonom definirati kategoriju povratnika i useljenika kao zakonsku kategoriju što bi jasno odredilo političku volju da se učinkovito potiče povratak i useljavanje hrvatskoga iseljeničtva, a, ako ništa drugo, barem pruži stvarna „dobrodošlica“ onima koji se odluče vratiti. Hrvati izvan RH nisu filijale za provedbu kulturno-umjetničkih programa, već predstavljaju ustavnopravnu obvezu hrvatskih institucija za definiranje i provedbu učinkovitih proaktivnih i inkluzivnih politika. Zaštita čija se provedba temelji na programima pretežito kulturne suradnje financiranim sredstvima hrvatskoga državnoga proračuna snosi rizik stvaranja bazena financijski ovisnih zajednica (udruga, društava i sl.) te se svodi na suradnju s užim ili izabranim krugom pripadnika Hrvata izvan RH, a ne na učinkovitu suradnju s Hrvatima izvan RH te od njih biranih predstavnika. Kod zajednica s posebnim statusom ovakav pristup zaštite temeljen gotovo isključivo na programiranoj financijskoj pomoći potencijalno pasivizira upravo te zajednice u odnosima s državom u kojoj ostvaruju zaštićeni status, a cilj bi trebao biti upravo suprotan, tj. doprinijeti stvaranju jakih, proaktivnih, osnaženih zajednica sposobnih ishoditi učinkovito ostvarivanje i provedbu svojih zaštićenih i posebnim statusom zajamčenih prava. Zbog takvoga pristupa dolazi do disperzija snaga i sredstava te aktivnosti koje su same po sebi korisne, ali krivo usmjerene, ostaju bez željenih učinaka. Također, takva samo načelna proklamiranost ciljeva omogućava i lakše političko manevriranje jer nema jasno definiranih obveza. Zbog toga se pristup zaštite mora stubokom mijenjati. Potrebno je učvrstiti i ostvariti tješnje veze sa što većim brojem Hrvata izvan RH i napokon uspostaviti stvarnu korespondenciju te uključivati u programe suradnje što veći broj pripadnika pojedinih zajednica, olakšati i ubrzati postupak i stjecanje državljanstva, omogućiti učinkovitu zaštitu prava definiranjem provedbenih politika temeljenih na konkretnim obvezama, kao i jamčiti stvarnu dostupnost informacija te pravne i savjetodavne pomoći. Glede biračkoga prava na parlamentarnim izborima aktivno pravo glasa u XI. izbornoj jedinici ne pripada svim Hrvatima izvan RH, već samo onim Hrvatima i pripadnicima hrvatskih državljana svih ostalih nacionalnosti koji kumulativno: a) imaju hrvatsko državljanstvo i b) nemaju prebivalište u RH. To znači da veliki dio dijaspore ne ostvaruje pravo glasa, a nova dijaspora većim dijelom uključuje hrvatske državljanke koji su zadržali prebivalište u RH iz različitih praktičnih razloga, ne može glasovati za XI. izbornu jedinicu, već samo za izbornu jedinicu svoga prebivališta što zahtijeva i postupak pretходne registracije. Demokratska načela inkluzije koja zahtijevaju stvarnu korespondenciju i promicanje koncepta aktivnog građanstva vode se shvaćanjem državljanstva ne kao apsolutnoga, statičnoga i nepromjenjivoga, već dinamičnoga pojma koji je usmjeren izgradnji što većega stupnja društvene inkluzije, odnosno tješnjega odnosa pravne, političke i društvene veze s državom. Tako shvaćen predmnijeva informiranost, pravo na slobodu savjesti i izražavanja misli te na aktivnu participaciju koja ne ovisi samo o nositelju biračkoga prava već se razvija u sinergiji i interakciji s javnom vlasti. Zaboravlja se da je jedno od suštinskih načela demokracije da oni koji podliježu određenim zakonima moraju i

sudjelovati, izravno ili neizravno, u određivanju njihova sadržaja.⁸⁹ Državljeni koji se trajnije nalaze u inozemstvu više će biti zainteresirani za pitanja vezana uz boravak ili povratak u RH, za pitanja socijalne i zdravstvene zaštite, za pitanja oporezivanja dohodaka i mirovina, prijenosa pokretne imovine u RH i druga brojna pitanja, a u rješavanju kojih bi trebali biti zastupljeni u predstavničkim tijelima RH. Veći stupanj ispunjenja načela aktivnoga građanstva može se postići samo stvarno učinkovitim propisima, politikama i mjerama koje prepoznaju i usklađuju se s konkretnim potrebama i interesima građana. Dok prava ostaju na razini načelne proklamiranosti, kako se to čini i Zakonom o odnosima RH s Hrvatima izvan RH te propisima kojima se uređuje biračko pravo, građani neće u pravilu biti zainteresirani ni za sudjelovanje na izborima ni za interakciju s institucijama, izvan one nužne, u izgradnji tješnjega odnosa. To se u praksi i pokazuje sve manjom izlaznošću na izbore hrvatskih državljana izvan RH, kako onih s prebivalištem tako i onih bez prebivališta u RH⁹⁰, kao i sve većim jazom u odnosima s institucijama. Stoga možemo potvrditi da je uključenost Hrvata izvan RH u društveno-politički život RH još uvijek daleka zbilja, a nadamo se da ona neće implicirati samo veze s programiranom distancom jer se demografskoj revitalizaciji ne može doprinijeti samo osvješćivanjem nedjeljivosti naroda koja upućuje na sagledavanje kvantitativne demografske revitalizacije „kroz širu prizmu“⁹¹ kako to zahtijeva novi Nacionalni plan. Naime, sve dok se pitanja odnosa RH s dijasporom rješavaju samo koncentracijom na jedan dio naroda koji se time pasivizira i čini financijski ovisnim, a time i podložnim kontroli te se udaljuje od koncepta nedjeljivosti i zajedništva, a drugi dio drži na pristojnoj distanci za koju je zajedništvo isključivo kulturna suradnja, možemo slobodno zaključiti da se uistinu na demografsku revitalizaciju može računati samo kroz tu širu prizmu koja nas tješi činjenicom da nas zajedno s Hrvatima diljem svijeta ima oko 8 milijuna, ali nas to neće spasiti od demografskoga sloma. Bez stvarne uključenosti Hrvata izvan RH u društveno-politički život RH njihova participacija u zakonodavnom okviru moguća je samo u implementacijskoj fazi u kojoj su oni puki pasivni adresati s adresom u svakom smislu izvan RH, a ne proaktivni subjekti kako to zahtijevaju demokratska načela inkluzivnosti na kojima se trebaju temeljiti politike prema dijaspori.

LITERATURA I IZVORI PODATAKA

- Abizadeh, Arash, (2008), *Democratic Theory and Border Coercion*. Political Theory, 36, 1.
- Abs, Herman J. (2021) Options for developing European strategies on citizenship education., European Educational Research Journal, 55, 2.
- Arrighi Jean-Thomas, Lafleur Jean-Michel, (2019), *Where and why can expatriates vote in regional elections? A comparative analysis of regional electoral practices*, Europe and North America, Journal of Ethnic and Migration Studies, 45, 4.

89 Piccoli, Lorenzo, (2021), *Multilevel strategies of political inclusion: The contestation of voting rights for foreign residents by regional assemblies in Europe*, Regional & Federal Studies, str. 1.

90 Podatci o izlaznosti na dosada provedenim izborima dostupni su na stranicama Državnog izbornog povjerenstva <https://www.izbori.hr/site/>

91 U opisu usklađenosti Nacionalnog plana razvoja odnosa Republike Hrvatske s Hrvatima izvan republike hrvatske do 2027. godine s Nacionalnom razvojnom strategijom Republike Hrvatske do 2030. godine (NN, br. 13/21) navodi se: „Osvješćivanjem nedjeljivosti hrvatskog naroda cilja se na veze, povezanost HIRH-a (te u slučaju hrvatskog iseljeničtva/dijaspore – povratak/useljavanje) koji kvalitativno i kvantitativno čine značajni dio hrvatskoga nacionalnog korpusa. Time se kroz širu prizmu izravno pridonosi demografskoj revitalizaciji RH.“ Str. 28. dostupno na Nacionalni plan razvoja odnosa RH s HIRH do 2027. godine_19.7.2022.pdf (gov.hr) pristup na dan 25. 2. 2023.

- Basch, Linda Green Schiller, Nina Glick Szanton Blanc, Cristina (1994) *Theoretical Premises: Chapter Two, Nations Unbound, Postcolonial Predicaments and Deterritorialized Nation-States*, Routledge, London.
- Battiston Simone, Mascitelli Bruno, (2008), *The challenges to democracy and citizenship surrounding the vote to Italians overseas*, *Modern Italy*, 13, 3.
- Bauböck, Rainer (2003), *Towards a Political Theory of Migrant Transnationalism*, *International Migration Review* 37, 3.
- Bauböck Rainer, (2005), *Expansive Citizenship: Voting beyond Territory and Membership*, *Political Science and Politics*, 38, 4.
- Bauböck, Rainer, (2018), *L'inclusione democratica. Una visione pluralista della cittadinanza*, *Biblioteca della libertà*, LII, 220.
- Božić, Saša, (2001), *Uloga dijaspore u procesu transnacionalizacije*, *Revija za sociologiju*, 32, 3-4.
- Gevorkyan, Aleksandr V. (2022), *Diaspora and Economic Development: A Systemic View*, *Eur J Dev Res*, 34.
- Gjidara, Marc, (2015), *Općenito o pravu glasanja i o biračkom pravu iseljeništva*, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 52, 2.
- Hayden, Robert, M., (1992), *Constitutional nationalism in the formerly Yugoslav Republics*, *Slavic Review*, 51.
- Hrčić, Ivan, Marinović Golubić, Marica, (2019), *Od kronologije prema teorijskim konceptima – iseljenička problematika u hrvatskoj historiografiji na uzorku radova objavljenih u Časopisu za suvremenu povijest*, *Časopis za suvremenu povijest*, 51, 2.
- Itzigsohn, José (2000), *Immigration and the Boundaries of Citizenship: The Institutions of Immigrants*, *Political Transnationalism, International Migration Review* 36, 4.
- Ivanda, Krešimir, (2017), *Demografija Hrvatske: stanje, zablude i perspektive*, *Političke analize*, 8, 31.
- Jović, Dejan, (2011), *Popis stanovništva: bitka za etnički status u postjugoslavenskim državama*, *Političke analize*, 2, 5.
- Jurić, Tado, (2018), *Iseljavanje Hrvata u Njemačku. Gubimo li Hrvatsku?*, Školska knjiga, Zagreb.
- Kasapović, Mirjana, (2010), *Hrvati, hrvatski državljani i dijaspora*, *Političke analize*, 1, 2
- Kasapović, Mirjana, (2010), *Tko i kako predstavlja "dijasporu"*, *Političke analize*, 1, 3.
- Koska, Viktor (2012), *Framing the citizenship regime within the complex triadic nexuses: the case study of Croatia*, *Citizenship Studies*, 16, 3-4.
- Koska, Viktor, i Matan, Ana, (2017), *Croatian Citizenship Regime and Traumatized Categories of Croatian Citizens: Serb Minority and Croatian Defenders of the Homeland War*, *Politička misao*, 54, 1-2.
- Kovács Eszter, (2017), *Post-Socialist diaspora policies: Is there a Central-European diaspora policy path?*, *Hungarian Journal of Minority Studies*, 8.
- Lafleur, Jean-Michel, (2015), *The Enfranchisement of Citizens Abroad: Variations and Explanations*, *Democratization*, 22, 5.
- Lafleur, Jean-Michel, Vintila Daniela, (2020), *Migration and Social Protection in Europe and Beyond (Volume 2): Comparing Consular Services and Diaspora Policies*, Cham: Springer

- López-Guerra, Claudio (2005), *Should Expatriates Vote?*, *Journal of Political Philosophy* 13, 2.
- Obućina, Vedran (2010), *Hrvatski transsuvereni nacionalizam u BIH*, *Političke analize*, 1, 4.
- Østergaard-Nielsen, Eva, Ciornei, Irina, Lafleur, Jean-Michel, (2019), *Why do parties support emigrant voting rights?*, *European Political Science Review*, 11. 3.
- Winland, Daphne, (2020), Chapter V., *Diaspora Policies, Consular Services and Social Protection for Croatian Citizens Abroad*, u Lafleur, Jean-Michel., Vintila, Daniela, *Migration and Social Protection in Europe and Beyond (Vol. 2), Comparing Consular Services and Diaspora Policies* (1. izdanje 2020.)
- Piccoli, Lorenzo, (2021), *Multilevel strategies of political inclusion: The contestation of voting rights for foreign residents by regional assemblies*, *Europe, Regional & Federal Studies*.
- Podolnjak, Robert, (2013), *Suvremeni hrvatski izborni inženjering kao sofisticirani oblik izborne manipulacije*, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 63, 1.
- Ragazzi, Francesco, Štikš, Igor, (2009), *Croatian citizenship: from ethnic engineering to inclusiveness*, u Bauböck, Reiner, B. Perchinig and W. Sievers (eds): *Citizenship policies in the New Europe*. 2nd ed. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Ragazzi, Francesco, (2009), *The Croatian 'diaspora politics' of the 1990s: nationalism unbound?*, u U. Brunnbauer (ed): *Transnational societies, transterritorial politics, migrations in the (post) Yugoslav area, 19th–21st centuries*. Munich: Oldenbourg Verlag.
- Ragazzi, Francesco, (2009), *The invention of the Croatian diaspora: unpacking the politics of "diaspora" during the war in Yugoslavia*. *Global Migration and Transnational Politics, Working Paper no. 10*. George Mason University, 1-10.
- Ragazzi, Francesco, Štikš, Igor and Koska, Viktor (2013), *Country Report: Croatia. EUDO Citizenship Observatory*. Robert Schuman Centre for Advanced Studies. European University Institute.
- Ragazzi, Francesco, (2017), *Governing Diasporas in International Relations: The Transnational Politics of Croatia and Former Yugoslavia*, London & New York, NY, Routledge.
- Ravlić, Slaven, (2017), *Nacionalne manjine i dvojno državljanstvo*, *Forum za sigurnosne studije*, 1, 1.
- Riccio, Bruno, Brambilla, Chiara, (2010), *Transnational Migration, Cosmopolitanism and Dis-located Borders*, Guaraldi, Rimini.
- Staničić, Frane, (2012), *Važnije promjene u hrvatskom državljanstvu nakon novele Zakona o hrvatskom državljanstvu 2011. godine*, *Zbornik Pravnog fakulteta. Sveučilišta u Rijeci*, 33, 2.
- Štikš, Igor, (2010), *The citizenship conundrum in post-communist Europe: The instructive case of Croatia*, *Europe-Asia Studies*, 62.10.
- Štikš, Igor, (2016), *Državljanin, građanin, stranac, neprijatelj*, Zprešić: Fraktura.
- Zilli Silvano, (2012), *Strumenti di tutela della comunità nazionale italiana autoctona in Croazia e Slovenia da parte della Repubblica italiana. Raccolta delle disposizioni di legge*, u Documenti XI Centro di ricerche Storiche Rovinj, Tipografia Tergeste.
- Žigmanov, Tomislav, (2009), *Šokački Hrvati u Vojvodini na prijelazu tisućljeća...*, *Migracijske i etničke teme* 25, 4.
- Žugaj, Matteo i Šterc, Stjepan, (2016), *Hrvatske izborne jedinice — postojeći nesklad i buduće promjene*, *Pilar*, XI, 22 (2).

Croatian Legislative Framework for Relations with Croats Abroad

ABSTRACT

Through an overview and analytical presentation of the legal and legislative framework for regulating relations with the so called “Croatian diaspora”, we will initially determine what is included in the term “Croats Abroad” in the legal sense, with reference to primary political analyses that have followed the legislative structuring of relations between the Republic of Croatia and the Diaspora. Next, we will approach the presentation and analysis of the *Strategy for the Relations between the Republic of Croatia and Croats Abroad*, *Act on Relations of the Republic of Croatia with Croats Abroad* and the new *National Plan for the Development of Relations of the Republic of Croatia with Croats Abroad by 2027*, as well as a brief presentation of the voting rights of Croats Abroad in its normative and implementation aspects. This attempts to answer the question of whether the Croatian Diaspora is included as an active participant in the socio-political life of the Republic of Croatia, at least to the extent that the so-called Diaspora can interact and influence the legislative framework that affects it, i.e. whether the members of the Diaspora can legally achieve what is guaranteed to them by the constitutionalization of their equal status as belonging to one indivisible Croatian nation.

KEYWORDS: Croats Abroad, legislative framework, development strategy, voting rights, demographic revitalization

**SUVREMENI CIVILIZACIJSKI, DRUŠTVENI, KULTURNI
I IDENTITETSKI ASPEKTI RAZVOJA HRVATSKE**

Review (Pregledni rad)

Sebastian Kießig¹
Berlin

Human Dignity in Migration: Humanity as an Expression of a European Identity Using the Example of Pastoral Care for Croats

ABSTRACT

Migration is a European normality, but at the same time it is always a question of respect for human dignity. Humanity is a normative concept which, from a theological, philosophical and ethical perspective, should be part of the DNA of a European identity. The pastoral-theological contribution would like to enquire about Croatian migration to Germany with regard to the consideration and respect of human dignity. The aim is to show the fields of action of theological and ecclesiastical commitment for a more humane coexistence and to bring in the experiences of Croatian migrants.

KEYWORDS: European identity, Christian humanism, Transformation, Pastoral care for Croats

1. Introduction

Migration(s) and the pastoral care that accompanies them are familiar with many everyday and challenging situations. These challenges are essentially shaped by the initial motive for migration: flight and expulsion are one motive, moving away to pursue a professional activity because the pay or living conditions in the country of origin are materially insufficient is another. A third motive for migration is voluntary emigration from a country of origin to pursue a highly skilled occupation or to realise life options that do not correspond to the conventions in the original home country. This third motive can arise from a comprehensive free self-decision as well as from an inner need to achieve personal satisfaction, even if this was not demanded from the outside. The first two motives rather culminate with external pressures that make migrations necessary.

In the pastoral care of the Croatian community in Germany, all three motives of migration culminate over the period of three decades (1991-2023): if at the beginning of the 1990s Croatian migrants came to escape the acts of war in what are now the countries of the Western Balkans (Mappes-Niediek, 2022, 104f.), they were followed in the 2000s and up to the present day by people who want to earn a higher income from employment in order to enable a livelihood for their family in their home country. (Jurić, 2021) In more recent years - since Croatia's accession to the European Union - there has been an increase in migrants who are coming or have come to Germany for highly specialised training or professional work. (Ibid) In socialist

1 Sebastian Kießig (1986), Berlin, PhD in theology, is Federal Director of the Caritas Conferences of Germany e.V. He also conducts research on European issues in pastoral theology (synodality, migration, ecology, religious identity).

Yugoslavia, there had previously been migrations of labour - also from present-day Croatia - to German-speaking countries like other countries in Europe. (Krašič, 2022).

After presenting empirical data on migration two years ago – in the framework of the scientific symposium “Gastarbajterska iseljenička poema od stvarnosti do romantizma” (2020) – I put a focus on Croatian migration in the second (half of the 2010s and especially named the challenges of this migration as a practical example of requirements for a new approach of a Christian social ethics (Kießig, 2022, 373f.), this article will first characterise migration as an essence of a European identity, before naming the specifics of Croatian migration communities in Germany. Both will be undertaken against the background that the migration of young Croatians to Germany is unbroken, and at the same time these migration(s) are enquiries into a European identity.

2. Definitions of terms: Identity, Europe and theological places of knowledge

In theology, the concept of identity is characterised as a theological-ethical term of reference used both for the task of human realisation of life and meaning and for the political-social challenge of providing humane structures and opportunities for development. The decisive factor here is that human freedom and successful being human are realised. (Maurer, 1996, 399f.) Identity as a terminus technicus encompasses both the individual level of individuals and the meta-level of society, so that this term or concept(s) of identity have essential significance for dealing with anthropological questions. The tension between the individual and a community, between the objective and the subjective, can be described below:

“The question of the relationship of the individual as an individual to the collective, of the subjective to an - allegedly - objective, of the conviction of an ego that has coagulated into certainty to the given faith of a community to which this ego counts itself, of the conscience - normative according to an ecclesiastical-Christian understanding - to the doctrine - also normative according to an ecclesiastical understanding. The two dimensions are not a priori unreconciled to each other. They can certainly merge with each other. In an idealised ecclesiastical conception, they do so. But where there is no such amalgamation, conflicts of greater magnitude arise: conflicts of conscience, conflicts of authority, conflicts of loyalty, conflicts of norms, the solution of which is found either in separation and divorce, or in repression and subjugation. [...] The topic addressed is a central theme of theology. [...] Discourses around identity abound with such conflicts of conscience, authority and loyalty, which have always also been in danger of becoming conflicts of faith.” (Burkard, 2015, 131)

The remarks on the tension between the individual and the collective, the subjective and the objective, indicates that the struggle for a personal identity is one that has taken place at different times in the history of theology. This struggle is one between conscience and freedom (Römel, 2008, 92), between faith and reason (Kaufmann, 1996, 126-164) as well as the input of faith into a civilised society. (Becker, 2015, 164) Such a struggle also consists in the search for home and local rootedness. Next, we need to ask what we mean by Europe. To put it succinctly, Europe is a concept from antiquity, a valid, sought-after concept of a cultural, intellectual, economic, political and religious space. The amalgam of Greek and Roman is still dominant today. (Böhr, 2015, 123) In the context of the Balkans, Jewish and Ottoman-Muslim influences must certainly be added to this amalgam.

Consequently, what shaped Europe from antiquity onwards, and is understood at its core to be the foundation of Europeans and their culture up to the present time, is a symbiosis of intellectual spirit and pragmatic-reflective art of organisation and governance, which exhibits the ability to successfully organise, apply, tame and secure power.

This amalgam was challenged and then supplemented by the current of Christianity in the second century AD. As Christianity Hellenised itself, Hellenism allowed itself to be Christianised, so that after the political of the Roman Empire, the symbiosis of Romanism and Hellenism was carried on through Christianity:

“Christianity spread with the help of this culture, which it used for internal profiling and needed for its external expansion. It became the vessel in which the old Romanitas was carried on through the turmoil of the times and communicated to the gradually emerging new area of rule. The vanishing point for bringing the peoples together in the newly emerging Europe was thus found: in the transfer of Romanitas to other tribes.” (Böhr, 2015, 123)

The amalgam of Greek, Roman, and Christianity therefore already has intellectual and pragmatic approaches at its roots; moreover, it shows a changeability in that further roots are added, a processual interpretation in different peoples who accepted these gifts and received them for themselves, as well as different external forms resulting from these developments. This fundamental knowledge that Europe from its roots of understanding already showed substantial changeability with accidental diversity is illuminating for a pastoral-theological view of a meta-level of Europe.

Such a European understanding is taken up by practical theology and continuously transformed to meet the challenges of each time. In the 16th century, the Dominican theologian Melchior Cano coined a concept *loci theologici*, consisting of seven *proprii loci* and three so-called *loci theologici alieni*. (Hünemann, 2003, 163) The aim of this widely recognised and received concept was to systematise the places of theological knowledge so that theological thought and the Church's *magisterium* would be based on the same sources, which they considered relevant for faith reflection and pastoral work. Already in the *loci theologici alieni*, the culture of life was integrated through reason, philosophy and the human spirit as a place of knowledge.

In order to provide answers to the more individual and diverse challenges of the time, the Second Vatican Council led to the realisation that the classical *loci theologici* alone could no longer represent all places of knowledge for theology. (Körner, 2014, 179ff.) With a world-universal approach to locating, the task fields of theology have been expanded; nevertheless, this is not a new missionary approach, but an approach to search for revelation-theological traces more broadly in order to include them in the work of church and theology. Michel Foucault calls this work in different places *other-places* or *heterotopias*. (Foucault, 2013) Pastoral theology developed the concept of a *kairology* for this, in that revelation-theological traces are to be sought more widely.

Such *other-places* include cultural spaces, cultural imprints as well as ethno-cultural communities that give each other support and orientation, simply identity and imprint for life. In European cultural spaces, many ethnic communities have in common, from a Christian perspective, that they should make freedom, justice and truth possible for each other. This is the mission of a Christian pastoral ministry to shape a life-giving humanity and the outward expression of a European identity shaped by a Christian identity.

3. Humanity as an ecclesial mission: gathering and sending

An essential part of the mission of pastoral life is to gather and send the people of God. In gathering, people are to be brought together to correlate their life experiences with the Gospel and to be formed into a community of faith in the light of God's call. In mission, believers who see themselves as the people of God are called to work in their time and to bring gifts of faith into the wor-

ld, i.e. into society. Insofar as a society allows the work of the Church and believers, i.e. does not stigmatise, oppress or persecute them, the mission is to live and witness to a Christian humanism in the world. The outward expression of this anthropological witness can be freedom, justice and truth. Catholic theology - as well as the magisterially constituted Church - has spelled out these competences systematically as well as in terms of personnel in order to contribute competences for inexhaustible sources of solidarity and justice in spiritual as well as public life. (Zulehner, 2012, 7)

With such a witness of mission, Christianity contributes significantly to a European culture that spells out a Christian humanism in many practical issues: The current ecological transformation, the challenges of the war in Ukraine, but also the diverse migrations are such an active field for a Christian humanism, a praxeology of a European identity. For Croatia, these values are of great practical relevance, since it is necessary to meet emigrants and returnees as well as migrants in front of its own borders as a pastoral community and to support a dignified existence.

If the question of the significance of religion in the European public sphere were posed in different European nations, entirely different answers would emerge. In Germany, the significance of religious policy has noticeably increased since the 2010s (Ueberschär, 2019), although the pastoral life of the church has decreased quantitatively. (DBK, 2020, 75ff.) If at the beginning of the 2010s the Archbishop of Warsaw, Kazimierz Cardinal Nycz, saw Poland as a country that had become a missionary country due to a creeping secularisation (Mechtenberg, 2013), religions and people have consciously separated themselves from Western Europe after initial euphoria. (Zulehner i.dr., 2008, 138f.) A differentiated analysis of religiosity in Europe cannot be undertaken in this monograph; it would certainly require several monographs, although various research works on this subject are already available in part. (Csiszar, 2018, 363) Rather, thoughts on a future Europe and the fundamental contribution of religiosity to European nations are of interest in order to shed light on the methodological benefits of addressing religious and pastoral questions for Europe.

In the current discourse, Europe is challenged by two developments, both of which show where Europe might be heading if all religiosity were irrelevant to European processes. The first is the observation that Europe is developing into a unity politically and economically at a rapid pace (Leonhard, 2020, 31f.), which led to a new fragility, a two-speed Europe (Tamir, 2020, 73ff.) and ultimately contributed to a debate on European identity that pointed to the lack of a normative basis. (Körner, 2009, 152-163) On the other hand, the observation emerged that the artificial group identity of nationalism was now shifted to a European level and a European group egoism of rich peoples substituted nationalism in the form of e.g. cultural circles for the knowledge that the exclusion of other collective sizes was taking place at the geographical edge of Europe. (Huntington, 1996, 28) Both forms of this European process observation do not know any form of religiosity (and theological reflection), so that an absence of religiosity is noticeable in public discourse.

Religiosity in public discourse is not a fundamental question to the existing free democratic basic order. Responsibility in society for one another and among societies, which includes economic support, but at the same time also presupposes a constitutional state in a democratic constitution, is the basic consensus of the Church's teaching authority as well as of theology. (Ratzinger, 1983, 71) For European coexistence, Christian theology recommends a practised democracy that has an inner assignment to eunomy, i.e. to unmanipulable law. Eunomy is understood as a concept of law based on moral standards. (Koch, 1992, 37f.)

As it were, the European process does not define an explicit religious criterion as accompanying the process, the standard of humanism is regarded as a procedural basis and thus as identity-for-

ming. A process oriented towards the human being prevents attitudes such as those of nationalism. This is the collection and mission of Christianity, which is brought into European institutions.

4. Relevance of identity and Christian humanism in theology

Discourses of identity have a broad relevance in theology and are taken up on a societal level with theological thinking about transformation. Such an understanding of transformation is first of all one that cannot be intentionally planned, but must expose itself to constant change anew. At the same time, such a transformation should lead to an inner conviction that contributes with intrinsic motivation to finding concrete solutions for present-related questions. Martin Schneider provides practical advice on how such a transformation can be applied:

- (1) First of all, it has been self-evident for modern society that all institutions and forms of life were not given unchangeably, but were accessible to a comprehensive political and socio-cultural shaping. (Reckwitz, 2021, 34) This form of shaping is directly linked to the idea of progress. Here, progress means a development that promptly leads to an improvement of (life) situations, i.e. brings about a normatively positive state and at the same time opens up further spaces of possibility. (Schneider, 2022, 54) In advanced times, the positive approach to the progress narrative is less optimistic. On the one hand, a global environmental ethic reveals a disillusionment with the progress narrative; on the other hand, this has not disappeared from the discourse up to the present time, since it is considered necessary to be able to solve existing problems (e.g. technological progress to achieve green growth.) (Ibid., 55) For a transformation, this means not focusing solely on a (material) optimism of progress in favour of human beings, but always including immaterial contexts as well.
- (2) A second practical indication for a transformation is that it should be understood as an evolutionary process. (Post-)modern society no longer has a classic formative centre, so that overall societal changes can hardly be set in motion by a single pole. Consequently, social modernity resembles in its balance of power what is characterised in the political sphere as the separation of powers. Socially transformative processes will consequently only be able to be carried by several actors, which, moreover, do not occur selectively, but experience a longer process of completion. This is understood as an evolutionary process in which a state passes from one to another without simultaneously changing its content or identity. (Schneider, 2022, 54)
- (3) Another expression of a transformation is that of an emancipation process. The WBGU report published in 2011 states that emancipation is reflected in the fact that in questions of a resource-efficient and environmentally sustainable global economy, a “catastrophe” does not have to occur before there are changes in action. Rather, emancipation is characterised by the ability to initiate changes in behaviour in advance on the basis of scientific knowledge and insights. Consequently, it is considered emancipation to initiate a change even before an event occurs, as Pope Francis urged for society and the Church with his call for an “ecological conversion” in his encyclical *Laudato Si’*.
- (4) Another practical indication in the theological discourse is that a transformation often also requires a relational understanding of reality. For many years now, there have been numerous appeals to practise a culture of sustainability in dealing with ecology. This is justified above all with the claim of all people to equal opportunities to use the environment. At the same time, such thinking reveals an absolute anthropocentric focus, which is criticised in social

and ecological discourses as not being demanding enough. Thus, in this thinking, ecological systems are seen as unchangeably present, which are supposed to provide a service for life on earth in high continuity. (Schneider, 2022, 54) In the current transformation, the non-human, such as an ecological system, is also gaining in value. This reflection stands for a new, relational understanding of reality, which is made concrete, for example, with its own ecological sensitivity in theological work as a transformation process. The sociologist Bruno Latour outlines this new relational understanding of reality as overcoming the separation between the immaterial and the material and between culture and nature. (Latour, 2014, 64) The theological reflection on a relational understanding of transformation does not yet include in which form relationality plays a role in understanding the contents of faith that have been handed down.

- (5) A final practical note is that transformation processes are also always learning processes. In transformation processes, the focus is not on controlling processes of change, it is rather on the perception of the observers themselves: To be in the middle of a transformation process and to be able to actively participate as learners in problem solving in these processes. (Schneider, 2022, 63)

On an individual level, a discourse is thematised above all in ethical questions. In theological ethics, identity is seen as an action that is supposed to express a correspondence of the identity experienced with oneself and is thereby of a vital nature. A vital nature is understood to be one's own perspective, one's own horizon of understanding. This ethical identity is given "when it is possible for the individual to classify his or her actions meaningfully beyond this vital dimension in the field of reference of individual lifeworld and world of social expectations, i.e. with recourse to moral principles." (Maurer, 1996, 399f.) The question of ethical identity is consequently linked to the respective vital processes of experience, so that the moral sense of identity is grounded in the legalities of the affirmative attitude towards oneself and one's respective possibilities. (Ibid) Consequently, for an ethically justifiable identity, positive self-affirmation, the arranged balance of the respective needs budget and the instrumentalisation of a need to achieve a goal are constitutive in order to give people orientation in dealing with themselves and to give them a humane structure of action. (Ibid)

This person-related discourse on identity has only been prioritised to the level of the person in the history of philosophy. Coming from ancient logic, identity was understood as a relational concept that denoted the case of a two-digit relation "in which each thing stands with itself, but no thing with another". Thus, in ancient philosophy, the problem of identity was initially treated "in the context of the question of permanence and change and of unity and multiplicity or diversity of things in the world of experience, whereby the two questions were not always distinguished." (Honnefelder, 1996, 397) The thing-in-itself was not thereby reduced to a personal level.

With John Locke, the discourse around identity was fed to the human person in order to do justice to the categories of the time, the verification of moral and legal imputability of deeds. The continuity of consciousness in the form of memory had to be understood. (Ibid., 398) With this philosophical impulse, the term "ego-identity" was conceived, understood as a process of constituting the qualitative identity that a concrete ego ascribes to itself over time. (Ibid., 399) Identity, from its genesis in the history of philosophy, is regarded as a terminus technicus for theological work, which is used in principle on a personal level.

In principle, a (religious) identity refers to the community surrounding the individual as well as to the individual as such. The objective of Christian identity formation is to pose the question

of the greatness of humanity, of human existence, in openness to the infinite and to being in itself, and thereby to be open to the mystery of the living God. (Scheffczyk, 1980, 113f.) Christian conviction is that the individual is first of all called (by God), who turns back to God as a questioner and in witnessing God finds answers to existence itself. These are the basis for an own (Christian) identity from which the fulfilment of life in joy and in community – from the family to culturally defined community sizes, such as the Croatian people – should succeed.

5. Pastoral care for Croats: an active field for a European identity

Naturally and first and foremost, the Croatian pastoral care is a pastoral actor for Croatian and Croatian-born fellow citizens in Germany. (Polegubić, 2022, 428) Nevertheless, no pastoral actor in Germany is detached from the respective local church, but is on the one hand shaped by the pastoral challenges and at the same time an external representation of the concerns of the church in Germany.

The pastoral structures in Germany are experiencing noticeable changes in these years: Declining numbers of clergy have for years been causing a reduction in pastoral structures in the countryside in order to meet the canonical requirements of parish leadership. With this decline, a gradual reduction in sacramental pastoral services can be observed, with a simultaneous increase in church tax revenues and pastoral projects. The discourse on the sexual abuse of wards in the church, which has been going on for more than a decade, has led to a visible reduction of trust in the church as an institution. Finally, the Covid 19 pandemic has accelerated these changes like a burning glass, but at the same time it has also shown the potential of church involvement in the social sphere and in overcoming contingencies for society in Germany. (Kießig, 2023)

It is particularly challenging for the German congregations that the pluralisation of society is also reflected in the people of God. Many congregations are struggling to find a way of discursively bringing together different positions in their own people of God. In many cases, however, the congregations do not succeed in doing this: in big cities, for example, parishes profile themselves according to (socio-)political and church-political issues, while in rural areas these very issues are often completely ignored. The consequence is that essential challenges of everyday life are not brought into the pastoral community of the church through polarisation or displacement.

Another pastoral characteristic is that the pastoral care of Croats brings its own proprium into the pastoral care of the German dioceses: this proprium consists in the close interweaving of Croatian culture and the Gospel, which leads to a sense of community and togetherness in the Church. At a time when an advancing form of individualism is shaping German society, and in addition the Catholic Church in Germany is increasingly transforming itself from a popular to a confessional church - consequently the pastoral life experiences of eastern Germany are successively becoming the life reality of the Catholic Church in the whole country - this is a pastoral experience that stands for a different experience in Germany. Consequently, pastoral care for Croats offers an opportunity to practice a Christian humanism in one's own parishes, to implant it in one's own culture and to bring these experiences into German society as well as German pastoral care. The changing times in Germany consequently make possible opportunities that for a long time stood side by side as such as a matter of course and without reflection.

As it were, the Croatian pastoral care and its congregations live less the principle of community theology as it was designed by *Ferdinand Klostermann* immediately after the *Second Vatican Council*, yet the community idea in the Croatian congregations is rooted in the high cultural identity, which leads to an

intensification in pastoral life in the situation abroad. An important challenge for every mother-tongue congregation - not only for the Croatian pastoral care - is not to create ethnic-national bubbles, but to live a Christian humanism of European identity with the linguistic, cultural and ethnic identity. With its pastoral work, the Croatian pastoral care does not reach all people of Croatian origin in Germany by far, but it is, as it were, a constant actor in German pastoral care and with it an actor for a visible humanism in pastoral care. As such, it reflects the conception of identity and can thus be a visible actor for humanism as an expression of a European identity.

6. Conclusion: Croatian pastoral care lives the mission of gathering and sending and is identity-forming

The pastoral care of Croats has been working tirelessly in Germany for many decades. Certainly, the religious and cultural community of Croats dominates and can be experienced in everyday pastoral work and pastoral care. Since Croatia is at the same time an important part of Europe, and moreover Croatian society accepts all the challenges of life as a community in faith, the pastoral care of Croats gives in its mission for a Christian humanism in a European identity.

The pastoral care of Croats has an identity-forming and humanizing effect on two levels: In the congregation, it works on a social level, i.e. it helps to shape the change of time, transformations. The different motives of origin of Croatian fellow citizens in Germany are signs of a changing society as well as the resulting different demands on Croatian pastoral care in the mission of gathering and sending. Furthermore, identity formation is taking place on an individual level. In concrete terms, this is reflected in the formation of ethical values and in the work of the individual. In view of the many fields of activity of Croatian citizens in Germany, the pastoral care of Croats has an important pastoral task.

Europe can learn from the formation of a Christian identity in Croatia that religion is a community-building factor for the Croatian people and at the same time has an influence on ethical coexistence. This gift, which the Croatian pastoral care supports, is an important building block for a common European identity.

REFERENCES:

- Becker, Winfried: *Die Ordnung der Freiheit. Grundzüge des Geschichts- und Gesellschaftsdenkens bei Acton*. In: Böhr, Christoph / Hildmann, Philipp. W. / Koecke, Johann Christian (Hrsg.): Lord Acton und religiösen Grundlagen der liberalen Gesellschaft. Wiesbaden 2015. 154-179
- Böhr, Christoph: *Einheit in Zerrissenheit*. In: Buchmüller, Wolfgang / Gerl-Falkovitz, Hanna-Barbara (Hg.): Ambo: Europa eine Seele geben. Jahrbuch der Hochschule Heiligenkreuz 2016. Heiligenkreuz im Wienerwald 2016
- Burkard, Dominik: *Die Bindung im Gewissen und die Freiheit des Glaubens. Acton, Newman und die Moderne*. In: Böhr, Christoph / Hildmann, Philipp. W. / Koecke, Johann Christian (Hrsg.): Lord Acton und religiösen Grundlagen der liberalen Gesellschaft. Wiesbaden 2015. 129-153
- Csiszar, Klara Antonia: *Das Angesicht der Erde erneuern. Die kirchliche Entwicklung in Rumänien nach dem Kommunismus*. Ostfildern 2018
- DBK [=Deutsche Bischofskonferenz] (2020): *Katholische Kirche in Deutschland 2019/20*. Bonn 2020

- Foucault, Michel: *Die Heterotopien. Der utopische Körper*. Berlin 2013
- Honnefelder, Ludger: *Art. Identität – Philosophisch*. In: LThK 5. Freiburg i.Br. ³1996. 398f.
- Hünemann, Peter: *Dogmatische Prinzipienlehre. Glaube – Überlieferung – Theologie als Sprach- und Wahrheitsgeschehen*. Münster 2003
- Huntington, Samuel Philips: *Kampf der Kulturen. Die Neugestaltung der Weltpolitik im 21. Jahrhundert*. München ⁵1996
- Jurić, Tado: *Gastarbeiter Millennials. Exploring the past, present and future of migration from Southeast Europe to Germany and Austria with approaches to classical, historical and digital demography*. Hamburg 2021
- Kaufmann, Franz Xaver: *Wissenssoziologische Überlegungen zur Renaissance und Niedergang des katholischen Naturrechtsdenkens im 19. Und 20. Jahrhundert*. In: Böckle, Franz / Böckenförde, Ernst-Wolfgang (Hg.): *Naturrecht in der Kritik*. Mainz 1973. 126-164
- Kießig, Sebastian: *Pastoral Care for Croats in Germany in Transition: Pastoral Theological Notes on the Challenges since 2017*. In: Jurić, Tado / Komušanac, Monika / Krašić, Wollfy: „Gastarbajterska iseljenička poema - od stvarnosti do romantizma“. Zbornik radova s I. Međunarodne znanstveno-stručne konferencije. Zagreb 2022. 373-384
- Kießig, Sebastian: *Transformation(en) als Gegenwartserfahrung(en) der pastoralen Situation in Deutschland*. In: *Poznanskie Studia Teologiczne* (2023). *Will be published*
- Koch, Kurt: *Christsein im neuen Europa. Provokation und Perspektiven*. Freiburg / Schweiz 1992
- Körner, Bernhard: *Orte des Glaubens – loci theologici. Studien zur theologischen Erkenntnislehre*. Würzburg 2014
- Krašić, Wollfy: *Croatian Federation of Sweden in 1980s – a story of an improbable success*. In: *Historijski zbornik* 75 (1) 2022. 155-192
- Latour, Bruno: *Existenzweisen: Eine Anthropologie der Moderne*. Berlin 2014
- Leonhard, Jörn: *Europa: Einheitsvorstellungen und Krisenbewusstsein*. In: Flick, Corinne Michaela (Hg.): *Der Wert Europas in einer bedeutsameren Weltgeschichte*. Göttingen 2020. 31-44
- Mappes-Niediek, Norbert: *Krieg in Europa. Der Zerfall Jugoslawiens und der überforderte Kontinent*. Berlin 2022
- Maurer, Friedemann: *Art. Identität – Theologisch-ethisch*. Freiburg i.Br. ³1996. 399f.
- Mechtenberg, Theo: *Analyse: Die Lage der katholischen Kirche in Polen*. In: Bundeszentrale für politische Bildung (Hrsg.). *Dossier Polen*. In: <https://www.bpb.de/internationales/europa/polen/155024/analyse-die-lage-der-katholischen-kirche-in-polen>. Aufgerufen am 09. April 2021
- Polegubić, Adolf: *Hrvatska migracija u Njemačkoj – nekad i danas*. In: Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu (Ed.). *Gastarbajterska iseljenička poema od stvarnosti do Romantizma*. Zagreb 2022. 425-444
- Ratzinger, Joseph: *Europa – verpflichtendes Erbe für die Christen*. In: König, Franz / Rahner, Karl (Hg.): *Europa. Horizonte der Hoffnung*. Graz 1983. 61-74
- Römel, Josef: *Christliche Ethik in moderner Gesellschaft*. 1 Grundlagen. Freiburg i.Br. 2008
- Scheffczyk, Leo: *Glaube als Lebensinspiration*. Einsiedeln 1980

- Schneider, Martin: *Zwischen Evolution und Revolution. Auf dem Weg zu einem responsiven Verständnis von Transformation*. In: Kirschner, Martin / Stauffer, Isabell / Fritz, Alexis (Hrsg.): *Transformationen in Zeiten religiöser und gesellschaftlicher Umbrüche*. Dieselbe Welt und doch alles anders. Baden-Baden 2022. 53-68
- Tamir, Yael: *Warum Nationalismus – Gedanken zu einer europäischen Identität*. In: Flick, Corinne Michaela: *Der Wert Europas in einer bedeutsameren Weltgeschichte*. Göttingen 2020. 73-92
- Uuberschär, Ellen: *Art. „Religion spielt sich in der Öffentlichkeit ab“ – Die Rückkehr der Religionspolitik?*. Green European Journal. 20. Februar 2019. In: <https://www.greeneuropeanjournal.eu/religion-spielt-sich-in-der-offentlichkeit-ab-die-ruckkehr-der-religionspolitik/>. Aufgerufen am 09. April 2021
- Zulehner, Paul / Tomka, Miklós / Naletova, Inna: *Religionen und Kirchen in Ost(Mittel)Europa: Entwicklungen nach der Wende*. Ostfildern 2008

Ljudsko dostojanstvo u migracijama: ljudskost kao izraz europskoga identiteta na primjeru dušobrižništva za Hrvate

SAŽETAK

Migracije su europska normalnost, ali su istovremeno uvijek pitanje poštivanja ljudskoga dostojanstva. Ljudskost je normativni koncept koji bi, iz teološke, filozofske i etičke perspektive, trebao biti dio DNK europskoga identiteta. Pastoralno-teološki pristup želi ispitati iseljavanje Hrvata u Njemačku s obzirom na uvažavanje i poštivanje ljudskoga dostojanstva. Cilj je rada prikazati polja djelovanja teološkoga i crkvenoga zalaganja za humaniji suživot i prikazati iskustva hrvatskih migranata.

KLJUČNE RIJEČI: europski identitet, kršćanski humanizam, preobrazba, dušobrižništvo u Hrvata

Pregledni članak

mr. sc. Jasna Koščak

XVI. gimnazija

Križanićeva 4a, 10000 Zagreb

jasnafilomena@yahoo.com

Motivi odlaska i povratka u odabranim opusima hrvatskih pjesnika

SAŽETAK

Bogatstvo hrvatskoga pjesništva iskazuje se, između ostaloga, i u motivici boli i leleka, odlaska, bijega, traženja, iznalaženja i žuđenoga povratka domu, domovini ili ostanku u tuđini – novom domu. Motrište ovoga rada obuhvatit će odabrana pjesnička djela izdvajajući i raščlanjujući pojedine stihove u korpusu lirskih zapisa autora različitih književnopovijesnih razdoblja (Jurja Šižgorića, Petra Zoranića, Petra Preradovića, S. S. Kranjčevića, A. G. Matoša, Vinka Nikolića i Tuge Tarle), čime se želi istaknuti kontinuitet naznačene motivske aparature, a koji nosi egzistencijalnu dramu svakoga pojedinca izloženoga odlasku iz doma i žuđenom povratku zavičaju kao smislu i čežnji. Interpretacijom lirskih pjesama iskazat će se doživljaj unutarnjih stanja lirskoga subjekta, motivsko bogatstvo izričaja te semantički širok prostor pjesama autora koji su odlazili nošeni egzistencijalnim potrebama, bili politički izgnani ili je polazište njihova napuštanja doma bila želja za spoznajom drugačijega. Propitivanje i analiza odabranoga korpusa lirskih zapisa vodit će prema osvješćivanju raznolikih puteva u spektru autora različitih poetika i stilova, povijesnih i književnopovijesnih razdoblja, a istoga (sličnoga) usuda hrvatskoga čovjeka – pjesnika u bespućima zemaljskih zbiljnosti.

KLJUČNE RIJEČI: J. Šižgorić, P. Zoranić, P. Preradović, S. S. Kranjčević, A. G. Matoš, V. Nikolić, T. Tarle, motiv odlaska i povratka

1. Uvod

Usprkos fragmentarnosti vremena u kojem se živi i urušavanju cjelovite slike svijeta te pogleda u kontinuitet razvoja jedne nacionalne književnosti, u ovom slučaju hrvatske, u ovom radu izabran je pogled u književnopovijesni niz odabranih pjesnika koji su motivima i temama odlaska i povratka, boli i leleka, bijega, traženja, iznalaženja i žuđenoga povratka domu, domovini ili ostanku u tuđini – novom domu obogatili korpus hrvatske pisane riječi govoreći iz perspektive doma, domovine ili iz perspektive tuđine, tuđinstva, tuđeга, a u novom – često „prisilnom zavičaju“.¹

Raščlanjujući pjesnička djela na književnoteorijskoj razini izdvajanjem stihova u korpusu lirskih zapisa autora različitih književnopovijesnih razdoblja, u radu se prati kontinuitet motivske aparature na temu odlaska i povratka u hrvatskoj književnosti. Iskazuje se doživljaj nutarnjih stanja lirskoga subjekta, motivsko bogatstvo izričaja te semantički širok prostor pjesama autora koji su odlazili nošeni egzistencijalnim potrebama, ratnim stihijama, bili politički izgnani ili ih je nosila spoznajna znatiželja.

1 Tin Lemać, „Panorama jednoga života. Tuga Tarle“.

Propitivanje i analiza odabranoga korpusa lirskih zapisa vodi prema osvješćivanju raznolikih puteva autora različitih poetika i stilova, povijesnih i književnopovijesnih razdoblja, u pregledu od 15. i 16. stoljeća humanizma i renesanse do postmodernističkih strujanja u 20. i 21. stoljeću iskazujući usud hrvatskoga čovjeka – pjesnika, ali i usud napuštanja Hrvatske i neizvjesnost opstanka. Kontinuitet motivske aparature odlaska i povratka te povezanost s ekonomskom, društvenom i političko – povijesnom podlogom iz koje je iznjedrio narativ pojedinca i kolektiva često je i izriječom istican i navođen. Primjerice, iz svoje dezerterske vojne priče prisilnoga izbjivanja četrnaestak godina pjesnik A. G. Matoš zaključuje: „Hrvat nikada nije bolji Hrvat nego kada je prognanik.”² Vinko Nikolić, pjesnik, izgnanik iz domovine više od polovice svoga životnoga puta, duboko proživljeno piše: „Prognanik nigdje ne nalazi druge domovine; domovina je jedna i jedina, druge zemlje samo su naša (privremena) boravišta, bila dragovoljna ili prisilna.”³ Tuga Tarle, suvremena književnica i diplomatkinja govoreći iz osobnoga iseljeničkoga iskustva ističe: „U svojoj diplomatskoj karijeri prošla sam mnoge zemlje, od Novog Zelanda do Ekvadora, i nigdje nisam srela Hrvata koji nije sanjao Hrvatsku.”⁴ Sličnih promišljanja nalazimo u bližoj i daljoj povijesti književnosti, kao i u suvremenosti. Izborom autora (Juraj Šižgorić, Petar Zoranić, Petar Preradović, Silvije Strahimir Kranjčević, Antun Gustav Matoš, Vinko Nikolić, Tuga Tarle) i lirskoga diskursa kojim je predstavljen imenovani motivski izričaj odlaska i povratka ima se u vidu mnoštvo drugih pjesničkih imena u višestoljetnoj povijesti hrvatske književnosti i bogatstvo njihova lirskoga i književnoga opusa te ga je moguće širiti i sužavati. Govoreći o hrvatskom pjesništvu Ante Stamać ističe: „Hrvatsko je pjesništvo najsloženiji mogući jezični znak, kojemu je predočljiv lik mnogovrsnost individualno oblikovanih jezičnih postava, u povijesti i sadašnjosti. Predmet mu je svekolika povijesna zbilja, a značenje smisao što ga današnji čitatelj može oblikovati na temelju stečenih drevnih znanja i vlastitih iskustava.”⁵ U radu se polazi od motiva turskih pustošenja i rasute baštine (Šižgorić, Zoranić) do odnarođenosti i žuđenoga povratka (Preradović), iseljeničtva i iseljeničke kobi koja započinje s Hranilovićem (*Povratak iz Tudzine*), a nastavlja se pjesmama Đure Arnolda, S. S. Kranjčevića i A. G. Matoša identična naslova *Iseljenik*⁶, od kojih se u ovom radu govori o Kranjčeviću i Matoševu iseljeniku. Motiv izgubljena zavičaja i boli odijeljenosti u pjesničkoj plejadi druge polovice 20. stoljeća i na početku 21. stoljeća pokušava se osvijetliti analizom odabranih pjesama Vinka Nikolića i Tuge Tarle. Nikolić je kako Milanja ističe: „ponajprije književna i kulturna pojava, pa zato ima i kulturni i književni značaj u povijesti hrvatske duhovnosti uopće.”⁷ Vinko Brešić, opsežno opisujući hrvatsku emigrantsku književnost 20. stoljeća, vidi osobit doprinos Vinka Nikolića (pripadnika prvoga emigracijskoga vala nakon 1945.) kao dugogodišnjega urednika časopisa *Hrvatska revija*: „Kao središnji hrvatski kulturni časopis izvan Hrvatske, „Hrvatska revija“ sa svojom Knjižnicom (utemeljena 1957.) okupila je preko 600 suradnika – hrvatskih umjetnika, pisaca i intelektualaca – koji su putem nacionalne kulture pridonosili očuvanju nacionalne svijesti među brojnim Hrvatima u emigraciji.”⁸ U njegovu pjesništvu nalazimo obilje motivske aparature vezane uz odlazak i žuđeni povratak „s intencijom da uključi svu hrvatsku povijest u ciljanu poruku.”⁹

2 Matković, „Antun Gustav Matoš”, 18.

3 Nikolić, „Govor moje majke”, 139.

4 <https://fenix-magazin.de/tuga-tarle-svoju-australsku-pricu-predstavila-becanima-za-sve-koju-su-otisli-povratak-je-nemoguc-to-je-iluzija/> (pristup ostvaren 30. 3. 2023.)

5 Stamać, „Predgovor”, 5.

6 Kalogjera, „Književnost Hrvata u Sjedinjenim Američkim Državama”, 145.

7 Milanja, „Vinko Nikolić”, 301.

8 Brešić, „Hrvatska emigrantska književnost (1945. - 1990.)”, 250.

9 Milanja, „Vinko Nikolić 1912 – 1927”, 300.

Tuga Tarle, kao književnica, pjesnikinja, esejistkinja, znanstvenica, neumorno problematizira život hrvatskih iseljenika u suvremenosti. Motivi odlaska i povratka u njezinim djelima ukazuju na neiscrpivost teme koja traje i dalje u svim pojavnim životnim i književnim oblicima. Tin Lemac govoreći o njezinu radu zapaža: „S obzirom na aktualnu migrantsku krizu, sama se knjiga može i aktualizirati i upitati se možemo koliko se samo malih sudbina utopi u vrtlozima i kolopletima života kojima drugi djeluju. Kako se samo mijenjaju koordinate našeg svijeta kada samo promatramo ili poslušamo nesputani govor nekog tko je izbjegao u daleki svijet(...)“¹⁰

Težište istraživanja korpusa odabranih pjesnika stavljeno je, kao što je rečeno, na kontinuitet motiva odlaska i povratka u krajobrazu hrvatskoga pjesništva te na prijevor odlaska i povratka gotovo kao usuda hrvatskoga čovjeka.

2. Iseljenički put hrvatskoga čovjeka kao izvorište motiva odlaska i povratka

Iseljavanja hrvatskoga naroda, a time i stvaranje pjesničkoga korpusa s motivima izgnanstva, odlaska, bijega, rastanka, započinje u 14. stoljeću zbog turskih najezda i osvajanja te osobito u 15. i 16. stoljeću. „Kad je turska vojska, u 15. i 16. st., okupirala veliki dio hrvatskoga teritorija, stotine je tisuća ljudi, spašavajući glavu, selilo na jug, na zapad i na sjever. Nakon pada Dubrovačke Republike u Europi nastaju ekonomska, vjerska, društvena i politička previranja pa mnogi Hrvati sele u Sjedinjene Američke Države (...). Godine 1907. iseljavanje je doseglo svoj vrhunac: te je godine s hrvatskih prostora otišlo 266 504 Hrvata.“¹¹

Govoreći o iseljavanju stanovništva iz različitih područja Hrvatske, istražujući osobito iseljavanje stanovništva Zagrebačke županije od 1880. do 1918. iščitava se da je iseljavanje iz hrvatskih područja bilo „dio općeeuropskog emigracijskog procesa, za koji se procjenjuje da je u njemu od polovice 19. st. do otprilike drugog desetljeća 20. st. sudjelovalo nešto manje od 50 milijuna ljudi.“¹² Razlozi velikoga emigracijskoga vala u to vrijeme također su povezani s promjenama u društvu, političkim i ekonomskim strukturama.

Srećko Listeš govori o skupinama stabilnih i nestabilnih (prisilnih) emigranata koji su nakon Drugoga svjetskoga rata emigrirali i postali politički emigranti „bez obzira radi li se o ljudima koji su domovinu napustili tijekom svibnja 1945., napuštali je bijegom preko granice nakon II. svjetskog rata i uspostave socijalističkog jednopartijskog režima u domovini, ili nakon što je komunistička partija otvorila granice, što su većinom iskoristili Hrvati odlaskom na privremeni rad u inozemstvo.“¹³

Upravo u razdoblju nakon 1945. velik broj hrvatskih ljudi različita profila, kulturnih radnika, književnika, pjesnika živi prognaničku sudbu i stvara emigrantsku književnost živeći često, kako se voli reći, mit o Hrvatskoj, žudeći i iščekujući povratak. Časopis *Hrvatska revija* pod uredništvom književnika Vinka Nikolića postaje spona domovinske i iseljene Hrvatske. Slijedilo je stvaranje nove Hrvatske, Domovinski rat i oslobođenje. Mnogi su se vratili, pohitali u „domaju“, osobito nekadašnji, u Jugoslaviji nazivani, „narodni neprijatelji“. Dio njih ostao je u Hrvatskoj i gradio život ispočetka, drugi su se razočarali i vratili u zemlje u kojima su četrdesetak godina stvarali temelje za život.

Vinko Nikolić u programatskoj knjizi *Nacionalni zadatci književnosti*, kako ističe Jasna Šego govoreći o njegovu radu i pjesništvu, tvrdi da „umjetničko stvaranje mora biti odraz sredine iz koje

10 Lemac, „Tuga Tarle, Moja australska priča. Roman o jednoj iseljeničkoj avanturi“, 116.

11 Šego, „Socijalni, religiozni i domoljubni motivi u pjesništvu Vinka Nikolića“, 81.

12 Vojak; Tomić, „Iseljavanje stanovništva Zagrebačke županije u razdoblju od 1880. do 1918. – u kontekstu odabranih demografskih izvora“, 117.

13 Listeš, „Udruga Hrvatska izvandomovinska lirika“, 12.

umjetnik potječe, te da se ne smije iscrpiti u pukom artizmu“.¹⁴ Upravo se u spektru autora koji su živjeli ili žive u iseljeništvu uz različite osobne profile, stilove i poetike iskazuje osobit odnos prema sredini, domovini, jeziku i identitetu.

Govoreći o hrvatskoj emigrantskoj poeziji 20. i početka 21. stoljeća Listeš daje klasifikaciju objavljenih pjesničkih ciklusa u zbirkama Udruge Hrvatske izvandomovinske lirike (HIL) te opis dijela pjesničkih postignuća¹⁵ iznoseći podatke o osnutku i djelatnosti HIL-a pri Hrvatskoj katoličkoj misiji Astoria New York.¹⁶ Udruga okuplja ljubitelje i štovatelje hrvatske izgovorene i napisane riječi te je u dvadesetak godina okupila više od stotinu hrvatskih pjesnika koji žive diljem svijeta. Autori su to iz različitih država i kontinenata, različitih osobnih profila i poetika, životnih i profesionalnih puteva, a spaja ih ljubav prema hrvatskome pjesništvu i jeziku. Udruga je 2021. izdala monografiju *Tisuće milja opletenih stihom* o dvadeset godina rada.

Analizirajući u svojem radu hrvatsku književnost izvan Hrvatske trideset godina nakon uspostave samostalne hrvatske države Milan Bošnjak govori o višegodišnjoj razdiobi na književnost u domovini i izvan domovine te ističe doprinos brojnih stručnjaka, teoretičara, književnih povjesničara koji istražuju i upoznaju hrvatsku javnost s hrvatskom izvandomovinskom književnošću, ali ističe kako „još nemamo studija koje bi obuhvatile bitne sastavnice i ključna obilježja hrvatske književnosti nastale izvan domovine od 1990. do 2020.“¹⁷ Diljem svijeta u mnogim privatnim zbirkama također postoji mnoštvo stihova anonimnih pjesnika na temu odlaska, žuđenoga povratka i nemogućnosti povratka koje bi trebalo istražiti, popisati i uklopiti u baštinu hrvatske pisane riječi. Problematika iseljeništvu u rasponu od 15. stoljeća i Šižgoričeve *Elegije o pustošenju Šibenskoga polja* traje u neprekinutu nizu u hrvatskoj književnosti kojoj se pridružuje i emigrantska hrvatska književnost tijekom 20. stoljeća te je aktualna i u suvremenosti (u 21. stoljeću), a sustavno se istražuje i opisuje, objavljuje u zbornicima, časopisima, zbirkama, knjigama¹⁸ te se o tome raspravlja na stručnim i znanstvenim skupovima.

3. Pjesnici

U pregledu pjesnika i pjesničke produkcije te motivske aparature odlaska i povratka koristit će se kronološki pristup te će se primarno propitati dijalog lirskoga subjekta i domovine te sredine u kojoj egzistira.

3.1. Motiv pustošenja i rasute baštine

Šibenčanin Juraj Šižgorić (oko 1445. – oko 1509.) djelujući kao humanist, za života (1477.) objavljuje pjesničku zbirku *Elegiarum et carminum libri tres* (*Tri knjige elegija i lirskih pjesama*) koja se smatra prvom tiskanom knjigom lirskih pjesama u hrvatskoj književnosti. U jednom od najstarijih svjedočanstava o turskim provalama, *Elegiji o pustošenju Šibenskoga polja*, lirski subjekt evocira, služeći se humanističkim kanonom elegije u kojoj se preklapaju dva motrišta: događaj iz autorova života i govor elegijskoga pjesnika kao predstavnika kolektiva, sliku turskih razaranja i

14 Šego, „Socijalni, religiozni i domoljubni motivi u pjesništvu Vinka Nikolića”, 92.

15 Listeš, „Udruga Hrvatska izvandomovinska lirika”, 17-29. Pilar, časopis za društvene i humanističke studije, godište XII. (2017.), br. 23 (1); tematski broj časopisa posvećen je hrvatskoj književnosti u iseljeništvu i književnicima koji su stvarali u različitim zemljama te pripadaju hrvatskoj književnoj matrici.

16 Listeš, „Udruga Hrvatska izvandomovinska lirika“, 14

17 Bošnjak, „Važnost hrvatske književnosti nastale izvan Hrvatske, pogled iz 2020. godine”, 450.

18 Vidi popis i doprinos stručnjaka: Bošnjak 2020, 450; Listeš, 2017, 15

pustošenja hrvatskih krajeva, zvjerstava i odvođenja u ropstvo djece, žena i staraca, ustvari prisilu odlaska s ognjišta, te iskazuje duboku domovinsku zabrinutost zbog ugroze:

„Kojim ću cviliti cvilom, što raditi, dome moj mili?

(...)

Previše duša je moja od preteške satrta boli,
Tresuć uz jecaj se hud moja će pući mi grud.”

Lirski subjekt razrješava napetost iščekivanja odlukom i odlučnošću odlaganja pera i uzimanja mača u obranu domovine:

„Pomoć uz Marsovu sad pograbit ja ću svoj štit.
Za te, oj vjero mi sveta, za te, o mili moj dome,
Žrtvujem život što bje divljačkim ljudima dat.”¹⁹

Petar Zoranić (1508. – između 1543. i 1569.) potomak je stare plemićke obitelji koja se doselila u Primorje, u Nin, ali kad su Turci krajem 15. stoljeća navalili na Nin i zadarsku okolicu, pučanstvo se povuklo u utvrđeni Zadar gdje se Zoranić i rodio. Nakon stišavanja turskih najezda obitelj se vratila u Nin. Tu Zoranić piše *Planine* (1536.), pastoralni roman u stihu i prozi i prvi roman u hrvatskoj književnosti. *Planine* su priča o pastiru Zoranu koji se liječi od „ljuvenog betega”²⁰ putujući u pastirsku Arkadiju. „Vrijeme prvog hrvatskog romana prostire se tijekom tri dana što ih glavni lik provodi na putu. Vrijeme romana prikazano je kao stilizirano izmjenjivanje predjela svjetlosti i tame, ugone i neugode. Hrvatska Arkadija ni u stvarnosti ni u *Planinama* nije egzotična. U njoj zavijaju vukovi, to je apokaliptična Arkadija u kojoj su sve zatečene osobe u bijegu. One besciljno lutaju neprijateljskim krajolikom u kojemu je opasnost vrlo realna i gdje čak i divlje zvijeri imaju izravnog dodira s pjesnikovim vremenom”, uočava Slobodan Prosperov Novak.²¹ Stvarajući roman Zoranić ističe da nema vještinu pisanja, nema uzora u stvaranju, te ide „po stazi netlačeni” i „po neuvižbanu konjicu”²². U XVI. glavi *Ganka i tužbeni poj pastirov od rasute baščine i poj slavnoga Marula pastira* lirski subjekt evocira sliku rasute baštine²³ u prizorima napuštenih i zapuštenih krajeva, protjeranih ljudi u suprotnosti sa slikama idiličnih predjela, sklada, pastira i pastirica i života u obilju. Na usta pastira Slavgora progovara se o baštini, a u njegovu kazivanju u prvi plan stavljaju se snažne emocije boli.

„Ne mogu neg' cvilit i čemerno plakat
i ječeč se bolit i gorko uzdihat,
i tim se spominat, s česa m' srce cvili.

(...)

Eto moreš vidit, da u 've planine
ne moremo živit ni mi ni živine.
Svud su sad kupine, kud njive orane

(...)

Blaženi, ki umrit prija jimiše rok,
neg' baščine vidit u tuko grd prirok.”²⁴

19 Šižgorić, „Elegija o pustošenju Šibenskog polja”, 2.

20 Ljubavna bol.

21 Prosperov Novak, „Povijest hrvatske književnosti”. „Od Baščanske ploče do danas”, „Novovjekovlje”, 49.

22 Zoranić, „Planine”, 36.

23 Baština – očevina, zavičaj; u Zoranića je izraz za zavičaj, ali i domovinu u cjelini.

24 Zoranić, „Planine”, 135., 137.

Pjesniku je na srcu domovina, a prizori rasute baštine prizori su ostataka hrvatskoga tla, očevine, zavičaja, domovine nakon turske najezde, pljačke i protjerivanja ljudi o čemu je pjevao i splitski književnik, otac hrvatske književnosti Marko Marulić kao svjedok stradanja hrvatskih krajeva zbog prodora Turaka u svojoj protuturskoj poslanici *Molitva suprotiva Turkom* ispjevanoj dvostruko rimovanim dvanaestercima. Marulićev lirski subjekt također proživljava bol, strah, neizvjesnost progona, a u opisima turskih najezda ističe se okrutnost na granici zvjerstva.

„Tebi vapijemo tužeći u plaču:

'Tvoji smo a ginemo, pogani nas tlaču.'

Radi su svih požrit, nigdar karvi siti,

sve će, diju, podrit, a puk tvoj pobiti.”²⁵

Govoreći o uzorima Petru Zoraniću u talijanskoj književnosti (Jacopo Sannazzaro, *Arcadia*) i naslonjenosti na jednostavnu narativnu okosnicu pastirskoga putovanja u Arkadiju Prosperov Novak ističe: „Petar Zoranić je u svoje *Planine* unio i domaći tradicijski sloj u kojemu se naziru elementi glagoljaške tradicije, ali i izravni citati Marka Marulića, kojega je Zoranić pretvorio u Marula pastira i čiju *Molitvu suprotiva Turkom* parafrazira.”²⁶

Pastir Marul u društvu ostalih Zoranićevih pastira u ovom intertekstualnom²⁷ prizoru zaokružuje bolan poj *baščinu videći v pogibli blizoj/ pojaše cvileći k nebu upran vid svoj*.²⁸ Zoranić jedan opći pastirski motiv konkretizira i dovodi u kontekst tadašnjih bremenitih prilika u Hrvatskoj iskazujući, kao i Marulić, zauzetost za domovinsku, baštinsku tematiku i usud prognanoga hrvatskoga bića.

3.2. Motiv odnarođenosti i povratka

Petar Preradović (1818. – 1872.), pjesnik hrvatskoga romantizma, austrijski je časnik koji je osjećao težinu svoga zvanja u tuđoj službi. Za vojničko zvanje nije imao sklonosti, a pošao je u vojničke škole zbog siromaštva jer se mogao školovati na državni trošak. Silom životnih okolnosti odgojen u tuđini cijeli se svoj život kretao među stranim ljudima službujući u različitim gradovima i zemljama, primjerice: Graz, Beč, Pešta, Milano, Budim, Zagreb, Zadar. Živeći u tuđini pisao je pjesništvo na njemačkom jeziku, odnarodio se, zaboravio svoj materinski jezik kojemu se vraća prevodeći na njemački jezik *Osmana* Ivana Gundulića. U duhu preporodnih slobodarskih snatrenja, ali i osobnoga ponovnoga otkrića hrvatskoga jezika piše himničnim zanosom pjesme o jeziku (*Rodu o jeziku, Jezik roda moga*). Govoreći o Preradoviću kao najpopularnijem hrvatskom romantičarskom pjesniku Brešić uočava: „On slavi ljepote svoje zemlje, veliča joj prošlost te naročito ljepotu hrvatskoga jezika i radost povratka materinskome jeziku.”²⁹ Romantičarski pjesnik ljubavi i ponekad mistike, stvara u različitim pjesničkim formama. Pišući Stanku Vrazu ističe: „Preveč su me tuđi običaji, tuđa čuvstva, tuđe mišljenje nadrasli...ja ću uvijek u sumraku basati među tuđom noći i domorodnim danom.”³⁰

Upravo pjesmom *Putnik* pisanom u formi osmerca u dvadeset katrena alegorizira svoj životni put „među tuđom noći i domorodnim danom”³¹. Služeći se preporoditeljskim diskursom,

25 Marulić, „Molitva suprotiva Turkom”, 58.

26 Prosperov Novak, „Povijest hrvatske književnosti”. „Od Baščanske ploče do danas”, „Rano novovjekovlje”, 49.

27 Intertekstualnost kao „aktivan odnos teksta kao mreže znakovnih sustava sa sustavima označiteljskih praksi njegove kulture.“ Biti, „Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije”, 224.

28 Zoranić, „Planine”, 138.

29 Brešić, „Hrvatska književnost 19. stoljeća”, „Lirika”, 61.

30 Prosperov Novak, „Povijest hrvatske književnosti”. „Od Baščanske ploče do danas”, „Novovjekovlje”, 191, 192.

31 Isto.

domovina (majka) – odnarođeni sin, lirski subjekt stavlja pred čitatelja intimnu dramu čovjeka u tuđini te kontrastnim motivima odlaska, izgubljena puta, izgubljena doma i povratka, sugerirajući nutarnju dijalošku formu razgovora majke i sina, uopćava osobnu dimenziju progovaraajući o ljudskoj potrazi uopće za vlastitim (nacionalnim) identitetom te o tuđinstvu u stranoj zemlji. U romantičarski mističnu krajolik, ali i neprijateljskom okružju tuđine, motivima noći, izgubljena puta, gola kamena, pustinje, komparativima *veći mrak u mraku, tvrđa zemlja tvrda, Ne znam gdje sam – kud sam zašo*, sugerira se nemoć, bezizlaze koje lirskoga subjekta ipak vodi k razrješenju:

„Gdje su ruke tvoje majke
Sad da skupe suze sina?
Gdje koljeno da počine,
Da si teško breme skine
Gdje je tvoja domovina?“

Slijedi povratak, a isticanjem posvojne zamjenice *tvoj* u motivima završne strofe, naglašava se sigurnost lirskoga subjekta, zaštićenost i konačni spokoj u zagrljaju doma te se razrješava njegova prisutna egzistencijalna napetost iznesena temom odlaska i povratka.

„Primi opet svoje dijete,
Dovijeka će tvoje biti,
Ljubit tebe svako doba,
U tvom polju daj mu groba,
S tvojim cvijećem grob mu kiti!“³²

3.3. Motiv iseljeničke kobi, tragike rastanka i čežnje

U razdoblju hrvatskoga realizma svojom se pjesničkom figurom uzdignuo *poeta vates* Senjanin Silvije Strahimir Kranjčević (1865. – 1908.) objavivši prvu pjesmu *Zavjet* s osamnaest godina u časopisu *Hrvatska vila*. „U uredništvu, koje tada već vodi Kumičić, borbeni stihovi mladoga, posve nepoznatog pjesnika dočekani su oduševljeno i proročanski: 'Taj će vam biti najbolji hrvatski pjesnik!'“³³ Kranjčević je to i postao uzdignuvši hrvatsko pjesništvo na europsku razinu te postao „pjesnik univerzalnih tema.“³⁴ Pravaški buntovna duha Kranjčević je pjesnik čovjeka, domovine, svijeta, povijesti, antičkih i biblijskih motiva, pobune, patnje i tuge, pravde i nepravde. U životnom zrenju doživljava iseljenički put gastarbajtera za kojega kao učitelja u Khuenovoj Hrvatskoj nema mjesta te službuje u različitim gradovima Bosne i Hercegovine. O tome Prosperov Novak kaže: „Na najvidljivijim razinama Kranjčević je pjesnik zavičaja, govornik domovinske, ali i osobne tuge koju je izazvalo napuštanje rodnoga doma, tuge koja je bila posljedica teško prihvaćenog oproštaja s jezičnim inventarom djetinjstva.“³⁵

Duboko proživljeno iskustvo domovine i doma u pjesmi *Moj dom* lirski subjekt iskazuje glagolima *imati* i *nositi* te, u tom smislu, i nemogućnosti gubitka doma, ističući motiv sjedinjenja koji nije samo puka fraza u duhu romantičarsko-patriotskih uzdaha već proizlazi iz egzistencijalne drame spoznatoga.

32 Preradović, „Putnik“, 219 – 222.

33 Jelčić, „Povijest hrvatske književnosti“, „Hrvatski književni realizam“, 164.

34 Prosperov Novak, „Povijest hrvatske književnosti“. „Od Bašćanske ploče do danas“, „Novovjekovlje“, 255.

35 Isto, 254.

„Ja domovinu imam; tek u srcu je nosim,
I brda joj i dol;
Gdje raj da ovaj prostrem, uzalud svijet prosim,
I... gutam svoju bol!

(...)

...Ja domovinu imam; tek u grud sam je skrio
I bježat moram svijet;”³⁶

Dubravko Jelčić govoreći o pjesničkom zrenju Kranjčevića uočava: „Sve patnje što su ih trpjeli njegova ponižena domovina i njegov poniženi narod doživljavao je starčevićanskim očajavanjem i proživljavao svojim pjesničkim senzibilitetom tako intenzivno, da je njihov domet prelazio granice zemaljske stvarnosti.”³⁷

Kranjčević prvi u hrvatskoj pjesničkoj plejadi opjevava iseljeničku kob hrvatskoga čovjeka i odlaska trbuhom za kruhom. Frangeš zapaža: „(...) bio je među prvima koji su u hrvatskoj književnosti upozorili na masovnu emigraciju seljaštva.”³⁸ Tematiku iseljeničtva u okviru ciklusa *Uskočke elegije* i masovnoga odlaska u svijet u pjesmi *Iseljenik* lirski subjekt iskazuje motivom odlaska parobrodom u Južnu Ameriku (Brazil u pjesmi), rabeći metaforičku sintagmu *prosjaci hljeba* za mnoštvo ljudi koji čine *svijet bez krova, što će pod palminom granom/ Tamo robovati*³⁹. Postupno pogled lirskoga subjekta s mnoštva skreće na pojedinačnu kob: *Primorski to je dobrijan; Bježi od kukavne sreće nekud pod obzorje novo, / Misli: e bolje tamo su grane...; (...) ukočen šuti i šuti, / Njemu je ostalo srce tamo na kamenoj liti, / Kadulja gdjeno miriši, smilj gdje zlati se žuti*⁴⁰. Motivima doma suprotstavlja se stvarnost, brod koji ga nosi u tuđinu gdje *Sve je drukče, pa i nebesa*.⁴¹ Rabeći simbole iz narodne poezije (lirska pjesma *Popuhnul hladan je vetar*) poput Marine krune, mlade kraljice kojoj je zlaćanu krunu *moro odnio crni* sugerira se istinitost povijesnoga trenutka Hrvatske i njezine neslobode, vlast tuđinca, a motivom parobroda imena Kossuth Lajos⁴², koji se bučno vraća europskom žalu, a brod s Hrvatom odlazi u tuđinu, iskazuje tadašnju političku situaciju. Tuđinci gospodare, a hrvatski se narod iseljava trbuhom za kruhom čime se zaokružuje elegičnost jednoga privatnoga (iseljenik) i općega (iseljena Hrvatska) povijesnoga trenutka.

Antun Gustav Matoš (1873. – 1914.), pjesnik, novelist, kritičar, putopisac i polemičar, obilježio je kao vodeća književna osobnost razdoblje hrvatske moderne, a godina njegove smrti uzima se kao kraj jednoga književnoga razdoblja. O Matošu će Prosperov Novak reći: „Taj iskreni opozicionar i pravaški sljednik, vojni bjegunac i bezdomnik, bio je suvremenik europskog anarhizma.”⁴³ Prekinuvši studij veterine, dospio je u austrijsku vojsku, pobjegao, dezertirao, izbio iz Hrvatske četrnaestak godina te boravio i ostvarivao se uspješno ili manje uspješno lutajući europskim gradovima. Put vojnoga bjegunca započeo je u Beogradu, gdje je ostvarivao svoj književni talent, potom osobito u Parizu upoznavši modernistički duh i strujanja europske književne produkcije. Čitavo

36 Kranjčević, „Moj dom”, 148, 149.

37 Jelčić, „Povijest hrvatske književnosti” „Hrvatski književni realizam”, 165.

38 Frangeš, „Silvije Strahimir Kranjčević”, 9.

39 Kranjčević, „Iseljenik”, 163.

40 Isto, 164.

41 Isto, 164.

42 (izg. Košut Lajoš; 1802. – 1894.) mađarski revolucionar i borac protiv Austrije, nosilac mađarske državne misli i zato protivnik Hrvata koji su u ono doba živjeli u državnoj zajednici s Austrijom i Mađarskom (Rječnik i tumačenja Bratoljuba Klaića u knjizi Kranjčević, 1964, 273).

43 Prosperov Novak, „Povijest hrvatske književnosti”. „Od Bašćanske ploče do danas”, „Novovjekovlje”, 275.

je vrijeme stvarao, živio na rubu egzistencije, živio bohemski u umjetničkim krugovima i žudio povratak kući, domu svome. Vratio se 1908. kad mu je car Franjo Josip II. oprostio dezertarstvo.

Marijan Matković obrazlažući Matošev „izvanredni lirski talent“ o dijelu njegove lirike između ostaloga ističe: „I propjevao je njegov pejzaž u rujnim jesenima, pejzaž hrvatski bojama nepoznatim hrvatskoj literaturi do njega. U čitavoj skali svoje elegične tuge i bogate ljepote! Da, i tu liriku nadahnjuje motiv prognanički.“⁴⁴

Njegujući kult forme i esteticizam, pišući često u formi soneta, ostvarujući iznimne slike krajolika, snatreći i tragajući za idealnom ženom, u duhu secesije unoseći motive dekorativne ornamentike – cvijeta, Matoš je osjećao duboko domovinu, o njoj je maštao u prognaničkom kutu te žudio susret i ispunjenje. Susret s domom ne nosi elemente sentimentalnoga govorenja i poze već je to duboko proživljeni dodir i čežnja. Kritički je progovarao o ljudima i vremenu, možda se i razočarao pri povratku, ali je spremno o tome govorio: *O, ta uska varoš, o, ti uski ljudi.*⁴⁵

U pjesmi pisanoj u sonetnoj formi *U travi* lirski subjekt evocira pejzažne slike i prizore zavičaja:

„U daljini, među granjem, selo

(...)

Vjetar hladi uznojeno čelo

I na plotu vitla rublje sušeno.

(...)

Blizu mlina pjeva slavić ubavi.”

U tercinama – obratu pjesme otkriva se prijepor unutar lirskoga subjekta: dom – tuđina.

„Hrvatska, oj to su tvoji glasi,

Čežnje tuđinskoga moga stradanja:

Tuđi vjetar ledio mi vlasi,

Sad ih mrsi cjelov tvoga ladanja!“⁴⁶

Završni stihovi donose konačno smirenje povratka, a *uznojeno čelo* s početnoga katrena u posljednjoj tercini postaje *umireno čelo*.

Matoš je i pjesnik zanosnoga ushita domovini i čežnuća u pjesmi pisanoj u distisima *Gospa Marija*. Marija, majka, Matoševa majka, brižna Gospa kao Isusova majka, majka sviju. Majka domovina, koja njeguje, doji, brine, daje se nježnošću, toplinom, daje se jezikom, materinskim jezikom koji lirski subjekt nosi i upija te kliče:

„Samo tebe volim, draga nacija,

Samo tebi služim, oj Kroacijo,

Što si duša, jezik, majka, a ne znamen,

Za te živim, samo za te, amen!“⁴⁷

Kao i Kranjčević i Matoš piše pjesmu – baladu naslovljenu *Iseljenik* stavljajući pred čitatelje čovjeka, iseljenika, pišući njegov izgnanički životopis započinje motivima odlaska i oprostaja, odlaska zbog siromaštva, mađarske čizme i lihvarske rabote prema hrvatskome čovjeku.

Bolno odjekuje ovo monološko kazivanje čovjeka – iseljenika:

44 Matković, „Antun Gustav Matoš“, 18.

45 Matoš, „Stara pjesma“, 81.

46 Matoš, „U travi“, 58.

47 Matoš, „Gospa Marija“, 129.

„Na svomu prošnjak ja sam,
Jer rodna zemlja sinu je tuđina,

A Hrvatska je strancu domovina!”⁴⁸

U pjesmi kao da su zgusnute slike mnogih proživljenih emigranata gotovo svih vremena: na tuđem nikad nisi svoj, u tuđoj si zemlji samac, sluga, obitelj proživljava tragiku rastanka, sin raste bez oca i više ga i ne poznaje, žena ostavlja muža.

Balada kao lirsko-epska vrsta pjeva o stradanjima pojedinca te Matoš, iskoristivši baladičan ton u monološkom kazivanju iseljenika, na kraju razbija moguću tragičnost završetka spoznajom da je u tuđini ipak slobodan, nesloboda na rodnom tlu više boli.

„Pa bit ću radnik, bit ću siroma,
No slobodan ću bit – što nisam doma.”
Propitivanjem lirskoga subjekta dolazi se do razrješenja:
„No šta će meni tuđi krov,
Sloboda tuđeg kraja?
Tek kod kuće je blagoslov,
A svog bez zavičaja
Je teško živjet, teže još umrijeti:
Jer svaka ptica k svomu jat u leti.”⁴⁹
Završni stihovi, aforistički oblikovani, konačan su zaključak i spoznaja:
„Slobode traži samo gdje
Ti zbori majke mlijeko!
Po narodu si svome sve,
Bez njega – Niko, Neko.”⁵⁰

3.4. Motivi izgubljena zavičaja i boli odijeljenosti

Vinko Nikolić (1912. – 1997.), „pjesnik i prognanik, dobra duša i svjetionik domoljublja u polustoljetnom emigrantskom čemeru, apostol i neugasivi plamen hrvatske državotvorne nade”⁵¹, kao pjesnička osobnost afirmirao se u 20. stoljeću u razdoblju između dvaju svjetskih ratova, te izbjegavši Križni put i Bleiburg živi kao ratni zarobljenik najprije u Italiji, potom kao politički izbjeglica u Argentini. Vratio se u Europu želeći živjeti u Francuskoj, no to mu je onemogućeno te neko vrijeme živi u raznim europskim zemljama. Godine 1968. nastanjuje se u Barceloni do povratka u Hrvatsku 1990., prvi put nakon četrdeset i pet godina, a 1991. konačno se vraća i živi do smrti u domovini koju je žudio u stvarnom životu potucajući se po svjetskim i europskim metropolama, a bol rastanka i nemogućnost povratka zbog političkoga izgnanstva nepatvoreno i emocionalno proživljeno prenosio u stihove.

Nikolić je s Antunom Bonifačićem 1951. godine pokrenuo književno-kulturni časopis *Hrvatska revija* te utemeljio i nakladnu kuću „Knjižnica Hrvatske revije”. Priredio je nekoliko antologija hrvatskoga pjesništva, objavio knjigu eseja *Nacionalni zadatci književnosti* i političke i putopisne proze *Pred vratima domovine* te izdao više zbirke pjesama.

48 Matoš, „Iseljenik”, 102.

49 Matoš, „Iseljenik”, 104.

50 Isto.

51 Samardžija; Selak, „Vinko Nikolić”, 452 – 457.

„Tek početkom 1989. postupno upoznajem i zabranjeni dio Nikolićeve poezije, iznikao na gorkom humusu tragičnoga iseljeničkog iskustva, na dubokoj potresenosti zbog gubitka vlastita zavičaja i svoje Domovine, na egzistencijalnoj ugroženosti hrvatskog iseljeničkog bića i njegove narodne opstojnosti”, ističe Božidar Petrač.⁵²

Motreći ukupnost Nikolićeve motivske aparature u lirskom korpusu stvaranom na čakavskom šibenskom idiomu i štokavskom opaža se da pjesnički subjekt neposredno, kazujući često slobodnim besjedovnim stihom (ali i u formi vezanoga stiha i soneta) autotematizira životni put, podastire slike svakodnevice, djetinjstva, oca i majke, ribara, težaka, ljudi i njihove životne borbe, oporosti krajolika, Šibenika i Zagreba, potom i sjećanja na blagdanske dane Uskrsa i Božića u rodnom domu, molitava, pobožnosti, tradicije i običaja koje nosi duboko u svom biću kao iskrenu čežnju lišenu patetičnih prizvuka. Prizori su to koji u dijaspori postaju produbljeniji, a čežnja za domom i domovinom prerasta u molitvu, nadu u povratak, bol odijeljenosti, ponekad i beznadnost. Cvjetko Milanja govoreći o trima dominantnim područjima Nikolićeva pjesništva ističe: „jedan je rodni grad Šibenik, u kulturno-povijesnom smislu, drugi je težački život, a treći majka i domovina shvaćeni kao sinonimi. Doduše, opsegom tematskog interesa moglo bi se reći da je Nikolić i dijelom katolički pjesnik, jer ima pjesama s temom Krista, Majke Božje(...)”.⁵³ Sve se te teme i motivi u nutrini lirskoga subjekta sljubljuju u jedinstveni doživljaj svijeta i njegova bića, a koje povezuje središnji prostor izgubljena zavičaja, doma, domovine, Hrvatske, molitve Bogu i žuđene čežnje za povratkom. Vidljivo je to, primjerice, u pjesmi *Molitva za moju Hrvatsku* u početnim stihovima u kojima se lirski subjekt obraća u molitvenome stavu i jeremijskim bolom s velikim pouzdanjem Bogu:

(...)

„Ja te za Hrvatsku molim: moja je ljuba i mati,
Sve što na svijetu imadem;

(...)

Gledaj sirotinju ovu; pomiluj skitničku muku:
Svoju smo Zemlju raselili,
Tude smo zemlje naselili;
Lutamo svuda po svijetu.”⁵⁴

U čežnuću za domovinom koju često izjednačuje s majkom, apostrofira njezino ime ističući svoju bliskost i nježnost zamjenicama: *Hrvatska! Hrvatska moja! Mi smo od ljubavi ljudi;/ Srce će za Tebe tući!/ Srce će za Tobom pući!/ Hrvatska! Hrvatska moja, vječna i ponosna budi!*⁵⁵ *Hrvatska, slatka čežnjo moja (...)/ Hrvatska, divna sanjo moja(...)*⁵⁶ U *Molitvi našoj Gospi* pjesnik vapi: *Hrvatsku mi spasi! Sve mi je na svijetu! -!(...)Nad nju pruži ruku materinsku svetu.*⁵⁷

Pjesma *Posljednja večera* pisana čakavštinom u motivskom kontekstu stavlja recipijenta u prostor biblijskoga rastanka Krista i učenika kao konačnoga u ovozemaljskom. Rastanak je ovo majke i sina prikazan detaljno, gotovo naracijski i dramatski produbljeno s mnoštvom motiva grada (Zagreb), stola za kojim se blaguje: *Za večeru bilo je kruva i sira,/ ja san priko voje ija:/ kruv ka da je plisan bija, umisila moja ga mater o' zadnjega brašna u kući*, bola u duši, razgovora između majke i

52 Petrač, „Pogovor”, 278.

53 Milanja, „Predgovor”, 8.

54 Nikolić, „Molitva za moju Hrvatsku”, 159.

55 Nikolić, „Molitva za moju Hrvatsku”, 160.

56 Nikolić, „Proljeće u Italiji”, 162 – 164.

57 Nikolić, „Molitva našoj Gospi”, 125 – 127.

sina i rastanka: *Njezina velika ljubav njojzi je okрила: / nas dvoje se nikad više ne ćemo sresti.*⁵⁸ Vinko Nikolić je o tom događaju u *peton danu petog miseca godina četrdesetpete*⁵⁹ napisao: „Ta prežalosna 'večera' stoji kao oštri ubod noža usred moga srca i mozga; ona je prelomila moj život u dvoje, i rastavlja, duboko i visoko vertikalno, bivši od sadašnjega, stoji kao ponor, kao rov, kao granica, pa od te 'večere', posljednje večere, započima moj 'novi', drugi, posve drukčiji život.(...)Ta je 'večera' prelomila moj život, prelomila je i moje književno djelo.”⁶⁰

Opsežna poema *Pismo mojoj Hrvatskoj iz tuđine* nastala sedamdesetih godina ispovijed je pjesnika – prognanika – patnika u čijem je biću zapisana Hrvatska, njezin krajolik, ljepote, snaga i ranjivost, povijest, tradicija, blagdani i običaji, molitve, stradanja puka, križni putevi, izgnanstvo, sreća i nesreća, sinteza svega proživljenoga u osobnom putu lirskoga subjekta, a u svekolikoj lirici hrvatskoga čovjeka – pjesnika. Pjesma je gotovo povijesna slika i metafora svakoga čovjeka koji se *oddomio* i ljubi dom. O tome govori obilata motivska aparatura pjesme: *Pišem ti, mila moja, zemljo Hrvatska, / ljubavi moja vjerno voljena, // Ljubav je moja jača od prostora i vremena, // Srce je moje zauvijek ispunjeno tvojim slikama i melodijama: srce je moje zaplakano nad tvojim ranama i tugama: // Trajno uzburkan u meni šumi / tvoj sinji, moj najdivniji Jadran, // Uznose u meni se tvoje crkve i džamije, // Ja, što umorno lutam iz progonstva u progonstvo, / silom razbaštinjen sa svete baštine preda!*⁶¹

Sublimirajući teoretsko promišljanje o Nikoliću Milanja zaokružuje: „Nikolić je ponajprije književna i kulturna pojava, pa zato ima kulturni i književni značaj u povijesti hrvatske duhovnosti uopće”⁶² dok Šego ističe: „Recepcija Nikolićeva kreativnog rada i brojni osvrti o njegovu stvaralaštvu potvrđuju da je njegovo djelo dobilo dostojno mjesto u povijesti hrvatske književnosti i povijesti hrvatskoga naroda.”⁶³

Nikolić je u vremenu prije izgnanstva, u izgnanstvu i nakon povratka u Hrvatsku svojim radom značajno doprinio tkanju hrvatske književne riječi spajajući domovinsku i emigrantsku književnost, a motivima odlaska i žuđenoga povratka iskreno i emocionalno propjevao o svom bolnom biću stihom, kao što i sam ističe u sonetu *Plać u stihu*:

„Ja u stihu plačem; bol ma kako grozni
Ona u pjesmi jenja: Da l' je ovo vrijedno,
Ja ne sudim sebi, - sudit će mi pozni.”⁶⁴

Tuga Tarle (1947.) suvremena je književnica, autorica kritika, eseja, knjiga o problematici hrvatskoga iseljništva, društveno angažirana publicistkinja, diplomatkinja i promotorica hrvatske kulture, pjesnikinja koja je 2021. godine izdala svoju prvu knjigu pjesama *Anatomija tuge*. Članica je i Društva hrvatskih književnika i Hrvatskoga diplomatskoga kluba. Aktivna je i danas, neumorno piše i stvara te je 2022. doktorirala na temu „Mit o povratku u imaginariju hrvatske dijaspore u Australiji”.

Proživjevši i sama s obitelji iskustvo iseljništva, krajem osamdesetih godina odselila je u Melbourne gdje, kako sama ističe, susreće veliku iseljeničku zajednicu, upoznaje mentalitet hrvatskih ljudi koji žive u Australiji i iznutra doživljava i proživljava probleme te kao diplomatkinja u narednim godinama u susretima s ljudima produbljuje spoznaje. Iz toga iskustva izranjaju knjige

58 Nikolić, „Poslidnja večera”, 81 – 83.

59 Nikolić, „Poslidnja večera”, 83.

60 Nikolić, „Govor moje majke”, 141.

61 Nikolić, „Pismo mojoj Hrvatskoj iz tuđine”, 197 – 211.

62 Milanja, „Vinko Nikolić (1912 – 1997)”, 301.

63 Šego, „Socijalni, religiozni i domoljubni motivi u pjesništvu Vinka Nikolića”, 92.

64 Nikolić, „Plać u stihu”, 179.

Moja australska priča i *Hrvatski iseljenički duhopsis: ogledi, kritike, pisma i prijedlozi: 1990. 2013.* u kojima, između ostaloga, prikazuje nutrinu čovjeka odvojenoga od hrvatske domovinske matice aktualizirajući priču o iseljenicima koja traje, a koristeći pritom matricu pomnoga opazitelja problematike i života.

U knjizi *Moja australska priča*, koja se žanrovski može odrediti kao postmodernistički roman sačinjen od priča i pisama⁶⁵, autorica neposredno, iz perspektive svoje kćeri Maše te jezikom djeteta koje se našlo u australskoj životnoj priči, progovara o svakodnevicu, susretu s ljudima na australskom tlu, susretima i razgovorima s Hrvatima i rođacima koji dugi niz godina žive svoju iseljeničku priču, o savladavanju engleskoga jezika, školi i školovanju, novim prijateljima i prijateljicama, za- pošljavanju i radu u novoj sredini, čežnji za domom. Unoseći dijelove dnevnika i pisama kćeri koja motri, zapisuje i dječji zaključuje, duboko ponire u bitnost svakoga trenutka odrastanja: „Ja nisam znala da su tata i mama odlučili da u Australiji ostanemo zauvijek. Ja sam ih lijepo pitala zašto su mi to učinili? Zašto su me poveli i ne pitajući želim li ostati zauvijek u Australiji?“⁶⁶ Kompoziciju čini više nepovezanih poglavlja o različitim temama, a povezuje ih pozicija pripovjedačice u prvom licu iz čije se perspektive pripovijeda i umnaža slika australske priče.

U susretu s ljudima otkriva se jezični aspekt te knjiga daje zanimljiv kolorit miješanja idioma jezika hrvatskoga podneblja iz kojega su ljudi doselili i iskrivljenoga engleskoga jezika, kao i u poeziji, čime se stvara osobit dojam svakodnevnoga života te australske priče u kojoj se nepomirljivo sučeljuje nutarnje sjećanje, zavičajna prošlost i sadašnjost u kojoj se perzistira. Primjerice:

„Teta Milica se iskreno čudila što to mamu muči. „Well, ne znam zašto se sekiraš. Vidi mene – ne radim, a živim ko bubreg u loju i fala Bogu, ništa mi ne fali. (...) I što sam izgubila? Ništa! Idem u shopping, čitam New Idea, gledam TV serije. I am always relaxed!“⁶⁷

Rogić Nehajev govoreći o pjesništvu Tuge Tarle i kritičkim raspravama o postmodernizmu kao književnom razdoblju te ističući u njezinu radu i postmodernu intenciju, govori, između ostaloga, o dokumentarnom oblikovanju jezika: „U unutrašnjoj zbilji same pjesme jezik se oblikuje kao svojevrsni hibrid araboengleskog/hrvatskog. U socijalnoj zbilji takav je jezik sastavnicom hrvatske emigrantske egzistencije.“⁶⁸ U zbirci lirike *Anatomija tuge* koja je kompozicijski podijeljena na cikluse, poetski prostor emigrantskih motiva ispunjen je sutonskim koloritom, tragovima boli i smrti, aludiranjem na povijesni kontekst u poveznici s hrvatskim aktualnim zbivanjima dolazi do izražaja u ciklusu *Obrazine apokalipse* (u pjesmama *Bumerang*, *Danas smo digli čaše za Čile*, *Političarima*). Iz ciklusa *Tri pjesme s ključem* pjesma *Kad sam bila iseljenica bez pedigrea* te ciklus *Australije Australije* u cjelini primjeri su emigrantske poetičke aparature za koji Lemac ustvrđuje osjenčanost „snažnim ironijskim silnicama.“⁶⁹ Govoreći o tehničkim postupcima autorice, Rogić Nehajev uočava različitost tvorbenih postupaka jer: „ona nije slugom (jedne) metode.“⁷⁰ U prvom od tri naznačena osnovna postupka: ponavljanje tradicije, dokumentarnost, anarhoidnost, ponavljanju tradicije zamjetni su „tvorbeni predlošci kao što su vezani stih, formatizirane strofe, sonetna rješenja...“⁷¹. Na tragu svojevrsnoga uspostavljanja mosta prema tradiciji iz koje se gradi, koriste se i

65 Lemac, „Moja australska priča. Roman o jednoj iseljeničkoj avanturi“, 115 – 116.

66 Tarle, „Moja australska priča. O jednoj iseljeničkoj avanturi: s izvornim zapisima dijelova pisama i dnevnčkih bilježaka Maše Tarle“, 14.

67 Isto, 227.

68 Rogić Nehajev, „Akrobat na žici noći: jedno čitanje pjesama Tuge Tarle“, 160 – 161.

69 Lemac, „Panorama jednog života. Tuga Tarle“.

70 Rogić Nehajev, „Akrobat na žici noći: jedno čitanje pjesama Tuge Tarle“, 159.

71 Isto.

autorski postupci koji sugeriraju postmodernistički okvir. Dokumentarnost je vidljiva u motivskoj aparaturi socijalne zbilje emigrantskoga okružja i ljudi te u oblikovanju jezika kao svojevrsnoga hibrida araboengleskoga i hrvatskoga, kao što je već rečeno.⁷², a anarhoidnost se uočava „uz misao da su žene izvorno anarhoidne, upućene na rađanje i supstancijalno primarnije od društva uređenog zakonima.”⁷³

U pjesmi *Kad sam bila iseljenica bez pedigrea* nižu se motivi iseljeničkoga ozračja i svijeta u kojem se lirski subjekt nalazi u svojem emigrantskom bivstvovanju s težištem na različitosti svjetova, vidljivosti različitosti u izvanjskom – modi, pristupu životu: *iseljenica bez pedigrea s ciljem da preživim u debelom svijetu/ u kojem jedino novac ima privlačno lice,/ nisam nosila kostime Coco Chanel, ni parfeme Easte'e Lauder, nego dronjke Made in Yugoslavia i ružinu vodicu iz apoteke na uglu.*⁷⁴

Gotovo na granici gorko-potresnoga, sućutnoga i pomalo okrutnoga sintetizira se lirsko pismo iseljenice bez pedigrea: *Uostalom, kao iseljenici bez pedigrea, bez zavičaja i bez zaštite,/ preostalo mi je jedino trošiti kovanice u Kentucky Fried Chicken/ na uglu Bourke Streeta za suh podnevni zalogaj,*⁷⁵ te „djeluje kao dokumentarni otisak koji pogađa ravno u glavu.”⁷⁶

U ciklusu *Astralije Australije* prizori iseljeničkoga, razdijeljenoga bića produbljuju se motivskom aparaturom svakodnevne egzistencije i dokumentarnim oblikovanjem jezika kao sastavnice hrvatske emigrantske egzistencije.⁷⁷ Ima u tim pjesmama duboke boli jer *Ljubav im se izrodila u bol u preponama,/ nostalgiju utažuju gorkim pivom,/ prijateljstva zamjenjuju šarenim mašinama/ u zadimljenim kavanama i kasinima.*⁷⁸, neutažene čežnje za Hrvatskom i opravdavanja pred samim sobom zbog odlaska iz doma kao u pjesmi *Krhotine*:

„Slušajte, mi smo stil Rvati!
Naša dica razumiju lipi naš jezik -
Jezik naš rvatski.
Znate, nije se moglo.
Tribalo je poč za kruom.
A ovdi se boje živi.
Ovdi je najš, kažen van.
(...)
Slušajte, samo da nije te proklete daljine,
Da je to manji trip
Čovik bi iša češće kući.// Ovako – tri put u dvaest godin.”⁷⁹

Bol duše povezana s čežnjom osnovni je motiv i pjesme *Ah, da san doli...* u kojoj lirski subjekt na temelju osobnoga životnoga iskustva i susreta s ljudima neposredno, bez imalo patetičnih tonova vapi za domom: *Ah, tisno mi je u srcu -/ Ni to misto za ženu!/ Taki kaos arauund as!! Ni to misto za nas!! Još uvik sanjan/ da san doli/ u kužini,/ u pojati,/ na ledini.*⁸⁰

72 Rogić Nehajev, „Akrobat na žici noći: jedno čitanje pjesama Tuge Tarle”, 161.

73 Sanko Rabara, „Tematsko i stilsko bogatstvo pjesama Tuge Tarle“.

74 Tarle, „Kad sam bila iseljenica bez pedigrea“, 65.

75 Isto, 66.

76 Rogić Nehajev, „Akrobat na žici noći: jedno čitanje pjesama Tuge Tarle”, 161.

77 Isto.

78 Tarle, „Astralije”, 87.

79 Tarle, „Krhotine“, 88 – 89.

80 Tarle, „Ah, da san doli...“, 92.

Jadikujući gotovo psalmistički obraća se i Djevici Mariji u pjesmi *Jadikovka* izlijevajući nutrinu bića koje u nespokoju i nesreći tuđine vapi spas: *Ja sam Ti tajed od jada, i već sam Ti sit tijež suza, /.../ Ti i ne slutiš/ vot is groing insajd of maj hart!.../ I jezik pređa sam izlomio/drobeći misli, mišajući riči.*⁸¹ I u pjesmama *My dream* i *I didn't care* govorom hrvatskih emigranata slažu se slike odvojenosti od zajednice podrijetla i zajednice doselidbe „u neku vrstu limba s neograničenim rokom trajanja, gdje groteska i sućut supostoje u prividno neobičnom, a trajnom, prijateljskom susjedstvu.“⁸²

Sumirajući lirski diskurs i tematsko i stilsko bogatstvo pjesama iseljeničkoga života i prostora dvjema pjesmama (*Prezreni otok* i *Zavodljivo nebo*) kojima se zaokružuje ciklus *Astralije Australije* u oscilogramu lirskoga ja Tuge Tarle u kojem postoji baštinik(ica) i odvjetnik(ca) hrvatske emigracije domeće se i puntar(ica).⁸³ U *Prezrenom otoku* i *Zavodljivom nebu Australije* lirski subjekt ekspresionističkim krikom govori o prostorima zemlje – Australije: *To je ukleto mjesto/ S ruba bezdna/ Kamo se ne ide i ne putuje.*⁸⁴ U pjesmi kao grafički izdvojeni stihovi stoje riječi *Samuje, Guta, Sam*⁸⁵ koje nose značenjsku potku i poentiraju pjesmu. U *Zavodljivom nebu Australije* nižu se metaforičke slike šutljiva i tajanstvena prostora, a napetost se razrješava završnim stihovima krika i, u tom smislu, bunta i protesta:

„O kako bih kriknula
Pa nek se čuje do vrhova
Ovog paklenog otoka
Nek se barem čuje krik
Jednog očajnika, patnika
Kada već ne mogu izmaknuti tvome
Užarenom zagrljaju.“⁸⁶

Uporaba interpunkcije (dvaju zareza) i neuporaba točke ima osobitu ekspresivnu vrijednost. Zarez u stihu *Mene, putnika namjernika* te u stihu *Jednog očajnika, patnika* ističe prisutnost lirskoga subjekta i njegovu poziciju u kontekstu prostora, a izostanak točke čini krik lirskoga subjekta trajnim u *užarenom zagrljaju* u nemogućnosti razrješavanja životne pozicije i emocionalnoga stanja.

4. Zaključak

U motivima odlaska i povratka te problematike iseljništva, izgnanstva, nemogućnosti povratka, oblikovanju mita o povratku u pjesničkoj matrici hrvatske književnosti koja kontinuirano traje od 14. i 15. stoljeća do danas, pronalazimo vrijedna ostvarenja. U tom je smislu hrvatska književnost uz ostvarenje estetske funkcije izrastala u neprekinutu nizu i kao iskreni iskaz lirskoga subjekta koji progovara o sebi, svijetu oko sebe u šimićevskom duhu: *Pjesnici su čuđenje u svijetu! Oni idu zemljom i njihove oči/ velike i nijeme rastu pored stvari!...Naslonivši uho na ćutanje što ih okružuje i muči* postaju „vječno treptanje“.⁸⁷

U formalnom pogledu u duhu književnopovijesnih razdoblja i poetika te osobnoga nagnuća pjesnika, diskurs lirskih pjesama ostvaren je u spektru vezanoga i slobodnoga stiha. U oblicima ba-

81 Tarle, „Jadikovka“, 90.

82 Rogić Nehajev, „Akrobat na žici noći: jedno čitanje pjesama Tuge Tarle“, 167.

83 Isto.

84 Tarle, „Prezreni otok“, 98.

85 Isto.

86 Tarle, „Užareno nebo Australije“, 99.

87 Šimić, „Pjesnici“, 63.

lade, poeme, elegije, himne, ode, soneta, jadikovke, naricaljke do potpunoga rastakanja i lomljenja stroge forme u duhu modernističkog i postmodernističkog govora o temi.

Na tematskoj se razini opisuju turska osvajanja i zbjegovi ljudi, prognanstva i izgnanstva, život u tuđini, trudbenički život i borba za egzistenciju, jezična otuđenost i zaborav materinskoga jezika, trpljenje pojedinca i kolektiva.

Širok je i prostor emocionalne razine u kojem prevladavaju osjećaji poput bola, straha, izgubljenosti, čežnje, nade, privrženosti i ljubavi za zavičaj, dom, Hrvatsku, do beznadnosti, proklinjanja, resignacije, mirenja i prihvaćanja neminovnosti boravka u tuđinskom bez obzira na uzroke odlaska ili izgnanstva.

Neovisno o tonalitetu lirskoga diskursa zamjetan je s jedne strane kritičan stav, ponekad na granici proklinjanja i krika, a s druge emocionalni naboj koji povremeno prelazi u romantičarski patos i sentimentalni uzdah za domom – zavičajem te postaje korpus pjesničkih lirskih zapisa o izgubljenom domu i žudnom povratku, a koji prerasta u egzistencijalni bitak pojedinačnih pjesničkih sudbina dajući tako, ponekad, i dokumentarističku sliku opstojnosti čovjeka u svijetu.

Na tom tragu može se govoriti o poeziji odlaska i povratka u krajobrazu hrvatskoga pjesništva kao usudu hrvatskoga čovjeka koji, kao što vidimo, traje u kontinuitetu i u suvremenosti.

LITERATURA I IZVORI

- Biti, Vladimir. 2000. *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*. Zagreb. Matica hrvatska.
- Bošnjak, Milan. 2020. *Važnost hrvatske književnosti nastale izvan Hrvatske, pogled iz 2020. godine*. 449 – 464. Zbornik radova s I. Međunarodne znanstveno-stručne konferencije *Gastarbajterska iseljenička poema – od stvarnosti do romantizma*, digitalno izdanje. Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu; Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagreb, 19. – 20. listopada 2020. <https://www.docdroid.net/5bnYfa0/gastarbajteri-zbornik-pdf#page=2>. Pristup ostvaren 30. 3. 2023.
- Brešić, Vinko. 2015. *Hrvatska književnost 19. stoljeća*. Zagreb. Alfa.
- Brešić, Vinko. 1998. *Hrvatska emigrantska književnost (1945. – 1990.)*: Croatica 27 (45 – 46): 247 – 246. <https://hrcak.srce.hr/214736>. Pristup ostvaren 1. 9. 2023.
- Frangeš, Ivo. 1964. *Silvije Strahimir Kranjčević*. U: *Pjesme, pjesnička proza, kritike, o sebi*. Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 60, prir. Ivo Frangeš. Zagreb. Zora. Matica hrvatska. 7 – 20.
- Grubišić, Vinko. 1977. *Čakavska poezija Vinka Nikolića*. U: *Gorak je zemje kruv*. München-Barcelona. Knjižnica Hrvatske revije. 111 – 125.
- Jelčić, Dubravko. 1997. *Povijest hrvatske književnosti*. Tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne. Zagreb. Naklada Pavičić.
- Kalogjera, Branka. 1996. *Književnost Hrvata u Sjedinjenim Američkim Državama*. Fluminensia, 8 (1-2): 145 – 151. <https://hrcak.srce.hr/132675>. Pristup ostvaren: 29. 8. 2023.
- Kladinov, Ivana. „Tuga Tarle svoju australsku priču predstavila Bečanima: “Za sve koji su otišli, povratak je nemoguć. To je iluzija”“. *Fenix magazin*, 2. 3. 2017. <https://fenix-magazin.de/tuga-tarle-svoju-australsku-pricu-predstavila-becanima-za-sve-koju-su-otisli-povratak-je-nemoguc-to-je-iluzija/> . Pristup ostvaren 30. 3. 2023.
- Kranjčević, Silvije Strahimir. 1964. *Pjesme, pjesnička proza, kritike, o sebi*. Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 60, prir. Ivo Frangeš. Zagreb. Zora. Matica hrvatska.

- Lemac, Tin. „Moja australska priča. Roman o jednoj iseljeničkoj avanturi“. *Pilar, časopis za društvene i humanističke studije*, XII (2017), br. 23 (1): 115 – 116.
- Lemac, Tin. „Panorama jednoga života. Tuga Tarle“. *Stav, časopis za kritiku*, 27. 10. 2021. <https://www.stav.com.hr/tekuca-kritika/tin-lemac-panorama-jednoga-zivota-tuga-tarle/>. Pristup ostvaren 14. 10. 2022.
- Listeš, Srećko. „Udruga Hrvatska izvandomovinska lirika“. *Pilar, časopis za društvene i humanističke studije*, XII. (2017.), br. 23 (1): 11 – 30.
- Marulić, Marko. 2007. *Molitva suprotiva Turkom*. U: Ante Stamać. Antologija hrvatskoga pjesništva od davnina pa do naših dana. Zagreb. Školska knjiga, 57 – 61.
- Matković, Marijan. 1967. Antun Gustav Matoš. U: *Antun Gustav Matoš I, Pjesme, pripovijesti, autobiografija*. Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 64, prir. Dragutin Tadijanović i Marijan Matković. Zagreb. Zora. Matica hrvatska. 7 – 25.
- Milanja, Cvjetko. 2017. Hrvatsko pjesništvo 1930 – 1950. Novostvarnosna stilska paradigma. Zagreb. Matica hrvatska.
- Milanja, Cvjetko. 1998. *Predgovor*. U: Vinko Nikolić, *Izabrane pjesme*. Biblioteka Croatica, II. kolo, knj. 41, prir. Cvjetko Milanja. Vinkovci. Riječ.
- Nikolić, Vinko 1977. *Gorak je zemje kruv*. München-Barcelona. Knjižnica Hrvatske revije.
- Nikolić, Vinko. 1977. *Govor moje majke*. U: *Gorak je zemje kruv*. München-Barcelona. Knjižnica Hrvatske revije. 127 – 144.
- Nikolić, Vinko. 1990. *Povratak. Izabrane pjesme*, prir. Božidar Petrač i Ivan Tolj. Zagreb. Kršćanska sadašnjost i Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Nikolić, Vinko. 1998. *Izabrane pjesme*. Biblioteka Croatica, II. kolo, knj. 41, prir. Cvjetko Milanja. Vinkovci. Riječ.
- Petrač, Božidar. 1990. „Pogovor“. U: Vinko Nikolić. *Povratak. Izabrane pjesme*, prir. Božidar Petrač i Ivan Tolj. Zagreb. Kršćanska sadašnjost i Nakladni zavod Matice hrvatske. 277 – 290.
- Preradović, Petar. 1965. *Pjesme, prvi ljudi, zapisi* U: S. Vraz; P. Preradović. *Pjesme i članci; Pjesme, Prvi ljudi, Zapisi*. Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 30, prir. Višnja Barac. Zagreb. Zora. Matica hrvatska. 219 – 222.
- Prosperov Novak, Slobodan. 2003. *Povijest hrvatske književnosti. Od Bašćanske ploče do danas*. Zagreb. Golden marketing.
- Rogić Nehajev, Ivan 2021. „Akrobat na žici noći: jedno čitanje pjesama Tuge Tarle“. U: Tuga Tarle. *Anatomija tuge*. Zagreb. Udruga OS. 157 – 171.
- Samardžija, Marko; Selak, Ante. 2001. *Leksikon hrvatskoga jezika i književnosti*. Biblioteka Croaticum, knj. 5. Zagreb. Pergamena.
- Sanko Rabara, Josip. *Tematsko i stilsko bogatstvo pjesama Tuge Tarle*. Kolo 2(2022). MH <https://www.matica.hr/kolo/714/tematsko-i-stilsko-bogatstvo-pjesama-tuge-tarle-33428/>. Pristup ostvaren 14. 10. 2022.
- Stamać, Ante. 2007. „Predgovor“. U: *Antologija hrvatskoga pjesništva od davnina pa do naših dana*. sastavio Ante Stamać. ur. Miroslava Vučić. Zagreb. Školska knjiga, 5 – 9.
- Šego, Jasna. „Socijalni, religiozni i domoljubni motivi u pjesništvu Vinka Nikolića“. *Kroatologija*, 8 (2017), br. 1-2: 78 – 96.

- Šimić, Antun Branko. 1963. „Pjesme i proza“. *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knj. 99, prir. Jure Kaštelan. Zagreb. Zora. Matica hrvatska.
- Šižgorić, Juraj. 2007. Elegija o pustošenju Šibenskog polja. U: Ante Stamać. *Antologija hrvatskoga pjesništva od davnina pa do naših dana*. ur. Miroslava Vučić Zagreb. Školska knjiga, 50 – 52.
- Tarle, Tuga. 2021. *Anatomija tuge*. Zagreb. Udruga OS.
- Tarle, Tuga. 2016. *Moja australska priča. O jednoj iseljeničkoj avanturi: s izvornim zapisima dijelova pisama i dnevnčkih bilježaka Maše Tarle*. Zagreb. Udruga OS.
- Vojak, Danijel; Tomić, Filip. 2017. „Iseljavanje stanovništva Zagrebačke županije u razdoblju od 1880. do 1918. – u kontekstu odabranih demografskih izvora“. *Kaj, časopis za književnost, umjetnost, kulturu*, godište I., br. 5 – 6: 116 – 141.
- Zoranić, Petar; Baraković, Juraj. 1964. „Planine. Vila Slovinka“. *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knj. 8, prir. Franjo Švelec. Zagreb. Zora. Matica hrvatska.

Motives of Departure and Return in Selected Works of Croatian Poets

ABSTRACT

The richness of Croatian poetry is reflected, among other things, in the motives of pain, sorrow, departure, escape; in searching, finding and longing to return to the homeland or staying abroad: in the new homeland. This paper will analyze and extract particular verses from the corpus of the lyrical works of authors that belong to different literary and historical periods (Jurja Šižgorića, Petra Preradovića, Silvija Strahimira Kranjčevića, Antuna Gustava Matoša, Vinka Nikolića i Tuge Tarle), thus aiming to highlight the continuity of specific motives. These lyrical works reveal the existential drama of every individual who leaves home and who yearns to return to his longed-for homeland. The analysis of the lyrical poems will expose the inner state of the lyrical subject, a plethora of motives and their wide semantic range. The authors of the poems left home because they were either driven by existential needs, they were politically persecuted, or they were motivated to gain some insight into the unknown. The study and analysis of the selected corpus of lyrical works will lead to the awareness of diverse paths across the spectrum of authors with varied poetics and styles, historical and literary-historical periods, but suffering the same (similar) fate of a Croatian man – poet in the void of earthly realities.

KEYWORDS: J. Šižgorić, P. Zoranić, P. Preradović, S. S. Kranjčević, A. G. Matoš, V. Nikolić, T. Tarle, motive of departure and return

Pregledni članak

dr. sc. Elizabeta Mađarević

Zagreb

emadarevic@gmail.com

Politike državljanstva u Europi – od multikulturalizma i ustavnoga patriotizma do etno-kulturnoga modela – što čeka Hrvatsku?

SAŽETAK

Suočene s velikim doseljavanjem neeuropskoga stanovništva od 1980-ih europske su zemlje nastojale na različite načine riješiti brojne socijalne i ekonomske probleme vezane uz dolazak stranaca, ponajviše nemogućnost integracije muslimanskih imigranata. Neke su zemlje pritom liberalizirale pristup državljanstvu dok su neke druge iz prethodnoga liberalno-republikanskoga prešle na restriktivni i zatvoreni model koji cilja na ostvarenje kulturne ili etničke homogenosti. Države u skladu sa svojim nacionalnim identitetom i kulturnim nasljeđem suvereno uređuju pristup državljanstvu iako su neke suočene s neoliberalnim pritiscima koje dolaze od strane medija i nevladinih organizacija, poslodavaca i s međunarodne razine da liberaliziraju pristup državljanstvu te povećaju prava migranata i stranaca. Rad pojašnjava modele koji su prisutni u državama poput Njemačke, Danske ili Engleske, a mogu se idealtipski podijeliti na ustavni patriotizam odnosno načelo „vodeće kulture“, etno-kulturni model i multikulturalizam. Kako je Hrvatska posljednjih godina postala jedna od zemalja s najvećim brojem useljenika i stranih radnika po glavi stanovnika, razmatra se razvoj politike državljanstva te se donose zaključci o najboljem modelu koji će znati sačuvati identitet Hrvata.

KLJUČNE RIJEČI: državljanstvo, multikulturalizam, „vodeća kultura“, etnokulturni model, Hrvatska

1. Uvod

Europske su zemlje od kasnih 1980-ih suočene s velikim useljavanjem neeuropskih naroda koje nisu bile predviđene redovnim radnim migracijama stanovništva, ali ni azilnim zakonodavstvom. Početkom 1990-ih azilne migracije počinju svojom masovnošću uzrokovati probleme za mnoge europske zemlje te se one postupno pretvaraju u nekontrolirane i „nužne“ (ilegalne) ekonomske migracije iako se u javnosti prikazuju humanitarnim i azilnim migracijama čime se stvara povijesni presedan (Mađarević, 2022). Pod utjecajem masovne imigracije te pritisaka s političke i javne razine, posebice od strane nevladinih organizacija i medija, politika državljanstva također doživljava promjene i podložna je političkim kompromisima i dogovorima te skupljanju jeftinih političkih poena iako je sve do kraja 1990-ih u nekim zemljama poput Njemačke bila politika oko koje nije bilo pregovora. Politika je državljanstva danas postala ideološko polje oko kojega se sukobljavaju političke stranke, nevladine organizacije i nadnacionalne institucije koje pokušavaju nametnuti svoju viziju političke zajednice nacionalnim državama iako je članstvo u političkoj zajednici

izrazito vezano uz kulturni identitet zajednice koji se temelji na etničkom, povijesno-kulturnom i jezičnom obliku zajedništva, a koji je različit od naroda do naroda i svake političke zajednice. To pojašnjava i različite pristupe politici državljanstva u Europi, ali i svijetu. Jer treba se, naime, podsjetiti da je povijesni razvoj suvremene liberalne demokracije išao usporedo s razvojem teorija građanstva i načina na koji su se konstituirala prava građana i državljana.

Teorije građanstva¹, od atenskoga modela pa do modernoga nacionalnoga tipa građanstva, pripadaju, međutim, grčko-judeokršćanskoj tradiciji, a sve teorije dolaze iz Europe i s područja bijelog stanovništva što se nikako ne bi smjelo previdjeti pri vrednovanju modela državljanstva (Castles i Davidson, 2000, 45). Počevši od antike, grčki je model atenske demokracije zahtijevao da se u javnoj sferi poštuje zakon kojega su donijeli svi „građani“ te je građanstvo bilo izraz zajednice u kojoj je vladao sklad i zakon jednakih, nasuprot onoga što je postojalo izvan zajednice, a to je kaos i stranci koji su prijetili poretku. Za grčku se demokraciju veže i prva formulacija načela *ius sanguinis* jer su Grci svoju zajednicu smatrali zajednicom jednakih ljudi, ali koji su bili i krvno, porodično vezani. Građani su bili oni koji su sudjelovali u sudstvu i vlasti, odnosno političkom djelovanju, a postati građaninom te zajednice nije mogao nitko tko nije bio u (krvnom) srodstvu s nekim građaninom. Zapravo, Aristotel je smatrao da netko može postati građaninom samo ako su mu oba roditelja bili građani (Milardović, 2013, 58). Građanstvo u Starom Rimu imalo je pak drugačije značenje te je uvelo načelo univerzalnosti prava s obzirom na to da je Rim teritorijalno bio veći i prije pada Carstva postao otvoren za prihvaćanje stranaca bez obzira na njihovo porijeklo, a rimsko se građanstvo moglo naslijediti ili zadobiti. U početku su se međutim također razlikovali građani i barbari, odnosno starosjedioci i stranci, a jedino su bogati mogli sudjelovati u javnim poslovima jer „rimsko građanstvo nije impliciralo aktivne građane koji sudjeluju u političkoj moći, već pasivne građane koji posjeduju prava i dužnosti unutar *Rechtstaata*. Stoga se ono može vidjeti kao korak naprijed u usporedbi s grčkim polisom u smislu inkluzivnosti, ali i kao korak nazad u smislu demokracije“ (Castles i Davidson, 2000, 33). Međutim, rast inkluzivnosti radi davanja većega prava građanstva strancima kako bi se vojska popunila, a blagajna napunila, dovela je Rim do problema s identitetom odnosno velikom etničkom i kulturnom heterogenošću zbog prisutnosti brojnih stranaca koja je, prema rimskom kroničaru Juvenalu, uzrokovala brojna razbojništva, gužve, nesreće i svađe odnosno građanske ratove i ugrožavanje javnoga morala (Engels, 2017, 70-71). Belgijski povjesničar Engels (2017) takvo je stanje prije pada Rima usporedio s današnjom krizom identiteta i problemima društvene kohezije u zemljama Europske unije zbog masovne imigracije.

Model multikulturalizma koji je bio poznat u Rimu na Zapadu je postao popularan 1970-ih u vrijeme dekolonizacije, no naknadni je Huntingtonov pristup oko sukoba civilizacija postao vjerodostojnim jer su nastojanja Europljana da nauče druge kulture vrijednostima demokracije propala – sloboda sama je uostalom bila kršćanska i „zapadna ideja“ (Castles i Davidson, 2000, 49) – te ne bi trebalo zaboraviti na tu osnovnu činjenicu pri susretu s drugim kulturama i narodima. „Ljudi iz drugih civilizacija imaju različite poglede na odnose između Boga i čovjeka, pojedinca i grupe, građanina i države, roditelja i djece, muža i žene, kao i drugačije poglede na relativnu važnost pra-

1 U hrvatskom jeziku i pravno-političkom sustavu „politika državljanstva“ je razumljiviji termin od „politike građanstva“ koji se češće koristi u anglosaksonskoj tradiciji. U ovom se radu stoga ponajprije iako ne isključivo koristi termin „politika državljanstva“. Državljanstvo prije svega označava pravni status te prava koja idu s takvim statusom, a sve države na svijetu poznaju taj institut. Građanstvo pak u širem smislu kao „*citizenship*“ pokriva sve dimenzije – pravni status, prava i obveze, političku participaciju i osjećaj pripadanja nekoj zajednici te je ograničeno na demokratske zemlje koje u građaninu više ne vide samo podanika (Ravlić, 2017a, 62-64).

va i odgovornosti, slobodu i autoritet, jednakost i hijerarhiju. Ove su razlike nastale kao proizvod brojnih stoljeća. One neće nestati uskoro. One su daleko ključnije nego razlike između političkih ideologija i režima. Razlike ne znače nužno konflikt, a konflikt ne znači nužno nasilje. Ipak, kroz stoljeća razlike među civilizacijama su stvorile neke od najdužih i najnasilnijih sukoba“ (Huntington, 1993, 25, cit. prema Castles i Davidson, 2000, 52).

S obzirom na učinke koje je imala ekonomska i društvena globalizacija na migracije i na transformaciju državljanstva od kraja 1980-ih, a posebno tijekom 1990-ih, Mesić (2002, 17) razlikuje teoretičare koji predstavljaju „postnacionalnu“ struju u teoriji državljanstva poput Yasemin Soysal, i one iz „pronacionalne“ struje poput Rogera Brubakera (1992). Ovi posljednji naglašavaju da su i najnovije liberalne promjene politika imigracije i državljanstva u smislu davanja prava ne-građanima uvjetovane ustanovljenim „kulturnim idiomima“. Prema Rogeru Brubakeru (1992) tako se primarno razlikuju francuski (republikansko-građanski) i njemački (etno-kulturni) pristup shvaćanju nacije pa posljedično tome i modeli državljanstva koje ovaj rad pokušava prikazati i usporediti, a naknadno i osmisliti hrvatski koncept državljanstva prema opisanim modelima. Cilj je rada stoga donijeti zaključke o najboljem modelu koji će znati sačuvati identitet Hrvata, a na temelju promatranja i usporedbe s određenim, pomno odabranim i idealtipskim modelima politike državljanstva koji postoje u Europi.

Treba naglasiti da je „krvna veza“ koja se podrazumijeva pod načelom *ius sanguinis* često „formalna i instrumentalna, ali nikako supstantivna“ (Joppke, 2005, 53) te ju tek rijetki autori povezuju s rasizmom. To načelo ovisi o administrativnoj implementaciji od strane institucija koje u određenom periodu mogu imati preferenciju jednih etničkih grupa nad drugima u procesu naturalizacije. Primjerice, krajem 1980-ih Njemačka je radije davala njemačko državljanstvo etničkim Nijemcima s područja Sovjetskoga saveza nego nekim drugima, a to mnoge zemlje i danas rade preferirajući vlastitu dijasporu ispred, primjerice, stranaca imigranata. Etničko-kulturni koncept shvaćanja nacije može se objasniti i nastojanjem mnogih da se zadrži epitet zemlje koja nije imigracijska, već ona koja je etnički i kulturno definirana, a što je slučaj sa zemljama Istočne Europe ili Danske te donekle Njemačke. Takva su društva drugačije definirana od civilne ili politički konstruirane zajednice useljeničkih društava poput SAD-a ili Kanade. U Kanadi je model multikulturalizma postao dio službene politike premijera Trudeaua 1971. kao suprotnost i alternativa američkom modelu talionice naroda dok je SAD već od 1790. imao Zakon o naturalizaciji. Njemačka je pak od 1913. imala carski Zakon o nacionalnom pripadništvu što pokazuje znatne razlike između dva modela građanstva i poimanja društva. Uostalom, „ta je razlika pregnantno izražena u njemačkoj uzrečici „man wird Amerikaner aber man ist Deutscher“ [svatko može postati Amerikanacem, ali Nijemac se rađa]« (Mesić, 2010, 245) koju su koristili njemački konzervativci tijekom 1990-ih da bi se oduprli reformi politike državljanstva.

Zemlje Istočne Europe također preferiraju „njemački“ model iako se susreću s pritiscima da liberaliziraju politiku državljanstva i prihvate razne inačice multikulturalnoga ili pak francuskoga modela (Hansen, 2011). U komparativnoj perspektivi između Britanije, Njemačke i Danske Mouritsen (2012) zaključuje da je Danska i dalje duboko unutar „demokratsko-egalitarnog“ pristupa politici imigracije jer teško omogućuje stjecanje državljanstva, a „Druge“ sasvim onemogućuje u pripadnosti danskom narodu čime se nastoji očuvati homogenost Danaca. Time se danski primjer svrstava među etno-kulturne modele, što više nije slučaj za Njemačku kao što je bilo do kraja 1990-ih, a nikada nije bio slučaj s Britanijom (Mouritsen, 2012). Danas je Njemačka svrstana među zemlje koje njeguju liberalno-demokratski Habermasov „ustavni patriotizam“ koji je *de facto*, iako ne *de jure*, multikulturni model, dok je engleski model iz čistoga multikulturalnoga oblika

prešao u „post-multikulturalni“ koncept koji sve više ograničava čisti multikulturalni pristup. Ti pristupi pojasnit će se detaljnije prema odabranim *case-study* državama, e da bi se u konačnici osmislio najbolji oblik politike državljanstva za Hrvatsku.

2. Britanska politika državljanstva

Multikulturalizam je kao društveni i kulturni koncept najviše pustio korijenja u anglosaksonskim useljeničkim društvima, posebice Kanadi i Australiji, a u Europi u Velikoj Britaniji i Nizozemskoj. Britanski multikulturalizam ipak je u velikoj mjeri proizvod posebnoga povijesnoga konteksta imperijalne nacije što se onda odrazilo i na model državljanstva. Mnogi smatraju da je Engleska zemlja s najduljom demokratskom tradicijom, kao i pojedinim individualnim pravima koji su se razvili od Magne Charte iz 1215. godine. Ipak, treba imati na umu da je sve do početka 20. stoljeća Velika Britanija bila klasična aristokratska monarhija, a neki kažu i oligarhija, u kojoj je sva moć bila u rukama male elite zemljoposjednika (Berman, 2017). Takav sustav omogućavao je rast korupcije, a ograničeni britanski liberalizam išao je ruku pod ruku s nedemokratskim obilježjima političkoga sustava poput ograničenja na pravo glasa zbog vjerske pripadnosti (engleski katolici kojima je tijekom reformacijskih godina oduzimana zemlja i vlasništvo bili su zakonito ugnjetavani i isključeni iz političkoga života) ili neimanja posjeda.

U tranziciji od imperijalne do postimperijalne sile nakon 1948. (kada je donijet Zakon o britanskom državljanstvu), a posebice tijekom 1970-ih, Velika Britanija je pokušala nadomjestiti *ius sanguinis* „modernim“ *ius soli* i kompenzirati to vezanjem na doktrinu pripadanja Kruni stvarivši status „državljana Ujedinjenog Kraljevstva i kolonija“. Sve dok nisu zatražili državljanstvo nacionalnih država koje su u procesu dekolonizacije dobile vlastitu neovisnost, državljani su tih zemalja i dalje smatrani britanskim državljanima. Stoga je u Britaniji teško razlikovati prava nacionalnih manjina od etnokulturnih manjinskih prava, a glavni pravac razvoja multikulturalne platforme bilo je uključivanje raznih kolonijalnih manjina na britansko tržište rada. To je rezultiralo mjerama države u smislu jednakoga pristupa institucijama i tržištu, shvaćenoga kao anti-diskriminacija, te eliminacijom barijera u društvenom sudjelovanju i antirasizmu što se pokušalo donošenjem nekoliko zakona o rasnim odnosima i osnivanju Komisije za rasnu jednakost. Kao i u SAD-u, politike koje su stremile iskorjenjivanju navodnoga „institucionalnoga rasizma“, a danas su ideološki povezane s neomarksističkim grupama poput Black Lives Matter, kod Britanaca su započele krajem 1990-ih provjerama policijske brutalnosti prema manjinama.

Slično, zajedničko tržište EU-a bilo je za britanske interese privlačnije od političke zajednice (a što su zbog povijesnih iskustava najviše zagovarali Nijemci). Jer, interesi novca i kapitala ne mogu biti zaustavljeni pojedinačnim „kulturnim“ ili „etničkim“ pripadnostima, što je baština upravo engleskoga pristupa tržištu Commonwealtha. Vlada premijerke Thatcher stoga je inzistirala na tome da je europska zajednica stvorena kako bi proširila trgovinu, a ne zaštitila domaća tržišta (Wall, 2022). Taj neoliberalni pristup jačanja „socijalnoga kapitala“ imigranata tijekom 1990-ih pojačao se i u mnogim europskim zemljama, pogotovo nakon pobjede Blairovih laburista i osnaživanja „trećega puta“ koji je vrlo dobro išao korak uz korak s građanskim nacionalizmom, odnosno integracijskim politikama ustavnoga patriotizma. U njima se od novih članova društva tražilo prihvaćanje ustavnih vrijednosti domaćina, uz testiranja i polaganje jezičnih ispita pri dobivanju državljanstva, a u Britaniji i poznavanje „britanskoga načina života“. Specifični oblik „života“ nikada nije do kraja definiran jer naglašavanje posebnoga britanskoga identiteta nije nešto što se zahtijeva kao u kulturno čistoj Danskoj ili republikanskoj Francuskoj. Naime, laburisti su

osnaživali ideju ljudskih potencijala i njihova doprinosa ekonomiji pa onda i društvu, vidjevši u novim imigrantima (a i u svojim građanima) pasivne potrošače i privatne osobe, ne aktivne članove društva, a kamoli političke građane. To je bilo nasljeđe imperijalnoga načina života, a miješanje države u privatne živote različitih kulturnih grupa bilo je minimalno s obzirom na to da se država pri integraciji državljana stranaca oslanjala na tržište, lokalne zajednice i pravne arbitraže. Time je stvoren oblik državljanstva sličan Starom Rimu odnosno tzv. banalni državljanski status i slabi osjećaj pripadnosti britanskoj državi, doli one formalne (Mouritsen, 2012, 93). Uostalom, politika je namijenjena visokom društvu, a politički deficit primijećen i u Britaniji manje je brinuo od „društvene kohezije“ koja se pokazala vrlo tankom tijekom nasilnih prosvjeda muslimanskih zajednica početkom 2000-tih. Smanjena lojalnost državi izravna je posljedica visoke kulturne heterogenosti i velike imigracije, a ta osobina multikulturnih društava bila je prepoznata i u Rimskom carstvu što je među ostalim i prouzročilo pad Rima (Engels, 2017).

Velika Britanija stoga je naknadno odustala od čvrsto definiranoga multikulturnoga društva koji ipak *de facto* postoji, a razvoj politike državljanstva skrenuo je prema još jednoj „post-multikulturnoj“ verziji državljanstva (Meer i dr., 2015). Naime, u Britaniji i dalje u društvu postoji jasna razlika između „pravih Britanaca“ i „imigranata“ iako su mnogi građani britanski državljani već nekoliko generacija, a što se najočitije pokazalo u slučaju Brexita. Hansen (2011) primjećuje da multikulturni pristup kojega su implementirale zemlje poput Nizozemske i Velike Britanije donosi i najviše problema iako na prvi pogled to ne mora izgledati tako. Obje zemlje imaju brojne probleme s muslimanskim manjinama iako se tim manjinama baš tamo izašlo najviše u susret; Nizozemska ima najmanje obrazovanu, najmanje zaposlenu i najviše getoiziranu islamsku populaciju u Europi, dok Velika Britanija ima potencijalno najnasilniju muslimansku imigrantsku manjinu u Europi. U Europskoj uniji se, naime, muslimanska populacija povećala u prosjeku za 70 % između 2005. i 2016., a u nekim se zemljama ona udvostručila (Belgija, Austrija, Italija, Danska, Norveška) ili čak utrostručila kao u Engleskoj i Švedskoj (Kovač, 2021, 176).

To je vjerojatno jedan od razloga britanskoga pooštavanja politike državljanstva koje se od 2006. godine više ne prenosi automatski ili samo preko majke, niti se *ius soli* primjenjuje za sve rođene u zemlji, a naturalizacija je moguća nakon pet godina reguliranoga trajnoga boravka.

3. Njemačka politika državljanstva

Njemačka je do kraja 1990-ih godina bila definirana kao zemlja jake etno-kulturne tradicije u kojoj se pripadnost zajednici mjerila etničkom i kulturnom pripadnošću naciji odnosno uspostavljanjem načela krvi i podrijetla pri dodjeli prava državljanstva. Njemački je etno-kulturni model bio sve do ujedinjenja stabilan i nije bilo snažnih pritisaka za njegovom promjenom te je rezultirao restriktivnom politikom državljanstva iako je u Njemačkoj već živjela druga generacija „gastarbajtera“. Tijekom naftne krize 1970-ih Njemačka je zabranila zapošljavanje stranih radnika, ali je dopustila spajanje obitelji te su ostali i drugi zakoniti načini imigracije poput zahtjeva za azil. Broj stranaca je 1988. narastao na 4,5 milijuna, a 1994. dosegnuo je 7 milijuna ljudi. Od toga broja, međutim, broj radnika se s 1,7 povećao na samo 2,2 milijuna dok su ostalo činile njihove obitelji, tražitelji azila i ostali na skrbi države (Münz i Ultrich, 1996, 47). Spajanje obitelji posebno su koristili Turci i taj je institut prava odgovoran za više od polovice imigracije u Njemačku sredinom 1970-ih i 1980-ih. Slično se sada događa sa zahtjevima za azil kojih je između 1953. i 1978. bilo tek oko 7000 godišnje, dok se danas na godišnjoj razini za azil prijavi i više od 100 tisuća ljudi.

Počevši s prvom „socijaldemokratskom“ vladom Gerharda Schödera 1998., državne su institucije počele promicati neoliberalnu paradigmu „trećega puta“ pri kojoj navodno svi, bez obzira na porijeklo, mogu s vlastitim sposobnostima i angažiranošću uspjeti na njemačkom tržištu i u njemačkom društvu (Götz, 2016). U takvoj Njemačkoj pruža se mogućnost brzoga dobivanja njemačkoga državljanstva, a sam je njemački ured za migracije proveo nekoliko javnih kampanja tijekom crveno-zelene vlade kojima se popularizira slika o „novim Nijemcima“. Primjerice, poručuje se da su imigranti poput Vijetnamaca ili Nigerijaca zapravo tipični Nijemci te se bježi od opisa Nijemaca koji je odgovarao „nacističkim“ slikama idealnih Nijemaca s plavom kosom ili plavim očima. Ova je kampanja napravljena povodom novoga Zakona o državljanstvu 1999., kada je Vlada trebala pojasniti načine dobivanja državljanstva odnosno odgovoriti na pitanje kako se postaje Nijemcem. Iako protu-imigrantske stranke nisu dotad postojale, 2000. je krenula i kampanja protiv ksenofobije i nasilja desnih stranaka, pod nazivom „Nijemci protiv desnog nasilja“ (njem. „*Deutsche gegen rechte Gewalt*“), pri čemu su, primjerice, prikazivani imigranti crne ili žute rase koji poručuju da su „ponosni što su Nijemci“, a strani su mediji i međunarodne organizacije pozivali Njemačku da liberaliziraju pristup državljanstvu kako bi dokazali da nisu rasisti (Götz, 2016). Ipak, tadašnji je CDU započeo i kampanju protiv dvojnoga državljanstva te novih imigranata pod nazivom „Brod je pun“.

Današnja legislativa o državljanstvu temelji se na Zakonu o državljanstvu iz 1999. te njegovim naknadnim izmjenama, ratifikaciji Europske konvencije o državljanstvu koja je stupila na snagu 2005. te Zakonu o provođenju direktiva Europske unije o useljenuštvu i azilu iz 2007., kao i na novom Zakonu o državljanstvu iz 2014. godine. Zakon iz 1999. omogućio je otvaranje pitanja građanstva u Njemačkoj i stvorio podlogu za buduće konsenzuse političkih snaga o reformi politike građanstva. Za vrijeme stvaranja Velike koalicije CDU-a i SPD-a 2005-2009. te druge koalicije u rujnu 2013. pregovori oko ovih pitanja bili su jako važni. Primjerice, SPD je kao uvjete za koaliciju tražio da se ukine opcijski model za djecu rođenu u Njemačkoj što bi praktično značilo uvođenje dvojnoga državljanstva. Na kraju je usvojen taj uvjet, ali kao kompromisni prijedlog koji je stupio na snagu krajem 2014. Prema tom prijedlogu, opcijski model zadržava se samo za one osobe koje nisu odrasle u Njemačkoj, čime je ipak značajno povećana naturalizacija, pogotovo ljudi turskoga porijekla (Ravlić, 2017a).

Liberalnom pristupu rješavanju „izbjegličke“ krize 2015. i politici „otvorenih vrata“ kancelarke Merkel prethodila je ranija promjena paradigme oko imigranata i javno prihvaćanje Njemačke kao imigrantske zemlje što je posljedica korištenja neoliberalnoga, ekonomskoga rezona te promjene diskursa u smjeru pozitivnoga i humanističkoga narativa o migrantima koje su dosljedno primjenjivali elita, mediji i civilno društvo (Mađarević, 2022). Kako je politika državljanstva ipak i javna politika, a ne samo ideologija, ostaje za vidjeti na koji će način ti politički učinci usmjeriti daljnji razvoj ili promjenu imigracijske politike. Djelomično se to dogodilo tijekom 2019. kada je ministar unutarnjih poslova Horst Seehofer predložio sedam zakona iz sfere azila i imigracije kao dio reformskoga paketa koji je s tijesnom većinom Velike koalicije prihvaćen u Bundestagu u svibnju 2019. godine. Paket je uključivao i neke dijelove koje su nevladine udruge nazvale nehumanima, poput pritvora za one azilante koji čekaju na deportaciju jer su lagali o svom identitetu ili su počinili kriminalna djela, kao i kazne za službenike koji obavijeste one koji budu na listi za deportaciju (Deutsche Welle, 2019).

Sukladno onome što su neki autori naglasili (Mouritsen, 2012; Ravlić, 2017a; Mesić, 2010), Njemačka niti službeno podupire multikulturalizam niti se stanovništvo slaže s takvom koncepcijom društva, no puno bolje od drugih europskih zemalja omogućuje i podupire individualna prava

svih građana pa tako i imigranata, što pokazuje i indeks migrantske integracije MIPEx. Danas je njemački model najbolje opisan kao „ustavni patriotizam“ koji se temelji na jednakom tretmanu svih građana bez obzira na kulturne korijene ili religijsku pripadnost, odnosno ne postoji koncept „vodeće kulture“ koju su tijekom 2000-tih na ideju muslimana Bassama Tibija željeli u Njemačkoj implementirati desno krilo CDU-a i bavarska sestrinska stranka CSU. Novi državljani Njemačke moraju poštovati njemački ustav, liberalne vrijednosti i pravnu državu te se od njih ne očekuje da se, kao u Francuskoj, suobliče s dominantnom njemačkom „vodećom kulturom“. Friedrich Merz, koji pripada desnom krilu CDU-a, pod vodećom je kulturom smatrao vrijednosti kršćanstva te njemačkoga ustava, no njegova je vizija više puta odbačena i unutar same stranke zahvaljujući liderima poput kancelarke Merkel. Pritom je bio posebno sporan dio oko spominjanja etničke homogenosti njemačkoga naroda iako model kulturne i etničke homogenosti nije isključivo ni nacionalistički ni fašistički.

Merkel (2011) primjećuje da se jedino u Njemačkoj, za razliku od Japana i Italije, među građanima trajno razvio ustavni patriotizam; patriotizam je postao vezan uz norme i institucije liberalne demokracije. Time je konsolidacija demokracije u Njemačkoj, nametnuta vanjskim sredstvima, bila izvanredno uspješna, a Njemačka slovi kao primjer u kulturološkim istraživanjima gdje je ekonomsko-politička učinkovitost bila ključna za legitimiranje demokratskih institucija i postupaka (Merkel, 2011). No ova liberalna država, bez svoga kolektivnoga, demokratskoga dijela, ne može zadovoljiti potrebu za poistovjećivanjem građana sa svojom političkom zajednicom, a ustavni patriotizam koji danas prevladava u modelu građanstva „preapstraktan“ je da bi uspio u tome (Taguieff, 2017, 181). Stoga se i u Njemačkoj sve više bude „nacionalni“ osjećaji, ne samo u pojedinačnim aferama poput Sarrazinove, već i na političkom polju što se pokazalo na prvim izborima nakon migracijske krize 2017. gdje je svojim velikim uspjehom protu-migrantska stranka Alternativa za Njemačku šokirala čitav svijet. Naime, u Njemačkoj dotad nije postojala populistička i anti-migrantska stranka, a što je već sasvim normalno stanje na političkom spektru u čitavoj Zapadnoj Europi. To je jasni znak da masovne migracije dovode u pitanje čak i državne poretke stabilnih zemalja te da osjećaji običnoga stanovništva kojima se ne sviđaju izvaneuropski susjedi i kultura, moraju biti trezveno razmotreni od strane njemačke kozmopolitske elite. Njemačka je naime prepoznata kao zemlja s najsnažnijim kozmopolitskim vrijednostima koje su promovirane od strane kozmopolitskih elita (Merkel, 2016).

4. Danska politika državljanstva

Danska je poznata po svom restriktivnom pristupu državljanstvu i čvrstom etno-kulturnom konceptu izgradnje nacije. Iako je tijekom 1980-ih Danska bila predvodnica u liberalnom pristupu državljanstvu i prakticiranju jednoga oblika multikulturalizma, krajem 1990-ih taj se pristup mijenja uslijed gorke stvarnosti neintegracije određenih imigrantskih (muslimanskih) manjina kojima je Danska otvorila vrata ranijih desetljeća. Primjerice, danska premijerka Frederiksen iz lijeve socijaldemokratske stranke dobila je izbore 2022. godine zahvaljujući i tvrdom stavu o (nezapadnjačkim) imigrantima. Sličnu retoriku koriste i desne, konzervativne stranke u Danskoj potvrđujući da je pitanje imigracije i kulturalnih promjena povezanih s migracijskim procesima postalo jedno od najvažnijih političkih pitanja. Takav je slučaj s Danskom narodnom strankom osnovanom 1995. koja je na parlamentarnim izborima 2011. osvojila 12,3 % glasova, a 2014. na europskim izborima 26,6 % glasova, koristeći slogan „Danska Dancima“. Danska je stoga primjer zemlje u kojemu je restriktivna i isključujuća imigracijska politika jednako promovirana od strane lijevih i

desnih *mainstream* stranaka, a ne samo tzv. krajnje desnih stranaka koje se u drugim europskim zemljama okrivljuju za „ksenofobiju“ ili „rasizam“ prema strancima. Tako se pokazuje da restriktivna imigracijska politika, koja uključuje i zatvorenu politiku naturalizacije, nije tek političko sredstvo „krajnje“ desnice, već legitimna i dobro promišljena javna politika koja je podignuta na razinu dugoročne politike koju provode sve stranke neovisno o ideološkoj pripadnosti.

Primjer Danske dokazuje da je moguće unutar liberalne Europske unije implementirati ono što bi se u nekoj drugoj zemlji, poput Austrije² ili Hrvatske, od strane nevladinih organizacija i nadnacionalnih organizacija prozvalo šovinistički ili fašistički oblik politike pripadnosti što je često (kriva) asocijacija na etno-kulturni model državljanstva. Danska njeguje čvrsti nacionalni identitet i naglašava „danski način života“ ukorijenjen u danskim običajima, liberalnim vrijednostima i kršćanstvu kojem se moraju bez iznimke prilagoditi imigranti žele li živjeti u Danskoj, a tu ekskluzivističku politiku, koja se najviše odnosi na muslimane, jednako podržavaju liberali, socijaldemokrati ili konzervativci i to bez obzira na medijske kritike ili suprotstavljanje lijevih intelektualaca i akademika. Isto pokazuje slučaj s objavom karikatura Muhameda u Danskoj 2005. godine. Mnoge zapadne vlade, nakon prijetnji i pritisaka muslimanskih zemalja i vlastitih muslimanskih građana, zbog tih su se događaja ispričavale, ali ne i tadašnji danski premijer Rasmussen koji je godinu dana ranije uveo restrikcije za islamske imame i pooštrio kazne za one koji skrivaju ilegalne imigrante (BBC, 2004).

Danska u tom smislu predstavlja komunitarni model socijalnoga liberalizma i ne bježi od nacionalističkoga naboja, dapače „opsjednuta“ je nacionalnim identitetom (Mouritsen et al., 2019), a i prva je uvela restrikcije za azilante s naznakama izbjegličke krize. U siječnju 2016. vlada je predstavila konačan prijedlog o konfiskaciji imovine izbjeglica ako bi ona bila veća od 1340 eura kako bi tim novcem dijelom financirala njihovu socijalnu skrb u Danskoj. Također, Danska je produžila period čekanja za spajanje obitelji ljudima pod supsidijarnom zaštitom, a priznatim izbjeglicama smanjila je vrijeme ostanka u Danskoj s pet na dvije godine. Oni kojima je azil odbijen, a koji nisu mogli biti vraćeni u svoju zemlju, bili su prisiljeni biti smješteni u *ad hoc* centrima te se prijavljivati vlastima dvaput na dan. Ovu je mjeru odbio danski Vrhovni sud jer je smatrana mjerom pritvora te je zamijenjena mjerom otkazivanja pomoći onima koji napuste prihvatni centar. Prije ovoga zakona Danska je već od 2014. uvela restrikcije na azil te nitko zbog pretrpljenoga nasilja u ratu, primjerice, nije mogao dobiti azil, dok je azil bio priznat samo onima individualno progonjenima sukladno nadležnoj Ženevskoj konvenciji o izbjeglicama. Unatoč protivljenju međunarodnih institucija te djelomično danskih sudova, slične restrikcije doživio je i institut spajanja obitelji koji se jednako odnosi na strance sa stalnim boravkom, kao i na tražitelje azila te izbjeglice. Naime, brojne su danske vlade svele spajanje obitelji na najmanju moguću mjeru (primjerice, „sponzori“ u Danskoj morali su stalnim zaposlenjem i visinom prihoda dokazati da mogu uzdržavati supružnike, a ti supružnici su također morali dokazati svoju privrženost i „integracijsku sposobnost“ znanjem danskoga jezika i prolaskom na testiranju itd.), a dolazak supružnika bio je moguć tek nakon dobivanja stalnoga boravišta što je za većinu značilo tek nakon nekoliko godina boravka u Danskoj. Za azilante s privremenom zaštitom to je bilo nakon tri godine, za „prave“ izbjeglice godinu dana,

2 Sankcije 14 članica EU-a protiv Austrije podignute su u veljači 2000. nakon formiranja austrijske koalicijske vlade u kojoj je bila i Slobodarska stranka pod izlikom kršenja „zajedničkih europskih vrijednosti“ i „ksenofobne“ politike lidera FPÖ-a. Ove diplomatske sankcije otkazane su u rujnu 2000. nakon pozitivnoga izvješća o stanju ljudskih prava koje su sastavila tri međunarodna stručnjaka, ali i više zbog straha da referendum o prihvaćanju eura 28. rujna u Danskoj neće proći zbog rasta euroskepticizma jer su Danci osuđivali sankcije prema Austriji zbog upliva u njezina unutarnja pitanja i nedemokratske prakse. Euro je na referendumu na kraju uistinu i odbačen.

a za sve ostale tek nakon dobivanja dozvole trajnoga boravišta, odnosno osam godina i dodatno tri godine za spajanje obitelji. Za dolazak djece također su se donijela ograničenja i preferirao se dolazak maloljetnika koji bi se naknadno lakše integrirao u dansku kulturu (Bech et al., 2017: 6-10). Time je postalo jasno da je za Dansku prioritet uspješna socijalna kohezija, zadržavanje kulturne homogenosti i održanje socijalne države, a što je sve došlo u pitanje masovnim dolaskom izvan europskih imigranata.

Također, danske su vlade postrožile i pristup državljanstvu koji se tek velikim naporima i u rijetkim slučajevima može dobiti, a naglasak je na trajnoj dozvoli boravka koja omogućuje visoku integraciju, ali onemogućuje da stranci i njihovi potomci postanu formalno i supstantivno Danci čime se ipak najbolje štiti kulturna i etnička homogenost. Naturalizacija je moguća tek nakon devet godina boravka u zemlji i to jedino s dobivenom trajnom dozvolom boravka; potrebna je financijska neovisnost najmanje dvije godine od zahtjeva te da tražitelj nije aplicirao za financijsku potporu od države dužu od četiri mjeseca, kao i da nema nikakvih dugovanja te da je prošao test za državljanstvo i danski jezik. Na ovaj se način postiže i to da stranci izbjegavaju dolazak u Dansku što se i pokazalo tijekom migracijske krize 2015./2016. kada je Danska primila tek vrlo mali broj zahtjeva za azil. Danska je tako „skrenula“ na put prema građanskoj integracijskoj politici koja pred budućega imigranta postavlja visoke kriterije za ulazak i ostanak u zemlji, a još dodatne i za dobivanje državljanstva koje je strancima gotovo nemoguće dobiti, ali i za strane supružnike Danaca i njihove potomke. Godišnje se odobri tek nekoliko stotina do tisuću zahtjeva za državljanstvo i to u velikoj mjeri za građane Europske unije, a u vrlo ograničenom broju za sve ostale izvan Europe dok je dvojno državljanstvo dopušteno tek odnedavno.

5. Hrvatska politika državljanstva

Iako je Hrvatska shvaćena kao zemlja jake etno-kulturne tradicije u politici državljanstva i izgleda da preferira „etničko shvaćanje nacije“ koje određuju i pristup državljanstvu (Ravlić, 2017), dublji pogled na promjene koje su se dogodile posljednjih godina pokazuju da možda to više nije tako. Primjerice, hrvatsko je državljanstvo od 1991. dobilo preko milijun ljudi (za usporedbu, Danci s dvostruko većim brojem stanovnika državljanstvo su dali tek nekoliko desetaka tisuća ljudi).

Zakon o hrvatskom državljanstvu koji je donesen 1991. mijenjan je nekoliko puta, a posljednji put 2021. godine s malim izmjenama i dopunama dok je veće izmjene doživjela verzija Zakona iz 2019. (NN 102/2019). On određuje da se državljanstvo može steći podrijetlom, rođenjem u Hrvatskoj, prirođenjem te prema međunarodnim ugovorima (čl. 3). U čl. 4 Zakona definira se da dijete steče hrvatsko državljanstvo podrijetlom ako su oba roditelja ili samo jedan roditelj hrvatski državljanin, a dijete se rodilo na teritoriju Hrvatske, te ako je dijete stranoga državljanstva ili bez državljanstva kojega su posvojili hrvatski državljanin. Iznimke od ovoga pravila su da se državljanstvo može steći i preko jednoga roditelja u inozemstvu ako se osoba do svoje navršene 21. godine prijavi za upis u evidenciju kao hrvatski državljanin. Zakon izričito ne spominje dopuštanje dvojnoga državljanstva (traži se otpust iz državljanstva ako se prirođenjem želi postati hrvatskim državljaninom), ali se u ovom slučaju, kao i u slučaju stjecanja državljanstva po čl. 16 za pripadnike hrvatskoga naroda ili po čl. 11 za hrvatske iseljenike i njihove potomke, ne traži odricanje od staroga državljanstva pa je *de facto* dvojno državljanstvo dopušteno. To je uostalom i izričito rečeno u čl. 2 koji kaže da se državljanin RH koji ima i strano državljanstvo, smatra pred tijelima hrvatskih vlasti isključivo hrvatskim državljaninom.

Prirođenje iz čl. 8 je pak moguće uz udovoljavanje osnovnim kriterijima (stranac mora biti punoljetan, imati otpust iz stranoga državljanstva, živjeti neprekidno osam godina do podnošenja zahtjeva u Hrvatskoj i imati odobren stalni boravak, poznavati „hrvatski jezik i latinično pismo, hrvatsku kulturu i društveno uređenje”³ te poštovati pravni poredak, podmiriti javna davanja i ne biti prijetnja za sigurnost), ali se ti kriteriji mijenjaju u daljnjim člancima Zakona, a spajanje obitelji⁴ je široka praksa koja se dopušta i promovira čak i kroz prirođenje. Primjerice, po čl. 9 osobe koje su rođene u Hrvatskoj i imaju odobren stalni boravak ne moraju udovoljiti kriteriju znanja hrvatskoga ni imati minimalan boravak od osam godina da bi prirođenjem stekli državljanstvo. Također, i stranci koji su u braku s hrvatskim državljaninom i imaju odobren stalni boravak ne moraju udovoljavati nikakvim kriterijima da bi stekli državljanstvo (čl. 10), kao ni mnogi stranci i njihovi bračni drugovi ako njihovo primanje u hrvatsko državljanstvo „predstavlja interes za Republiku Hrvatsku“ (čl. 12), osim da nisu prijetnja javnoj sigurnosti. Isto je i s člankom 13 kojim se pravo na državljanstvo daje i maloljetnoj djeci stranaca ili hrvatskih iseljenika i pripadnika hrvatskoga naroda koji su stekli državljanstvo prirođenjem.

Ravlić (2017) napominje da je čl. 11 u Zakonu iz 2011. naveliko mijenjan zbog kritika da je došlo do velikoga povećanja broja novih državljanina iz redova iseljenika odnosno do nekritičkoga davanja državljanstva koje je bilo utemeljeno na neodređenom i široko definiranom pristupu državljanstvu iseljenika i stranaca u Zakonu iz 1991. To je navelo zakonodavce odnosno tadašnju Vladu Jadranke Kosor da pred sam kraj mandata preispita članak 11 jer su državljanstvo zbog nekih povlastica stekle i „osobe koje ne poznaju hrvatski jezik i kulturu te nisu stvarno povezani s Republikom Hrvatskom, a čiji su davni preci, primjerice u 5. i 6. stupnju srodstva iselili“ iz Hrvatske (Ravlić, 2017, 627). Taj je članak tada promijenjen i uveo je generacijsko ograničenje do 3. stupnja srodstva u ravnoj liniji i njihove bračne drugove za dobivanje državljanstva te obavezno poznavanje hrvatskoga jezika i latiničnoga pisma, hrvatske kulture i društvenoga uređenja. Ipak, i taj se članak naknadno promijenio 2019. godine i ponovno omogućio da hrvatski iseljenik i „njegovi potomci“ dobiju državljanstvo bez ispunjavanja prijašnjih kriterija, doduše samo uz kriterij punoljetnosti i novu-staru definiciju iseljenika kao osobe koja se prije 8. listopada 1991. iselila iz Hrvatske⁵. Tako je ponovno postalo moguće steći državljanstvo na osnovi tek navodne emocionalne vezanosti za Hrvatsku, čime se prema nekim autorima može nanovo potvrditi politika „etnizacije“ državljanstva.

3 Zakon iz 1991. ove je kriterije prilično ublažio pa je tako strancu bilo moguće prirođenje nakon pet godina stalnoga boravka te uz uvjet poznavanja hrvatskoga jezika i latiničnoga pisma, a da se iz „iz njegova ponašanja može zaključiti da poštuje pravni poredak, običaje i kulturu RH“ (Ravlić, 2017, 625). Ti su kriteriji postroženi već u Zakonu iz 2011. (NN 130/2011) s obrazloženjem da praksa u drugim europskim zemljama pokazuje da se ti kriteriji sve više podižu, a dvojno državljanstvo izbjegava.

4 Spajanje obitelji široko je problematizirano u Zakonu o strancima (NN 133/2020) te se dopušta u najvećem broju slučajeva, a bračnim drugovima i djeci ne postavljaju se nikakvi kriteriji za dolazak u Hrvatsku.

5 Članak 11. Zakona iz 2011. (NN 130/2011) glasi: „Iseljenik, njegovi potomci do 3. stupnja srodstva u ravnoj liniji i njihovi bračni drugovi mogu prirođenjem steći hrvatsko državljanstvo iako ne udovoljavaju pretpostavkama iz članka 8. stavka 1. točke 1., 2. i 3. ovoga Zakona. Iseljenik iz stavka 1. ovoga članka je osoba koja se iselila s područja Republike Hrvatske u namjeri da u inozemstvu stalno živi.“ Iste te odredbe mijenjaju se u Zakonu iz 2019. (NN 102/2019) na sljedeći način: „Iseljenik i njegovi potomci mogu prirođenjem steći hrvatsko državljanstvo iako ne udovoljavaju pretpostavkama iz članka 8. stavka 1. točaka 2. – 4. ovoga Zakona. Stranac koji je u braku s osobom iz stavka 1. ovoga članka može steći hrvatsko državljanstvo iako ne udovoljava pretpostavkama iz članka 8. stavka 1. točaka 2. – 4. ovoga Zakona. Iseljenik iz stavka 1. ovoga članka je osoba koja se prije 8. listopada 1991. godine iselila s područja Republike Hrvatske u namjeri da u inozemstvu stalno živi. Iznimno, iseljenik iz stavka 1. ovoga članka je i pripadnik hrvatskog naroda koji se iselio s prostora u sastavu bivših država u kojima se, u vrijeme iseljenja, nalazilo i područje današnje Republike Hrvatske.“

Povećanje broja iseljenika koji su stekli državljanstvo, a time i pravo glasanja na parlamentarnim izborima, oduvijek je bilo pitanje koje je u hrvatskoj javnosti izazivalo sukobe između glavnih stranaka, posebice nakon donošenja izbornoga zakona 1995. koji je dvojnim državljanima iz „dijaspor“ dao prava građanstva iako nisu imali prebivalište u RH. Sukobi se, dakle, nisu događali zbog etničkoga principa u pristupu državljanstvu, što SDP i druge liberalne političke struje nisu nikada dovodile u pitanje, već zbog mogućnosti izbornih manipulacija i korištenja dijaspor u svrhu jačanja jedne stranke, posebno s područja BiH. Pitanje *de facto* iako ne *de jure* dvojnoga državljanstva ostaje važno za izbornu zakonodavstvo, ali i za buduće kreiranje politike državljanstva.

Neki smatraju da bi Hrvatska trebala u potpunosti odustati od nevidljivoga dvojnoga državljanstva ako ga ne može jamčiti za sve useljenike. Zsigurno će politika državljanstva dobiti na važnosti u idućem periodu i zato što će vjerojatno neke progresivne stranke pokušati olabaviti etničku vezu s pripadnicima hrvatskoga naroda, a ojačati post-nacionalni oblik državljanstva koji će novim manjinama omogućiti da imaju jednaka prava kao i ostali Hrvati. Te nove manjine u obliku stranih radnika i njihovih obitelji (za koje ne postoji ograničenje spajanja obitelji) danas u Hrvatskoj postaju relevantan faktor jer je udio stranaca iz trećih zemalja (koji nemaju gotovo nikakve poveznice s Hrvatskom pa ni one emocionalne) na razinama daleko većim od europskoga prosjeka. Progresivne stranke tu će vidjeti svoju korist te će se vrlo brzo pokazati da novi useljenici (Indijci, Nepalci, Pakistanci, Filipinci itd.) mogu postati njihovo biračko tijelo ako postanu državljani. To se dobro vidjelo u Njemačkoj i drugim zapadnim zemljama, a u Hrvatskoj je započelo podupiranjem stranke Možemo! i organizacija koje implementiraju neomarksističku ideologiju Black Lives Matter od 2020. nadalje te još ranije podupiranjem dolaska „izbjeglica“ nakon 2015. godine, a danas olakšavanjem dolaska stranih radnika. Naznake su toga i odredbe Zakona o državljanstvu koje omogućuju prirođenje nekih stranaca bez gotovo ikakvih uvjeta. Naime, naivno je vjerovati da će ti migranti tek privremeno ostati u Hrvatskoj i tranzitirati prema EU-u jer se „tamo bolje živi“, pogotovo zato što za veliku većinu tih migranata Hrvatska jest obećana zemlja. Naime, bez obzira na nižu plaću, u Hrvatskoj imaju osiguranu mirovinsku i zdravstvenu zaštitu, često plaćen smještaj, ali i životne troškove (ako su „izbjeglice“) te sigurnost i komfor koje si ne mogu priuštiti u svojim zemljama, dok u isto vrijeme ne postoje snažni anti-imigrantski politički pokreti ni stranke kao u zapadnim zemljama koji se protive imigraciji, a što potencijalne migrante prema svim relevantnim istraživanjima unaprijed odvraća od dolaska u neku zemlju. S obzirom na nepostojanje svijesti o ovom pitanju i institucionalne brige oko efekata masovne imigracije, bez demografske revitalizacije Hrvata, moguće je da će se Hrvatska vrlo brzo naći u procesu Camusove „zamjene stanovništva“, što mnogi stručnjaci odavno naglašavaju (Šterc i Komušanac, 2011).

6. Zaključak

U Europi postoji mnoštvo oblika politike državljanstva koja se često kombinira ili nadograđuje na politiku imigracije. „Stare“ nacije s imperijalnim nasljeđem poznate su stoga po multikulturalizmu, dok su male i relativno homogene nacije pokušale zadržati etničku i kulturnu homogenost kroz restriktivnu politiku državljanstva i imigracije (tzv. etno-kulturni model), upravo i zato što se pokazalo da imigrantska populacija može razbiti socijalnu koheziju, unijeti kaos i smanjiti blagostanje domicilnoga stanovništva. Takav je slučaj s Danskom od koje bi Hrvatska mogla puno naučiti, pogotovo u restriktivnoj politici spajanja obitelji i prava prirođenja, s obzirom na to da je od svih spomenutih slučajeva najsličnija upravo njoj. Njemačka je pak primjer

između dva pola jer je zbog povijesne stigme, ali i zbog međunarodnih i unutarnjih političkih pritisaka vezanih uz demokratsku konsolidaciju izvana, morala pristati na liberalizaciju politike državljanstva nakon pada Berlinskoga zida, no ipak prividno zadržati relativnu kontrolu nad naturalizacijskim procesom kako bi zadovoljila zabrinute građane i široki spektar birača koji se protive većoj imigraciji. Pokazuje se da politika državljanstva može biti ključna politika budućnosti svake nacije te da bi donositelji političkih odluka trebali biti svjesni težine ove problematike i njezine uloge u očuvanju nacionalnoga i kulturnoga identiteta vlastite nacije.

LITERATURA I IZVORI PODATAKA

- BBC (2004), „Denmark to restrict radical imams“. 18. 1. 2004. Pristup ostvaren 5. rujna 2023. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/3498961.stm>.
- Bech Cochran, Emily, Borevi, Karin i Mouritsen, Per (2017), A ‘Civic Turn’ in Scandinavian family migration policies? Comparing Denmark, Norway and Sweden. *Comparative Migration Studies* 5(7), str. 1-24.
- Berman, Sheri (2017), The pipe dream of undemocratic liberalism. *Journal of Democracy*, 28(3), str. 29-38.
- Brubaker, Rogers (1992), *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. London: Harvard University Press.
- Castles, Stephen i Davidson, Alastair (2000), *Citizenship and Migration*. London: Macmillan Press.
- Deutsche Welle (2019), „German Cabinet agrees tougher rules for deporting migrants“. 17. 4. 2019. Pristup ostvaren 8. siječnja 2023. <https://www.dw.com/en/german-cabinet-agrees-tougher-rules-for-deporting-migrants/a-48379715>.
- Engels, David (2017), *Zalazak: kriza Europske unije i pad Rimske republike – nekoliko povijesnih analogija*. Zagreb: Litteris.
- Götz, Irene (2016), The rediscover of ‘the national’ in the 1990s – contexts, new cultural forms and practices in reunified Germany. *Nations and Nationalism*, 22(49), str. 803-823.
- Hansen, Randall (2011), The Two faces of Liberalism: Islam in Contemporary Europe. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 37(6), str. 881-897.
- Joppke, Christian (2005), Exclusion in the Liberal State: the Case of Immigration and Citizenship Policy. *European Journal of Social Theory* 8(1), str. 43-61.
- Kovač, Tomislav (2021), Izbjeglička kriza i strah od islamizacije Europe. U: Nedjeljka s. Valerija Kovač i Denis Barić (ur.), *Teologija pred izazovima: identitet-migracije-sveučilište* (str. 157-201). Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Mađarević, Elizabeta (2022), Ideološka promjena strukture migracija u Europi – slučaj „izbjegličke krize“ 2015.-2016. U: Kaselj, Marina Perić (ur.), *Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država* (str. 479-502). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti/HAZU–Razred za prirodne znanosti.
- Meer, Nasar, Mouritsen, Per, Paas, Daniel i de Witte, Nynke (2015), Examining ‘Postmulticultural’ and Civic Turns in the Netherlands, Britain, Germany and Denmark. *American Behavioral Scientist*, Vol. 59(6), str. 702-726.

- Merkel, Wolfgang (2011), *Transformacija političkih sustava. Uvod u teoriju i empirijsko istraživanje transformacije*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Merkel, Wolfgang (2016), Kozmopolitizam protiv komunitarizma: novi sukob u europskim demokracijama. *Političke perspektive* 6 (3): 73-86.
- Mesić, Milan (2002), *Međunarodne migracije: tokovi i teorije*. Zagreb: Zavod za sociologiju.
- Mesić, Milan (2010), Multikulturalizam u Njemačkoj. *Migracijske i etničke teme* 26(3), str. 243-262.
- Milardović, Anđelko (2013), *Stranac i društvo: fenomenologija stranca i ksenofobije*. Zagreb: Pan liber.
- Mouritsen, Per (2012), The Resilience of Citizenship Traditions: Civic Integration in Germany, Great Britain and Denmark. *Ethnicities* 13(1), str. 86-109.
- Mouritsen, Per, Faas, Daniel, Meer, Nasar i de Witte, Nynke (2019), Leitkultur debates as Civic Integration in North-Western Europe: the Nationalism of 'values' and 'good' Citizenship. *Ethnicities*, 19 (4), str. 632-653.
- Münz, Rainer i Ulrich, Ralf (1996), Promjenjivi modeli migracija: primjer Njemačke 1945-1995. Etnička porijekla, demografska struktura, izgledi za budućnost. *Migracijske teme*, 12 (1-2), str. 27-79.
- Ravlić, Slaven (2017a), *Liberalna demokracija. Izazovi i iskušenja*. Zagreb: Plejada.
- Ravlić, Slaven (2017b), Etničko shvaćanje nacije i dvojno državljanstvo: usporedba švedske, njemačke i hrvatske politike građanstva. *HKJU-CCPA*, 17(4), str. 611-638.
- Šterc, Stjepan i Komušanac, Monika (2011), Neizvjesna demografska budućnost Hrvatske – izumiranje i supstitucija stanovništva ili populacijska revitalizacija...?. Društvena istraživanja Zagreb, God. 21 (2012), br. 3 (117), str. 693-713.
- Taguieff, Pierre-André (2017), *Osveta nacionalizma: neopopulisti i ksenofobi u napadu na Europu*. Zagreb: TIM press.
- Wall, Stephen (2022), Margaret Thatcher and the Single European Act. *Global Policy*, 13 (Suppl. 2), str. 30-38.
- Zakon o hrvatskom državljanstvu, NN 130/2011, Zagreb: Hrvatski sabor.
- Zakon o hrvatskom državljanstvu, NN 102/2019, Zagreb: Hrvatski sabor.
- Zakon o strancima, NN 133/2020, Zagreb: Hrvatski sabor

Citizenship Policy in Europe – from Multiculturalism and Constitutional Patriotism to Ethno-Cultural Model – What Awaits Croatia?

ABSTRACT

Since late 1980s European countries have been confronted with the immense immigration of non-Europeans that had created social and economic problems often related with incapability of foreigners to be culturally integrated into European societies. Some states had however liberalized their citizenship policy but other states had transitioned from the open liberal-republican model to close and restricted ethno-cultural model that aim at achieving cultural/ethnic homogeneity. All states sovereignly create their own citizenship policy with regard to their national identity and cultural heritage although some are faced with neoliberal pressures by media, NGOs, employers and EU/international organisations to further liberalize their citizenship policy and give more rights to migrants and foreigners. This work presents different models existing in Germany, Denmark or UK, which can generally be recognised as multiculturalism, constitutional patriotism i.e. “dominant culture” and ethno-cultural model. As Croatia has recently become one of the countries with the largest number of immigrants and foreign workers per capita, the work analyses development of citizenship policy and concludes about the best possible model that would ensure preservation of national and cultural identity of Croats.

KEYWORDS: citizenship, multiculturalism, “dominant culture”, ethno-cultural model, Croatia